

Հայաստանը
Հ.Յ.Դ.- Բոլշևիկ
Յարաբերությունների Ոլորտում
1917-1921

Ռուբինա Փիրումեան

Համբարձումի Հայաստանի Ազգային Գրադարան
9(47.925)
Փ-67
Ռուբինա Փիրումեան
15.11.97

Հայաստանը

Հ.Յ.Դ.-Բոլշեիկ

Յարաբերութիւնների Ոլորտում

(1917-1921)

Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն

Երևան - 1997

Փիրումեան Ռուբինա

Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեիկ Յարաբերությունների
Ոլորտում (1917-1921) / Երեւանի Համալս.- Եր.:
Երեւանի համալս. հրատ. 1997. 421 էջ:

Աշխատությունը ներկայացնում է հայ ժողովրդի նորագույն
պատմության կարեւոր շրջաններից մեկը: Առաջին Համաշ-
խարհային Պատերազմի եւ Համառուսական յեղափոխու-
թեան պայմաններում եւ միջ-ազգային բարդ յարաբերու-
թիւնների լոյսի տակ քննուի են Բոլշեիկ եւ Դաշնակցութիւն
կուսակցութիւնների փոխ-յարաբերութիւնները եւ դրանց ազ-
դեցութիւնը Հայաստանի անկախ պետականութեան գոյա-
տեւման վրայ: Նիւթը մատուցուած է ուրոյն, պատճառա-
բանուած մեկնաբանութիւններով եւ ինքնատիպ ոճով:

Նախատեսուած է պատմաբանների եւ ընթերցող լայն
շրջանների համար:

Փ 0503020913

704 (02) - 97

ISBN -5-8084-0256-5

© Ռուբինա Փիրումեան, 1997

ԳՄԴ 63.3(2Հ) 7

2004

88035-42
660-97

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ
ակադեմիկոս
Լ. Ա. ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ

Հրատարակութեան է երաշխատել Համալսարանի
Հայոց պատմութեան ամբիոնը

Աշխատութիւնս
նուիրում եմ հօրս՝
դոքտ. Բաղդիկ Մինասեանին,
որ իր դաւանած կուսակցութեան ճամբով
իմ կեանքը նուիրեց
հայրենիքին ու հայ ժողովրդին
ու մեռաւ
առանց տեսնելու եռագոյնը՝
անկախ Հայաստանի երկնքում ծածանալով:

.....

Բովանդակություն

Առաջաբան (Լ. Ա. Խորշուդեան)	xi
1 Համառոտական Փետրուարեան Յեղափոխութեան Ծրջան	1
2 Բոլշեիկեան Յեղաշրջման Ծրջան	33
3 Դէպի Ազատ Եւ Անկախ Հայաստան	71
4 Խ. Ռուսաստանի Դերը Կովկասում Եւ Բաքուի Կոմունան	99
5 Նորանկախ Հայաստանի Հանրապե- տություն	135

6	Երբ Հայաստանը Դեպի Արտաքին ու Ներքին Կայունություն էր Ընթանում	167
7	Բանակցություններ Ռուս-թրքական Դաւադրութեան Ստուերի Տակ	205
8	Վտանգում չէր Հայաստանի Անկախու- թիւնը	239
9	Ռուսաստան-Թուրքիա Մեղսակցութիւնը Քայլ առ Քայլ Կլանում է Հայաստանը	279
10	Հայ Ժողովրդի Տարերային Ապստամբու- թիւնը Խորհրդային Իշխանութեան Դէմ	311
11	Հայկական Հարցը Զոհ՝ Ռուս-թրքական Բարեկամութեան	341
12	Խորհրդածութիւններ Իբրեւ Վերջաբան	373
	Օգտագործուած Աղբիւրներ	391
	Ցանկ Յատուկ Անունների	395

Ցանկ Քարտէսների

Ռուս-թրքական սահմանների փոփոխութիւնները	11
1918-ի գարնան թրքական բանակների յառաջխաղացքը	58
Բաթումի դաշնագրով ճանաչուած Հայաս- տան եւ հետագայ ընդլայնումներ	148
Հայաստանի սահմանները Սեւրից մինչեւ հայ-թրքական պատերազմ	272
Խորհրդային Հայաստան եւ Հայաստանից խլուած հողեր	307

Առաջարկ

Ընթերցողի ուշադրութեանն ենք ներկայացնում սփիւոքահայ պատմաբան, բանասէր Ռուբինա Փիրումեանի «Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921)» խորագրով աշխատութիւնը: Ռ. Փիրումեանը ինքնատիպ գիտնական է: Նրա պատմագիտական տեսակետները իրենց դրսեւորումն են գտել սփիւոքահայ դպրոցի համար գրուած «Հայ Դատ» եռահատոր դասագրքում, որը հրատարակուել է 1990-1995 թուականներին: Այս յաջողուած դասագիրք-աշխատութիւնը Հայկական Հարցին նուիրուած ուսումնասիրութիւնների մէջ առանձնայատուկ տեղ է գրաւում:

Խնդրոյ առարկայ ժամանակահատուածը չափազանց բարդ է եւ բնութագրման իմաստով ոչ միանշանակ: Աւելին, սոյն ժամանակահատուածի «բախտը չբերեց», գոնէ երկար ժամանակ, նաեւ այն առումով, որ այն գտնուում էր քաղաքական, կուսակցական շահարկումների ոլորտում: 1917-1921 թթ. հայ ժողովրդի ազգային եւ ընկերային կեանքը ընթացել է կուսակցական պայքարի պայմաններում: Սակայն անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այդ պայքարում Հ.Յ.Դ.աշակցութիւնը յենուում էր սեփական ժողովրդի վրայ, իսկ բոլշեիկները՝ Ռուսաստանի: Դաշակցութիւնն ունէր ազգային խոր արմատներ, մինչդեռ բոլշեիկների արմատները սնունդ էին ստանում Ռուսաս-

տանում: Եթե Դաշնակցությունը պայքարում էր կորցրած պետական անկախությունը վերականգնելու համար, ապա բոլշևիկները բոլոր հնարաւոր միջոցներով ձգտում էին Հայաստանը միացնել Ռուսաստանին՝ դրա մէջ տեսնելով հայ ժողովրդի փրկութեան երաշխիքը: Այս երկու կուսակցությունների միջեւ պայքարը անողոր էր եւ անգիշում: Չնայած պատմական իրավիճակը նրանց հարկադրեց գնալ բանակցությունների եւ փոխ-զիջումների, սակայն այդ գործընթացն աւարտուեց անարդիւնք:

Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի, Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի ու Սէյմի օրօք հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարը եղել է Հ.Յ.Դաշնակցությունը: Հայ միւս քաղաքական կուսակցությունները շատ թոյլ էին նման յաւակ-նութիւն ունենալու համար:

1918թ. Մայիսին հռչակուիմ է Հայաստանի անկախ հանրապետութիւնը, որի ղեկը ինչպէս եւ պէտք էր սպասել, անցնում է Դաշնակցութիւն կուսակցութեանը:

Սակայն 1917թ. Հոկտեմբերին Ռուսաստանում իշխանութեան գլուխ էր եկել բոլշևիկեան կուսակցութիւնը, որը աւարտելով քաղաքացիական կռիւները, ձեռնամուխ է լինում ռուսական կայսրութեան կորցրած տարածքների վերամիաւորմանը: Հայաստանին սպառնացող ռուսական վտանգը 1920թ. կեսերից դառնում է անխուսափելի: Փոքրիկ Հայաստանը ռուսական վտանգից փրկուելու ոչ մի հնարաւորութիւն չունէր: Արեւմուտքի օգնութեան խնդիրը ունալ չէր: Սակայն միայն Ռուսաստանով չէր սահմանափակուի այդ վտանգը:

Դեռ 1919թ. պարտուած Թուրքիայում թափ է առնում քեմալական շարժումը, որը նպատակ էր հետապնդում փրկել օսմանեան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութիւնը: Քեմալականների նուազագոյն ծրագրի համաձայն, Թուրքիան պէտք է նուաճէր Արեւմտեան Հայաստանը եւ Կարսի մարզը, իսկ առաւելագոյն ծրագրի համաձայն՝ նաեւ Անդրկովկասը կամ գոնէ ամբողջ Հայաստանը: Ինչպէս տեսնում ենք, ռուս-

թուրքական շահերը չէին համընկնում: Մի պահ թուիմ էր, թէ այդ երկու պետութիւնների միջեւ ռազմական ընդհարումն անխուսափելի է: Սակայն միւս կողմից, միջազգային ան-նպաստ իրադրութիւնը Ռուսաստանին եւ Թուրքիային հարկադրում էր գնալ փոխ-զիջումների եւ միասնական ճակատի ստեղծման:

Ի վերջոյ, Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի մրցակցութիւնն աւարտուեց փոխ-զիջումային տարբերակով: Հայաստանը բաժանուեց Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ: Ընդ որում, բոլշևիկեան Ռուսաստանը զէնք, զինամթերք, հանդերձանք եւ ոսկի տրամադրեց քեմալականներին, որը ամբողջովին ուղղուեց թուրքերի դէմ ազգային-ազատագրական պայքար մղող Հայաստանի եւ Յունաստանի դէմ: Առանց այդ օգնութեան, ինչպէս ցոյց են տալիս փաստաթղթերը, քեմալականները դատապարտուած էին պարտութեան:

Անկախ դրանից, Հայաստանի բաժանումը Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ՝ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի իմաստով, միանշանակ չէր: Թուրքերը հայ ժողովրդին բերում էին ֆիզիկական ոչնչացում: Իսկ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ հայերը, կորցնելով պետական անկախութիւնը, այնուամենայնիւ փրկուիմ էին ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից, ու կար յոյսը ազգային համախմբման եւ հոգեւոր ու տնտեսական զարգացման հնարաւորութիւններ ստանալու:

Ահա այսպիսին է հայոց պատմութեան այն ժամանակահատուածի ընդհանուր բնութագիրը, որի ուսումնասիրութեանը ձեռնամուխ է եղել Ռուբինա Փիրումեանը սոյն աշխատութեամբ:

Այս շրջանը միշտ էլ գտնուել է ոչ միայն արհեստավարժ պատմաբանների, այլեւ քաղաքական գործիչների ու կուսակցությունների ուշադրութեան կենտրոնում: Անցած տասնամեակների ընթացքում ստեղծուել է ծով գրականութիւն, որը սակայն եղել է կուսակցականացուած: Դաշնակցութեան եւ բոլշևիկների պայքարը Հայաստանի համար, եթէ 1920թ. Դեկտեմբերի

2-ին ասարտուեց Հայաստանի բռնի խորհրդայնացմամբ, ապա հետագայում շարունակուեց նաեւ պատմագրութեան մէջ: Հետագայ շրջանում ստեղծուած գրականութիւնը եղել է բնե-
ռացուած. մի կողմում՝ բոլշեիկեան եւ բոլշեիկամէտ, միւս
կողմում՝ դաշնակցական եւ դաշնակցականամէտ:

Հասկանալի է, որ բռնի ուժով իշխանութեան գլուխ եկած
բոլշեիկներին պատմագրութիւնը յենուած էր սխալ եւ անընդո-
ւելի ելակէտների վրայ: Այդ պատմագրութեան առանցքը եղել
է պատմութեան կեղծարարութիւնը:

Անցած տասնամեակներում քննարկուող պրոբլեմների շուրջ
հարուստ պատմագրութիւն է ստեղծել նաեւ Դաշնակցութիւն
կուսակցութիւնը: Այդ պատմագրութիւնը, անկախ նրանում տեղ
գտած առանձին թերութիւններից, որոնք արտայայտուում են՝
հիմնահարցի կուսակցականացուածութեամբ, սեփական կարե-
ւոր սխալների շրջանցմամբ եւ այլն, այնուամենայնիւ, ելնում է
պատմական իրողութիւնների ճշմարիտ վերլուծութիւնից եւ հայ
ժողովրդի ազգային շահերի պաշտպանութիւնից:

Իւրաքանչիւր երկրում տարբեր կուսակցութիւնների պատ-
մագրութեան առկայութիւնը բնական երեւոյթ է: Սակայն
ցանկացած ժողովուրդ, բացի կուսակցական պատմագրու-
թիւնից, առաջին հերթին ստեղծում է բարձր մակարդակի
ազգային, ակադեմիական պատմագրութիւն, որը բխում է
ազգային գաղափարախօսութիւնից եւ դասաւանդում է
ազգային դպրոցում եւ բուհում: Ընդ որում, ազգային,
ակադեմիական պատմագրութիւնը ներառում է այն լաւագոյնը,
որը ստեղծել է կուսակցական պատմագրութիւնը:

Ցաւօք, այդ ազգային, ակադեմիական պատմագրութիւնն
է, որ հայ ժողովուրդը դեռ չի ստեղծել: Վերոյիշեալից բխում
է, որ մեր պատմաբանների հիմնական խնդիրը նման պատ-
մագրութեան ստեղծումն է, հայոց ազգային գաղափարա-
խօսութեան մշակումը:

Համարձակօրէն կարելի է ասել, որ Ռուբինա Փիրումեանը
կարողացել է լուծել իր առջեւ դրուած չափազանց բարդ

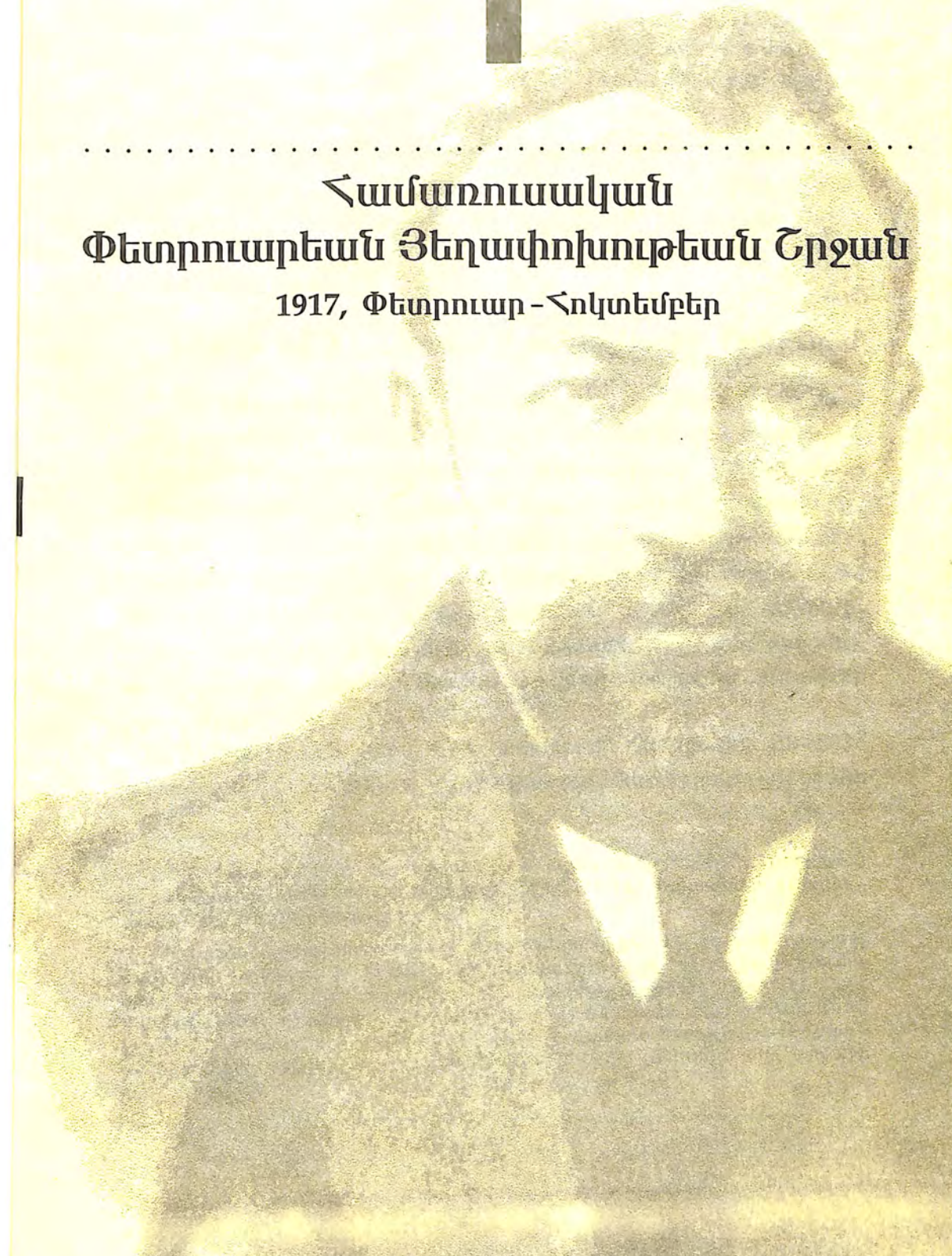
խնդիրները: Նա խորացել է քննարկուող ժամանակահատուածի
գրեթէ բոլոր հիմնախնդիրների մէջ, ի հարկէ, տարբեր խորու-
թեամբ եւ տարբեր ընդգրկումներով, եւ տուել լուծումներ,
որոնք մեզ հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ընթերցողին
ներկայացուող սոյն աշխատութիւնը ազգային պատմագրութիւն
ստեղծելու առաջին յաջողուած փորձերից է:

Լեւոնուշ Խուրշուդեան
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

1

.....

Համառուսական
Փետրուարեան Յեղափոխութեան Շրջան
1917, Փետրուար - Հոկտեմբեր

Գահեր են խորտակում ու շղթաներ քանդում

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը եւ մանաւանդ նրա անդրկովկասեան շարքերը մեծ ոգեւորութեամբ ընդառաջեցին ռուսական յեղափոխութեանը, որ եկաւ տապալելու ցարական բռնապետութիւնը եւ ազատելու նրա տարածքում տուայտող, խտրականութեան եւ կեղեքման ենթարկուող ազգութիւններին: Թիֆլիսում հրատարակուող Հ.Յ.Դաշնակցութեան օրգան «Հորիզոն»ը Մայիս 1-ի խմբագրականում գրում էր. «Երբե՛ք, երբե՛ք ապագան չի թուացել մեզ այսպէս գեղեցիկ, յաղթութիւնը այնքան մօտ.... Գահեր են խորտակում ու շղթաներ քանդում»:¹

1917-ի Մարտ 8-ին (հին տոմարով՝ Փետրուար 23-ին)² ցարական կայսրութեան մայրաքաղաք Պետերբուրգում ծայր

¹ Մէջբերումը տես՝ Ս. Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», գ. տպագրութիւն (Թեհրան, Տպարան Ալիք, 1982) (այսուհետ՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն»), էջ 24:

² Նշուած բոլոր ամսաթուրները նոր տոմարով են՝ 13 օր աւելի առաջ, քան հին տոմարը: Ի հարկէ, Ռուսաստանում այդ ժամանակ դեռեւս գործածուում էր հին տոմարը, եւ պատմագրութեան մէջ էլ այդ ժամանակուայ դէպքերի թուականները ընդհանրապէս հին տոմարով են յիշուած: Հետագայում Կովկասեան Անկախ Հանրապետութիւնը, Ռուսաստանից յետոյ միայն, 1918-ի Ապրիլ 13-ին (26), ընդունեց նոր տոմարի

առած հակակառավարական ցոյցերը աստիճանական կուտա կումով հաւաքական ընդվզումի եւ ապա զանգուածային շարժումի էին վերածուել: Գահընկեց էր եղել Նիկոլայ Բ. ցարը, կազմուել էր Ժամանակաւոր Կառավարութիւն՝ ռուս Սահմանադրական-դեմոկրատ (Կադետ) կուսակցութեան ղեկավարներից իշխան Գէորգի Ե. Լվովի նախագահութեամբ:

Արդրկովկասում տիրող ոգեւորութեան մթնոլորտը մոռացնել էր տուել ներքին հարցերն ու անհանդուրժողութիւնները, եւ կովկասեան ղեկավարութիւնը՝ հայ, վրացի ու մահմեդական, ապագայի նոր տեսլականով արբած, իր հաւատարմութիւնն էր յայտնում Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան: Մարտ 12-ին վրաց մեհնշեիկ Նիկոլայ Ս. Չխէիձէի նախագահութեամբ Պետերբուրգում կազմուած Սովետի օրինակով, Կովկասում եւս սկսեցին սովետներ (խորհուրդներ) կազմուել: Այս ոգեւորութեան մէջ, տեղի էին ունենում հաւաքներ՝ քննելու եւ լուծում տալու տեղական հարցերին:

Նիկոլայ Ս. Չխէիձէ

Հին վարչակարգը տապալուած էր, սակայն դեռ շատերի համար բիրեղացած չէր, թէ ինչ ուղղութիւն պիտի գտնի ապագան: Յեղափոխութեան մասնակցած եւ հիմնական յեղաշրջումի յոյսեր փայփայող ամէն մի խմբակցութիւն կամ

գործածութիւնը:

կուսակցութիւն իր տեսանկիւնից էր դիտում ապագան, մանաւանդ՝ երբ հարցը վերաբերում էր ազգային խնդիրների լուծման: Անդրկովկասեան հաւաքների ընթացքում արծարծւած հարցերը եւ արտայայտուած մտահոգութիւնները, արդարեւ, արտացոլքն էին տիրող իրավիճակի: Ոմանք համոզում էին մոռանալ ազգային բաժանումները, որ բուրժուական են, եւ մեծ Ռուսաստանի մէկ միասորը դառնալ. ոմանք էլ խօսում էին ազգային ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին, որ պիտի իրագործուէր Անդրկովկասի մէջ, ազգային որոշակի սահմաններով:

Հարցերի արծարծման եւ մտքերի բիրեղացման այս ժամանակաշրջանում, ինչպէս միշտ, ռուսը ներկայութիւն էր Կովկասում եւ զօրեղ դիրքերից իր կամքն ու քաղաքական ուղղութիւնն էր պարտադրում տեղի ժողովուրդներին: Արծարծւած հարցերի էութիւնն ու դրանց առաջացրած բազմապիսի դժուարութիւնները, տարբեր քաղաքական հոսանքների անգիջում ու իրարամերժ դիրքորոշումները եւ մանաւանդ նրանց սուր ազգայնական նպատակադրումները, յստակ ցուցանիշներն էին ապագայ անլուծելի թնջուկների, որոնց դիմագրաւելու էր կոչուած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը՝ իբրեւ ներկայացուցիչն ու պաշտպանը հայ ժողովրդի:

Այս առաքելութեան բնոյթն ու էութիւնը ճանաչելու եւ Դաշնակցութեան ապագայ գործունէութիւնը հայ-ռուսական յարաբերութիւնների ծիրում դատել կարողանալու համար, նախ կարելոր է ճանաչել, թէ ինչ ուժ, վարկ եւ ժողովրդականութիւն ունէր Դաշնակցութիւնը Անդրկովկասում:

Հայ ժողովրդի կամքն ու ուժը կովկասում

Համառուսական յեղափոխութիւնից յետոյ, մինչեւ բոլշեւիկեան յեղաշրջումը, ամբողջ Ռուսաստանում մեծ ուժ էր կենտրոնացած սոցիալ-դեմոկրատների մօտ, որոնք, յիշաւի, ներ-

կայացնում էին յեղափոխութեան ոգին: Անդրկովկասում, մանաւանդ վրացիների մէջ, մեծամասնութիւն էին սոցիալ-դեմոկրատ մեծշէկները (բառը ուսերէնով նշանակում է փոքրամասնական), եւ կարելի է ասել, թէ վրաց ժողովրդի կամքն ու ազգային շահերն էին մարմնացնում: Մահմեդական ազգայնական տարրերը, մեծ մասամբ մտաւորականներ, համախմբուած էին Մուսաւաթ (բառը թրքերէնով նշանակում է հաւասարութիւն) կուսակցութեան շուրջ, որ փանթուրանական գաղափարների եւ Կովկասի մահմեդականութեան մէջ ազգայնական զգացումների առաջատարն էր դարձել: Իսկ Կովկասի մէջ ցրուած հայութիւնը, բացարձակ մեծամասնութեամբ, հետեւում էր Դաշնակցութեան: Քաղաքական ուժերի կենտրոնացման այս պատկերը — ի հարկէ, նկատի ունենալով նաեւ Անդրկովկասի ժողովուրդների թուական համեմատութիւնը — իր հարազատ արտացոլքը գտաւ Համառուսական Սահմանադիր Ժողովում Անդրկովկասի պատգամաւորների ընտրութեան ընթացքում: Ընտրուած պատգամաւորներից 12-ը սոցիալ-դեմոկրատ էին, մեծ մասամբ՝ վրացիներ, 10-ը՝ մուսաւաթական, ի հարկէ բոլորը մահմեդականներ, եւ 9-ը՝ դաշնակցական:³

Կովկասահայութեան մէջ Դաշնակցութեան վայելած վարկի մէկ այլ ապացոյցն էր 1917-ի Մայիսին գումարուած Երեւանի նահանգային գիւղացիական համագումարի մթնոլորտը, իսկ այդ համագումարից թիւած որոշում-բանաձեւը ամբողջապէս համապատասխանում էր Դաշնակցութեան դիրքորոշումին ու նպատակներին: Համագումարում արծարծուած մանաւանդ երկու հարցեր ցուցաբերում էին կովկասահայութեան կամ Դաշնակցութեան մտահոգութիւնները եւ միեւնոյն ժամանակ՝ ակնկալիքը յեղափոխութիւնից: Այդ հարցերն էին՝ հայոց լեզուի

³ Տե՛ս՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 33: Ըստ այս աղբիւրի, ամէն 62.044 քուէ տալիս էր մէկ պատգամաւոր. Դաշնակցութեան վստահուած քուէների թիւն էր 558.400, այսինքն՝ Անդրկովկասի հայութեան քուէների 95 %-ը:

նանաշումը իբրեւ պետական պաշտօնական լեզու եւ ճշտումը Կովկասի ներքին ազգային, տնտեսական ու աշխարհագրական սահմանների: Առաջինը ենթադրում էր Հայաստանի հայկականացում եւ մանաւանդ ձերբազատում ուս պաշտօնեաների տիրական ներկայութիւնից, իսկ երկրորդը դնում էր հիմքը ինքնիշխան Հայաստանի:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք, գերիշխող ներկայութիւն էր նաեւ 1917-ի Հոկտեմբեր 11-ին Թիֆլիսում գումարուած Արեւելահայոց Համագումարում եւ նրանից թիւած Ազգային Խորհրդի մէջ:

Անդրկովկասի հայ իրականութեան մէջ գործունէութիւն ունէին նաեւ ուս Սոցիալ-յեղափոխական եւ Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւնների հայկական փոքրաթիւ ճիւղերը:⁴ Ներկայութիւն էր նաեւ Ժողովրդական կուսակցութիւնը:⁵ Միջազգայնական գաղափարաբանութեան հետեւորդ, ուս կուսակցութիւններին յարած հայ մտաւորականութիւնը Անդրկովկասի նոր իրադարձութիւնների ոլորտում փորձում էր կողմնորոշուել եւ հայ ժողովրդի նակատագրի մէջ դերակատարութիւն ստանձնել:

Փետրուարեան համառուսական յեղափոխութեան մանաւանդ սկզբնական շրջանի ընձեռած պայմաններում եւ ստեղծուած ոգեւորիչ մթնոլորտի մէջ, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը շարունակում էր գործել՝ հաւատարիմ մնալով 1905-ին Դաշնակցութեան Խորհրդի առաջադրած եւ 1907-ին Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովում վաւերացուած նպատակներին: Այդ նպատակներն էին ամէն գնով իրագործել Թրքահայաստանի ներքին անկախութիւնը՝ «իբրեւ Օսմանեան ֆեդերատիւ պետութեան մի մասը». իսկ Ռուսահայաստանի

⁴ Այս կուսակցութիւնների հայ անդամները աւելի միջազգայնականներ էին եւ հայ ժողովրդի իրավիճակին այնքան էլ չէին առնչում:

⁵ Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը կազմուել էր 1917-ի Մարտին, Ռուս Սահմանադրական-դեմոկրատ (Կադետ) կուսակցութեան հայ անդամներից:

համար՝ ներքին ինքնավարություն Անդրկովկասի Ռամկավար Հանրապետության մեջ, որ դաշնակցային կապով կապուած պիտի մնար Ռուսաստանին:⁶ Կուսակցության գործունեության բնույթն ու ուղին ճշտող այս ընդհանուր նպատակը նույնությամբ հաստատուել էր 1914-ի Հ.Յ.Դ. Ութերորդ Ընդհ. Ժողովում: Յստակ է, ի հարկէ, որ 1914-ի Ընդհանուր Ժողովին յաջորդած Ա. Համաշխարհային Պատերազմը, հայկական ջարդերն ու տեղահանությունները եւ համառուսական յեղափոխութիւնը իրենց ազդեցութիւնն էին թողել Դաշնակցության քաղաքական ուղեգծի ու նպատակների վրայ: Թէեւ այդ ուղեգծի յստակեցման համար Դաշնակցության բարձրագոյն ժողովի գումարումը անկարելի էր այդ օրերին, սակայն խմբում էին գաղափարներ, որոնք պիտի արտացոլէին Ստոկհոլմում գումարուելիք խորհրդածողովին ներկայացրած յուշագրում:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը հաւատաց համառուսական յեղափոխության եւ նրա խոստացած ազատության: Այս լաւատեսութիւնը համակեց մինչեւ անգամ Ռուստմին: Հ.Յ.Դաշնակցության հիմնադիր երրորդության այս միակ ողջ մնացած ներկայացուցիչը սկզբնական շրջանում չէր խանդավառուել համառուսական յեղափոխութեամբ, բնագդաբար զգալով, որ պատերազմի մթնոլորտում պայթած այդ յեղափոխութիւնը նոր չարիքներ պիտի բերի հայ ժողովրդին: Այնուամենայնիւ, 1917-ի Ապրիլ 6-ին Թիֆլիսում, Հ.Յ.Դաշնակցության Ռայոնական Ժողովի բացման նրա ճառը տոգորուած էր այն յոյսով, թէ ստեղծուած ազատ Ռուսաստանը այն չի լինի ինչ որ էր «Տանկաստանի "ազատութիւնը", որ այնքան աղէտաւոր եղաւ մեզ համար»:⁷ Ամէն պարագայում, պատեհութիւնը օգտա-

⁶ Տես՝ «Հ.Յ.Դաշնակցութիւն - Ծրագիր» (Ժընեւ, Հրատ. «Դրօշակ»ի, 1907), էջ 17-19:

⁷ «Ռուստմ» (Բէյրութ, Հրատ. Հ.Յ.Դ. «Համագգային»ի Վահէ Սէթեան Տպարան, 1979). Ռուստմի ճառը մէջբերուած է էջ 73-75: Սիմոն Վրացեանի վկայութիւնը այդ մասին տես՝ նոյն տեղում, էջ 207:

գործել էր պէտք, եւ Ռուստմն էլ էր նետուել ասպարէզ՝ նոր մթնոլորտում հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու:

Ռուստմ

Դարձեալ, նախորդ Ընդհանուր Ժողովում տիրող ոգու հետեւողականութեամբ, Դաշնակցութիւնը Կովկասը դիտում էր որպէս անբաժանելի մի մասը Ռուսաստանի եւ հայոց ազգային շահերը պետության շահերի հետ համերաշխ էր նկատում: Այս համոզումը թելադրում էր հաւատալ Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարության հետ համագործակցելու կարելորութեանը: Այնուամենայնիւ, յստակ էր ճան, որ այդ կառավարութիւնը դեռ բացարձակ հեղինակութիւն չունի երկրում, եւ դեռ երկար ճամբայ կայ մինչեւ խաղաղութիւն եւ հաւասարակշռուած մթնոլորտ:

Կողմնորոշուելու հրամայականով

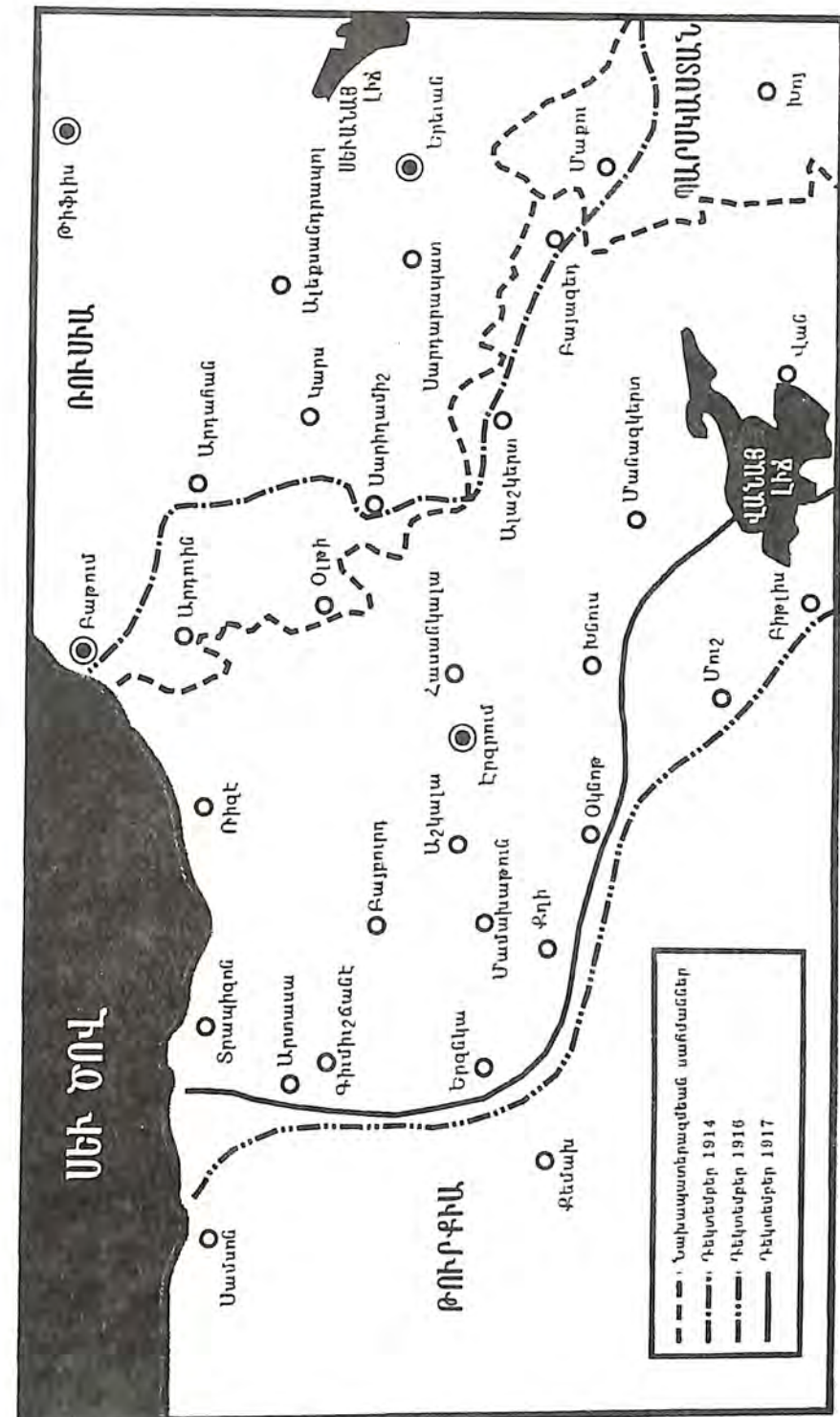
Համառուսական յեղափոխութեան հետեւանքով աւելի սրուած անդրկովկասեան ազգութիւնների մրցակցության դաշտի մէջ Դաշնակցութիւնը ձգտում էր իրաւասութեան

հաւասար կշիռ ապահովել հայութեան համար. դա պիտի պայմանաւորէր բարենպաստ իրավիճակ՝ հաւասար Կովկասի միւս ազգերի հետ: Տիրող մթնոլորտում վարչական միատարր ուժ դառնալու համար կարելոր էր կազմակերպել հայ զանգ-ւածին եւ, մանաւանդ, ունենալ աշխարհագրական ներքին սահմաններ, ուր կենտրոնանար, ապրէր ու բարգաւաճէր հայ ժողովուրդը: Այս հարցը կարելորութեամբ արծարծուեց 1917-ի Հոկտեմբեր 11-ին գումարուած Արեւելահայոց Համագումա-րում, ուր մեծամասնութիւն էր Դաշնակցութիւնը՝ 203 մասնա-կիցների վրայ ունենալով 113 ներկայացուցիչներ:⁸

Համագումարի ընթացքում դաշնակցական պատգամաւոր Գէորգ Խատիսեանը (Ալեքսանդր Խատիսեանի եղբայրը) բարձրացրեց Կովկասի վարչական նոր բաժանումների հարցը: Նա Աւետիք Ծափաթունու (Ծափաթունեան) հետ նոյն ամառը Պետերբուրգում ժամանակաւոր Կառավարութեանն էր ներկայացրել 1916-ին Հ.Յ.Դ. Ծրջանային Ժողովում որ-դեգրուած անդրկովկասեան վարչական նոր բաժանումների նախագիծը: Ըստ այս նախագծի, Արեւելեան Կովկասը բաժանում էր թրքական եւ հայկական մասերի. հայկական մասը ընդգրկում էր Ղազախ, Գանձակ, Ջիւանշիր եւ Ծուշի գաւառների լեռնային մասերը, որ հայաբնակ էին, եւ համարեա ամբողջ Զանգեզուրը: Գանձակ գաւառը բաժան-ւում էր թրքական եւ հայկական մասերի, կազմում էր Ալեքսանդրապոլի նոր նահանգը, որի մէջ մտնում էին Ախալքալաքը, Լոռին եւ Ծալքայի հայկական մասը: Այսպիսով, Կովկասի հայկական բաժինը բաղկանում էր 4 նահանգներից՝ Գանձակ, Երեւան, Ալեքսանդրապոլ (Ծիրակ) եւ Կարս:⁹

⁸ Տե՛ս՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 34: Ըստ այս աղբիւրի, համագումարի պատկերը հետեւեալն է. Դաշնակցութիւն՝ 113 ներ-կայացուցիչ, Ժողովրդական՝ 43, Սոցիալ-դեմոկրատ՝ 9, Սոցիալ-յեղափոխական՝ 23, անկուսակցական՝ 7 եւ Արեւմտահայ Խորհրդի ներ-կայացուցչութիւն:

⁹ Նախագծի մասին աւելի լայն բացատրութեան համար տե՛ս՝ նոյն տեղում, էջ 22:

Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը այս գծով, ի հարկէ, որեւէ քայլ չձեռնարկեց. հարցը քննելու համար, նրա կարգադրութեամբ Օգակոմի նշանակած խառը յանձնաժողովն էլ մինչեւ բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը չկարողացաւ որոշակի եզրակացութեան յանգել: Այս հարցը Արեւելահայոց համագումարում անգամ լուծում չստացաւ: Սոցիալ-դեմոկրատ եւ Սոցիալ-յեղափոխական պատգամաւորները պնդում էին, թէ նման բաժանումի գաղափարին նոյնիսկ թշնամանքով պիտի հակադդեն թաթարներն ու վրացիները: Անդրկովկասի ազգագրական խառը բնակչութիւնը, յիրաւի, մեծ խոշընդոտ էր, մանաւանդ՝ հայ-թաթարական սահմանների ճշտորոշման գործում:

Համագումարում արծարծուած զանազան հարցերի շարքում կարելոր էր նաեւ կողմնորոշումը Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան հանդէպ: Այդ ուղղութեամբ, իբրեւ արտայայտութիւն Դաշնակցութեան կեցուածքի, ելոյթ էր ունեցել Սիմոն Վրացեանը եւ յայտարարել. «Մեր մէջ եղած հոսանքները պէտք է ըմբռնեն պետութեան [Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան - Ռ. Փ.] եւ մեր ազգային շահերի ներդաշնակութիւնը եւ իրագործեն համերաշխութիւն. նոյն զգացումով տոգորուած պէտք է լինեն հայ, թուրք եւ վրաց աշխատաւոր զանգուածները»:¹⁰

Արեւելահայոց Համագումարը ւարտելով իր աշխատանքը, մի ընդհանուր բանաձեւով իր գործունէութեան ծիրը ճշտեց եւ իր հաւատարմութիւնը յայտնեց Պետերբուրգի կառավարութեան: Ժողովից ընտրուեց նաեւ Մեծ Խորհուրդը եւ դրա գործադիր մարմինը:

Յատկանշական է, որ այս համագումարում, հայոց ազգային շահերի մտահոգութեամբ եւ պատասխանատու պահի գիտակցութեամբ, ի մի էին եկել քաղաքական զանազան հոսանքների ներկայացուցիչները՝ հնչակեան, հայ ժողովրդա-

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 36:

Սիմոն Վրացեան

կան, սոցիալ-դեմոկրատ (մենշեւիկ), սոցիալ-յեղափոխական եւ դաշնակցական: Միայն հայ բոլշեւիկները, որոնք շատ անձան թիւ էին կազմում ամբողջ Կովկասում, բոյկոտի էին ենթարկել համագումարը: ՌՍԴԲ (Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատ Բոլշեւիկ) Կուսակցութեան Թիֆլիսի կոմիտէն, որի քարտուղարն էր հայազգի Անաստաս Միկոյեանը, 1917-ի Սեպտեմբեր 19-ին հրապարակած մի յայտարարութեամբ համագումարը համարել էր «խոշոր բուրժուազիայի կառքին լծուած ու ռէակցիոն հոգեւորականներից դեռեւս չխզուած մանր բուրժուազիայի նացիոնալիստական հնարքը»:¹¹ Նոյն յայտարարութիւն-բանաձեւը եզրակացնում էր. «Հայ բուրժուազիայի հետ հայ պրոտելարիատի եւ գիւղացիութեան չքաւորութեան համաձայնողականութիւնն ու ազգային միաւորումը կնշանակի դաւաճանել ինտերնացիոնալիստական պրոլետարական տակտիկային եւ ռեւոլուցիային՝ ի հաճոյս հայ իմպերիալիստական բուրժուազիայի եւ նացիոնալիստական մանր բուրժուազիայի դաշնակցութեան [փոքրատառի գործածութիւնը՝ համաձայն բնագրին] պարտիայի գլխաւորութեամբ»:

¹¹ «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Ռեւոլուցիան եւ Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու» (Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ Ակադեմիայի Հրատարակութիւն, 1960) (այսուհետ՝ «Հոկտեմբերեան»), փաստաթուղթ թիւ 45, էջ 73-74:

Արեւելահայոց Համագումարի նախապատրաստական աշխատանքներին վերաբերող վաւերագրերը, մամուլի էջերում լոյս տեսած խորհրդածութիւններն ու դիրքորոշումները, ինչպէս նաեւ համագումարում ընդունուած բանաձեւերն ու միտքերի արձանագրութիւնները, որոնք համայնավար վարչակարգի ժամանակաշրջանում փակուած էին մնացել արխիւներում, Խ. Միութեան փլուզումից յետոյ բացուեցին պատմաբանների առջեւ: 1992-ին դրանք հրատարակուեցին «Բանքեր Հայաստանի Արխիւների» մատենաշարով՝ «Հայոց Ազգային Համախորհրդակցութիւն» վերնագրի տակ:¹²

Արեւելահայոց Համագումարի աւարտին ընտրուեց 35 հոգիանոց Մեծ Խորհուրդը եւ նրանից բխած 15 հոգիանոց Գործադիր Մարմինը, որ կոչուեց Հայոց Ազգային Խորհուրդ: Հայոց Ազգային Խորհուրդը ուներ կուսակցական ներկայացուցչական բնոյթ եւ բաղկացած էր Դաշնակցութիւն, Ժողովրդական, Սոցիալ-դեմոկրատ, Սոցիալ-յեղափոխական կուսակցութիւններից եւ չէզոքներից: Անդամներն էին՝ Աւետիս Ահարոնեան, Արամ Մանուկեան, Նիկոլ Աղբալեան, Ռուբէն Տէր-Մինասեան, Խաչատուր Կարնիկեան եւ Արտաշէս Բաբալեան (դաշնակցականներ), Ստեփան Մամիկոնեան, Տիգրան Բէկզադեան եւ Պետրոս Զաքարեան (չէզոքներ), Սամսոն Յարութիւնեան եւ Միքայէլ Պապաջանեան (ժողովրդականներ), Միշա Ղարաբէկեան եւ Ղազար Տէր-Ղազարեան (սոցիալ-դեմոկրատներ), Հայկ Տէր-Օհանեան եւ Անուշաւան Ստամբոլցեան (սոցիալ-յեղափոխականներ): Մարմնի նախագահ ընտրուեց Աւետիս Ահարոնեանը:

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդի օրինակով, որոշուեց Ազգային Խորհուրդ կազմել նաեւ Երեւանում, որ նոյնպէս պիտի ունենար կուսակցական ներկայացուցչական բնոյթ եւ պիտի գործէր Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդի ներքոյ:

¹² «Բանքեր Հայաստանի Արխիւների» Մատենաշար, «Հայոց Ազգային Համախորհրդակցութիւն, Թիֆլիս, 1917 թ., Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, Փաստաթղթեր ու Նիւթեր» (Երեւան, 1992):

Նախապէս արդէն կազմուել էին Նահանգային եւ Զինուորական Գործադիր Կոմիտէները եւ Հայ Զինուորական Միութիւնը՝ բժ. Յովակիմ Մելիքեանի նախագահութեամբ: Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, որին Դաշնակցութեան կողմից մասնակցում էին Մարտիրոս Յարութիւնեանը, Արշալոյս Աստուածատրեանը եւ Թ. Նիկողոսեանը, կեանք ստացաւ եւ աշխոյժ գործունէութիւն ծաւալեց 1918-ի Յունուարից միայն, երբ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդի յատուկ լիազօրութեամբ Երեւան եկաւ Արամ Մանուկեանը:

Ա. Ահարոնեան

Ա. Մանուկեան

Ն. Աղբալեան

Ռ. Տէր-Մինասեան

Ա. Բաբալեան

Տ. Բէկզադեան

Ս. Յարութիւնեան

Մ. Պապաջանեան

Հայոց Ազգային Խորհուրդները շարունակեցին գործել ամբողջ Ռուսաստանի տարածքում, բոլշեիկեան տիրապետութեան շրջանում եւս, իսկ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդին մեծ դեր էր վերապահուած: Հայաստանի անկա-

խութեան ստեղծման օրերին այն տէր պիտի կանգնէր հայոց ճակատագրին:

Ազգային շահերին ի խնդիր

Պատերազմը իր աւարտին էր հասնում: Թէ՛ Դաշնակից պետութիւնների շրջանակներում եւ թէ՛ Պետերբուրգում խօսւում էր արդէն Քառեակ Ջինակցութեան հետ խորհրդածողովի նստելու եւ հաշտութեան պայմանները ձեւակերպելու մասին: Բնականաբար Դաշնակցութիւնն էլ իր կարելի միջոցներն էր ի գործ դնում հաշտութեան դաշնագրի մէջ Հայկական Հարցը նկատելու եւ արդար լուծումի հասցնելու համար:

Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան ամենամեծ մտահոգութիւնը ի սկզբանէ պատերազմին վերջ տալն էր, իսկ ըստ տիրող կարծիքի, հաշտութեան համաձայնագիրը պիտի կնքուէր Դաշնակիցների հետ միասին եւ ո՛չ առանձնաբար: Սիմոն Վրացեանի վկայութեամբ, այդ կարծիքին էր յայտնի մարքսիստ տեսաբան Պլեխանովը, եւ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնն էլ որդեգրել էր նրա կարծիքը:¹³ Հարցը միայն պայմանների ճշտումն էր: Ու երբ Պետերբուրգի Բանոտրական Խորհուրդն ու ընկերվարական կուսակցութիւնները հաշտութեան պայմաններ մշակելու մասին էին խորհում, Ռոստոմը այնտեղ էր արդէն: Պետերբուրգի ընկերների եւ գործիչների համագործակցութեամբ, մանաւանդ՝ բժ. Յակոբ Ջաւրեանի (Ջաւրիւ) եւ Լիպարիտ Նազարեանցի օգնութեամբ (վերջիններս Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի կողմից պաշտօն էին ստացել՝ յարաբերութիւններ պահելու Ժամանակաւոր Կառավարութեան հետ), նա յաջողեց հայկական պահանջները մտցնել Ժամանակաւոր

¹³ Սիմոն Վրացեան, «Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար» (Բէյրութ, Տպարան Մշակ, 1962), էջ 250: Տես նաեւ՝ Ռանըլդ Գրիգոր, Սիւնի, *The Baku Commune, 1917-1918*, (Princeton, Princeton University Press, 1972), էջ 59-60:

Կառավարութեան առաջադրելիք հաշտութեան պայմանների մէջ:

բժ. Յակոբ Ջաւրեան

Լիպարիտ Նազարեանց

Ապա Ռոստոմը Ստոկհոլմ ուղղուեց՝ որպէս Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ մասնակցելու Ընկերվարական Միջազգային Համագումարին: Այդ համագումարը, ի հարկէ, տեղի չունեցաւ, սակայն Ռոստոմին առիթ ընձեռուեց կազմակերպիչ մարմնին ներկայացնելու Դաշնակցութեան պահանջները՝ ըստ որոնց Հայաստանը «Ռուսաստանի, Վրաստանի եւ Թաթարստանի (Ազրբէյջան) հետ պէտք է լինի ինքնավար՝ դաշնակցային ու հանրապետական Ռուսաստանի ծոցում», իսկ Թրքահայաստանը պէտք է ազատի թրքական լծից եւ դառնայ անկախ, դառնայ այն Հայաստանը, որ պատկերացնում էր Դաշնակցութիւնը. «Ազատ Հայաստանը բովանդակելու է հայկական 6 վիլայէթները եւ Կիլիկիան, ի բաց առեալ 1877-1878 թուականների պատերազմից յետոյ հայկական նահանգներին միացուած մահմեդական շրջանները»:¹⁴

¹⁴ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 52: Այս էջում գետեղուած ծանօթագրութեան մէջ նշուած է, թէ Ստոկհոլմի խորհրդածողովին վերաբերող նիւթերը հրատարակուած են առանձին հատորով («Stockholm», Ed. Tidens Forlag, Stockholm, 1918), որի մէջ ներառուած է նաեւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմից ներկայացուած յուշագիրը:

Նկատելի է ժամանակի պայմանների գործած ազդեցությունը Դաշնակցության գերագույն նպատակների վրայ: Դաշնակցության համար այլևս Օսմանեան Կայսրության մեջ ինքնավար Հայաստան ունենալու գաղափարը ժամանակավրէպ էր եւ մանաւանդ՝ անընդունելի: Որպէս արդիւնք Ռուստոմի թափած ջանքերի եւ ներկայացրած սպառնալիցների, չէզոք երկրների պատուիրակների ժողովը որոշում տուեց հաշտության խորհրդածողովում պաշտպանել Հայկական Հարցը եւ պահանջել Հայաստանի անկախությունը: Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտէին գրած Դեկտեմբեր 2 (հին տոմարով), 1917 թուակիր նամակով, Ռուստոմը հաստատում է, որ համագումարի կազմակերպիչ կոմիտէի առաջադրած հաշտության նախաձեռնարկի մէջ պահանջուած է «Indépendance et retablissement territorial de l'Arménie Turque avec garantie de development économique.»:¹⁵

Հայկական քարոզչական աշխատանքը, այնուամենայնիւ, թոյլ էր ու անկազմակերպ: Հաշտության համաժողովի գումարման նախօրեակին, երբ Եւրոպան դիւանագիտական առեւտրի ու բանակցութիւնների թեմ էր դարձել, հայ գործիչները բաւարար աշխատանք չէին տանում եւ կարելորդ ներկայություն էլ չէին այնտեղ: Հաւանաբար, արդէն մեծ վստահություն ունէին Հայկական Հարցի նկատմամբ Դաշնակիցների ցուցաբերած բարեացակամության վրայ: Ստոկհոլմից Յոնան Դաթեանին ուղղուած 10 Նոյեմբեր, 1917 թուակիր նամակում, Ռուստոմը գրում է այդ մասին եւ ցաւով է հաստատում, որ մեր «պրոպագանդը» շատ թոյլ է Դաշնակիցների մօտ:¹⁶

¹⁵ Թրքահայաստանի անկախության եւ հողային վերականգնում՝ տնտեսական զարգացման երաշխաւորութեամբ: Նամակը հրատարակուած է «Վէմ»ի մէջ 1938-ին եւ տեղադրուած «Ռուստոմ» հատորի մէջ, էջ 189-190:

¹⁶ Արիսի Հ.Յ.Դաշնակցության, Բոստոն (այսուհետ՝ Հ.Յ.Դ. Արիսի), Մաս Դ., թղթածրար 65, փաստաթուղթ 31:

Եթէ միջազգային թեմի վրայ թոյլ էր հայութեան ներկայությունը, Կովկասի հայ ղեկավարությունը ոտքի էր սակայն: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, իր կենտրոնական դիրքով եւ ապա իր միւս ճիւղերով, մանաւանդ՝ Երեւանի եւ Բաքուի Ազգային Խորհուրդներով, իբրեւ պետական օրգան, Կերեւակի կառավարության ստեղծած պայմաններում հետապնդում էր հայ ժողովրդի ազատութիւնն ու ինքնավարությունը Անդրկովկասում: Սակայն համառուսական յեղափոխական ժողովրդավարությունը չկարողացաւ իր մաքրամաքուր գաղափարաբանության մէջ յարատեւել: Կառոյցները պառակտուեցին եւ հակադիր հոսանքների վերածուեցին, իսկ Ժամանակավոր Կառավարությունը ի վիճակի չեղաւ իշխելու արագընթաց դէպքերին: Բոլորի յոյսը Սահմանադիր Ժողովն էր: Սպասում էր, թէ վերջապէս Ռուսաստանում առաջին անգամ ազատ ընտրութիւններով ընտրուած պատգամաւորները պիտի կարողանան հաստատուն հիմքերի վրայ դնել երկիրը:

1918-ի Յունուար 18-ին, երբ արդէն տապալուել էր Ժամանակաւոր Կառավարությունը, եւ իշխանությունը բոլշեւիկներին էր անցել, Պետերբուրգում տեղի ունեցաւ Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի առաջին նիստը: Հայ պատգամաւորները, Ռուստոմի գլխաւորութեամբ, մեծ յոյսերով եկել էին այդ համագումարում Հայկական Հարցին լուծում գտնելու, բայց ժողովը խեղդուեց դեռ իր սաղմի մէջ: Նրա կազմը խիստ անցանկալի պատկեր էր պարզում բոլշեւիկների համար, որովհետեւ պատգամաւորների մի հսկայ տոկոսը հակաբոլշեւիկներ էին, եւ անհաւանական չէր, որ Ժողովը, որպէս համառուսական բարձրագոյն մարմին, փորձէր փոխել երկրի գաղափարական ու քաղաքական ուղղությունը, այսինքն՝ հակադրուէր բոլշեւիկեան իշխանութեան:¹⁷ Միակ միջոցը ուժի

¹⁷ Բիշըրդ Յովհաննիսեանը Օ. Հ. Ռադկիի The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917 աշխատութեան վրայ հիմնուած, նշում է, թէ Սահմանադիր Ժողովի 703 պատգամաւորներից միայն 168-ը բոլշեւիկ էին: Տես՝ Բիշըրդ Յովհաննիսեան, Armenia on the Road to Independence, 1918.

պարտադրանքով ժողովը ցրելն էր, եւ բոլշեւիկները այդ միջոցին դիմեցին:

Անդրկովկասի եւ Թրքահայաստանի վարչամեքենան

Դաշնակցութեան դրական կեցուածքը Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան հանդէպ ենթադրում էր համագործակցութիւն այդ կառավարութեան տնօրինած կովկասեան վարչամեքենայի՝ Օզակոմի հետ (Օսթիյ Ջակաւկազսկիյ Կոմիտետ – Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէ): Օզակոմը կեանքի էր կոչուել 1917-ի Մարտ 9-ին (նոր տոմարով Մարտ 22-ին), եւ որպէս բարձրագոյն մարմին պիտի ղեկավարէր Անդրկովկասը եւ Օսմանեան Կայսրութիւնից գրաւուած տարածքները: Մարմինը կազմուած էր մեծ մասամբ կադետներից եւ ուղղակի հաշուետու էր Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան: Օզակոմի մէջ հայութեանը ներկայացնում էր Պապաջանովը, որ անդամ էր Կադետ կուսակցութեան, մօտիկ կապեր ուներ կենտրոնական իշխանութեան հետ, բայց նուազ առնչութիւն՝ հայութեան հետ: Նրա նշանակումը մտածել է տալիս, թէ եթէ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը Պապաջանովին կազմի մէջ նշանակել էր հայերի կողմից ներկայացուցիչ ունենալու միտումով, ինչպէս վրացիների եւ թաթարների պարագայում էր, ինչո՞ւ էր ընտրութիւնը կատարել կադետներից: Օզակոմի վրաց եւ

(Los Angeles, University of California Press, 1967) (այսուհետ՝ *Armenia on the Road to Independence*), էջ 288, ծանօթ. թիւ 16: Այս թուերը մի քիչ տարբեր են Ջորջ Բրինքլիի *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1921*, (Notre Dame, Indiana, Notre Dame University Press, 1966) հատորում (էջ 316, ծանօթ. 64), ուր 707 ընդհանուր թուի վրայ ներկայացւում է 175 բոլշեւիկ. երկու պարագայում էլ բոլշեւիկները անկարելորդ փոքրամասնութիւն են:

թաթար ներկայացուցիչները ազդու ներկայութիւն էին Օզակոմի մէջ եւ զգալուն պաշտօններ էին վարում:

Օզակոմի նշանակման առաջին օրերից իսկ յայտնի էին նրա վրաց եւ թաթար (կամ ազերի, ինչպէս կոչուեցին դրանք 1920-ական թուականներից յետոյ) անդամների ազգայնական ուժեղ դիրքորոշումն ու աննպաստ կեցուածքը դէպի հայկական խնդիրները: Դեռ աւելին, Օզակոմի ստեղծած կովկասեան վարչամեքենայի մէջ վրաց եւ թաթար ազգայնականները իրար հետ համերաշխ էին, մանաւանդ՝ երբ հարցը հայոց ազգային շահերին էր վերաբերում: Այս բոլորի մէջ Պապաջանովը շատ թոյլ էր՝ հակակշռել կարողանալու համար:

Օզակոմի ներքին վարչական բաժանումները աւելի էին շեշտում ճեղքուածութիւնը: Նրա կազմում վրաց մենշեւիկ Չխենկելին ստանձնել էր ամենակարեւոր դերը՝ ներքին գործերի նախարարութիւնը, մուսուլման Ջաֆարովը՝ հաղորդակցութեան նախարարն էր, իսկ Պապաջանովին յանձնուած էր արդարադատութեան նախարարի պաշտօնը: Նիկոլ Աղբալեանը Արեւելահայոց Համագումարում ունեցած իր ելոյթում ամենախօսուն պատկերն է տալիս Օզակոմի անբաւարար եւ ոչ հայանպաստ գործունէութեան ու նրա հայ ներկայացուցչութեան աննշան ազդեցութեան: Աղբալեանը Պապաջանովին մեղադրում է նաեւ նրանում, որ նա իր քայլերը կատարում է «ո՛չ ազգի բազմութեան ձայնը ներկայացնող հոսանքների խորհրդատուութեամբ»:¹⁸

Այսպէս, աստիճանաբար սրում էին հայ ժողովրդի, այդուհանդէպ՝ Դաշնակցութեան դժգոհութիւնները, որոնք բխում էին մանաւանդ Թրքահայաստանի վարչական գործում Օզակոմի թոյլ տուած աններելի եւ անընդունելի երեւոյթներից: Օրինակ՝ այդ շրջանների ոռոս կառավարիչները, որոնք իրենք անկարող էին տեղում կարգ ու կանոն հաստատել եւ հայ բնակչութեանը թուրքի ու բուրդի յարձակումներից պաշտպանել, զինաթափ էին

¹⁸ Տե՛ս՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 41-43:

անում ժողովրդին եւ նրան զրկում ինքնապաշտպանութեան միջոցներից: Յետոյ, Օզակոմի թուլութեան պատճառով, կառավարական շրջանակներում դեռեւս ազդեցիկ դեր ունէին նախկին ցարական պաշտօնեաները, որոնք շարունակում էին տիրողի ու կեղեքողի վերաբերմունքը հայութեան հանդէպ:

Դաշնակցութիւնը, իբրեւ Թրքահայաստանում գործող միակ կուսակցութիւն, փորձում էր հակազդել այդ իրադրութեան, մանաւանդ՝ ճիգ էր թափում Թրքահայաստանը հայերով վերաբնակեցնել, այսինքն՝ ապահովել գաղթականների վերադարձը հայրենիք: Ռամկավար եւ Հնչակեան մարմինները Եղեռնի օրերին տեղահանուելով, Կովկաս էին փոխադրուել եւ այնտեղ էլ մնացել. այս կուսակցութիւնները Թրքահայաստանի վերականգնման գործում այլեւս մեծ ներդրում չունեցան: Դաշնակցութեանն էր վիճակուած շրջանի դէկը իր ձեռքն առնել եւ իր տեղական մարմինների ու հասարակական կազմակերպութիւնների միջոցով ստեղծել զինուորական, բանուորական եւ գիւղացիական խորհուրդներ (սովետներ), իսկ դրանց համագումարների միջոցով՝ հաւաքական մարմիններ: Այս վարչական ցանցով, ինչպէս վկայում է Թրքահայաստան գործուղուած Կարօ Սասունին, հիմքն էր դրում Թրքահայաստանի գիւղատնտեսական եւ զինուորական կառույցի:¹⁹

Թրքահայաստանի իրավիճակը բարելաւելու եւ հաստատուն հիմքերի վրայ դնելու համար, պէտք էր շրջանցել Օզակոմը եւ ունենալ ժամանակաւոր Կառավարութեան լիակատար եւ ուղղակի գործակցութիւնն ու հովանաւորութիւնը: Օգտագործելով կուսակցական ընկերների ունեցած կապերը, Դաշնակցութիւնը կարողացաւ յարաբերութիւնների մէջ մտնել Պետերբուրգի ժամանակաւոր Կառավարութեան հետ: Լիպարիտ

¹⁹ Կ. Սասունի, «Տանկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ (1914-1918)», (Բոստոն, 1927) (այսուհետ՝ «Տանկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ»), էջ 132-133: Նոյն աշխատութիւնը որոշ յանգույններով եւ ընդլայնումներով լոյս է տեսել 1966-ին (Բէյրութ, «Սեւան» Տպարան), «Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի Ընթացքին (1914-1918)» խորագրով:

Նազարեանցի վկայութեամբ, բանակցութիւնները մեծ մասամբ տարւում էին Կերեմսկու հետ՝ նախ իբրեւ պատերազմական նախարարի, ապա իբրեւ վարչապետի եւ ընդհանուր հրամանատարի:²⁰ Բանակցութիւնները արդիւնաւէտ եղան: Բժ. Յակոբ Զաւրեանի եւ Լիպարիտ Նազարեանցի հետապնդումների շնորհիւ, Պետերբուրգի ժամանակաւոր Կառավարութիւնը համաձայնուեց Թրքահայաստանի գրաւեալ հողերը Անդրկովկասից եւ նրա վարչական կառույցից՝ Օզակոմից բաժանել եւ իր անմիջական իշխանութեան տակ առնել:

Ալեքսանդր Կերեմսկի

Վերամշակուեց 1916-ի ցարական իշխանութեան հռչակագիրը եւ հրապարակուեց Ապրիլ 26-ին (Մայիս 9): Հռչակագիրը վերաբերում էր Օսմանեան Կայսրութիւնից գրաւուած հողերին: Յատուկ կոմիսար նշանակուեց գոր. Աւերիանովը, իսկ նրա քաղաքացիական գործերի օգնական՝ Զաւրեանը:²¹ Հռչակագիրը ստորագրել էին ժամանակաւոր

²⁰ Տես՝ Լիպարիտ Նազարեանց, «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ Խորհրդային Իշխանութեան Միջեւ Համաձայնութեան Փորձեր», «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, թիւ 8-9 (այսուհետ՝ Նազարեանց, «Դրօշակ»ի յօդուած), էջ 231:

²¹ Հռչակագրի բնագրից կատարուած մէջբերումը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 24-25:

կառավարութեան վարչապետ Լվովը եւ արտաքին գործոց նախարար Միլիկովը:

Վարչական այս նոր տնօրինումով մեծ թափ առաւ վերաշինութիւնն ու վերակազմակերպումը Թրքահայաստանում: Հայ գաղթականները սկսեցին աստիճանաբար վերադառնալ իրենց տեղերը: Արտակարգ կենսունակութեամբ էին տոգորուել մանաւանդ Վասպուրականի եւ Տարօն-Տուրուբերանի շրջանները: Նոր եռանդով աշխատանքի էին լծուել տեղի Հ.Յ.Դ. մարմինները եւ դաշնակցական զինեալ ուժերը: Գործուղուել էին բարեսիրական, մշակութային, բժշկական եւ գիղատնտեսական մարմիններ: Իրականութիւնն այն էր, որ զօր. Աւերիանովը եւ Թրքահայաստանի համար նրա նշանակած ռուս կառավարիչները ընդհանրապէս մնում էին Թիֆլիսում եւ հետաքրքրութիւն ցոյց չէին տալիս Թրքահայաստանի նկատմամբ: Կարօ Սասունին նրանց որակում է իբրեւ «Ռուսիոյ անուանական շուքը» ու հետեւեցնում. «Ռուսաստանը կը հեռանար մեր երկրէն.... Մենք ժառանգորդը կը մնայինք այն ամբողջ հարստութեան եւ ապարատին, որ Ռուսաստանը կը թողոր Տաճկահայաստանի ճակատներու վրայ»:²² Հայութիւնը իր կեանքը տնօրինելու որոշ ազատութիւն էր վայելում: Իրավիճակը յուսադրիչ էր:

Գաղթականների հարցերի կարգաւորման եւ գրաւեալ հողերը հայերով վերաբնակեցնելու գործում մեծ էր դերը Արեւմտահայ Առաջին Համագումարի, որ տեղի ունեցաւ Երեւանում, 1917-ի Մայիսին: Համագումարի կազմակերպման խթան ուժը Դաշնակցութիւնն էր, բայց, ինչպէս Կարօ Սասունին է բնութագրում, «կուսակցական լայնասրտութիւնն ու բոլոր հոսանքներէն հաւաքական կամք մը ստեղծելու մտահոգութիւնը» մղել էր Դաշնակցութեան՝ համագումարին մասնակից դարձնելու ռամկավարներին, հնչակեաններին եւ սոցիալ-դեմոկրատ բոլշեւիկներին: Այնուամենայնիւ, մեծամաս-

²² «Տաճկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ», էջ 143:

նութիւն էր Դաշնակցութիւնը եւ 64 հոգինոց համագումարին մասնակցում էր 41 պատգամաւորով,²³ իսկ համագումարից ընտրուած Կեդրոնական Խորհրդի 15 անդամներից 8-ը դաշնակցական էին: Կեդրոնական Խորհրդից ընտրուեց Արեւմտահայ Բիրօ՝ նախագահութեամբ Վահան Փափագեանի (դաշնակցական): Բիրոյի միւս անդամներն էին՝ Կարօ Սասունին (դաշնակցական), Արտակ Դարբինեանը, Յակոբ Տէր-Ջաքարեանը եւ Աւետիս Թերզիբաշեանը (ռամկավարներ) եւ Հրանդ Գալիքեանը (հնչակեան):

Վահան Փափագեան

Կարօ Սասունի

Թրքահայաստանի ճակատը ամրապնդելու նպատակով Զարեանի, Արմէն Գարոյի եւ Պետերբուրգի ու Մոսկուայի միւս դաշնակցական գործիչների միջոցով դիմում կատարուեց Կերենսկիին՝ Եւրոպայի ճակատներից հայ սպաներին ու զինուորներին Կովկաս վերադարձնելու:²⁴ Դիմումն ընդունուեց, եւ շուտով հայ զինուորական ջոկատները դէպի Կովկաս շարժուեցին: 1917-ի Նոյեմբերին Ստոկհոլմում, դանիական մի թերթի (անունը արձանագրուած չէ արխիւներում) տուած

²³ Նոյն տեղում, էջ 137:

²⁴ Այդ ժամանակ Կերենսկին Լվովի դահլիճում պատերազմական նախարարի պաշտօն ուներ: Հետագային նա փոխարինեց Լվովին:

հարցազրույցի մէջ Ռոստոմը զարգացնում էր ուս քանակում ծառայող հայ զօրականներից հայկական բանակ կազմելու գաղափարը: Նա պատկերացնում էր, թէ շուտով 150,000 հոգիների բանակ պիտի կազմուի թրքական ճակատում կռուելու, եւ թէ դրանց կողքին կլինեն նաեւ արեւմտահայ առանձին գունդերը:²⁵ Անդրկովկասում կազմակերպուելով՝ նրանք Բաքու-Թիֆլիս գնացքով ռազմաճակատ պիտի մեկնէին, բայց մահմեդականները փոխադրական ճամբաները փակելով՝ արգիլեցին նրանց յառաջացումը դէպի ճակատ: Այս երեւոյթը հետզհետէ աւելի սուր բնոյթ ստացաւ, քանի որ գնալով աւելի շեշտուեց մահմեդականների թեքումը դէպի օսմանեան պետութիւն ու նրանց թշնամութիւնը՝ դէպի Բաքուի Խորհուրդը: Բաքու-Թիֆլիս այս կարեւոր երկաթուղագիծը հսկողութեան տակ պահելով, նրանք արգելում էին իրենց համար անցանկալի տարրերի, դրանց մէջ բնականաբար նաեւ թրքական ռազմաճակատ շտապող հայ զինուորների անցումը: Եւ ջոկատները այդպէս էլ Բաքուի մէջ արգելափակուած մնացին:

Հայ բոլշեւիկները Անդրկովկասում

Դաշնակցութեան եւ ընդհանրապէս բոլոր ազգային կազմակերպութիւնների դէմ պայքար էր մղում Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան բոլշեւիկեան թելը, որ կազմուած էր Լենինի քաղաքականութեան հաւատարիմ նրա հետեւորդներից: Յեղափոխութեան առաջին ամիսներին, ի հարկէ, բոլշեւիկները աննշան ներկայութիւն էին Կովկասում եւ որեւէ ազդեցութիւն չունէին Անդրկովկասի քաղաքական կեանքում:²⁶ Յամենայն-

²⁵ Հարցազրույցը թարգմանաբար տպագրուել է «Յուսաբեր»ի 16 նոյեմբեր, 1917 համարում եւ տեղադրուել «Ռոստոմ» հատորում, էջ 91-92:

²⁶ Սահմանադրական Ժողովի քուէարկութեան արդիւնքը Անդրկովկասում ցուցանիշն է բոլշեւիկների թուական պատկերի: Ըստ Րիչըրդ Յովհաննիսեանի, բոլշեւիկներին վստահուած էր 93,581 քուէ (տես *Armenia on the Road to Independence*, էջ 108), իսկ ինչպէս յիշուած է այս

դէպս, չմոռանանք, որ արդէն սկսուել էր բոլշեւիկեան քարոզչութեան տարածումը դէպի Կովկաս: Հենց 1917-ի Մարտից Անդրկովկաս էին գործուղուել բոլշեւիկ գործիչներ (ինչպէս իրենք էին կոչում՝ ագիտատորներ)՝ Ժամանակաւոր Կառավարութեան եւ նրա նշանակած կովկասեան վարչամեքենայի դէմ քարոզչական աշխատանք տանելու եւ մանաւանդ՝ գիւղացիութեանը կառավարական պաշտօնեաների դէմ հանելու համար:

Ըստ բոլշեւիկ ղեկավարների, Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը բուրժուական էր եւ մրցակից՝ սովետների տարածած իշխանութեան, ուրեմն ժամանակն էր երկրորդ յեղափոխութեամբ վերջ տալու այդ երկուութեան: Բոլշեւիկները համոզուած էին, որ իշխանութիւնը, որքան կարելի է՝ արագ, պէտք է անցնի սովետներին: Այս նպատակի իրագործմանը լծուած Կովկասի հայ եւ ոչ-հայ բոլշեւիկները խլրտումներ եւ Ժամանակավոր Կառավարութեան դէմ ըմբոստութեան ելոյթներ էին կազմակերպում: 1917-ի Մարտ 21-ին (Ապրիլ 3) գաւառապետի զեկոյցը Երեւանի նահանգային կոմիսարիատին եւ դրան յաջորդող Պապաջանովի հեռագիրը Երեւանի նահանգագործկոմի նախագահին, Անդրկովկասում, մանաւանդ՝ Երեւանի նահանգում կազմակերպուած բոլշեւիկեան խլրտումների մասին են խօսում: Այս փաստաթղթերը պարզում են նաեւ, թէ այդ խլրտումները լռեցնելու համար առնուած միջոցները որքան անբաւարար էին:²⁷

Բոլշեւիկեան նոյն նպատակադրուածութեամբ, Ստեփան Ծահումեանը Բաքուի Սովետում առաջարկում է անվստահութեան քուէ տալ Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարու-

աշխատութեան թիւ 3 ծանօթութեան մէջ, նոյն ընտրութիւնների ընթացքում Դաշնակցութեան անուանացանկը շահել էր 558,400 քուէ: Պէտք է աւելացնել, որ բոլշեւիկներին տրուած քուէների մեծ մասը եկել էր Անդրկովկասում հաստատուած կարմիր բանակայիններից:

²⁷ Տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 3 եւ 4, էջ 34-35: Կազմակերպուած խլրտումների եւ խանգարումների մեծօրինակ փաստեր են ներկայացնում նաեւ թիւ 5, 6, 7, 12, 13, 14, 15, 17 եւ մի շարք այլ փաստաթղթեր:

թեան, բայց չի յաջողում: Բաքուի Սովետը 166 ձայնով իր հաւատարմութիւնն է յայտնում Ժամանակաւոր Կառավարութեան (դէմ են լինում 9, իսկ ձեռնպահ՝ 8 հոգի): Ստեփան Ծափումեանի այս խիստ կողմնորոշման պատճառով Բաքուի Սովետը պաշտօնանկ է անում նրան: Նոր նախագահ է ընտրում սոցիալ-յեղափոխական Սաքօ Սահակեանը:²⁸

Անցնում էր հայ բոլշեիկների ազդեցութիւնը հայ իրականութեան մէջ եւս: Այնուամենայնիւ, նրանք, իբրեւ լեհիկեան գաղափարաբանութեան հաւատարիմ հետեւորդներ, միշտ հակադրուած մնացին ազգային կուսակցութիւններին, մանաւանդ՝ Դաշնակցութեան: Նրանց այս կարծի դիրքորոշումը խոչընդոտ դարձաւ եւ խափանեց երկարաշունչ համագործակցութիւնները երկու կուսակցութիւնների միջեւ ու դարձաւ կարեւոր գործօններից մէկը՝ խանգարելու եւ ձախողութեան մատնելու անկախ Հայաստանի կառավարութեան ջանքերը՝ Հայաստանի համար ապահովելու խորհրդային իշխանութեան օգնութիւնն ու համագործակցութիւնը:

Բոլշեիկները մեծ մասամբ դէմ էին Անդրկովկասում ազգագրական սկզբունքներով առաջարկուած մասնաբաժանումներին: Դա խոտոր էր նրանց միջազգայնական գաղափարաբանութեան: Ահա այս մտայնութեամբ էր, որ հայ բոլշեիկները բոյկոտի ենթարկեցին Արեւելահայոց Համագումարը՝ տրամաբանելով, որ հայերը այդտեղ փորձում են ազգային շահերի վրայ հիմնուած խնդիրներ լուծել, իսկ դա դաւաճանութիւն է ռուս պրոլետարիատին եւ ռուսական յեղափոխութեան:

Նոյն օրերին, երբ Թիֆլիսում տեղի էր ունենում Արեւելահայոց Համագումարը, տեղում գումարում է նաեւ բոլշեիկների առաջին շրջանային ժողովը (Կովկասեան Երկրային Համագումար): Զանազան հարցերի կողքին, համագումարում արծարծում է ազգային հարցը, որ Կովկասի ժողովուրդների

²⁸ Armenia on the Road to Independence, էջ 75 եւ ծանօթ. թիւ 29:

մէջ շեշտուած պայքարի բնոյթ էր ստացել: Ազգային հարցի մասին ելոյթ է ունենում Ստեփան Ծափումեանը եւ առաջարկում է ընդունել «մարզերի ատոմոմիա» Անդրկովկասի համար: Ըստ Ծափումեանի Անդրկովկասը պիտի բաժանուէր երեք մարզերի. «1) Արեւմտեան Անդրկովկաս — Քութայիսի, Բաթումի նահանգները եւ Թիֆլիսի նահանգի մի մասը. 2) Արեւելեան Անդրկովկաս — Երեւանի, Կարսի, Ելիզաւետպոլի նահանգները եւ Թիֆլիսի նահանգի մի մասը. 3) Բաքուի, Ելիզաւետպոլի մի մասը եւ Դաղստանի մարզը»:²⁹ Ազգային բաժանումների մասին ակնարկութիւն չկայ: Արդեօք իրաւացի կլինի՞ ենթադրել, թէ Ծափումեանը Արեւելեան Կովկասի մարզը հայերի համար էր նախատեսում:

Ազգային հարցի վերաբերեալ հանուած բանաձեւը պահանջում էր «Կովկասի ինքնավարութիւն՝ սէյմի ստեղծումով», անհրաժեշտ էր համարում «Կովկասի նոր վարչատնտեսական միաւորների կազմակերպում»ը, գլխաւորապէս ըստ տնտեսական եւ կենցաղային յատկանիշների՝ հնարաւորին չափ համընկնելով, ինչպէս բանաձեւն էր նշում, «ազգային կազմի համասեռ շրջաններին՝ այդ շրջանների բնակչութեան ցանկութեան համաձայն»: Բանաձեւը շեշտում էր նոյնիսկ «բոլոր ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը ընդհուպ մինչեւ նրանց պետական անջատումը» եւ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնից պահանջում էր «անյապաղ, բացայայտօրէն հռչակել այդ իրաւունքը Ռուսաստանում բնակուող բոլոր ազգերի համար, այդ թում՝ Կովկասի ժողովուրդների համար»: Յստակ էր, որ այս բանաձեւը Կովկասում ապրող զանազան ազգութիւններին դուր գալու քաղաքական մի խաղ էր միայն: Դրա մէջ ազգային շեշտաւորման բացայայտ նախընտրութիւն չկար. այնուամենայնիւ, դրանով խաբուել էին ազգային ջիղ ունեցող հայ բոլշեիկները:

²⁹ Տես՝ «Ստեփան Ծափումեան», հատոր երրորդ, 1915 Հոկտեմբեր - 1917 Հոկտեմբեր (Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակութիւն, 1978) (այսուհետ՝ «Ստեփան Ծափումեան»), էջ 270:

Իրականությունը առաջին քայլի քայլաքայտով էր գալիս բանաձևեր եզրակացնող տողերում, ուր նշում էր, թե այդ բոլորով հանդերձ, համագումարը «կովկասեան ազգութիւններին չի յանձնարարում ո՛չ անջատում, ո՛չ էլ ֆեդերատիւ պետութիւնների կազմակերպում.... Ընդհակառակը, ելնելով Կովկասում բանութրական շարժման շահերից», համագումարը կոչ էր անում «Կովկասի դեմոկրատիայի ամենասերտ միաւորման եւ մերձեցման առանց ազգային խտրութեան»:

Ս. Ծափումեան

Ա. Մուսեան

Հ. Նազարեթեան

Դարձեալ, որպէս հակասութիւն բոլշեւիկեան դաւանանքներին եւ դարձեալ կովկասեան ազգութիւններին սիրաշահելու նպատակով, համագումարը իր համաձայնութիւնն էր տալիս «յօգուտ պետական լեզուի արտօնութիւնների ոչնչացման եւ յանուն լեզուների լիակատար իրաւահաւասարութեան պետական ու հասարակական բոլոր հիմնարկներում»:³⁰ Այս համագումարի ընթացքում էր, որ Միկոյեանը իր շրջանի՝ Լոռիի եւ Հաղպատ-Ալլահվերդիի գեկոյցը ներկայացնելիս, խոստովանում էր, թէ Դաշնակցութեան ազդեցութիւնը գիւղացիութեան մէջ անմրցելի է:³¹ Համագումարից ընտրուած կոմիտէն, որի հայ անդամներն էին Ստեփան Ծափումեանը,

³⁰ Բանաձևի հայերէն բաժնի, Լոռիի և Գեղարքունիքի «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 52, էջ 83:

³¹ Նոյն տեղում, էջ 85:

Ասքանազ Մուսեանը եւ Հմայեակ Նազարեթեանը, գործի անցաւ բոլշեւիկեան քարոզչութիւն տանելու եւ Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան դէմ Անդրկովկասում խռովութիւններ նախապատրաստելու:

2

.....
ԲՈՂՆԻԿԵԱՆ
ՅԵՂԱՉՐԶՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ռուսաստանի բոլշևիկեան իշխանութիւնը - Ժողկոմսովետ

1917-ի Նոյեմբեր 7-ին, ամիսներ շարունակուող բոլշևիկեան խլրտումներից ու Ժամանակաւոր Կառավարութեան դէմ կազմակերպուած ապստամբութիւններից յետոյ, վերջապէս իրագործուեց բոլշևիկեան յեղաշրջումը: Առանց զինուորական ուժի, առանց արինահեղութեան, բոլշևիկները տէր դարձան երկրի իշխանութեան: Պետերբուրգի «ռազմառեւոլիցիոն» (ռազմայեղափոխական) կոմիտէն նոյն օրը դիմում է «Ռուսաստանի քաղաքացիներին» ու յայտարարում, թէ «բանուորների, զինուորների եւ գիւղացիների ռեւոլիւցիայով» ապահովուած է «դեմոկրատական հաշտութեան առաջարկում, հողի կալուածատիրական սեփականութեան վերացում, արտադրութեան վրայ բանուորական վերահսկողութիւն, Սովետական կառավարութեան ստեղծում»:¹ Յաջորդ օրն իսկ ընտրուեց Սովնարկոմը՝ կամ Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը (Ժողկոմսովետ)՝ Լենինի գլխավորութեամբ: Տրոցկին ստանձնեց արտաքին գործոց կոմիսարի պաշտօնը, իսկ Ստալինը՝ ազգութիւնների կոմիսարի:

¹ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 66, էջ 103:

Ժողկոմսովետը կեանքի էր կոչուել մեծ ծրագրերով եւ Ռուսաստանի բոլոր մեծ ու փոքր ժողովուրդների ու ազգային փոքրամասնությունների համար ազատության եւ հաւասարության խոստումներով: Նոյեմբեր 16-ին հրապարակուեց այդ նոյն ոգին մարմնացնող «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրաւունքների դեկլարացիան»: Խոստումները փայլուն էին, տառապած ժողովրդի կարիքներից ու ձգտումներից խօսող: Չէ՞ որ Լենինը դեռ 1917-ի Մայիսին յայտարարել էր, թէ «Եթէ վաղը Սովետն իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցնի այն ժամանակ մենք կասենք՝ Գերմանիա՛, զօրքերդ դո՛ւրս Լեհաստանից, Ռուսաստան՛, զօրքերդ դո՛ւրս Հայաստանից»:²

Վ. Ի. Լենին

Ի. Վ. Ստալին

Լ. Դ. Տրոցկի

Յամենայնդէպս, խոստումները մնացին հեղձ շողշողուն ճառերի սահմաններում, իբրեւ անիրաւած ժողովուրդներին գրաւելու քարոզչական միջոց: Ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը դիւանագիտական զէնք դարձաւ միայն: Իրողութիւնը Ստալինի մէկ յայտարարութեան մէջ էր խտացած, այն է՝ թէ, ինչպէս նախապէս յիշուեց, յեղափոխութեան այս փուլի մէջ սահմանամերձ շրջանների պահանջը՝ բաժանուելու Ռուսաստանից, միանգամայն հակայեղափոխական է: Իսկ ազգերի

² Լ. Ա. Խորշուդեան, «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը» (Այսուհետ՝ «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը») (Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1977), էջ 10. մատնանշուած աղբիւր՝ Վ. Ի. Լենին, «Երկեր», հատ. 24, էջ 367:

ազատութեան մասին Լենինի կատարած առատաձեռն յայտարարութիւնների «սխալ» մեկնաբանութեան առաջն առնելու համար, Ստալինը բացատրում էր, թէ Լենինի մատնանշած ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը վերապահուած է բանուորների եւ ո՛չ բուրժուազիային եւ յիշեցնում էր, թէ ինքնորոշման իրաւունքը միջոց է սոցիալիզմին հասնելու պայքարում:³ Այդ օրերի շփոթ իրադարձութիւնների եւ տարազան յայտարարութիւնների տեղատարափի մթնոլորտում պարզում է, թէ բոլշեւիզմի յաղթանակն ապահովելու համար ինչպէս շահագործուեցին ազգութեան գաղափարն ու մարդկային իդեալները:

Սովետների Գերագոյն Կոմիսարների Խորհուրդ

Բոլշեւիկների ազդեցութեան դաշտը յեղաշրջման սկզբնական շրջանում շատ սահմանափակ էր՝ Պետերբուրգից Մոսկուա երկարող տարածութիւնը միայն: Պէտք էր բացարձակ իշխանութիւն հաստատել ամբողջ երկրում, միջոցը՝ քաղաքացիական կռիւ, հալածանք եւ ահաբեկում, յեղափոխութեան

³ Armenia on the Road to Independence, էջ 95:

հակառակորդների մաքրագործում: Եւ Չեկայի միջոցով ի գործ դրուեցին այդ բոլորը: Լացիսի «Կարմիր Տերրոր» յօդուածից մէջբերումներ կատարելով՝ Վահան Նաւասարդեանը այսպէս է նկարագրում այդ օրերի իրողութիւնը. «Մեղադրեալին գնդակի բռնելու համար բնաւ անհրաժեշտ չէր հաստատել, թէ նա գործով (գէթ մէկ անգամ) կամ խօսքով (որեւէ) պայքարել է (երբեւէ) խորհրդային իշխանութեան դէմ: Բաւական էր ապացուցել, որ նա "հակաբոլշեիկեան" "կրթութեան" կամ "արհեստի" տէր է եւ կամ "հակաբոլշեիկեան" ընկերային ծագում ունի»: ⁴ Պարզ է, թէ որքան մեծ էր Չեկայի դերը բոլշեիկեան յեղափոխութիւնը իր լրումին հասցնելու գործում: Լեւինի կարծիքով, համաբանութեամբ յեղափոխութիւնը պիտի տարածուէր ամբողջ աշխարհում, եւ այդ ճամբին պիտի ոչնչացուէր ամէն խոչընդոտ: Չեկան այդ խոչընդոտները ոչնչացնելու դերն էր ստանձնել:

Բոլշեիկեան յեղափոխութեան ալիքները Կովկաս էին հասել եւ շփոթի մատնել դեռ նոր ձեւաւորուող Կովկասեան վարչամեքենան: Բաքուի Սովետը միակն էր, որ անմիջապէս իր հաւատարմութիւնն էր յայտնել Ժողկոմսովետի կառավարութեան եւ ընդունել Ստեփան Ծահումեանի ճշմանակամբ իբրեւ Կովկասի յատուկ կոմիսար (ճշմանակամբ կատարուել էր 1917-ի Դեկտեմբեր 16-ին): Միւս խորհուրդները, հաւատացած լինելով, որ բոլշեիկեան յեղաշրջումը պիտի ձախողի, դեռ կառչած էին մնացել Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան:

Կովկասեան նոր վարչամեքենան

Տիրող իրողութեան լոյսի տակ եւ դրան հակադէմ կարողանալու համար, Նոյեմբեր 23-27-ին Թիֆլիսում տեղի

⁴ Վ. Նաւասարդեան, «Հ.Յ.Դ.աշխատութեան "Լիկուիդացիան"» (Գահիրէ, Տպարան «Յուսարեր», 1924), էջ 14:

ունեցաւ յատուկ խորհրդաժողով, մասնակցութեամբ Կովկասեան վարչական բոլոր մարմինների, բանուորական ու գիւղացիական խորհրդի եւ քաղաքական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների (Սոցիալ-յեղափոխական, Մենշեիկ, Դաշնակցութիւն, Մուսաւաթ): Նախագահում էր Եւգենի Գեգեչկորին: Խորհրդաժողովը իր աւարտին լուծուած համարեց արդէն ժամանակավրէպ դարձած Օգակումը: Կենտրոնից բոլորովին անջատ, կիսանկախ վիճակում ստեղծուեց Անդրկովկասի կառավարման մի նոր օրգան՝ Կովկասեան Կոմիսարիատը: Մի քանի օր յետոյ կատարուեցին նաեւ Կոմիսարիատի ներքին ընտրութիւնները: Գեգեչկորին վստահուեց նախագահութիւնն ու աշխատանքի եւ արտաքին գործերի կոմիսարի կարելոր պաշտօնները, իսկ Ակակի Չխենկելին ստանձնեց ներքին գործերի կոմիսարի պաշտօնը:

Եւգենի Գեգեչկորի

Ակակի Չխենկելի

Իրաքի Գ. Ծերեթելի

Կոմիսարիատը իր հռչակագիրը հրապարակեց Դեկտեմբեր 1-ին, ուր ճշուած էր, թէ այդ մարմինը Կովկասը պիտի ղեկավարի մինչեւ Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի աւարտը: Հետագայում, Պետերբուրգում հաւաքուած Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի ցրումից յետոյ, Կովկասեան պատգամաւորները 1918-ի Փետրուարի սկզբին Թիֆլիսում ի մի եկան՝ Կովկասի ապագան ճշտելու եւ նրա վարչամեքենան լրացնելու համար: Կովկասի Կոմիսարիատի կողքին որոշուեց կազմել Կովկասեան խորհրդարան, որ պիտի դառնար գործա-

դիր մարմնին, այսինքն՝ Կոմիսարիատին լրացնող: Անդրկովկասեան խորհրդարանը, որ Սէյմ կոչուեց, իր առաջին նիստը գումարեց Փետրուար 23-ին:

Սէյմը հակաբոլշեիկ յստակ ուղղութիւն ունէր: Նրա նիստերից մէկում վրաց սոցիալ-դեմոկրատ Ծերեթելին, տիրող քաղաքական մթնոլորտի եւ կովկասեան իրավիճակի առնչութիւնը վերլուծելով, այսպէս է դիտարկում. «բայլշեիկները յաղթանակելով Յեղափոխական Ռուսաստանում, մեր աչքերի առաջ բազում ամիսների ընթացքում խոշտանգում է Յեղափոխական Ռուսաստանի մարմինը»: «Բազմաթիւ ոճիրներ է գործել այդ իշխանութիւնը», յայտարարում է նա եւ այդ ոճիրների շարքին շեշտում է, թէ «բայլշեիկ իշխանութիւնը մահացու հարուած է հասցրել ազգերի պետական օրգանիզմին»: Այդ իրողութեան լոյսի տակ, եզրակացնում է Ծերեթելին, «Անդրկովկասեան դեմոկրատիայիս այլեւս ուրիշ բան չէր մնում անել, բայց եթէ անջատուել բայլշեիկեան իշխանութիւնից»: ⁵

Սէյմի կառոյցը առնուած էր Սահմանադիր Ժողովի ընտրութիւններից՝ եռապատկելով ընտրուած պատգամաւորների թիւը: Ուրեմն, բնականաբար մեծամասնութիւն էին մենշեիկները՝ 33 անդամով (4-ը՝ հայ), երկրորդ մեծամասնութիւնը մուսուլթականներն էին՝ 30 անդամով, յետոյ գալիս էր Դաշնակցութիւնը՝ 27 անդամով. Սէյմի անդամների մնացեալ 22-ը ներկայացնում էին եօթ զանազան կուսակցութիւններ: ⁶ Այս նոր վարչամեքենայի մէջ վրաց մենշեիկները ո՛չ միայն քանակով էին գերիշխում, այլ նաեւ իրենց ստանձնած դիրքերով: Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութեան եւ ընդհանրապէս համառուսական ղեկավար մարմինների մէջ

⁵ Սէյմի այս նիստի արձանագրութիւնը տես Հ.Հ. Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ (այսուհետ՝ ՀՀՊԿՊ Արխիւ), ֆոնտ 222, ցուցակ 1, գործ 127:

⁶ Սէյմի ընդհանուր պատկերը եւ նրա դաշնակցական անդամների անուանացանկը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 71-72:

պաշտօններ վարած վրաց մենշեիկները, բոլշեիկեան յեղափոխութիւնից յետոյ կենտրոնից փախուստ տուած, իրենց փորձառութիւնը, վարկն ու ժողովրդականութիւնը Կովկաս էին բերել եւ բնական էր, որ այստեղ էլ իշխանութեան մէջ կարեւոր պաշտօններ պէտք է վարէին: Հայութեան ներկայացուցիչները Կոմիսարիատի կազմում երեք պաշտօն էին զբաղեցնում՝ Համօ Օհանջանեանը (դաշնակցական)՝ խնամատարութեան կոմիսար, Խաչատուր Կարճիկեանը (դաշնակցական)՝ երկրագործութեան կոմիսար եւ Ղազար Տէր-Ղազարեանը (սոցիալ-դեմոկրատ)՝ պարենաւորման կոմիսար: Այնուամենայնիւ, միւս կոմիսարների օգնականների եւ ընդհանրապէս «Անդրկովկասեան իշխանութեան եւ կառավարական գործերի մէջ», ինչպէս Սիմոն Վրացեանն է վկայում, Դաշնակցութիւնն ունէր «աչքի ընկնող մասնակցութիւն»: ⁷

Համօ Օհանջանեան

Դաշնակցութիւնը աշխատանքի էր լծուել, միշտ հաւատալով Անդրկովկասի ժողովուրդների խաղաղ համակեցութեան եւ համագործակցութեան կարելիութեան: Այս գաղափարից մեկնած, Սէյմի նիստերից մէկում Յովհաննէս Քաջազնունին ներկայացնում է սոցիալիստական հիմունքներով կազմուած Հ.Յ.

⁷ Վրացեան, «Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար», էջ 255:

Դաշնակցության տնտեսական ու ընկերային գաղափարաբանությունը: Որպես գործնական քայլ, նա բացայայտում է իր կուսակցության ծրագիրը՝ աշխատելու Սէյմի ուրիշ խմբակցությունների հետ՝ ի շահ ներքին դաշնակցային կառույցով Անդրկովկասի հանրապետության եւ մանաւանդ՝ Թրքահայաստանի ինքնավարության:

Սէյմի գաղափարին միանգամայն դէմ էին բոլշեիկները Սէյմի գումարումից առաջ արդէն: Նախ, այդ կառույցը հակառակ էր Ժողկոմսովետին, այնուհետեւ, բոլշեիկները գիտէին, որ իրենք որեւէ ներկայացուցչություն չպիտի կարողանային ունենալ նրա կազմի մէջ: Սէյմի դէմ ծաւալուած ընդդիմությունը ղեկավարում էր Ստ. Ծախումեանը: Այս գործունէության բերումով նա հալածանքի ենթարկուեց Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի կողմից եւ իր հակաբոլշեիկ ընկերների օգնութեամբ էր միայն, որ կարողացաւ փախուստ տալ Թիֆլիսից եւ ազատուել ձերբակալությունից: Ամրանալով Բաքու՝ նա յօդուածներով ու ճառերով կոչ էր անում ժողովրդին՝ դէմ գնալու Սէյմին եւ ընդունելու Ժողկոմսովետի իշխանությունը:⁸ Դատապարտում էր նոր իշխանութեան հակայեղափոխական անդամներին, որ ցանկանում են «անջատուել Ռուսաստանից եւ անտոնոմ Անդրկովկաս ստեղծել»: Ծախումեանը, որպէս իսկական պրոլետար բոլշեիկ, դէմ էր Անդրկովկասի «մանր բուրժուական ռեակցիոն իշխանութեան» եւ հաւատարիմ՝ «ընդհանուր հայրենիքի» գաղափարին եւ Ժողկոմսովետի իշխանութեան: Նրա կարծիքով, նոր իշխանությունն էլ «նախկին Օգակոմի պէս Անդրկովկասը կբաժանի երեք ազգային

⁸ Ստեփան Ծախումեան, «Երկեր», 3-րդ հատոր (Երեւան, Հայպետհրատ, 1958) (այսուհետ՝ Ծախումեան, «Երկեր»), էջ 66-70:

Ստեփան Ծախումեանի «Երկեր»-ի սույն հատորում յատկանշական է խմբագրական կազմի տուած լուսաբանությունը՝ հեղինակի մշած «Դաշնակցություն» անուան եւ այդ կուսակցության ստեղծած հանրապետության մասին: Այստեղ, Դաշնակցությունը բնութագրուած է իբրեւ «հայ բուրժուականացիոնալիստական կոնտրեւոլիցիոն պարտիա աշխատաւորութեան ռեւոլիյցիոն ելոյթների կատարող թշնամի», իսկ նրա ստեղծած կառավարությունը՝ «օտարերկրեայ իմպերիալիստների կամակատար» (էջ 472):

սատրապութեան՝ Վրաստանը կվերցնեն մենշեիկները, հայերին կդնեն "Դաշնակցություն" պարտիայի տրամադրութեան տակ, մուսուլմաններին կտրամադրեն մուսուլման մացիոնալիստներին»:⁹ Լենդրուշ Խորշուդեանը հաստատում է Ծախումեանի բացասական կեցուածքը Սէյմի հանդէպ եւ մէջբերում է կատարում 1918, Փետրուար 24 թուակիր նրա մէկ յօդուածից: Այստեղ Ծախումեանը կոչ է անում «կովկասեան դեմոկրատիային»՝ ուշքի գալ «քանի դեռ բոլորովին ուշ չէ: Այդ Սէյմը, սեպարատիզմի եւ մացիոնալիզմի այդ քաղաքականությունը վերջնական կործանման կհասցնի յեղափոխությունը Անդրկովկասում»:¹⁰

ՌՍԴԲ (բոլշեիկեան) Պարտիայի Կովկասեան Երկրային Կոմիտէն եւս հակադրութեան մէջ մտաւ Սէյմի հետ՝ այն նկատելով իբրեւ բանուորա-գիւղացիական կառավարութեան դէմ մի օրգան: Նա յայտարարում էր, թէ բոլոր միջոցներին պիտի դիմի՝ մերկացնելու այդ համագումարը նախաձեռնողներին, որոնք խաբում են ժողովրդին:¹¹ Սէյմի բացման առիթով չուշացաւ, ի հարկէ, ՌՍԴԲ (բոլշեիկեան) Պարտիայի Կովկասեան Երկրային Կոմիտէի հակադեցությունը: Ժողովրդին ուղղուած մի կոչում նա դատապարտում էր բոլշեիկ յեղափոխութեան դէմ ստեղծուած անդրկովկասեան այդ օրգանին եւ այն կազմող տարրերին, մանաւանդ՝ «դաշնակցություն պարտիան, որը տասնեակ տարիներ շարունակ մացիոնալիզմի թոյնով թունաւորել է կովկասեան եւ, նախ եւ առաջ, հայկական դեմոկրատիային: Այնտեղ պէտք է նիստեր անեն այդ պարտիայի հին լիդերները, որոնցից երես է թեքել հայ պրոլետարիատը եւ որոնց նկատմամբ իր հաւատը կորցնում է դեռեւս վերջերս դրանց օգտին քուէարկած հայ գիւղացիությունը»:¹²

⁹ Նոյն տեղում, էջ 22-23:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 63. մէջբերումը կատարուած է Ծախումեանի «Երկեր», 3-րդ հատոր, էջ 110-ից:

¹¹ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 119, էջ 169-170:

¹² Նոյն տեղում, փաստաթուղթ թիւ 128, էջ 186:

Կովկասեան ռազմականներում

Դեռ բոլշևիկեան յեղափոխութիւնից առաջ, յոգնած ու բարոյալքուած զինուորները լքում էին ճակատներն ու տուն վերադառնում: Նմանօրինակ տրամադրութեան մէջ Լենինի «դէպի տուն» գրաւիչ կարգախօսը եւ յաճախակի քննադատութիւնը ռուս զօրքերը Թրքահայաստանում պահելու քաղաքականութեան դէմ յաւելեալ մղում դարձան բանակի համար: Լենինը քննադատում էր Ժամանակաւոր Կառավարութեան՝ որ ռուս բանակը Թրքահայաստանում պահելով՝ իր քաղաքականութեամբ չի տարբերում ցարական կառավարութիւնից: «Մենք պարտաւոր ենք անմիջապէս գոհացնել ուկրաինացիներին ու ֆիններին, ապահովել նրանց եւ Ռուսաստանի բոլոր օտար ցեղերին կատարեալ ազատութիւն, մինչեւ անջատուելու իրաւունք. նոյնը պէտք է գործադրենք Հայաստանի վերաբերմամբ, պարտաւոր ենք զօրքերը հեռացնել Հայաստանից եւ մեր կողմից գրաւուած թրքական հողերից»:¹³

Թրքահայաստանի ճակատը դատարկուել էր ռուս սպաներից ու զինուորներից, իսկ Շահումեանը չէր ուզում հաւատալ, թէ բոլշևիկեան պրոպագանդայի հետեւանք է կատարուածը: «Նացիոնալիզմը Կովկասում եւ Ռազմականատի Մերկացում» յօդուածում նա ռուս զինուորների ցուցաբերած անտարբեր կեցուածքը եւ ռազմականներից նրանց հեռանալը համարում էր որպէս «կովկասեան ճացիոնալիզմի ամենացաւալի հետեւանքը»:¹⁴ Նա ռուս զինուորներին կոչ էր անում ռազմականատը թափուր չթողնել՝ իրականում ոչ այնքան էլ թրքահայութեան սպառնացող նոր վտանգից մտահոգուած: Ռուս զօրքի այդպէս արագ յետ քաշուելը թշնամու

տրամադրութեանն էր թողնում ռազմականատներում լքուած «գոյք, ամրութիւններ եւ հանդերձանք», ստեղծում էր «ծանր դրութիւն Թուրքահայաստանում»: Շահումեանը ակնարկում էր «անիծեալ պատերազմի ժամանակ հայերի կրած հարիւր հազարաւոր զոհերի մասին», բայց փութացնում աւելացնելու, թէ «հաւանօրէն դրանցից պակաս թուով խաղաղ քրդեր ու թուրքեր չեն ոչնչացել ռազմական գործողութիւնից, սովից ու ցրտից»: Նա մտահոգուած էր «հարազատ վայրերից փախած, մի կողմից թուրքերի ու քրդերի, միւս կողմից հայերի» մասին եւ վախեցնում էր, որ այդ վայրերում «անմեղ բնակչութեան արեան նոր գետեր են հոսելու»:¹⁵

Կովկասեան ռազմականատներից հեռացող զօրքը անտարբերութեամբ լքում էր զէնք ու զինամթերք, որոնց անմիջապէս տէր էին դառնում վրացիներն ու թաթարները: Կարօ Սասունու վկայութեամբ, միայն Կարսի, Ալեքսանդրապոլի (Գիւմրիի) եւ Երեւանի մէջ մնացած փշրանքներն էին ժառանգութիւն մնում հայութեան:¹⁶ Երեւանի Ազգային Խորհրդի անդամ բժ. Յովակիմ Մելիքեանը աւելի ընդարձակ է նկարագրում իրողութիւնը: Նա նշում է, թէ Ազրբէյջանի ներկայացուցիչները Կովկասի Կոմիսարիատից պահանջել էին զէնքի ու զինամթերքի իրենց բաժինը: Կոմիսարիատի հայ եւ վրացի անդամները մերժել էին, պատճառաբանելով, որ թուրքերը զէնքի պէտք չունեն, քանի որ չեն համաձայնում մասնակցել Կովկասի պաշտպանութեան: Մերժումին իբրեւ հակազդեցութիւն, Շամխորի կայարանում թուրքերը յարձակում են անկազմակերպ ռուս զինուորների վրայ, կոտորում նրանց եւ զէնքերը խլում: Այս դէպքից ոգեւորուած՝ Նախիջեւանի եւ Շարուրի թուրքերը եւս յարձակման են դիմում Պարսկաստանից վերադարձող ռուս զօրքերի վրայ, բայց այս անգամ իրենք են ջարդուում:¹⁷

¹⁵ Շահումեան, «Երկեր», էջ 37-38:

¹⁶ «Տաճկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ», էջ 145:

¹⁷ Բժ. Յովակիմ Մելիքեան, «Արեան ժանապարհով», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 2, 1924, էջ 96:

¹³ Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանը Բոլշևիկեան Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջեւ» (Բոստոն, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի, 1941), էջ 10:

¹⁴ Շահումեան, «Երկեր», էջ 34:

Ռազմաճակատների այս իրավիճակում, երբ փաստօրէն ռուսական զօրքերից եւ սպայութիւնից պարպուած էր Տրապիզոն-Երզնկա-Տարօն-Վան պատերազմական գիծը, այսինքն՝ Հայաստանի պատնէշը թուրքերի դէմ, Հ.Յ.Դաշ-նակցութիւնը, Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի հետ համագործակցաբար, ճիգ էր թափում հայոց կամաւորական գնդերով ապահովել Թրքահայաստանի ճակատի պաշտպանութիւնը։ Նոյն միջոցին, ինչպէս կովկասեան ռազմաճակատի ընդհանուր սպայակոյտի ենթապետ զօր. Գաբրիէլ Ղորղանեանն է վկայում, նաեւ փորձ էր կատարում հեռացող ռուսական գնդերից զատել հայ զինուորներին եւ պահել ճակատի վրայ՝ նրանցով ուժեղացնելու հայկական գնդերը։ Ղորղանեանը դիտել է տալիս, թէ եթէ չլինէր հայկական գնդերի պաշտպանութիւնը, Երզնկան անմիջապէս պիտի ընկնէր եւ դրա հետ միասին նաեւ՝ ամբողջ Թրքահայաստանը։¹⁸

1917-ի Դեկտեմբերի սկզբին, Արեւմտահայ Բիւրոյի նախաձեռնութեամբ, Թիֆլիսում տեղի ունեցաւ թրքահայերի *քոնֆերանս*՝ ներկայի իրավիճակը քննելու համար։ Այդ համագումարում էր, որ Արեւմտահայ Բիւրոն, որը հիմնականում կազմուել էր գաղթականների հարցին վերահասու լինելու համար, քաղաքական դեր ստանձնեց։ Որոշուեց պարտադիր զօրակոչով տաճկահայ զօրաբաժին ստեղծել 20,000 զինուորներից բաղկացած։ Անդրանիկը նշանակուեց որպէս հրամանատար։ Անդրանիկի զինուորական գործողութիւնները ռազմաճակատի վրայ օրինականացնելու եւ դրանց պաշտօնական բնոյթ տալու համար, բժ. Զարեանի միջնորդութեամբ, կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւնը, որ բոլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ էլ դեռեւս ի զօրու էր

¹⁸ Կովկասեան ռազմաճակատում տիրող կացութեան մանրամասները եւ հայկական զօրագնդի ռազմական գործողութիւնները տես՝ Զօր. Գաբրիէլ Ղորղանեան, «Հայերու Մասնակցութիւնը Համաշխարհային Պատերազմին Կովկասեան Ռազմաճակատին Վրայ», «Հայրենիք» ամսագիր, Ե. տարի, թիւ 12, 1927, էջ 106-123։ Յօդուածը շարունակում է հետագայ մի քանի թուրքի մէջ։

Կովկասում, Անդրանիկին զօրավարի (գեներալ մայոր) տիտղոս շնորհեց։

Զօր. Անդրանիկ

Պաշտպանութեան՝ գործի ընդհանուր կազմակերպման եւ վերահսկումի աշխատանքները տանելու համար ընտրուեց 8 հոգուց բաղկացած Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդը, որոնցից չորսը՝ դաշնակցական (Վահան Փափազեան՝ նախագահ, Սեպուհ, Յ. Ամատունի եւ Կարօ Սասունի), երեքը՝ ռամկավար (Յ. Յակոբեան, Աւետիս Թերզիբաշեան, Յակոբ Տէր-Զաքարեան) եւ մէկը՝ հնչակեան (Ժ. Միրզախանեան)։ Մարմինը պիտի համագործակցէր Աւերիանովի եւ Զաւրիւի հետ եւ մանաւանդ պիտի օգտուէր նահանգապետութեան նիւթական յատկացումներից։¹⁹ Հսկայական աշխատանք էր ծաւալուած՝ կազմակերպելու եւ ամրապնդելու ճակատները եւ կանոնաւոր զօրաբաժիններով փոխարինելու հայ կամաւորական գնդերին։ Ռուս զօրքի հեռանալուց յետոյ, թէեւ թրքական զինուորական գործողութիւնները առժամապէս դադարած էին, Թրքահայաստանում մնացած թուրքերն ու քրդերը յաճախակի

¹⁹ «Տաճկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ», էջ 147։

յարձակումներով վտանգում էին հայ բնակչության ապահովությունը:²⁰

Թրքահայաստանի անկախության իրաւունքի հռչակումը

Բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը չընդհատեց Արեւմտահայաստանի հարցի վերջնական լուծման հասնելու համար դաշնակցական գործիչների աշխատանքը Պետերբուրգում: Զարիւնի եւ Ռոստոմի հետապնդումով, Ստեփան Ծափումեանը համաձայնուել էր Արեւմտահայաստանի համար բարեխօսել Լենինի մօտ: Լենինին ներկայացուել էին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք Արեւմտահայաստանի անկախութիւնն էին հիմնաւորում: Ներկայացուել էր նաեւ մի առաջարկ-նախագիծ՝ անկախութեան գործընթացը սկսելու համար:

Իբրեւ արդիւնք բոլշեւիկեան իշխանութեան եւ դաշնակցական ղեկավարների միջնորդութեամբ համագործակցութեան, վերջապէս իրականութիւն դարձաւ Թրքահայաստանի անկախութեան իրաւունքը: 1917-ի Դեկտեմբեր 31-ին (Յունուար 13) հրապարակուեց Ժողկոմսովետի *դեկրետը* Թրքահայաստանի մասին:

Խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ զանազան կարծիքներ կան այն մասին, թէ ո՞վ կամ ովքե՞ր են Լենինին առաջարկել կամ քաջալերել Թրքահայաստանի մասին հայանպաստ որոշում առնելու, եւ ո՞վ կամ ովքե՞ր են հեղինակել հրամանագրի նախագիծը ու Ժողկոմսովետի կողմից նրա որդեգրմանը սատարել: Այդ աշխատութիւնների մէջ դժկամօրէն եւ քննադատաբար յիշում են անունները բժ. Զարեանի, Խատիսեանի

²⁰ Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդի գործունէութեան, Թրքահայաստանի ճակատի կազմակերպման եւ Անդրանիկի բերած նպաստի ու յարուցած դժուարութիւնների մասին, տես՝ «Տաճկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ», էջ 147-152: Նաեւ՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 59-60:

եւ Ռոստոմի, որոնք նիւթեր ու փաստաթղթեր են հաւաքել եւ իշխանութեանը համոզելու համար ուսումնասիրութիւններ են ներկայացրել, բայց շեշտը, ի հարկէ, միշտ դրում է Վահան Տէրեանի, Սարգիս Լուկաշինի եւ Ստեփան Ծափումեանի դերակատարութեան վրայ: Դեկրետի նախագիծը ներառնում է 1925-ին Երեւանում հրատարակուած Վահան Տէրեանի «Երկերի Ժողովածու»ի չորրորդ հատորում, որով խորհրդահայ պատմագրութեան կողմից հաստատում է Տէրեանի հանգամանքը իբրեւ դեկրետի նախագծի հեղինակի:²¹ Նոյն թուականին, Երեւանի «Նորք» պարբերականում լոյս տեսած «Լենինը Եւ Հայկական Հարցը» յօդուածում, Պօղոս Մակինցեանը հաստատելով, որ Վահան Տէրեանն ու Լուկաշինն են Լենինին ներկայացրել «Տաճկահայաստանի մասին» զեկուցագիրը, հետեւեալ մէջբերումն է կատարում զեկուցագրից. «մեզ թուում է, որ մեր ղեկավարներն ու ընկերները, որ այժմ իշխանութեան գլուխն են անցել — Ժողովրդական կոմիսարները — կամրապնդէին մեր ոտքի տակի հողը եւ կաջակցէին մեզ, եթէ հնարաւոր դատէին հրատարակել այժմ իսկ մի դեկրետ, որով հաստատուէր բանտարական եւ գիղացիական կառավարութեան հաստատ մտադրութիւնը՝ վճռապէս աջակցելու թրքահայերի ձգտումին դէպի ազգային լիակատար ինքնորոշում եւ միաժամանակ ընդգծուէր, որ Ժողովրդական կոմիսարների կառավարութիւնը ամէն կերպ աջակցելու է՝ ստեղծելու այն երաշխիքները, որոնք Տաճկահայաստանի հայ ազգաբնակչութեանը տային ինքնորոշուելու իսկական հնարաւորութիւն»: Մակինցեանը դիտել է տալիս, թէ այս զեկուցագիրը ստանալուց յետոյ էր, որ Լենինը հրապարակեց հռչակագիրը:²² Այնուամենայնիւ, անժխտելի է այն երեւոյթը, թէ դեկրետի

²¹ Տես՝ Վարդգէս Ահարոնեան, «Վահան Տէրեան», «Հայրենիք» ամսագիր, 23-րդ տարի, թիւ 5, 6, Մարտ-Ապրիլ, 1945, էջ 45.

²² «Նորք» պարբերականի (1925, թիւ 5-6, էջ 413) յիշուած յօդուածում կատարուած զեկուցագրի մէջբերումը տես՝ Կարօ Սասունի, «Հայկական Հարցը Եւ Հայ Բոլշեւիկները», «Դրօշակ», 1927, թիւ 11 (Նոյեմբեր), էջ 326:

ոգի՛ն որքան համապատասխանում էր Թրքահայաստանի վերաբերեալ Ստոկհոլմի խորհրդածողովին ներկայացրած Դաշնակցության յուշագրին: Ռոստոմը թէ՛ Ստոկհոլմում, թէ՛ Պետերբուրգում առաջ էր տանում Թրքահայաստանը թրքական լծից ազատելու գաղափարը: Եւ այժմ, երբ փոխում էր Պետերբուրգի իշխանությունը, Ռոստոմը պատրաստ էր նույն նախագիծը այս անգամ բոլշեիկների մօտ յաջողեցնելու:

Լենդրուշ Խուրշուդեանը, հերքելով հանդերձ Խատիսեանի յիշողությունները դեկրետի նախագծի պատրաստության ընթացքի մասին եւ յատկապէս շեշտելով Ստեփան Ծահումեանի մասնակցությունը, առաջադրում է Դաշնակցության, մանաւանդ՝ Ռոստոմի դերը եւ Ծահումեան-Ռոստոմ համագործակցությունը դեկրետի յղացման եւ հռչակման գործում:²³

Լենինի հրապարակած դեկրետը խորհրդահայ պատմագրության մէջ բազմիցս գովեստների է արժանացել: «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Ռեւոլյուցիան եւ Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու» հատորի ներածութեան մէջ այս նախաձեռնությունը համարում է իբր «պատմութեան մէջ նախընթացը չունեցող քաղաքականություն»: Գրքի նախաբանում ընդգծում է այն պարագան, թէ երբ կապիտալիստական պետությունները խօսում էին միայն հայկական նահանգներում բարեփոխություններ կատարելու եւ հայութեանը տեղական ինքնավարություն շնորհելու մասին, «Հոկտեմբերեան սոցիալիստական մեծ ռեւոլյուցիան եւ նրա ծնունդ ուսական բանուորա-գիւղացիական սովետական կառավարությունը կանգնեց ո՛չ թէ Արեւմտեան Հայաստանում ռեֆորմների

²³ «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը»-ի 16-54 էջերում Խուրշուդեանը մէջբերում է կատարում Ժողկոմսովետի Դեկտեմբեր 29-ի նիստի արձանագրությունից, ուր դեկրետի նախագծի մշակումը յղում է Ստալինին, Պոռշեանին եւ Զօրեանին (տես՝ էջ 40):

պաշտպանութեան դիրքերում, այլ հռչակեց հայ ժողովրդի անկախութեան սկզբունքները»:²⁴

Լենինի եւ Ստալինի կողմից ստորագրուած դեկրետը հրատարակուեց «Պրաւդա»ում՝ ընկերակցութեամբ Ստալինի յօդուած-մեկնաբանութեան: Յօդուածում Ստալինը բացատրում էր, թէ դեկրետը «պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացուած "Թրքահայաստանի" հայերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքը ընդհուպ մինչեւ լիակատար անկախութիւն»: Եւ իբրեւ եզրակացութիւն դիտել էր տալիս, թէ «Ծնշուած ժողովուրդների ազատագրութեան ուղին անցնում է Ռուսաստանում Հոկտեմբերին սկսուած բանուորական յեղափոխութեան միջով: Այժմ պարզ է ամէնքի համար, որ Ռուսաստանի ժողովուրդների բախտը, իսկ առանձնապէս հայ ժողովուրդի բախտը, սերտօրէն կապուած է Հոկտեմբերեան ռեւոլյուցիայի բախտի հետ.... Թող ամէնքը իմանան, որ ազգային ճնշման իմպերիալիստական քաղաքականութեանը Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը հակադրում է ճնշուած ժողովուրդների լիակատար ազատութեան քաղաքականությունը»:²⁵

Տարօրինակ է, որ Թրքահայաստանի հրամանագիրը հռչակում էր անկախ այն բանից, թէ մի քանի շաբաթ առաջ Սովնարկոմը սրտառուչ խոստումներ էր տուել «Ռուսաստանի եւ Արեւելքի բոլոր մուսուլմաններին»: Այս կոչի մէջ, Թուրքիային դուր գալու եւ նրա համագործակցությունը ապահովելու համար, Սովնարկոմը բոլոր մուսուլմաններին խոստանում էր անկապտելի իրաւունք եւ մշակութային ու կրօնական ազատութիւն, ժխտում էր նոր տարածքներ գրաւելու որեւէ միտում եւ յայտարարում, «Կոստանդնուպոլիսը պիտի մնայ մուսուլմանների ձեռքում.... Մենք չեղեալ ենք յայտարարում Պարսկաստանը բաժան-բաժան անելու դաշնագիրը.... Մենք չեղեալ ենք

²⁴ «Հոկտեմբերեան», էջ 11-12:

²⁵ Հռչակագրի հայերէն թարգմանությունը տես՝ նույն տեղում, փաստաթուղթ թիւ 110, էջ 156: Ստալինի յօդուածի հայերէն թարգմանությունը տես՝ նույն տեղում, փաստաթուղթ թիւ 111, էջ 158:

յայտարարում Թուրքիան բաժան-բաժան անելու եւ Հայաստանը նրանից խլելու դաշնագիրը»:²⁶ Տարօրինակ է նաեւ այն պարագան, որ այս կոչից վերը կատարուած մէջբերումը իր ոգով հակասում է Լենդրուշ Խորշուդեանի նոյն փաստաթղթից բերած տողերին: Խորհրդահայ պատմաբանը գրում է, «1917-ի Նոյեմբեր 20-ին (Դեկտեմբեր 3) "Ռուսաստանի եւ Արեւելքի բոլոր աշխատաւոր մուսուլմաններին" ուղղուած կոչում ժող-կոմսովետը պարզ եւ որոշակի յայտարարում էր, "Հենց որ դադարեն ռազմական գործողութիւնները, հայերին կտրուի իրենց քաղաքական բախտը ազատօրէն տնօրինելու իրաւունք"»:²⁷ Կարո՞ղ են արդեօք այս երկու հատուածները նոյն կոչին պատկանել:

Վերադառնալով դէկրետին՝ պիտի նշել, որ Թրքահայաստանի անկախութեան իրաւունքը մնաց մեռած տառանգործադրելի՝ որովհետեւ այդ իրաւունքը ձեռք բերելու համար որեւէ միջոց չձեռնարկուեց, այլ հակառակը՝ թրքական ռազմաճակատից յետ կանչուեց ռուսական զօրքը, առանց որի օգնութեան անկարելի էր պահել Արեւմտահայաստանի հողերը: Եւ իրօք, հռչակագիրը հրապարակուեց այն ժամանակ, երբ ռուսական զօրքը քայքայուած, Կովկասի ռազմաճակատները լքած երկրի ներսում ամբոխի էր վերածուել: Լենինի խօսքի եւ գործի այս հակասութիւնը, ինչպէս երեւում է, բաւական մտորումների առիթ է տուել խորհրդահայ պատմաբաններին, որոնք փորձել են բացատրել կամ, աւելի ճիշտ, արդարացնել Լենինի քաղաքականութիւնը: Այս առիթով Լենդրուշ Խորշուդեանը Վահան Տէրեանի նամակներից մէկից մէջբերում կատարելով՝ ներկայացնում է Լենինի տուած

²⁶ Տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. I:1918-1919, (Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1971), էջ 438: Յովհաննիսեանը մատնանշում է իր օգտագործած թէ՛ արխիւային նիւթը եւ թէ՛ հրատարակուած աղբիւրը:

²⁷ «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը», էջ 15-16: Հեղինակը որպէս աղբիւր նշում է 1957-ին ռուսերէն լեզուով հրատարակուած փաստաթղթերի ժողովածուն:

բացատրութիւնը այդ մասին. «...երբ ինքն [Լենինը] ասում է զօրքերը հանել Հայաստանից, սրանով ուզում է ասել, թէ երբ հայերը պահանջեն այդ, որպէսզի նրանց վրայ ճնշում չլինի Ռուսիայի կողմից եւ նրանք ստիպուած չլինեն ռուսական օրինոսացիա ընդունել: Իսկ հայերի ապահովութեան համար, եթէ նրանք այդ կամենան, նա բնաւ դէմ չէ, որ մնան հարկաւոր եղած զօրամասերը»:²⁸ Տարբեր է, սակայն, խորհրդահայ պատմաբան Բագրատ Բորեանի բացատրութիւնը հարցի էութեան մասին: Նրա կարծիքով, Ռուսաստանը դէկրետը անտեսելով եւ իր զօրքերը Թրքահայաստանից դուրս քաշելով՝ գալիս էր փաստելու թուրքերին, որ ինքը ցարական կայսերապաշտական քաղաքականութեան չի հետեւում: Լենինի համար կարելորդ Հայաստանն ու հայերը չէին, այլ բոլշեիզմի յեղափոխական նպատակները. այդու «Հայկական Հարցը միջոց էր եւ ոչ թէ նպատակ.... Հայաստանը Լենինի համար զէնք էր՝ խզելու դիւանագիտական կնճիռներն ու խաղերը»:²⁹ Բագրատ Բորեանը հետագայում զոհ դարձաւ ստալինեան մաքրագործումներին:

Տրուած մեկնաբանութիւնների մէջ մեծ տեղ է գրաւում դէկրետին կցուած Ստալինի բացատրողական-յօդուածը, ուր նա դիտել է տալիս, թէ գերմանէթրքական իմպերիալիստական ձգտումները թելադրում են բռնութեամբ իրենց իշխանութեան տակ պահել նուաճուած շրջանները: Դա առիթ էր, որ հետագայում խորհրդահայ պատմաբանները Թրքահայաստանի կորուստը գերմանէթրքական բռնութիւններին վերագրեն: Բայց, ինչպէս Վահան Մինախորեանն է շեշտում, այդ բռնութիւնը չէր, որ Թրքահայաստանի վերջնական վերացման պատճառը դարձաւ, այլ բոլշեիկների՝ ռազմա-

²⁸ Նոյն տեղում, էջ 29-30:

²⁹ Տես՝ «Հայաստանը Բոլշեիկեան Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջեւ», էջ 12. Վրացեանը մէջբերում է կատարում Բագրատ Բորեանի ռուսերէնով գրուած «Հայաստան, Միջազգային Դիւանագիտութիւնը եւ Խ. Ս. Հանր. Միութիւնը» ք. հատոր, էջ 363 եւ 377-ից:

նակատները պարպելու որոշումը:³⁰ Դեկրետը թէեւ չգործադրուեց, բայց մնաց որպէս փաստ Դաշնակցութիւն-Բոլշեւիկ համագործակցութեան, չնայած խորհրդահայ պատմագրութիւնը փորձեց վարագործել կամ ամբողջովին հերքել այդ համագործակցութիւնը: Դաշնակցութիւնը հենց առաջին քայլից ցոյց էր տալիս իր պատրաստակամութիւնը՝ ի խնդիր Հայ Դատի համագործակցել բոլոր ուժերի հետ:

Թրքահայաստանի անկախութեան իրաւունքի հռչակումից առաջ արդէն Լենինը աւելի կարեւոր մի հարց էր հետապնդում՝ Ռուսիան պատերազմից դուրս քաշել, ինչ գնով էլ որ դա լինի: Բոլշեւիկեան յեղափոխութեան յաջորդ օրն իսկ նոր իշխանութիւնը ընդունել էր «Հաշտութեան դեկրետ»ը եւ Նոյեմբեր 7-ին ձայնասփիւռով ընդհանուր հաշտութիւն կնքելու առաջարկով դիմել էր թէ՛ Քառեակ Զինակցութեան (Կենտրոնական Ռոժեր) եւ թէ՛ Դաշնակիցներին:³¹ Հակառակ Դաշնակիցների զգուշացումին, որ անջատ համաձայնութիւններ կնքելը բացասական հետեւանքներ կարող է ունենալ, խորհրդային իշխանութիւնը որոշեց գնալ այդ համաձայնութեան՝ չմտածելով հետեւանքների մասին: Եւ Լենինի պատուիրակները՝ Ադոլֆ Եօֆֆէի գլխաւորութեամբ, հաշտութեան եզր գտնելու համար սկսեցին Բրեստ-Լիտովսկում բանակցութիւններ վարել Քառեակ Զինակցութեան հետ:

Նման իրադրութեան մէջ որքա՞ն անիմաստ էր հռչակուած դեկրետը եւ որքա՞ն դիպուկ պատերազմի օրերի ֆրանսացի թղթակից Հենրի Բարբիի հարցադրումը այդ հռչակագրի վերաբերեալ. «Սա Լենինի եւ Ազգութիւնների Կոմիսարի

պարզամտութիւնն էր, տգիտութիւնը, թէ՛ ցինիզմը»:³² Վահան Մինախորեանի կարծիքով, ուղղակի Գերմանիայի հետ Բրեստ-Լիտովսկում տարուած նուաստացուցիչ բանակցութիւնները եւ մանաւանդ՝ Հայկական Հարցի վերաբերեալ ցուցաբերուած անտարբերութիւնը բացասական տպաւորութիւն էին ստեղծել Եւրոպայում: Այդ տպաւորութիւնը ցրելու համար էր, որ Լենինը հռչակում էր Թրքահայաստանի դեկրետը:³³

Պարզ էր, որ Լենինը ամէն գնով ցանկանում էր վերջ տալ Ռուսաստանի մասնակցութեանը պատերազմին եւ առիթ էր փնտրում ռուսական զօրքերը Կովկասից հանելու: Բացի այդ, նրա համար կարեւոր էր բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը տարածել անմիջականօրէն Թուրքիայում եւ ապա ամենուրեք: Ուրեմն, Թուրքիոյ յեղափոխութիւնը դիրացնելու որպէս մէկ միջոց, պէտք էր Թրքահայաստանում բոլշեւիկեան բջիջներ ստեղծել եւ Լ. Յ. Դաշնակցութեան մենաշնորհը խախտել. դա աւելի կարեւոր էր, քան այն հարցը, թէ վերջին հաշուով, թո՞ւրքը թէ հա՞յը կլինէր տէրը այդ հողերի. վերջապէս, չէ՞ որ դրանք Լենինի համար ժամանակաւոր բնոյթ կրող խնդիրներ էին: Այդ նպատակի իրագործման մտահոգութիւնից ելնելով էր, որ Լենինը, Սուերդլովը եւ Աւանգետովը ընթացք տուին արեւմտահայ բոլշեւիկ գործիչ Գուրգէն Հայկունուն, լսեցին նրա զեկոյցը Կովկասի մասին, եւ որ ինչպէս թէ՛ արեւմտահայ եւ թէ՛ արեւելահայ բանուորն ու գիղացին իրենց յոյսերը խորհրդային իշխանութեան հետ էին կապել:³⁴ Արեւմտահայ կոմունիստ այս մտաւորականը կարողացել էր համոզել կենտրոնի ղեկավարութեանը, որ բացի ՌԿԲՊ Կովկասեան Երկրային Կոմիտէից պէտք էր հիմնել «Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւն», որ կարողանար ուղղակի թրքահայերի մէջ աշխատանք տանել. պարզ էր, որ ղեկավարն էլ կլինէր ինքը:

³⁰ Վ. Մինախորեան, «Հայկական Հարցը եւ իր Տարրերը», «Հայրենիք» ամսագիր, 12-րդ տարի, Հոկտեմբեր 1934, Թիւ 12, էջ 103:

³¹ Հաշտութեան դեկրետին կապուող մանրամասները նկարագրուած են Ադոլֆ Եօֆֆէի յուշերում, որոնք 1927-ի Յունիսին տպուեցին «Նովի Միր»ում եւ որի մասին գրում է Ս. Մանուրեանը «Բրեստ-Լիտովսկ» յօդուածում: Տես՝ «Հայրենիք» ամսագիր, Ե. տարի, Թիւ 11, 1927 (այսուհետ՝ Ս. Մանուրեան, «Բրեստ-Լիտովսկ»):

³² Armenia on the Road to Independence, էջ 100:

³³ «Հայկական Հարցը եւ իր Տարրերը», էջ 103:

³⁴ «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը», էջ 35:

Եւ կուսակցութեան Կենտկոմից լիազօրութիւն առած, 1918-ի Յունուարի վերջերին եկաւ Թիֆլիս: Նրան տուել էին «30 հազար ռուբլի գործը սկսելու համար»: ³⁵ Վրացեանը վկայում է, թէ Հայկունին եւ իր ընկերները նախկին հնչակեաններ էին, որոնք կարողացել էին նենտրոնից մեծ գումարներ շորթել՝ նրան զեկոյցներ ներկայացնելով, իբրեւ թէ Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւնը բազմաթիւ մասնաճիւղեր ունի Արեւմտեան Հայաստանում: ³⁶ Այդ օրերին, ի հարկէ, ազգային շեշտաւորումով կազմուած կոմունիստական կուսակցութեան որեւէ միաւոր գոյութիւն չուներ: Կային կոմիտէներ միայն, որոնք աշխարհագրական բաժանումներ էին ենթադրում եւ ո՛չ երբեք ազգային: Պէտք է յիշել նաեւ, որ Գուրգէն Հայկունու կազմած կուսակցական միաւորի մէջ «Հայաստան» յորջորջումը հիմնաւորում էր Արեւմտահայութեան մէջ աշխատանք տանելու նպատակը եւ յղում էր Արեւմտահայաստանին եւ ո՛չ Կովկասին: Այդ ժամանակ դեռեւս գոյութիւն չուներ Հայաստանի անկախ հանրապետութիւն, եւ Հայաստան անունը հասկացում էր Արեւմտահայաստան իմաստով:

Հաշտութիւն ամէն գնով

Հակառակ ժամանակաւոր Կառավարութեան Դաշնակիցների հետ միասնաբար հաշտութիւն կնքելու որոշումին, Սով-նարկոմը, պատերազմին վերջ տալու իր հապճեպի մէջ, առանձնաբար մօտեցաւ Գերմանիային: Դաշնակցութիւնը կանգնած էր նոր իրադրութեան առջեւ: Դեռ նախքան իշխանութեան գլուխ անցնելը, Լենինը պաշտպանում էր եւ եռուդով քարոզում Գերմանիայի եւ նրա դաշնակիցների հետ

³⁵ Նոյն տեղում, էջ 52

³⁶ «Հայաստանը Բոլշեիկեան Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջեւ», էջ 63-64:

անջատ հաշտութիւն կնքելու գաղափարը՝ առանց հողային նուաճումների եւ պատերազմական վնասների հատուցման: Այս իրադրութեան մէջ, Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտէին Ստոկհոլմից յղած նամակում Ռոստոմը մտահոգութիւն էր յայտնում, թէ առանձին հաշտութեան հարց լինելու պարագային, երբ «Լենինը եւ գերմանական կանցլերը իրարու գան Գերմանիան կը պահանջէ՝ արդեօք, որ գրաւուած վայրերը վերադարձունեն Թուրքիային»: ³⁷ Իր մտորումները շարունակելով՝ նա գրում էր. «Բարեբախտաբար Ռուս-Լեհաստանի խնդիր կայ. ինչպէս Գերմանիայի զէնքով նուաճուած Լեհաստանը ստանում է անկախութիւն, այնպէս էլ ռուսների զէնքով նուաճուած Հայաստանը պէտք է ստանայ անկախութիւն: Մեր պահանջը աւելի իրաւացի է, քանի որ Վասպուրականը ազատուել է հայերի ապստամբութեան ուժերով»: Ռոստոմի այս տրամաբանութիւնը, ի հարկէ, հիմնուած էր Լենինի կատարած բազմաթիւ յայտարարութիւնների վրայ, ուր նա Ֆիւլադիայի, Ուկրաինայի, Լեհաստանի եւ Հայաստանի անկախութիւնը առաջադրում էր նոյն կարեւորութեամբ:

Ռոստոմի նախատեսութիւնը այժմ իրականութիւն էր դարձել: Լենինն ու գերմանական կանցլերը, իրենց ներկայացուցիչներով, հաշտութեան սեղանի առջեւ իրարու էին եկել: Բոլորի հայեացքները ուղղուած էին դէպի Բրեստ-Լիտովսկ: Եօֆֆէն իր յուշերում վերլուծելով Գերմանիոյ եւ Ռուսաստանի փոխադարձ շահերը այս բանակցութիւնների մէջ, գրում է, թէ ըստ Գերմանիոյ ակնկալութեան, ռուսների հետ առանձնաբար համաձայնութեան գալով՝ պատերազմը շարունակելը կոխրանար:

Գերմանիան յոյս ուներ նաեւ, որ այդ համաձայնագիրը որոշ չափով պիտի կարողանար ցրել երկրում ստեղծուած

³⁷ «Ռոստոմ», էջ 190:

բացասական հասարակական կարծիքը եւ վերջապէս ճամբայ պիտի բացէր միւս թշնամիների հետ եւս հաշտութիւն կնքելու: Իսկ խորհրդային կառավարութիւնը վստահ էր, որ իր առաջարկած «հաշտութեան սկզբունքները հաւասարապէս ընդունելի եւ համակրելի են ամբողջ աշխարհի աշխատւորների համար», եւ իր նախաձեռնած հաշտութեան բանակցութիւնները «յեղափոխական ներգործութիւն» կունենան ամբողջ աշխարհի եւ Միջին Եւրոպայի պետութիւնների վրայ:³⁸

Խորհրդային իշխանութեան առաջին շրջանի այս լատենտութիւնը շուտով փարատուեց: Պարզ էր, որ Միջին Եւրոպայի երկրներում յեղափոխութիւն ստեղծելը այնքան էլ դիրքին չէր իրագործուելու, իսկ Քառեակ Զինակցութեան պարտադրած

38 Տե՛ս՝ Ս. Մանսուրեան, «Բրեստ-Լիտվսկ», էջ 119:

պայմանները ահաւոր էին: Ահա այդ ժամանակ էր, որ Եօֆֆէին փոխարինած Տրոցկին ասպարէզ եկաւ իր յայտնի առաջարկներով, որը հետագայ բանակցութիւնների ընթացքում կարգախօս դարձաւ. «Հաշտութիւն չենք ստորագրում, պատերազմ չենք անում, զինաթափ ենք անում մեր բանակներին եւ անգէն՝ բողոքում ենք գերման եւ աւստրո-հունգարական բանուորութեան յեղափոխական խղճին»:³⁹

Բանակցութիւնները ընդհատուեցին, իսկ գերման բանակը յարձակման է դիմում եւ Խորհրդային Ռուսաստանից հողեր գրաւելով՝ մօտենում է Պետերբուրգին: Բոլորը յուսով սպասում էին Լենինին. արդեօք որքանո՞վ նա տեղի կտայ: Ռուստոմի մտահոգութիւնները իրաւացի էին: Գերմանացիները անգիջում էին. իսկ Լենինը անյապաղ կերպով կարիքն ուներ այդ խաղաղութեան: «Հաշտութիւն առանց հողային գրաւումների եւ առանց հատուցման» նշանաբանով, Լենինը փորձում էր վերջ տալ պատերազմին՝ բոլշեւիզմի դիրքը գոնէ ներքնապէս ամրապնդելու համար: Եւ այսպէս, Գերմանիայի առաջադաշնի եւ Ռուսաստանի ամբողջական պարտութեան վտանգի տակ, Խ. Ռուսաստանի ներկայացուցչութիւնը (Տրոցկուն փոխարինած Զիշերինի նախագահութեամբ), այս անգամ աւելի ծանր պայմաններ ընդունելով, ստորագրում է համաձայնագիրը:

Բանակցութիւնների վերջին հանգրուանին, բացի հայկական վեց վիլայեթների պարպումից, Էնվերի եւ Թալէաթի պնդումներից տեղի տալով, Գերմանիան Թուրքիայի համար պահանջում էր նաեւ Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը: Դաշնագիրը ստորագրելուց առաջ խորհրդային պատուիրակութիւնը, ըստ Եօֆֆէի, «վճռական կերպով բողոքեց այդ վատացումների դէմ ... խիստ կերպով ընդգծելով նրա բռնի բնույթը, որպէսզի ո՛չ մի դէպքում այնպիսի տպաւորութիւն չստացուի, որ, իբր թէ ամենափոքր համաձայնութիւն իսկ գոյութիւն ունի ռուսական յեղափոխութեան եւ Քառեակ Զինակցութեան պատկանող

39 Նոյն տեղում, էջ 121:

աշխարհակալների միջեւ»: Այս մեկնաբանությամբ Եօֆֆեն կոմունիստի իր խիղճն է հանգստացնում, իսկ մեկնաբանությունը, իրողության մեջ, բառախաղ է, բառերի կոյտ, միայն այդքան: Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը Թրքահայաստանի գերեզմանը դարձաւ:

Յատկանշական է, որ խորհրդային պատուիրակության մէջ էր առնուել նաեւ Վահան Տէրեանը: Դա նշանակում էր, որ բանակցությունների ընթացքում Հայկական Հարցի քննարկման հաւանականություն կար: Լիպարիտ Նազարեանցի վկայությամբ, Վահան Տէրեանը նախքան մեկնելը, նիւթեր եւ տեղեկություններ ստանալու համար դիմել էր իրեն եւ Ստոկհոլմից նոր վերադարձած Ռոստոմին, որոնք խոստացել էին խնդրոյ առարկայ հարցի վերաբերեալ մանրամասն տեղեկագիր պատրաստել: Այդ աշխատանքին միացել էին նաեւ պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցը, զօր. Լեւոն Տիգրանեանը եւ Մովսէս Աճեմեանը: Ընդարձակ տեղեկագիրը պատրաստուել ու յանձնուել էր Տէրեանին, որը, սակայն, Բրեստի մէջ խօսելու առիթ իսկ չէր ստացել:⁴⁰

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ընթացքում բաւական մեծ էր թրքական ազդեցությունը: Էնվերն ու Թալէաթը հետեւողական աշխատանք էին տարել համոզելու գերման կառավարության՝ պահանջել Ռուսաստանից իր զօրքը Օսմանեան Կայսրության արեւելեան վիլայէթներից դուրս քաշելու եւ Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը Թուրքիային կցելու: Աւելին, Գերմանիան համաձայնուել էր պնդել նաեւ Անդրկովկասի մահմեդականների ինքնորոշման կամքի իրագործման վրայ: Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ռուսաստանին պարտադրում էր նաեւ առանձին համաձայնագրեր ստորագրել Քառեակ Զինակցության անդամ երկրների հետ մէկ առ մէկ՝ դաշնագրի գործադրման ծրագիրն ու ժամանակացոյցը նրանց հետ ճշտելու համար: Եւ ահա սրանց շարքում

40 Տե՛ս՝ Նազարեանց, «Դրօշակ»ի յօդուած, էջ 232:

էր ռուս-թրքական համաձայնագիրը, որի մէջ Ռուսաստանին պարտադրում էր կազմալուծել ու ցրել հայկական զօրախմբերը ամբողջ Անդրկովկասում եւ Թրքահայաստանում:⁴¹

Բրեստ-Լիտովսկի խորհրդածողովում

Թրքական ազդեցության մէկ այլ ապացոյց էր արեւելեան ճակատի թրքական բանակների հրամանատար Վեհիբ փաշայի առաջարկը Անդրկովկասի Կոմիսարիատին: Նա, օգտուելով իր լիազօրութիւնից եւ ունեցած ազդեցութիւնից, 1918, Յունուար 16 թուակիր նամակով հրաւիրել էր Անդրկովկասի Կոմիսարիատին՝ մասնակցելու Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին: Նոյնիսկ խոստացել էր համոզել գերմանացիներին՝ ճանաչելու Անդրկովկասի անկախութիւնը:⁴² Վեհիբ փաշայի նամակը, ի հարկէ, ստացուել էր երեք շաբաթ յետոյ:

41 Դաշնագրի յօդուածների մանրամասների համար տե՛ս՝ *Armenia on the Road to Independence*, էջ 101-105:

42 Տե՛ս՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետության Ծագումն Ու Զարգացումը», ք. տպագրութիւն (Բէյրութ, Տպարան Համագլխին, 1968), էջ 35:

Այնուամենայնիւ, վրացիների մի մասը եւ հայերը դէմ էին կանգնել առաջարկին: Կողմնորոշումը ճիշտ էր, թէ՛ ոչ, դժուար է ասել: Արդէն մինչեւ Անդրկովկասի ներկայացուցչութեան Բրեստ-Լիտովսկ հասնելը հաւանաբար համաձայնութիւնը կնքուած կլինէր: Բայց եթէ այդ հրաւերը կատարուէր ժամանակին, Անդրկովկասի ներկայացուցչութիւնը գուցէ կարողանար հակազդել Էնվերի ու Թալէաթի պնդումներին: Ալեքսանդր Խատիսեանը խոստովանում է, թէ դաշնակցական ղեկավար շրջանակներում հետագային ծագել էր մի տարակուսանք. գուցէ Բրեստ-Լիտովսկ գնալով կարելի լինէր փրկել 1914-ի սահմանները:⁴³ Յամենայնդէպս, Բրեստ-Լիտովսկը անշրջելի իրականութիւն էր այլեւս:

Հաշտութեան բանակցութիւններին զուգահեռ, բոլշեւիկեան կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի մէջ ենթահող էր պատրաստում ընդունել տալու Տրոցկու առաջադրած «ո՛չ պատերազմ, ո՛չ խաղաղութիւն» վարքագիծը: Ու երբ 1918-ի Մարտ 3-ին Ռուսաստանի ներկայացուցչութիւնը ստորագրեց Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, վերջինիս բովանդակութիւնը ընդունել տալու ենթահողը պատրաստ էր արդէն: 1918-ի Մարտ 15-ին Համառուսաստանեան Սովետների չորրորդ արտակարգ համագումարը վաւերացրեց դաշնագիրը: Համագումարը տեղի էր ունեցել Մոսկուայում, որ ժողկոմսովետի որոշումով Պետերբուրգի փոխարէն Խորհրդային Ռուսաստանի մայրաքաղաք էր հռչակուել: Այսպէս, Լենինը կարողացել էր համոզել իր գործակիցներին եւ ամբողջ Ռուսաստանի ժողովրդին, որ պայմանները, թէկուզ երկրի համար նուաստացուցիչ, ժամանակաւոր երեւոյթ են. շուտով կոմունիստական յեղափոխութիւնը պիտի կուլ տայ Գերմանիային եւ Արեւմուտքին, եւ դաշնագիրը պիտի կորցնի իր վաւերականութիւնը: Միջանկեալ, այս նոյն համագումարին էր, որ Ռուսական

⁴³ Նոյն տեղում՝ էջ 38:

Սոցիալ-դեմոկրատ «Բոլշեւիկ» Կուսակցութիւնը վերակոչուեց «Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւն»:

Բնականաբար, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը մեծ յուսախաբութիւն էր Դաշնակցութեան համար, որ մեծ յոյսեր էր կապել իրադարձութիւնների նպաստաւոր զարգացման հետ: Այդ առիթով դաշնակցական գործիչները, թէ՛ Ռուսաստանում եւ թէ՛ Եւրոպայում, բողոքներ ներկայացրին պաշտօնական շրջանակներին, բայց անօգուտ: Արձագանքը կարեկցութիւն էր միայն: Լիպարիտ Նազարեանցը յիշում է իր մէկ հանդիպումը Տրոցկու հետ, դեռ Պետերբուրգում: Դաշնագրի մէջ տեղ գտած՝ հայութեան համար այնքան աննպաստ պայմանների դէմ նրա բողոքին Տրոցկին պատասխանել էր. «Այո՛, ընկեր Լիպարիտ, դժբախտաբար ամէն ինչ այնպէս չի կարգադրուիր, ինչպէս որ մարդ կը փափագի: Ես ինքզինքս կը դնեմ ձեր դրութեան մէջ. Բրեստի դաշնագիրը դժբախտութիւն է ձեր ժողովուրդին համար, ու ես երջանիկ եմ, որ ինձի չվիճակւեցաւ ստորագրել այն: Հաւատացէ՛ք, որ ես միշտ պատրաստ եմ օգնելու ձեզ, ինչով որ կարող եմ»:⁴⁴

Նոյն խնդրով Արշակ Զամալեանը եւ դամկավար Աւետիս Թերզիբաշեանը եւս հանդիպում են ունենում Տրոցկու հետ, որը ցաւ է յայտնում դաշնագրի պատճառած վնասների մասին եւ խրախուսում հայկական կազմակերպութիւններին, մանաւանդ՝ Կարսի եւ Բաթումի հայութեան, բողոքել ի լուր աշխարհի եւ Եւրոպայի հասարակական կարծիքի: Նա նոյնիսկ խոստանում է սատարել այդ գործին՝ հեռագրական գիծ տրամադրելով եւ այլապէս անհնարին հաղորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ կարելի դարձնելով:⁴⁵

Բրեստի դաշնագրի դէմ Մոսկուայի Ազգային Խորհուրդը եւս մի բողոքագիր է ներկայացնում Բանտորական եւ Գիւղա-

⁴⁴ Տես՝ Նազարեանց, «Դրօշակ»ի յօդուած, էջ 232:

⁴⁵ Տես՝ ՀՀՊԿՊԱ ֆոնտ 222, ցուցակ 1, գործ 130, Արշակ [Զամալեան]-ի նամակը, 1918, Մարտ 28-ին Մոսկուայից Աւետիք [Շահխաթունեան]-ին ուղղուած:

ցիական Պատգամաւորների համագումարին, սակայն բողոքագիրը անտեսւում է եւ համագումարին չի ընթերցւում նոյնիսկ:

Կողմնորոշում Կովկասում դերակատար ուժերի ոլորտում

Բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը, Դաշնակիցների ընկալումը այդ յեղափոխութեան եւ Անդրկովկասի de facto անջատումը Ռուսաստանից իրաւատուկ իրադրութեան առաջ էին դրել Հայոց Ազգային Խորհուրդին եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Ռուբէնը պարզում է հայ դեկաւարութեան համար առաջ եկած երեք ընտրանքները. «Առաջինը, լինել Վրաստանի եւ Ադրբէյջանի հետ՝ երես ուղղելով դէպի գերմանացիք եւ Թուրքիան: Երկրորդը, դէմ լինել թուրքերին եւ հարեւաններին՝ յոյսեր կապելով Դաշնակիցների յաղթութեան վրայ: Երրորդը, դէմ լինել ե՛ւ հարեւաններին, ե՛ւ Դաշնակիցներին, յենուել Մոսկուայում հիմնաւորուած բոլշեւիկների եւ Կովկասում մնացած նրանց բեկորների վրայ»:⁴⁶ Հենց ի՛ր Ռուբէնի վկայութեամբ, Դաշնակցութիւնը բացարձակ կողմնորոշում չը որդեգրեց եւ փորձեց օգտագործել բոլոր կարելիութիւնները, որովհետեւ ո՛չ միայն որեւէ մէկ յենարան այդ օրերին համահայկական շահերի երաշխիքը չէր ընձեռում, այլ նաեւ դաշնակցական դեկաւարները միատեսակ կողմնորոշում չունէին:

Դաշնակցութեան եւ Ազգային Խորհրդի մէջ մեծ թիւ էին կազմում Դաշնակիցների յոյսին ապաւինած դեկաւարները: Թաթարների անընդհատ ոտնձգութիւններն ու հայկական հողերի վրայ նրանց ամուր կառչած մնալը բացառում էր թաթարների հետ մօտեցման կարելիութիւնը: Ինչ վերաբերում էր վրացիներին, պարզորոշ էր արդէն վրացական դեկաւա-

⁴⁶ Ռուբէն, «Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները», Է Հատոր (Լոս Անջելէս, Հորիզոն Տպարան, 1952) (այսուհետ՝ Ռուբէն), էջ 130-139:

րութեան մեծ մասի մտածելակերպը, ըստ որի Վրաստանը չէր կարող իր բախտը կապել դատապարտուած Հայաստանի հետ: Ռուբէնը վկայում է, թէ ուղղակի այսպիսի արտայայտութիւն էր կատարել վրաց մենշեւիկ Նոյ Ժորդանիան, որը ապագայ անկախ Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ պիտի դառնար:

Ռուբէնի մատնանշմամբ՝ առաջին արեւելումը որդեգրած դեկաւարութիւնը ի սրտէ գործում էր Անդրկովկասի նոր վարչակարգի շրջանակում եւ նոյնիսկ թուրքերի ու գերմանացիների հետ մօտեցման փորձ էր կատարում: Օրինակ՝ Արշակ Զամալեանի տեսակցութիւնները Երզնկայում: Զամալեանը, որ մաս էր կազմում Կովկասեան Կոմիսարիատի կողմից յղուած զինադադարի պայմանները ճշտող պատիրակութեան, յիշում է պաշտօնական բանակցութիւններից դուրս իր մասնաւոր հանդիպումները թուրքերի հետ: Նա յոյս ունէր, որ գուցէ կարելի լինի հայ գաղթականների վերադարձի մասին որոշ կարգադրութիւններ կատարել: Այսպիսի հանդիպումներ տեղի էին ունեցել նաեւ Գերմանիոյ մէջ: 1918-ի Ապրիլին Ազգային Խորհրդի կողմից յղուած պատգամաւորներ Արշակ Զամալեանը, Գեորգ Մելիք-Ղարաբեկեանը եւ Լիպարիտ Նազարեանը Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան ներկայացրին օժանդակութեան մի խնդրագիր: Նոյն բնոյթի հանդիպումներ էր ունեցել նաեւ Համօ Օհանջանեանը Արշակ Զամալեանի ընկերակցութեամբ: Վերջիններս նոյնիսկ կարողացել էին համոզել, որ Գերմանիան պահանջի թուրքերից՝ յարգել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Նման հանդիպումները շարունակուեցին նաեւ Հայաստանի հանրապետութեան օրերին: Այնուամենայնիւ, դրանք որեւէ գործնական արդիւնքի չյանգեցին:

Վրաստանի անզիջում դիրքը եւ Թուրքիայից եկող յարատեւ վտանգը տոն էին տալիս երրորդ արեւելումին, որին յարած դաշնակցական դեկաւարները իրենց գործունէութիւնը Կովկասեան Կոմիսարիատի մենշեւիկ ու թաթար ազդեցութեան

Հետաքրքիրն այն է, որ այս միացեալ ձեռնարկութեան վերջին փուլը նախատեսում էր բոլշեիկ-դաշնակցական զինեալ համագործակցութիւն՝ Կովկասում բոլշեիկեան իշխանութեան հաստատման գործը հետապնդելու համար: Այս իրողութիւնը չէր հակասում Դաշնակցութեան այդ օրերին հետապնդած նպատակներին՝ որոնք էին հասնել Արեւմտեան Հայաստանի անկախութեան, իսկ Կովկասահայութեան համար ապահովել ինքնիշխանութիւն՝ դաշնակցային կապերով կենտրոնական իշխանութեան հետ կապուած, թէկուզ ինչ բնոյթ էլ ունենար այդ իշխանութիւնը: Դաշնակցութիւնը հաւատալով, որ բոլշեիկեան յեղաշրջումը վերջիվերջոյ պիտի իրագործուի Կովկասում, նախապէս ծրագրուած համագործակցութեամբ փորձում էր մինչ այդ հայութեան երկու հատուածների համար էլ ամենաբարենպաստ իրավիճակը ապահովել: Դաշնակցութիւն-Բոլշեիկ միացեալ ծրագրի այս վերջին փուլի գործադրութեան ձախող մի փորձ կատարուեց Բաքում, որի մասին պիտի խօսենք Բաքուի Կոմունայի գլխի տակ: Բաքում էր միայն, որ գործնական գետնի վրայ փոխադրուեց Դաշնակցութեան համագործակցութիւնը բոլշեիկների, կամ աւելի ճշգրիտ, բոլշեիկ իշխանութեան անդրկովկասեան ներկայացուցիչների հետ:

Դաշնակցութիւն-Բոլշեիկ համաձայնութիւնը, ի հարկէ, որեւէ արդիւնքի չհասաւ: Ծախուեանը չկարողացաւ Մոսկուայից ստանալ իր տուած խոստման՝ ոռու գօրքերին Անդրկովկասի ճակատներում պահելու երաշխիքը, բացի այդ, շուտով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը եկաւ գերակայելու բոլոր համաձայնութիւններին:

Դաշնակցական որոշ ղեկավարների այսքան մօտիկ համագործակցութիւնը բոլշեիկների հետ մղում է մտորելու այս յարաբերութիւնների դրդապատճառների մասին. չէ՞ որ գաղափարական այնքան խորը տարբերութիւններ գոյութիւն ունէին նրանց միջեւ: Ինչո՞վ բացատրել. անձնական կապե՞ր, քաղաքական հաշիւնե՞ր, կա՞մ հեռատեսութիւն: Գուցէ այս բոլորը

միասին եւ աւելին: Դաշնակցութիւնը, մէկից աւելի առիթներով, ցոյց է տուել, որ եթէ ազգային շահերը պահանջեն, համագործակցութեան ձեռք կերկարի որեւէ մէկին՝ այդ առումով, ուրեմն, համագործակցութիւն Ռուսաստանի տէրերի հետ՝ լինէին դրանք բոլշեիկներ կամ սպիտակ ոռուներ: Պարզ է, որ համագործակցութիւնը գաղափարական գետնի վրայ չէր, այլ՝ գործնական շահերից բխած:

Մէյմը եւ կովկասեան ռազմաճակատը

Բոլշեիկեան յեղափոխութիւնից եւ կովկասեան ռազմաճակատի պարպումից յետոյ, փաստօրէն ճակատի պաշտպանութեան ամբողջ բեռը ընկաւ հայ մարտիկների ուսերին: Ինչպէս Կարօ Սասունին է նկարագրում, կովկասեան ռազմաճակատի շուրջ կէս միլիոն ռուսական բանակի քայքայումով, հայկական առանձին գումարտակները, հազիւ վերակազմուած, դեռ չամրապնդուած, գործի անցան օրեցօր կուտակուող եւ նոր գրոհի պատրաստուող թրքական բանակի դէմ:¹ Ծիշտ է, 1917-ի աշնան թրքական բանակի կողմից մեծ գործողութիւններ չկային, բայց ասպատակութիւնները, յարձակումները եւ ռոնձգութիւնները յաճախակի էին: Պէտք էր հայ բնակչութեանը պաշտպանել՝ թրքական բանակին տեսականօրէն յետ պահելով, սահմանի միւս կողմից եկող թրքական եւ քրդական ռոնձգութիւնները չէզոքացնելով եւ ներսի մահմեդականների անհանգստութիւնները սաստելով: Եւ Գաբրիէլ Լազեանի վկայութեամբ, «Պատերազմին դաշտին վրայ, հայ ռազմիկներու անհաւասար դիմադրութիւնը այդ ընդարձակ ճակատին

¹ Կարօ Սասունի, «Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի Ընթացքին», էջ 158-162:

վրայ, Դաշնակցութեան դրօշին տակ, Երզնկայէն մինչեւ Բաքու, ղեկավարեցին Մուրատ, Սեպուհ, Անդրանիկ, Արամ, Նազարբէկեան, Դրօ եւ Ռոստոմ»:²

Արշակ Զամալեան

Տարիների պատերազմից արդէն յոգնած ու քայքայուած էր թրքական բանակը. ճիշտ է՝ ուսական զօրքի հեռացումը նոր հնարատրութիւններ էր տուել թուրքերին, սակայն լուրջ գործողութիւնների պատրաստուելու համար ժամանակ էր պէտք, եւ այդ ժամանակը շահելու նպատակով Թուրքիոյ երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան Կովկասի ուսական բանակի հրամանատարին զինադադարի եւ հաշտութեան բանակցութիւնների դիմում ներկայացրեց: Դիմումը կատարուեց Նոյեմբեր 17-ին, երբ հաշտութեան բանակցութիւններ էին գնում բոլշեւիկների եւ Քառեակ Զինակցութեան միջեւ: Զինադադարի պայմանները ճշտելու համար Կովկասեան Կոմիսարիատը Երզնկա գործողեց պատուիրակութեան մի կազմ, որին մաս էր կազմում նաեւ Արշակ Զամալեանը: Զինադադարի ու հաշտութեան բանակցութիւնները տեղի ունեցան Դեկտեմբեր 2-5-ը (15-18) Երզնկայում. ստորագրը-

² Գաբրիէլ Լազեան, «Հայաստան եւ Հայ Դատը», վերահրատարակութիւն (Թեհրան, Արմէն Հրատարակչական Մարմին, 1985), էջ 195:

ւեց զինադադար, որ պիտի գործադրուէր Սեւ Ծովից մինչեւ Վանայ Լճի հարաւային ափերը տարածուող անդրկովկասեան ռազմաճակատում: Ըստ զինադադարի պայմանագրում ընդունուած սահմանների, ուսական գրաւեալ տարածքի մէջ էր մտնում հետագայում հայերի համար նախատեսուած Ուիլսոնեան Հայաստանը ամբողջութեամբ:³ Հետաքրքիր զուգահիշականներ, Անդրկովկասի ռազմաճակատների զինադադարի կնքման նախորդ օրը եւրոպական ռազմաճակատների վրայ Ռուսաստանը արդէն զինադադար էր կնքել Քառեակ Զինակցութեան հետ:

Անդրկովկասեան ճակատի զինադադարին յաջորդեցին հաշտութեան բանակցութիւնների պատրաստութեան աշխատանքները: Հաշտութեան պայմանները ձեւակերպելու համար Սէյմի նիստեր տրամադրուեցին: Այդ պայմանները քննելիս արծարծուեց նաեւ Բրեստ-Լիտովսկում տարուող բանակցութիւնների հարցը, որ բնականաբար պիտի ազդէր անդրկովկասեան ռազմաճակատին վերաբերող բանակցութիւնների վրայ: 1918-ի Փետրուար 15-ի (Մարտ 1) Սէյմի նիստում խաղաղութեան յանձնաժողովի զեկուցաբեր Նոյ Ռամիշվիլին զեկուցում է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան ժողովի մասին: Նա անդրադառնում է, որ ըստ ստորագրուելիք համաձայնագրի, «Ռուսաստանը պէտք է անէ այն ամէնը ինչ որ անհրաժեշտ է Թուրքիայի համար ապահովելու Անատոլի արեւելեան սահմանները եւ վերացնելու թուրքական կապիտոլիաքիան»: Ռամիշվիլին իր արտայայտութիւնը մեկնաբանելով՝ հետեցնում է, թէ Ռուսաստանը որեւէ պարտաւորութիւն չունի Թուրքիայի հանդէպ եւ իր զօրացումը Կովկասեան ճակատից նրա կովկասեան քաղաքականութեան արդիւնքը չէ: Ռամիշվիլու կարծիքով, Ռուսաստանը պարզապէս անտեսում է Կովկասը, եւ Սէյմն է, որ պիտի պաշտպանի իր երկիրը: Ապա նա խօսում է «Տաճկահայաստանի կարգա-

³ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 63:

ւորման հարց»ի եւ հայ ժողովրդի իրաւունքների մասին ու դիտել տալիս, որ այդ իրաւունքները «ամրապնդուած են հայ ժողովրդի բազմադարեան պայքարով ընդդէմ այն հարստահարման, որին այդ ժողովուրդը ենթարկուած է եղել Թուրքիայի կայսրութեան սահմաններում»: Նա յայտարարում է, թէ «Տաճկահայկական հարցի լուծումով ոչ նուազ չափով շահագրգռուած են նոյնպէս Անդրկովկասի ժողովուրդները»:⁴

Նոյ Ռամիշվիլի

Այս բոլորով հանդերձ, հակառակ Սէյմի ընդհանուր տրամադրութեան եւ Ռամիշվիլու յուսատու արտայայտութիւններին, Սէյմի վաւերացրած առաջարկուելիք պայմանների մէջ վճռական ոչինչ չկար Թրքահայաստանի իրաւունքների մասին: Այստեղ միայն նշում էր, թէ կնքուելիք պայմանագրի հիմքը պիտի կազմի պատերազմից առաջ գոյութիւն ունեցած թուրք-ռուսական սահմանների վերահաստատումը:⁵ Սէյմի հայ ներ-

⁴ Նիստի արձանագրութեան թարգմանութիւնը տես՝ ՀՀՊԿՊԱ ֆոնտ 222, ցուցակ 1, գործ 118:

⁵ Մանրամասների համար տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 77-80: Տես՝ նաեւ Զօր. Գաբրիել Ղորղանեան, «Հայերու Մասնակցութիւնը Համաշխարհային Պատերազմին Կովկասեան Ռազմաճակատին Վրայ», «Հայրենիք» ամսագիր, Զ. տարի, թիւ 2, 1927, էջ 153: Յօդուածը մաս է կազմում մի երկար շարքի, որ հրատարակութեան էր սկսել ամսագրի Ե. տարի, 1927, թիւ 12-ից. տես՝ այս աշխատութեան գլուխ 2, ծանօթ. 16-ը:

կայացուցիչները բաւարարուած չէին, բայց որոշել էին համաձայնուել, քանի որ առանձնաճառ եւ առանձին պայքար տանել՝ կնշանակէր վտանգի ենթարկել հայ ժողովրդին: Հաշտութեան բանակցութիւնները վարելու համար ընտրուեց մի պատուիրակութիւն՝ նախագահութեամբ Ակակի Իւանովիչ Չիւենկելու: Պատուիրակութեան հայ անդամներն էին՝ Քաջագունին եւ Խատիսեանը, իսկ Ռուբէնը եւ պատմաբան Լէոն որպէս խորհրդականներ պիտի ուղեկցէին նրանց: Հաշտութեան խորհրդածողովի գլխաւոր նիւթը լինելու էր Թրքահայաստանը, որի պաշտպանութիւնը, պարզ էր, վրացիների եւ թաթարների համար շատ էլ մեծ կարեւորութիւն չուներ: Ինչպէս Ալեքսանդր Խատիսեանն է վկայում, Չիւենկելիի ընտրութիւնը, որպէս պատուիրակութեան նախագահ, ինքնին ապացոյց էր այդ անտարբեր վերաբերմունքի: Չիւենկելին, հակառակ Գեգեկորու, ռուսական հակումներ չուներ եւ շատ հարցերում թրքական կողմնորոշում էր ցուցաբերել:⁶ Իսկ ինչպէս փաստուեց հետագայում, նա բանակցութիւնը վարում էր միայն վրացական շահերը նկատի ունենալով:

Հաշտութեան բանակցութիւններ

Պատուիրակութիւնը պատրաստում էր դէպի Տրապիզոն շարժուել, երբ ստացուեց Բրեստ-Լիտովսկում բանակցութիւններ վարող բոլշեւիկեան պատուիրակութեան քարտուղար, հայազգի Լեւոն Կարախանի հեռագիրը: Նա յայտնում էր, թէ Քառեակ Զինակցութիւնը պարտադրում է Խ. Ռուսաստանին Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը զիջել թուրքերին: Այս ցնցող լուրը շփոթի է մատնում Սէյմի անդամներին, յետաձգում է պատուիրակութեան մեկնումը: Յետոյ ստացում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ստորագրման լուրը: Սէյմի կողմից բողոքի

⁶ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 37:

հեռագրեր են յղում ամենուրեք, ազդարարում է բոլորին, թե Սեյմը իբրեւ առանձին պետություն չի ընդունում դաշնագիրը: Բայց դեռ ինքնին հարց էր այլ պետությունների կողմից Կովկասի անկախության ճանաչումը, եւ թե որքանով կարելի էր Սեյմը առանձին պետություն համարել: Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ստորագրումից յետոյ Սեյմի նիստերում աւելի սուր եւ ակնյայտ են դրսևորում ազգայնական սեւեռումները: Մենշևիկները եւ դաշնակցականները ձգտում էին պայքարել Անդրկովկասի ամբողջականության համար, իսկ մահմեդականները, թե՛ Սեյմում եւ թե՛ հաշտության պատուիրակության մէջ, պնդում էին ընդունել թուրքերի դրած պայմանները:

Բանակցությունները սկսելու համար պատուիրակությունը Մարտ 7-ին Թիֆլիսից ճամբայ է ընկնում դէպի Բաթում եւ այնտեղից էլ՝ նաով դէպի Տրապիզոն: Խառնուհանդէպ պատմում է, թե ինչպէս Սեւ Ծովի վրայ ճամբորդելիս, Սեւ Ծովի նաւատորմի բոլշեւիկեան կոմիտէի պահանջով նաւապետը նաւը թեքել է դէպի Սեւաստապոլ՝ պատուիրակության անդամներին բոլշեւիկեան կոմիտէին յանձնելու համար: Հազիւ կաշառքով ու սպառնալիքներով հնարաւոր է դարձել նաւը յետ դէպի Տրապիզոն ուղղել:⁷ Հայաստանի այդ օրերի ղեկավարների յուշագրություններում պահուած այս մանրամասնությունները երբեմն աւելի խօսուն փաստեր են, որ լոյս են սփռում Դաշնակցության եւ բոլշեւիկեան իշխանությունների յարաբերությունների վրայ. դրանք մէկ անգամ եւս վկայում են բոլշեւիկեան իշխանության չկամութիւնը՝ հանդէպ կովկասեան ինքնիշխան պետության եւ նրա բարեացակամութիւնը՝ հանդէպ թուրք հարեւանի:

Վերջապէս Տրապիզոն հասնելով՝ պատուիրակությունը շտապում է հանդիպելու թուրքերի հետ, իսկ սրանք դանդաղում եւ անընդհատ խոչընդոտներ են յարուցում: Իրականութիւնն այն էր, որ թուրքերը այլեւս կարիքը չէին զգում բանակցու-

թիւնների եւ Բրեստ-Լիտովսկի դաշինքը գործնականացնելու համար արդէն զինուորական միջոցների էին դիմել:

Տրապիզոնում անորոշ վիճակի մատնուած երկար սպասումից յետոյ պատուիրակությունը վերջապէս ընդունում է թուրքերի կողմից, եւ տարօրինակ պայմաններում Մարտ 14-ին սկսում են բանակցությունները: Այդ ժամանակ արդէն ընկել էր Էրզրումը: Կարաբէքիրի հրամանատարութեան տակ գտնուող Թուրքիոյ ազգայնական բանակը յարձակուել էր արեւմուտքից. քրդերը շարունակում էին ասպատակել հիւսիսից ու հարաւից, իսկ ներսում Էրզրումի մահմեդականները ապստամբութեան էին դիմել: Այս բարդ իրավիճակի մէջ, դժուարին կացութեան մատնուած Էրզրումի պաշտպանութեան ղեկավար Անդրանիկը չկարողացաւ դիմադրել: Թրքական բանակը գրաւելով Էրզրումը եւ ճեղքելով Վանի, Խնուսի ու Ալաշկերտի պաշտպանությունները՝ շարժուեց դէպի Կովկաս: Էրզրումի ճակատամարտը, ինչպէս Րիչըրդ Յովհաննիսեանը⁸ է նշում, Արեւմտահայաստանի համար տարուած վերջին կռիւն էր, որով թուրքերը վերստին տիրանում էին ոռումների գրաւած հայկական վեց վիլայէթներին: Այնուհետեւ ճակատը արդէն Կովկասի դռները պիտի փոխադրուէր, եւ այս անգամ թուրքերը պիտի կռուէին Բրեստ-Լիտովսկի շնորհած տարածքները իրացնելու համար:⁹ Այսպիսի մի իրադրութեան մէջ, պարզ է, որ բանակցությունների ընթացքն էլ դառնում էր արտացոլքը թուրքերի անզիջում պահանջկոտութեան: Իսկ կովկասեան կառավարութեան պատուիրակները դեռ փորձում էին թուրքերին փաստել իրենց օրինականութիւնը՝ իբրեւ անկախ պետութիւն բանակցություններ վարել կարողանալու համար:

⁸ Երախտապարտ եմ այս հայ պատմագետին, որի կոթողային աշխատանքը հինգ հատորների մէջ պարփակուած՝ *Armenia on the Road to Independence* եւ *The Republic of Armenia*, հատոր I-IV, հարուստ փաստագրութեամբ, ուրոյն վերլուծութիւններով եւ Արեւմտեան Աշխարհին յատուկ պատմագիտական մօտեցումով, նիւթի ու ներշնչման աղբիւր դարձաւ ինձ համար:

⁹ *Armenia on the Road to Independence*, էջ 137:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 42:

Կովկասեան պատուիրակութիւնը բանակցութիւնների հենց սկզբից մերժում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները, տրամաբանելով, որ Անդրկովկասը մասնակցութիւն չի ունեցել պայմանագրի ձեւաորման գործընթացին: Թուրքերը առարկում են, թէ այն ժամանակ, երբ տեղի էին ունենում Բրեստ-Լիտովսկի բանակցութիւնները, Անդրկովկասի կառավարութիւնը նոյնիսկ ձեւակերպուած չէր եւ մինչ այժմ էլ այլ պետութիւնների կողմից ճանաչուելու համար ոչինչ չի արել: Բացի այդ, նրանք յիշեցնում էին, որ եթէ անդրկովկասեան կառավարութիւնը ցանկանար, պիտի կարողանար իր ներկայացուցիչը ունենալ Բրեստ-Լիտովսկում, ինչպէս եղաւ Ուկրաինայի պարագայում: Այս հիմունքներով թուրքերը Անդրկովկասի կառավարութեան կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ժխտումը անընդունելի էին գտնում:¹⁰

Այսպէս, երկար ձգձգումներից յետոյ, Մարտի վերջերին վերսկսեցին բանակցութիւնները: Հակառակ թուրքերի պահանջին, Սէյմը որոշել էր անկախութիւն չյայտարարել, այսինքն՝ անորոշ թողնել Անդրկովկասի անկախութեան հարցը, քանի որ Անդրկովկասը առանց Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի չէր կարող ամբողջական պետութիւն համարուել, իսկ այդ երեք շրջանները ներառուելը եւ անկախութիւն յայտարարելը պիտի յաւելեալ թշնամութիւն առաջացներ թուրքերի մէջ: Սէյմը, յամենայնդէպս, Չիւենկելիին լայն լիազօրութիւն էր տուել՝ լրումի հասցնելու բանակցութիւնները, որոնք կողմերի կարծի կեցուածքի բերումով առայժմ անել կացութեան էին մատնուել: Բանակցութիւնների այս հանգրուանին, թուրքերը Անդրկովկասի պատուիրակութեանն են ներկայացնում մի վերջնագիր, որով պահանջում էր անյապաղ ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը եւ յետոյ, բանակցութիւններին պաշտօնական բնոյթ տալու համար, Անդրկովկասը անկախ յայտարարել: Հակառակ

դէպքում նրանք սպառնում էին Բաթում մտնել: Ժամկէտ էր նշանակուած Ապրիլ 13-ը:

Պատուիրակութեան համար ուրիշ ընտրանք չէր մնացել: Պարզ էր, որ եթէ թուրքերը Բաթում մտնէին, կոտորածը անխուսափելի էր լինելու: Քաջազնունին ու Խատիսեանը այդ մասին հեռագրով տեղեկացնում են Սէյմի դաշնակցական ֆրակցիային եւ յարում, թէ թուրքերի պայմաններն ընդունելը կլինի չարիքի փոքրագոյնը: Այս կարծիքին էր նաեւ Չիւենկելին, որը վերջնագրի նշած պայմանների մասին տեղեկացնում է Անդրկովկասի կառավարութեան եւ սպասում կարգադրութեան:

Թուրք բանակը դէպի Կովկաս է առաջանում

Ապրիլ 13-ի Սէյմի նիստը փոթորկալից էր:

Վարչապետ Գեգեչկորին զեկուցում է Տրապիզոնի բանակցութիւնների, թուրքերի կարծի կեցուածքի մասին եւ ոգետորութեամբ յայտարարում, թէ Անդրկովկասի կառավարութիւնը պատրաստ է մերժել թուրքերի դրած պայմանները եւ մինչեւ վերջ կռուել՝ պաշտպանելու համար Անդրկովկասի ամբողջութիւնը: Նոյնպիսի ուղեւորումն է մի ճառ է խօսում սոցիալ-դեմոկրատ Ծերեթելին: Ապա խօսք է առնում Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներից Մարտիրոս Յարութիւնեանը: Նա յայտնում է հայ ժողովրդի վճռականութիւնը՝ տեղի չտալու եւ յայտնում է հայ ժողովրդի վճռականութիւնը՝ տեղի չտալու եւ պայքարելու ու եզրակացնում, թէ «մեզ համար զէնքից բացի ուրիշ փրկութիւն գոյութիւն չունի»:¹¹ Մահմեդականները պարզօրէն դիտել են տալիս, որ թուրքերի դէմ պատերազմ յայտարարելու պարագային իրենք նախատեսում են Անդրկովկասի ներքին միութեան քայքայում ու խախտում: Վերջապէս, երկար ճառերից ու վիճաբանութիւնից յետոյ, որոշում է չընդունել Թուրքիայի պայմանները եւ պատուիրակութեանը յետ կանչել: Սա նշանակում էր պատերազմ յայտարարել թուրքերին:

¹⁰ Բանակցութիւնների մասին զեկույցը տես՝ Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնտ 222, ցուցակ 1, գործ 119:

¹¹ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 99:
6-141

Ուրեմն, որպես գործնական քայլ անխուսափելի պատերազմը վարելու համար, ընտրում է յատուկ մարմին, կազմի մէջ են մտնում զինուորական նախարար Գեգեշկորին, ելեմըտական նախարար Կարճիկեանը եւ ներքին գործոց նախարար Ռամիշ-վիլին:

Սէյմը կոչ է անում ժողովրդին օգնել կառավարութեան՝ դէմ դնելու թուրքերի յառաջխաղացքին. յայտարարում է բոլորին, թէ կանգնած լինելով երկու ընտրանքի առջեւ՝ պիտի դրական պատասխան տայ երկու հարցումներից մէկին՝ «խայտառակ հաշտութիւն ու ստրկութիւն, թէ՞ պատերազմ»: ¹² Այս կոչը, սակայն, ինչպէս երեւում է մեծ ազդեցութիւն կամ արձագանք չի ունեցել Կովկասի բնակչութեան մէջ. միայն Թիֆլիսում ծուարած արեւմտահայ գաղթականութիւնը այն ընդունեց իբրեւ ահագանգ: Թրքական բանակի հաւանական յառաջխաղացումից սարսափած՝ արեւմտահայերը դարձեալ գաղթականութեան ճամբան բռնած, այս անգամ դէպի հիւսիսային Կովկաս էին փախչում:

Սէյմի որոշումը անակնկալ էր: Եւ յուսախաբութեան ու անելի մատնուած պատուիրակութիւնը ճամբայ է ընկնում Բաթումի վրայով Թիֆլիս՝ յուսալով, որ հաշտութեան բանակցութիւնները շուտով կվերսկսեն: Դրանք, ճիշտ է, պիտի վերսկսէին, բայց ինչպէս Ալեքսանդր Խատիսեանն է վկայում, այս անգամ Անդրկովկասը պիտի աղաչէր Բրեստ-Լիտովսկի գծած սահմաններից այն կողմ պահելու թուրքերին, իսկ նրանք պիտի բացարձակապէս մերժէին այդ «ապարդիւն եւ անիմաստ» վիճաբանութիւնները: Անդրկովկասը մէկ անգամ եւս ուշացած էր: ¹³

Մոսկուայի կառավարութեան հակազդեցութիւնը, ի տես իր իսկ ստորագրած դաշնագրի հետեւանքով հայ ժողովրդի կրած

տառապանքին եւ թրքական զօրքերի պատճառած աւերին ու արիւնին, դիւանագիտական հարցապնդումներից այն կողմ չանցաւ: Ապրիլ 13-ին, Թիֆլիսի գերմանական հիւպատոսին յղած մի հեռագրով Չիչերինն ու Կարախանը դիմում էին Գերմանիային՝ ազդեցութիւն բանեցնել Թուրքիոյ վրայ, որ դադարեցնի հայ ժողովրդի դէմ սկսած նոր կոտորածը: Նրանք յիշեցնում էին, թէ Ռուսաստանը կովկասեան ճակատների վրայ զինական բացարձակ առաւելութիւն ունենալով հանդերձ, Գերմանիոյ պնդումով, Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը զիջել է թուրքերին: ¹⁴ Պարզ է, որ Ռուսաստանը գործնական միջոցների չդիմեց թուրքերի առաջխաղացքը եւ հայերի ջարդը կասեցնելու. այդ պարտականութիւնը նետեց Գերմանիոյ ուսերին, որը չկարողացաւ կամ յարմար չնկատեց կատարել: Հետագայում եւս, երբ թրքական բանակը այս անգամ Բաթումաւ, եւ նորից ծայր առան նոր կոտորածներ, դարձեալ Չիչերինը բողոք ներկայացրեց: Խորհրդային Ռուսաստանի համար Բաթում Կովկասի բազկերակն էր եւ թրքական բանակի մուտքը այնտեղ անընդունելի էր: 1918-ի Սեպտեմբեր 20-ին օսմանեան արտաքին գործոց նախարարութեան յղած մի երկար բողոքագրով Չիչերինը դատապարտում էր Բաթումի մէջ օսմանեան բանակի եւ տեղի թաթար բնակչութեան կողմից քաղաքի ոչ-մահմեդական բնակչութեան ջարդը ու յիշելով Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի անմեղ բնակչութեան կոտորածները, օսմանեան քաղաքականութիւնը անընդունելի էր համարում: Վրդովմունքի պատճառն այն էր, որ այս անգամ այլեւս արդէն խորհրդային շահերն էին վտանգուած: ¹⁵

Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրին հետեւող թրքական ջարդերին վերջ տալու համար Հայոց Ազգային Խորհուրդը նոյնպէս դիմում է Գերմանիոյ միջամտութեան: Ստոկհոլմից իր ներ-

¹² Կոչի բովանդակութիւնը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 100-101:

¹³ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 156:

¹⁴ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 144, էջ 211-212: Նաեւ՝ Հ.Յ.Գ. Արիսի, Բոստոն, Մաս Դ., թղթածրար թիւ 1406, փաստաթուղթ թիւ 170:

¹⁵ Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնտ 200, ցուցակ 1, գործ 80, էջ 60-62:

Թրքական անհանգստությունների այս յորձանքը արդեն Մարտի սկզբին Երեւան էր հասել, եւ եթէ չլիներ Արամի ու Անդրկովկասի Կոմիսարիատի կողմից նշանակուած հայկական զօրքերի կոմիսար Դրոյի շրջահայեաց քաղաքականութիւնը, Երեւանն էլ կուլ կը գնար հայ-թրքական կոիւնքին: Փաստօրէն Երեւանի նահանգը կտրուած էր Թիֆլիսից. Սէյմը ուժ ու հնարաւորութիւն չուներ օգնութիւն հասցնելու՝ ո՛չ զինուորական եւ ո՛չ էլ պարենաւորման: Այս իրավիճակի մէջ էր, որ ժողովուրդը միակամ կերպով Արամին ընտրելով՝ նրան յանձնեց ամբողջ իշխանութիւնը: Արամը եւ նրա հետ աշխատող մարմինը կարողացան որոշ կարգ ու կանոն ստեղծել: Այս իւրայատուկ իշխանութիւնը գործի վրայ մնաց Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումից յետոյ էլ, մինչեւ Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի ժամանումը Երեւան: ¹⁸

Արամ Մանուկեան

ծութիւնը ու տալիս պատկերը ազգամիջեան ընդհարումների: Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 132-135:

¹⁸ Երեւանի նահանգը կառավարող մարմնի անդամներն էին, Արամը՝ նախագահ եւ զինուորական գործերի վարիչ, Սահակ Թորոսեան՝ ներքին գործերի վարիչ, Յովհաննէս Մելիքեան՝ ելեւմտական գործերի վարիչ, Արշաիր Աստուածատուրեան՝ ինքնապաշտպանութեան վարիչ: Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 136:

Կովկասեան Անկախ Պետութիւն

Սէյմի վրացի անդամները, որոնք կողմնակից էին պատերազմը շարունակելու եւ մանաւանդ, պնդում էին Բաթումը ամէն գնով պաշտպանելու կարեւորութեան վրայ, ի տես դէպքերի զարգացման, համոզուել էին, որ միակ ելքը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը ընդունելն է, իսկ դա հայերի համար նշանակում էր Թրքահայաստանը կորցնել վերջնականապէս:

Ապրիլ 22-ի Սէյմի նիստը զբաղուեց թուրքերի վերջնագրում ընդգրկուած պայմանների, դրանց մէջ նաեւ Անդրկովկասի անկախութեան հարցի քննարկումով: Գրաւիչ էր այս գաղափարը, բայց երբ թշնամին էր պահանջում անկախութիւն յայտարարել, դա չէր կարող ոգեւորութիւն առաջացնել: Վրացեանը վկայում է, թէ վրաց մեմշեիկներն անգամ զգում էին, որ անկախութեան յայտարարութիւնը փրկութիւն չի բերելու եւ չի կասեցնելու թուրքերի յաղաջիւղացքը: Այս իրավիճակը ենթադրում էր միանգամայն ստրուկ դառնալ թուրքերին: Յնժութեան մէջ էին միայն մուսաւաթականները: Նիստի ընթացքում Յ. Քաջազնունին արտայայտեց կուսակցութեան դիրքորոշումը. «Պարոնա՛յք Սէյմի անդամներ. Դաշնակցութեան ֆրակցիան գիտակցելով շատ պարզ այն մեծ պատասխանատւութիւնը, որ առնում է իր վրայ այս պատմական վայրկեանին, միանում է ինքնուրոյն անդրկովկասեան պետութեան յայտարարութեան»: ¹⁹ Նրա ելոյթը տողորուած էր պարտուածի ու յուսալքուածի խորը յուզումով: Երկար վիճաբանութիւնից յետոյ ձեւակերպուեց է մի բանաձեւ, ուր ասում էր, թէ «Անդրկովկասեան Սէյմը որոշեց՝ յայտարարել Անդրկովկասը ռամկավար դաշնակցային հանրապետութիւն»: Ապա խօսք է առնում Չխենկելին եւ զեկուցում ռազմաճակատի

¹⁹ Քաջազնունիի ճառի բովանդակութիւնը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 105:

աւելին, հրաման է արձակում գինուորական գործողութիւնները դադարեցնել: Հրամանը բնականաբար զարմանք ու յուսալքում է առաջացնում ռազմաճակատի հայ հրամանատարութեան մէջ եւ դժգոհութեան ալիք բարձրացնում այն հայ գինուորների մէջ, որոնք վճռել էին հայրենիքի փրկութեան համար կոռել մինչեւ մահ: Իսկ Հայոց Ազգային Խորհրդի հեռագրային կապը հայկական զօրամասի (կորպուսի) հետ կտրուած էր եւ մարմինը տեղեակ չէր անցուդարձից:

Չխեցկելու հրամանով ռազմական գործողութիւնները դադարեցուցին, բայց դա չկասեցրեց թուրքերի շարունակական յարձակումներն ու առաջխաղացքը, որոնք պատճառ դարձան Կարսի անկման: Երբ վերջապէս Ազգային Խորհուրդը եւ Սէյմի դաշնակցական ֆրակցիան տեղեկացան այդ միակողմանի զինադադարի եւ Կարսի անկման մասին, այլեւս ուշ էր:²³ Այս անգամ Կարսի հայ բնակչութիւնն էր խուճապահար դէպի Երեւան փախչում:

Չխեցկելու կարգադրութիւններից անտեղեակ էին նոյնիսկ Քաջազնունին եւ Խատիսեանը, որոնք նրա դահլիճի մէջ պաշտօններ ունէին: Ստեղծուած իրավիճակում միակ միջոցը բողոքն էր Սէյմի մէջ՝ ընդդէմ Չխեցկելու ապօրինի արարքների եւ պահանջ՝ նրա հրաժարման: Այդ բողոքներն էլ, ի հարկէ, ի գուր անցան, ապարդիւն էին նաեւ որոշ վրաց ղեկավարների ձայնակցութիւնը այս բողոքներին: Չխեցկելին մնաց գործի գլուխ եւ իր դահլիճը վաւերացնել տուեց Ապրիլ 26-ի Սէյմի նիստում:

Կարսի անկումից երեք օր յետոյ վեհիք փաշան յայտնում է, թէ Թուրքիան պաշտօնապէս ճանաչում է Անդրկովկասի հանրապետութիւնը եւ ընդունում է Չխեցկելի առաջարկը՝ բանակցութիւնները սկսելու: Կովկասեան պատուիրակութիւնը Մայիս

5-ին մեկնում է Բաթում, ուր տեղի պիտի ունենային բանակցութիւնները: Պատուիրակութեան մաս էին կազմում Քաջազնունին եւ Խատիսեանը, իսկ որպէս խորհրդական մասնակցում էին Մ. Բունեաթեանը եւ Սիմոն Վրացեանը:

Բանակցութիւնների առաջին նիստը բացուեց Մայիս 11-ին. մասնակցում էին նաեւ Գերմանիոյ ներկայացուցիչները: Թուրքիոյ ներկայացրած պահանջները իբրեւ հաշտութեան պայմաններ, կարծես միտում էին վերջ տալ Կովկասի սահմանները քշուած Հայաստանի գոյութեան ու խլել Վրաստանից նրա հարաւ արեւմտեան մի կարեւոր մասը: Թուրքերը Կարսից, Արդահանից եւ Բաթումից բացի պահանջում էին Ախալքալաքը, Ախալցխան, Սուրմալուն եւ Ալեքսանդրապոլի ու Էջմիածնի այն շրջանները, որտեղով Կարս-Ջուլֆա երկաթուղին էր անցնում: Հաշտութիւնը այս պայմաններում անկարելի էր:

Բանակցութիւնները դեռ շարունակում էին Գերմանիոյ ներկայացուցչի մասնակցութեամբ, բայց յստակօրէն զգալի էր օրէցօր ծանրացող լարուածութիւնը թուրքերի եւ գերմանացիների միջեւ: Միւս կողմից վարագոյրի ետեւում տարւում էին վրացիների եւ գերմանացիների գաղտնի համաձայնութեան նախապատրաստական աշխատանքները: Վրաց ղեկավարները, զգալով Կովկասում տիրող մահմեդական սպառնալիքը եւ մահմեդականներին զօրացնելու Թուրքիայի մտադրութիւնը, մահմեդականներին հովանաւորութիւնն էին փնտրում՝ անջատ-գերմանացիների հովանաւորութիւնն էին փնտրում՝ անջատ-գերմանացիների հովանաւորութիւնն էին փնտրում: Սակայն եւլու եւ անկախ հանրապետութիւն կազմելու: Սակայն շարունակում էր թրքական բանակի յառաջխաղացքը Կովկասի մէջ, եւ այն Ալեքսանդրապոլի միջով շարժւում էր դէպի հայկական շրջանները, դէպի Երեւան:

Մայիս 26-ին թուրքերը հաշտութեան պատուիրակութեան ներկայացրին մի վերջնագիր, ուր նշուած էր, թէ տուեալ պայմաններում, երբ այլեւս փաստօրէն գոյութիւն չունի Անդր-Կովկասի միութիւնը, անիմաստ է շարունակել բանակցութիւնները: Այլ խօսքով, պահանջւում էր Անդրկովկասի Սէյմը

23 Զօր. Նազարբէկեանի պատասխանը Ս. Վրացեանի հարցապնդումին՝ Կարսը փրկելու միջոցներ խորհելու համար, ցուցաբերում է նրա խորը ցաւը՝ կամքից անկախ կառավարութեան հրամանը կատարած լինելու համար: Տե՛ս՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 113:

լուծարել: Թուրքերի պահանջով անկախ յայտարարում Անդրկովկասի հանրապետությունը այժմ նրանց իսկ պահանջով տարրալուծուելու սեմին էր կանգնած. այնուամենայնիւ, վերջնագրի ոգին իրականութեան արտայայտութիւնն էր: Նոյն օրը Սէյմի նիստում, վրացիների պնդումով Սէյմը ցրելու որոշում առնուեց:²⁴ Մի քանի ժամ յետոյ Վրաց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց Վրաստանի անկախութիւնը եւ վերջնական անջատումը Ռուսաստանից: Անկախ Վրաստանի վարչապետ էր նշանակուած Ռամիշվիլին, արտաքին գործոց նախարար՝ Չխենկելին: Նախորդ օրը Բաթումում Ժորդանիան Խատիսեանին դիտել էր տուել, թէ քանի հայերը դեռ շարունակում են դէմ դնել թուրքերին, իսկ նրանք առաջանում են սանձարձակօրէն, Վրաստանը պարտաւոր պիտի լինի անկախութիւն հռչակել: Խատիսեանի բողոքին, թէ այս պահին, երբ հայերը արիւն են թափում, «ինչպէս կրնաք մեզ լքել, միթէ՞ ազնիւ բան է այս», Ժորդանիան պատասխանել էր սառնօրէն. «Ազնիւ բան է այն, ինչ որ օգտակար է ժողովուրդին.... Մենք չենք կրնար խեղդուիլ ձեզի հետ միասին»:²⁵

Անկախ Հայաստան

Սէյմի լուծարման օրը, Մայիս 26-ին գումարուած Ազգային Խորհրդի ժողովում շփոթ եւ անորոշութիւն էր տիրում: Խորհրդի անդամները դատապարտում էին Վրաստանին իր անջատողական քայլի համար: Բայց Վրաստանը արել էր այն, ինչ որ իր շահն էր պահանջում, իսկ այդ քայլի հետեւանքով ստեղծուած կացութեան մէջ հայ ղեկավարների համար դժուար էր որեւէ որոշման յանգել եւ գալիք ուղեգիծը ճշտել. հետեւե՞լ

²⁴ Սէյմը ցրելու համար ընդունուած բանաձեւը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 84: Փաստաթուղթը՝ տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 148, էջ 222:

²⁵ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 82:

վրացիներին եւ անկախութիւն յայտարարել, թէ՞ ոչ: Նիստի մասնակիցներից ոմանք այն կարծիքին էին, թէ ներկայ վիճակում, երբ Հայաստանի հողային տարածքի մեծ մասը թուրքերի ձեռքին է, Ռուսաստանից անջատուելը կարող է վտանգաւոր լինել, մանաւանդ, որ Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը եւ ապա նրա երեք մասերի բաժանուելը թուրքերի պահանջն է եղել: Այս կարծիքն ունեցող թելը նոյնիսկ պնդում էր, որ պիտի բողոքել Վրաստանի առած քայլի դէմ եւ փորձել վերականգնել Անդրկովկասի միասնականութիւնը: Արտաշէս Բաբալեանը վկայում է, թէ Ազգային Խորհրդի դաշնակցական անդամներից՝ Աւետիս Ահարոնեանը, Ռուբէնը եւ ինքը հակառակ էին անկախութեան հռչակումին, իսկ Սիմոն Վրացեանը՝ կողմնակից:²⁶

Նոյն գիշերը տեղի ունեցաւ նաեւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի ու թաղային կոմիտեների նիստը: Ըստ ժողովականների ընդհանուր կարծիքի, այս պայմաններում յարմարագոյնը կլինէր այն, որ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը Երեւան մեկնէր եւ ստանձներ հայ ժողովրդի ու հայոց երկրի գերագոյն իշխանութեան ղեկը եւ Հայաստանի կառավարական պարտականութիւնները նախաձեռնելու համար աշխատանքի անցնէր: Յաջորդ օրուայ, Մայիս 27-ի, Ազդէշյանի անկախութեան յայտարարութիւնից Բաջազնունու եւ Խատիսեանի գեկուցումներից յետոյ աւելի հաշտութեան պատուիրակութեան հայ անդամների, Բաջազնունու եւ Խատիսեանի գեկուցումներից յետոյ աւելի պարզ դարձաւ իրողութիւնը: Մայիս 28-ին Ազգային Խորհուրդը որոշեց պատուիրակութիւն ուղարկել Բաթում՝ անկախ Հայաստանի անունից բանակցութիւնները վերսկսելու համար: Յատկանշական է, որ դեռեւս այդ ժամանակ անկախութեան Յատկանշական է, որ դեռեւս այդ ժամանակ անկախութեան յայտարարութիւն չէր կատարուած: Ազգային Խորհուրդը դեռ ամբողջական համաձայնութեան չէր եկել: Մայիս 29-ին

²⁶ Տես՝ Արտաշէս Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի Անկախութեան Պատմութեան», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 8, Յունիս, 1923, էջ 43.

Հ.Յ.Դ. Արեւելեան եւ Հայաստանի Բիւրոներ, Թիֆլիսի Կ.Կ.ի եւ Սէյմի ու Ազգային Խորհրդի դաշնակցական ֆրակցիաների միացեալ նիստում էր միայն, որ կայացաւ ընդհանուր համաձայնութիւնը՝ Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելու: Ժողովը նոյնպէս որոշեց, որ Ազգային Խորհրդը Յովհաննէս Քաջազ-նունուն հրաւիրի որպէս վարչապետութեան թեկնածու: Ազգային Խորհրդի Մայիս 30-ի նիստին Խորհրդի այլ կուսակցութիւնները եւս հաստատեցին անկախութեան հռչակման անհրաժեշտութիւնը, եւ Աւետիս Ահարոնեանը, Ալեքսանդր Խատիսեանը, Յովհաննէս Քաջազնունին ու Նիկոլ Աղբալեանը նշանակուեցին խմբագրելու Հայաստանի անկախութեան հռչակագիրը: Մայիս 30-ին Ազգային Խորհրդի անունից կատարուեց պաշտօնական յայտարարութիւնը:²⁷

Յովհաննէս Քաջազնունի

Հրաշ Տասնապետեանը այդ հռչակագիրը այսպէս է բնութագրում. «Անկախութեան վճռական յայտարարութիւն մը ըլլալէ աւելի, դէպքերու գահավէժ եւ անհակակշիռ ընթացքով պարտադրուած իրողական վիճակի մը հաստատումն է ան»:²⁸

²⁷ Հայոց Ազգային Խորհրդի այս պատմական բանաձեւը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 84: Նաեւ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 153:

²⁸ «Հ.Յ.Դ.աշնակցութիւնը Իր Կազմութեան Մինչեւ Ժ. Ընդհ. Ժողով»,

Իսկ Րիշըրդ Յովհաննիսեանը, Վրաստանի, Ագրքէյջանի եւ Հայաստանի անկախութեան հռչակագրերը իրար համեմատելով, դիտել է տալիս, թէ հայկական հռչակագրի մէջ, հակառակ միւսների, «անկախութիւն», «հանրապետութիւն» կամ քաղաքացիական իրաւունք յորջորջումները չէին գործածւած եւ միայն հետագայ յաջողութիւններից ու Բաթումի համաձայնագրի ստորագրումից յետոյ էր, որ Ազգային Խորհրդը համարձակութիւն ունեցաւ գործածելու «Հայաստանի Հանրապետութիւն» անունը:²⁹

Մայիս 29-ին Բաթում հասաւ Հայոց Ազգային Խորհրդի պատուիրակութիւնը՝ Խատիսեանի նախագահութեամբ եւ Քաջազնունու ու Պապաջանեանի մասնակցութեամբ (վերջինս Ժողովրդական կուսակցութիւնից, նախկին Օզակոմի անդամ): Յունիս 4-ին ստորագրուեց «Խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշինքը» Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ:³⁰ Նախորդ օրերին Ղարաքիլիսէի, Բաշ Ապարանի եւ Սարդարապատի զինուորական զարաքիլիսէի, Բաշ Ապարանի եւ Սարդարապատի զինուորական զարաքիլիսէի ի յայտ բերած ուժն ու վճռականութիւնը եւ ռազմական յաջողութիւնները որոշ դեր էին կատարել: Թուրքերը համաձայնուել էին Հայաստանի համար նախատեսած շուրջ 10,000 քառ. կիլոմետրի վրայ աւելացնել շուրջ 1,000 քառ. կիլոմետր եւս: Նախատեսուած սահմանագիծը անցնում էր Զաջուռի կայարանից մինչեւ Ալազեազի գագաթը եւ իջնում էր դէպի Վաղարշապատ:³¹ Վրացեանը անկախացած Հայաստանը այսպէս է բնութագրում. անկախ Հայաստանի հողային «տարածութիւնը

էջ 128, ծանօթ. 37:

²⁹ *Armenia on the Road to Independence*, էջ 191:

³⁰ Բաթումի բանակցութիւնների մանրամասները տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 85-94, իսկ դաշնագրի եւ դրա երեք յաւելումների բովանդակութիւնը տես՝ նոյն տեղում, էջ 154-156:

³¹ Բաթումի դաշնագրի պատճէն իր յաւելումներով (ֆրանսերէնով) տես՝ Հ.Հ.Կ.Գ.Դ.Ա. ֆոնտ 200, ցուցակ 1, գործ 12, էջ 2-13:

մօտաւորապէս 12,000 քառ. կիլոմետր էր, բնակչութիւնը գաղթականներով միասին՝ մօտ մէկ միլիոն: Եւ մայրաքաղաքից եօթը քիլոմետր հեռու՝ երեւոյս էին թրքական թնդանօթները...»:³²

Պոլսում նստած Երիտասարդ Թուրքերի կառավարութիւնը երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ու մանաւանդ դէմ գալով Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսէի ճակատներում հայկական ռազմական ուժի վճռական դիմադրութեան, ընդունել էր Թալէաթի վարկածը: Հակառակ էնվերի պնդումների՝ կանգ չառնել ու բնաջնջման քաղաքականութիւնը մինչեւ վերջ տանել, Թալէաթը առաջարկել էր ողջ մնացած հայերի համար ստեղծել մի փոքրիկ անկախ պետութիւն. այդպիսով, առանց ո՛չ մի թիզ թրքական հող հայերին զիջելու, թուրքերը լուծած կլինէին Հայկական Հարցը եւ կը ներկայանային Եւրոպայի հաշտութեան խորհրդածողովին: Երիտասարդ Թուրքերի այս վերաբերմունքը աւելի բացայայտ է դառնում Բաթումի համաձայնագրի ստորագրումից յետոյ՝ Խատիսեան, Ահարոնեան եւ Պապաջանեան պատուիրակութեան՝ Պոլսում տարած բանակցութիւնների ընթացքում:³³ Հաւանաբար, ինչպէս Անահիտ Տէր-Մինասեանն է նշում, կար նաեւ ժամանակ խնայելու հարցը: Հայաստանի հետ բարեկամութեան դաշինք կնքելով՝ թուրքերը ցանկանում էին աւելի արագ իրագործել Բաթումի հասնելու իրենց ծրագիրը:³⁴

Այսպիսով, իրականութիւն էր դարձել ազատ ու անկախ Հայաստանը, բայց իրականութիւն էր նաեւ Թրքահայաստանի անկումը: Եւ արդէն երկրորդ անգամ Թրքահայաստանում վերաբնակուած հայերը, շուրջ 150,000, Ապրիլի վերջից սկսած, զանգուածային գաղթով նահանջում էին, բայց այս

³² «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 156.

³³ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 97-102:

³⁴ Անահիտ Տ. Մինասեան, *La Question Armenienne*, (Փարիզ, Parenthese Հրատարակութիւն, 1983), էջ 173:

անգամ չկար ռուսական բանակը, չկար յոյսը վերադառնալու: «Այս զանգուածն էր, —գրում է Կարօ Սասունին, —որ մնաց Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններու մէջ: Չափեց երկրի լայնքն ու երկայնքը, գալարուեցաւ վտանգներու ցանցերուն մէջ, արիւնոտուեցաւ ու արիւնոտեց, բայց զօրացաւ եւ արմատ ձգեց նորակազմ հայրենիքի հողին խորքը, եւ հայկական դիմագիծ տուաւ անոր»:³⁵

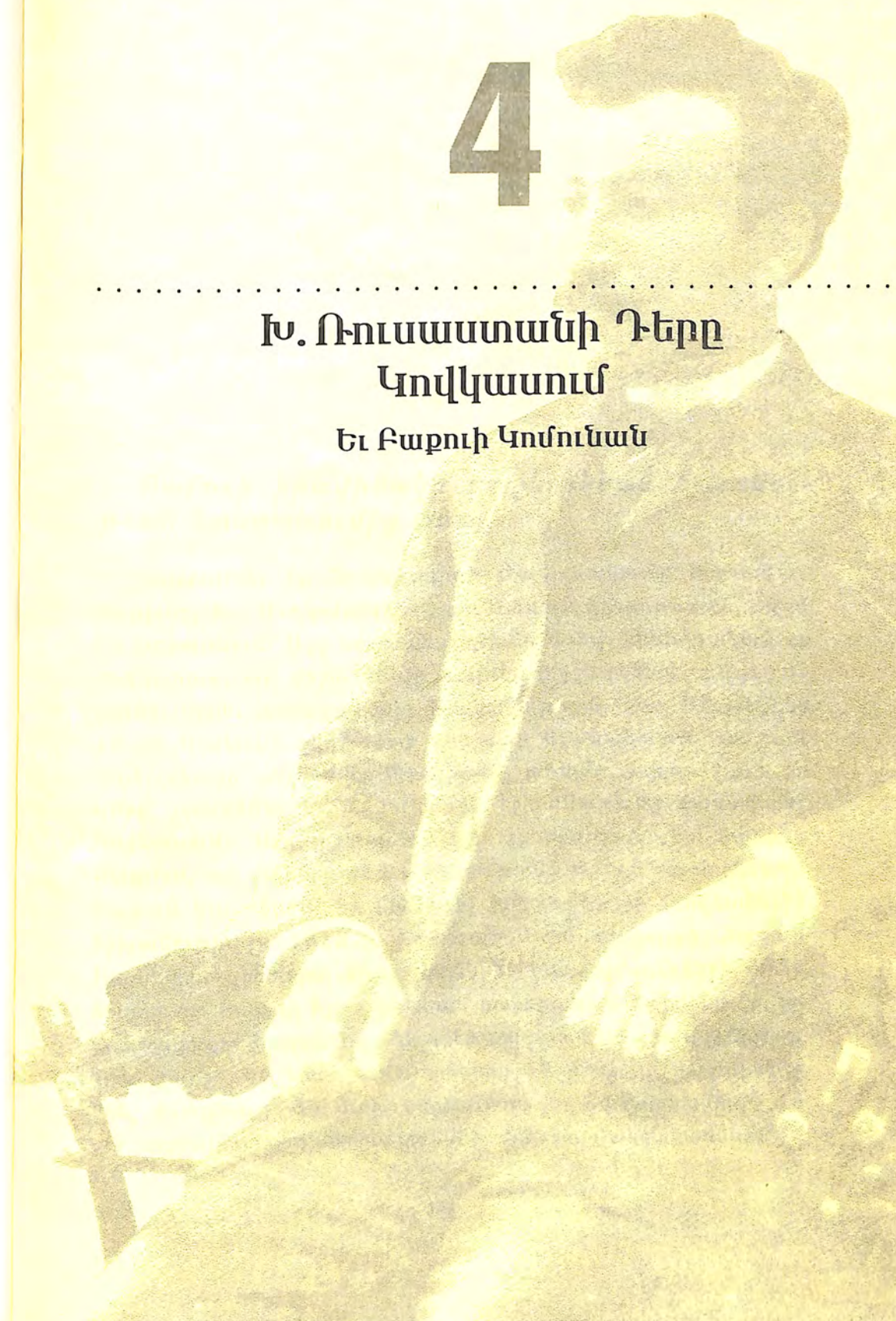
Դաշնագրի ստորագրումով դադարեցին հայ-թրքական կռիւները, սակայն Հայաստանի նորակազմ պետութեան բանակցութիւնները թուրքերի հետ չաւարտուեցին: Գերմանիոյ նախաձեռնութեամբ, Կովկասի եւ Թուրքիոյ միջեւ առկախ մնացած հարցերը պիտի լուծուէին Պոլսում: Եւ 1918-ի Յունիս 15-ից մինչեւ Նոյեմբերի սկիզբը Խատիսեան, Ահարոնեան եւ Պապաջանեան պատուիրակութիւնը Պոլսում ապարդիւն ջանքեր էր թափում՝ բարեփոխման ենթարկելու Բաթումի համաձայնագիրը:³⁶

³⁵ Թրքահայաստանի գաղթաշարժի մանրամասները տես՝ «Տանկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ (1914-1918)», էջ 167-186:

³⁶ Պատուիրակութեան գործունէութեան մանրամասները տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 97-117:

.....

**Խ. Ռուսաստանի Դերը
Կովկասում
Եւ Բարուի Կոմունան**

Բաժնի իրավիճակը բոլշևիկեան իշխանութեան հաստատումից առաջ

Տապալուել էր Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, եւ Ժողկոմսովետը, առ նուազն երեսութապէս, տէրն էր կացութեան: Այդ տիրապետութիւնը աւելի երեսութական էր Կովկասում, ուր միշտ աւելի թոյլ էր բոլշևիկներին ազդեցութիւնը: Իբրեւ ապացոյց այդ իրականութեան, դեռ Դեկտեմբեր 16-ին Կովկասի ընդհանուր կոմիսար Աշահատեան Ստեփան Ծահումեանը ապրում էր Թիֆլիսում, առանց կարողանալու իր դերը ստանձնել եւ բոլշևիկեան իշխանութիւնը հաստատել Կովկասում: Այդ իշխանութիւնը լիակատար չէր նոյնիսկ Բաքում, ուր ամենից մեծ ազդեցութիւնն ունէին բոլշևիկները: Բաքուն եւս մերժել էր ճանաչել խորհուրդների (սովետների) իշխանութիւնը: 1918-ի Յունուար 1-ին բացուած Բաքուի Բանուորա-զինուորա-նաւաստիների Պատգամաւորների Խորհուրդը, որ Բաքուի իշխանութեան բարձրագոյն մարմինն էր, իր բաղկացուցիչ տարրերով հեռու էր բոլշևիկեան լծակ լինելուց: Նրա շուրջ 300 պատգամաւորներից 60-ը միայն բոլշևիկներ էին, մնացեալը՝ 50 ձախ սոցիալիստ-յեղափոխականներ, 45 աջ սոցիալիստ-յեղափոխականներ, 55 դաշնակցականներ, 52

մուսաւաթականներ եւ ուրիշներ:¹ Այս Խորհրդից ընտրուած գործադիր կոմիտէն շրջանի լիիրաւ իշխանութիւնն էր ներկայացնում եւ բաղկացած էր 5 մեծ կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից: Գործադիր մարմնի մէջ դաշնակցական բլոքի մաս էր կազմում նաեւ Աւիս Նուրիջանեանը, որ այդ ժամանակ դեռ Դաշնակցութեան շարքերում էր:²

Հետադարձ հայեացքով կարելի է ասել, որ մուսաւաթականների մասնակցութիւնը Բաքուի այս նոր վարչամեքենային սկզբից էլ ձեւական է եղել: Նրանք ձգտում էին Թուրքիոյ օժանդակութեամբ իրագործել Ազրբէյջանի անջատումը Կովկասի վարչամեքենայից եւ անկախութեան հասնել: Բայց հակառակ վրացիների, որոնք ունէին կազմակերպուած ղեկավարութիւն ու անցեալի փորձ եւ ծրագրուած քայլերով դէպի անկախութիւն էին գնում, թաթարները չունէին ո՛չ փորձառու ղեկավարութիւն եւ ո՛չ էլ ծրագրուած ռազմավարութիւն: Մուսաւաթը նորակազմ կուսակցութիւն էր եւ նրա միակ գրաւիչ գաղափարաբանութիւնը Ազրբէյջանը օտարներից մաքրելն էր,

¹ Տես՝ Սերգէյ Մելիք-Եօլչեանի «Բաքուի Հերոսամարտը» (այսուհետ՝ «Բաքուի Հերոսամարտը»), «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 7, Մայիս, 1925: Հեղինակը մաս է կազմել Բաքուի ղեկավարութեան, ինչպէս եւ Բաքուի Խորհրդից ընտրուած գործադիր կոմիտէին: Նա մասնակցել է Բաքուի պաշտպանութեան եւ հետագային գրի է առել իր յուշերը: Բաքուի Կոմունայի եւ ընդհանրապէս Սփիւռքում լոյս տեսած Բաքուի պատմութեան կարեւոր աղբիւր է նաեւ նախապէս յիշուած Ռանըլդ Սիւնիի The Baku Commune, 1917-1918-ը, որի մէջ Բաքուի Խորհրդի բաղկացուցիչ տարրերի ցուցակը այլ կերպ է ներկայացուած. տրուած է երկու աղբիւր, ըստ որոնց բոլշեւիկների թիւը 48 է 200-ի վրայ կամ 51 է 190-ի վրայ: Բաքուի անկման մանրամասները տես նաեւ՝ Ֆիրուզ Քազեմզադեհի, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921) (New York, Oxford, 1951), էջ 128-146. նաեւ՝ Ջորջ Ա. Բրինքլի, The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1921 (Notre Dame, Indiana, Notre Dame University Press, 1966)., էջ 67-69. Բաքուի հերոսամարտի մասին տես՝ նաեւ «Ռուստոմ», էջ 320-406:

² Աւիս Նուրիջանեանը, որի անուան աւելի յաճախ պիտի հանդիպենք հետագային, դուրս եկաւ Դաշնակցութեան շարքերից, միացաւ բոլշեւիկեան կուսակցութեան եւ Մոսկուայի կողմից նշանակուեց Հայաստանի Յեղկոմի անդամ դեռ նախքան Հայաստանի խորհրդայնացումը:

գաղափար, որ լիակատար արձագանքն էր փանթուրանիզմի: Եւ հենց այդ գաղափարաբանութեան հետեւորդներն էին, որ կարճ ժամանակում բազմացրին Մուսաւաթի շարքերը եւ իրագործեցին մաքրագործումների, այսինքն՝ կոտորածների հրահանգները: Դրանք էին դարձեալ, որ քանիցս ճակատից վերադարձող զինուորներից զինաթափ արին ու հսկայ քանակութեամբ զինամթերք թալանեցին:

Բաքուի այլազան տարրերի ազդեցութեան այս դաշտում, Թիֆլիսի Հ.Յ.Դ. Ռայոնական Ժողովի եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշմամբ, 1917-ի վերջերին Բաքուում կազմուեց Ազգային Խորհուրդ՝ Թիֆլիսի մարմնին ենթակայ:

Գիւլխանդանեան

Վարդան

Ս. Արարատեան

Լ. Աթաբէկեան

Ա. Չիլինգարեան

Ռուստոմ

Զ. Նսայեան

Բաքուի Ազգային Խորհրդի անդամներից

Մարմինը բաղկացած էր 3 դաշնակցականներից՝ Աբրահամ Գիւլխանդանեան (նախագահ), Վարդան (Խանասորի), Կ.

Պարունակեան (որին յետոյ փոխարինեց Սարգիս Արարատեանը), մէկ սոցիալ-յեղափոխական՝ յանձին Լեւոն Աթաբէկեանի (փոխ-նախագահ), մէկ սոցիալ-դեմոկրատ՝ յանձին Ն. Տէր-Ղազարեանի, երկու հայ ժողովրդականներ՝ յանձին Հայկ Տէր-Միքայէլեանի եւ Ս. Տէր-Ղազարեանի, ընդամենը 7 հոգի։ Անմիջապէս, ձայնի իրաւունքով մարմնի ժողովներին հրաւիրեցին մասնակցելու Ռոստոմը, Յովհ. Քաջազնունին եւ բժ. Իսախանեանը։³ Բաքուի Ազգային Խորհրդի կազմի վրայ հետագայում խորհրդակցական ձայնով աւելացան Զապէլ Եսայեանը եւ Ռուբէն Քաջբերունին՝ որպէս արեւմտահայոց ներկայացուցիչներ։ Կազմի մէջ իբրեւ քարտուղար աշխատում էր Ռուբէն Դարբինեանը (Ա. Չիլինգարեան)։

Այդ օրերին Ռոստոմը, որ Ստոկհոլմից նոր էր վերադարձել, բոլշեւիկեան յեղափոխութեան շփոթի մէջ բռնուած, լծուել էր Պետերբուրգից մինչեւ Նախիջեւան ցրուած ուսական բանակի հայ սպաներին ու զինուորներին ի մի հաւաքելու եւ դէպի Բաքու ուղարկելու գործին։ Նա Բաքու էր եկել յոյս ունենալով, որ այստեղ կարելի կլինի մի ռազմական ուժեղ միաւոր կազմակերպել եւ Ղարաբաղի ու Երեւանի վրայով ռազմաճակատ ուղարկել։⁴ Ի հարկէ, դէպքերը տարբեր ընթացքով զարգացան. 1918-ի Յունուարի կէսերին Շամխորի ընդհարումներից յետոյ, մահմեդականները մեծ քանակութեամբ զենքի ու զինամթերքի տիրացան. աւելի համարձակ ու յաճախակի դարձան նրանց եւ ընդհանրապէս թաթարների ոտնձգութիւնները։ Նրանք նոյնիսկ զենքի ուժ գտնելով՝ երկաթուղին իրենց հսկողութեան տակ պահեցին եւ արգելեցին հայ զինուորների փոխադրութիւնը

³ Բաքուի Ազգային Խորհրդի ցանկը առնուած է «Հայաստանի Հանրապետութիւն»ից, էջ 157։ Ըստ Սերգէյ Մելիք-Եօլչեանի տուած տեղեկութեան, Բաքուի Ազգային Խորհուրդը հետեւեալ պատկերն էր ներկայացնում. դաշնակցականներ՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, Ս. Արարատեան, Ա. Չիլինգարեան, ժողովրդականներ՝ Հ. Տէր-Միքայէլեան, Ս. Տէր-Ղազարեան, սոցիալիստ-յեղափոխական՝ Լ. Աթաբէկեան, սոցիալ-դեմոկրատ մեքենիկ՝ Ն. Տէր-Ղազարեան։ Տես՝ «Բազուի Հերոսամարտը», էջ 115։

⁴ «Ռոստոմ», էջ 208։

դէպի Թրքահայաստանի ռազմաճակատները եւ Ղարաբաղ։ Փաստօրէն, Բաքուն կտրուեց թէ՛ Թիֆլիսից եւ թէ՛ Ղարաբաղից։⁵ Այսպէս, հազարաւոր հայ զինուորներ, շաքաթներով Անդրկովկասի երկաթուղու բացման սպասելով, Բաքուի երկաթուղակայանի դիմացի հրապարակներում ամենաանհպաստ ու դժնդակ պայմանների մէջ մնացին։ Հայ զինուորների անցումը դէպի ճակատ կարելի դարձնելու համար Հայոց Ազգային Խորհրդի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վարած բանակցութիւնները թուրք Ազգային Խորհրդի հետ ապարդիւն անցան։ Մելիք-Եօլչեանը վկայում է, որ միայն հայ դեկավարութեան ջանքերի շնորհիւ էր, որ հայ զինուորները, տարիներով թրքական ռազմաճակատներում տառապած ու այժմ թուրքերի յարուցած արգելքներին դէմ առած, այդ ծանր իրավիճակում իրենց զայրոյթը չթափեցին թուրք բնակչութեան վրայ։

Թէեւ Բաքուի տարազան ազգաբնակչութեան մէջ առաջացած էին անհամաձայնութիւններ ու բախումներ, սակայն, կարելի է ասել, որ բաւական մեծ համագործակցութիւն կար ո՛չ միայն Դաշնակցութեան եւ բոլշեւիկ դեկավարների, այլ նաեւ Գործադիր Կոմիտէի մէջ գործող կուսակցութիւնների միջեւ։ Բաքուի Խորհրդի եւ դրա Գործադիր Կոմիտէի նախագահ՝ բոլշեւիկ Ալեօշա Զափարիձէն յարատեւօրէն տաճում էր համերաշխ գործունէութեան քաղաքականութիւն։

Շահումեանը Բաքում

Շահումեանը Բաքու հասաւ 1918-ի Փետրուարի կէսերին եւ դարձաւ Բաքուի առաջին դէմքն ու դեկավարը։ Սէյմի գումարումից յետոյ Բաքուի Խորհրդի մէջ աւելի ազդեցիկ ուժ դարձան բոլշեւիկները։

⁵ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 158։

Դաշնակցություն-բոլշևիկ համագործակցությունը շարունակ-
ւեց այս հանգրուանում եւս: Հետաքրքիր է այն երեւոյթը, որ
եթէ Թիֆլիսում երեք ազգությունների մեծ կուսակցությունները
գործում էին գոնէ առերեւոյթ համերաշխ՝ միացած մէկ ընդ-
հանուր թշնամու, այսինքն՝ բոլշևիկեան իշխանութեան դէմ,
ապա Բաքուի մէջ Դաշնակցությունը համագործակցում էր
բոլշևիկների հետ ընդդէմ Թուրքիոյ յարատեւ վտանգի: Այս
համագործակցութեան մէջ Դաշնակցությունը տեսնում էր
Բաքուի հայ բնակչութեան ապահովությունը եւ այն յոյսն ունէր,
որ բարի կամեցողութեան այս փաստը պիտի համոզի Ծահու-
մեանին՝ հայ ժողովրդի եւ Հայաստանի օգտին միջամտելու
Մոսկուայի բոլշևիկ իշխանութեան մօտ: Ծահումեանն էլ իր
հերթին Դաշնակցութեան մէջ տեսնում էր զինուորական ուժ եւ
մեծ ազդեցություն Բաքուի հայ բնակչութեան վրայ եւ օգտա-
գործում էր այդ պարագան: Դաշնակցութեան եւ Ստ. Ծահու-
մեանի միջեւ եղած համագործակցութեան մասին խօսելով՝
Լենդրուշ Խորշուդեանը մէջբերում է կատարում Ասքանազ
Մուսեանից, որը վկայում է, թէ «երբ 1918 թուականին
Բաքուն կուում էր թուրքերի դէմ, եւ հիւսիսային Կովկասում
ստեղծում էին դաշնակցական կոմիտէներ, Բաքուի համար
կամաւորներ հաւաքագրելու նպատակով, ինքը՝ Մուսեանը
ընկ. Ծահումեանից հրահանգ է ստացել աջակցել այդ դաշ-
նակցական կազմակերպություններին՝ նրանց Բաքուի պաշտ-
պանութեան գործում օգտագործելու համար»:⁶

Ռոստոմի եւ Բաքուում գտնուող Բիւրոյի միւս անդամների
համագործակցությունը Ստեփան Ծահումեանի հետ շարունակ-
ւեց նոյնիսկ այն ժամանակ երբ բոլշևիկները շրջանի
իշխանությունը ամբողջովին իրենց ձեռքն առան: Այս
համագործակցութեան արդիւնքն էր նաեւ այն միացեալ զին-
ւորական ձեռնարկությունը, որի մասին խօսուեց նախապէս, եւ

⁶ Լ. Խորշուդեան, «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը»,
էջ 128. Խորշուդեանը մատնանշում է արխիւային նիւթը:

Ստեփան Ծահումեան

ըստ որի, Կովկասում պիտի ստեղծուէր հայկական «կանտոն»,
իսկ Արեւմտահայաստանը պիտի ազատագրուէր եւ անկախ
յայտարարուէր: Ի հարկէ, ինչպէս տեսանք, Բրեստ-Լիտովսկի
հաշտութեան համաձայնությունը եւ ոռու բանակի նահանջը
Կովկասեան ճակատներից խափանեց ծրագրի իրագործումը:

Թիֆլիսից կտրուած Բաքուի յատուկ իրավիճակում Ազ-
գային Խորհուրդը գործում էր անկախ: Այս իրողութեան
թոյլատրած պայմաններում էր, որ Ռոստոմի առաջարկով
զօրաշարժի էր ենթարկուել շրջանը մինչեւ Գանձակ: Ռոստոմը
թրքական յաւելեալ անհանգստություններ եւ ոտնձգություններ
էր նախատեսում, մանաւանդ՝ դէպի Բաքու ուղղուած, իսկ այդ
պարագայում վտանգի պիտի ենթարկուէին Բաքուի հայ
բնակչությունը եւ նրա ազգային կառոյցները: Հայկական
զօրամասերի կազմակերպումը յանձնուած էր խմբապետ
Համազասպին, հայկական երկրորդ պահեստի գունդը կազմ-
ւեց գնդ. Ս. Եղիազարեանի հրամանատարութեամբ:⁷ Նորա-
կազմ բանակի մէջ առնուած էին նաեւ այն հայ զինուորները,
որոնք տարբեր տեղերից Բաքու էին հաւաքուել եւ այնտեղ
մնացել արգելափակուած: Ի հարկէ, Ծահումեանը, ուղղափառ

⁷ Նախապատրաստութեան եւ հետագայ ընդհարումների մանրամաս-
ները տես՝ «Ռոստոմ», էջ 317-344: Նաեւ՝ «Հայաստանի Հանրապետու-
թիւն», էջ 158-166: Տես նաեւ՝ «Բագուի Հերոսամարտը», էջ 118-128:

կոմունիստ լինելով, դեմ էր թե՛ ազգային խորհուրդների (հայ եւ այլ) գործունեությանն եւ թե՛ ազգային բանակների կազմությանն: Այս հարցով նա բազում անգամներ արտայայտուել ու կոչեր էր ուղղել՝ միայն խորհուրդների շուրջ համախմբուելու: Այդպիսի մի կոչում նա ցու է յայտնում, որ «...ռեւոլյուցիոն Սովետների փոխարեն մենք ունենք ունեցիոն բուրժուական կամ կալուածատիրական ազգային խորհուրդներ [ընդգծումը՝ բնագրից], որոնք ազգային կառավարութիւնների դեր են խաղում: Ինտերնացիոնալ սովետական կարմիր գուարդիայի փոխարեն մենք ունենք ունեցիոն տարրերի կողմից ղեկավարուող ազգային գնդեր»:⁸ Յամենայնդէպս նա առաջժմ հանդուրծում էր դրանք՝ մանաւանդ, որ Ստալինը արտօնել էր հայերի զօրաշարժը եւ նոյնիսկ ուղղամթերք խոստացել եւ թուրքերի ոտնձգութիւնները, հակաիշխանական գործունեութիւնն ու կոտորածները ուրիշ կերպ հնարաւոր չէր սաստել:

Հայկական բանակի իբրեւ հրամանատարութիւն, 1918-ի Մարտ 5-ին կազմուեց Գերագոյն Զինուորական Մարմինը՝ մասնակցութեամբ Վարդանի եւ ոռւսական բանակի մէջ ծառայած երկու հայ սպաներ՝ գնդ. Բախտամեանի եւ գնդ. Ղազարեանի: Այս մարմինը պիտի ղեկավարէր Բաքուի հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութիւնը թուրքերի դէմ եւ զբաղուէր հայ զինուորական ուժերի ուղղամթերք պատրաստութեամբ: Եռուգետի մէջ էր Բաքուի Դաշնակցութեան ամբողջ կառոյցը իր կոմիտէներով եւ Կենտրոնական Կոմիտէով: Ռումբեր էին շինուում, զինամթերք պատրաստուում, զինավարժութիւններ կազմակերպուում:

Ռոստոմի նախագուշակութիւնը իրականութեան էր մօտեւում. գնալով աւելի յանախակի էին դառնում Մուսաւաթի կազմակերպած հալածանքն ու կոտորածները, եւ Գործադիր Կոմիտէն որեւէ ազդեցութիւն չունէր դրանց վրայ: Բազմաթիւ

առիթներով Բաքուի Ազգային Խորհուրդը դիմեց Մահմեդականների Ազգային Խորհուրդին եւ Մուսաւաթին, բայց անօգուտ: Թուրքերին նախագուշակեցնելու եւ հայկական ուժը ցուցադրելու համար, ի հարկէ իշխանութեան արտօնութեամբ, Դաշնակցութիւնը մի զօրահանդէս կազմակերպեց, որ տեղի ունեցաւ Մարտի կէսերին Բաքուից դուրս՝ Հայկաւանի մօտ մի դաշտում: Մասնակցում էին Համագասպի գումարտակներն ու դաշնակցական այլ մարտախմբեր: Իբրեւ հակազդեցութիւն այդ զօրահանդէսին, յաջորդ Գործադիր Կոմիտէի նիստը բեմ դարձաւ մուսաւաթականների բուռն բողոքի: Ռասուլզադէն ընդվզումով մեղադրեց նոյնիսկ Ստ. Ծահումեանին, որ հայերի կողմն է պաշտպանում: Դա մեծ զրպարտութիւն էր Ծահումեանի դէմ եւ առաջին անգամը չէր: «Իզուեստիա»ին ուղղած մի նամակով Ռասուլզադէն դատապարտել էր Ծահումեանին ազգերի ինքնորոշման հարցում խտրականութիւն ցուցաբերելու համար. «Բանից դուրս է գալիս, որ մեզ՝ մուսուլմաններին չի վիճակուած աւտոնոմիա ունենալ, քանի որ այդ ընդունելի չէ Ռուսաստանի ո՛չ բանուորական, ո՛չ ազնուական-բուրժուական դասակարգերի համար...», - գրել էր նա: Ծահումեանը մի յօդուածով լուսաբանել էր, թէ «Բոլշեիկները Հայաստանում նոյնպիսի պայքար են մղում հայ-նացիոնալիստների քաղաքականութեան դէմ (ի միջի այլոց նաեւ հայկական ազգային գնդեր կազմակերպելու դէմ), ինչպիսի պայքար նրանք մղում են ամբողջ կովկասում, այդ թուում նաեւ Բաքում»:⁹ Եւ իրօք, Ծահումեանը ազգային ինքնորոշման գաղափարի իր հասկացութիւնը պարզում է 16(3) Մարտ, 1918-ին գրած մի յօդուածում, ուր Լենինից մէջբերումներ կատարելով՝ յարում է, թէ այդ հարցը «հակառակորդները բոլորովին խեղաթիրուած ձեւով են մեկնաբանում, մեզ վերագրելով Ռուսաստանը մի շարք անկախ մարզերի ու ազգային միաւորների բաժանելու ցանկութիւնը»: Նա շեշտում

⁸ Ծահումեան «Երկեր», էջ 66:

⁹ Ծահումեան, «Երկեր», էջ 100-101:

է, որ բոլշեւիկները կողմնակից կլինեն, եթէ դա «աշխատաւոր մասսաների» շահերը պահանջեն:¹⁰ Եւ իհարկէ, «աշխատաւոր մասսաները» բոլշեւիկներն են, որոնք այդպիսի ազգային-բուրժուական բաժանումների չեն գնայ:

Իր շուրջ եղած թիւր կարծիքը փարատելու համար Ծախումեանը խոստացաւ ցրել ո՛չ միայն հայկական զօրամասերը, այլեւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը: Ռասուլզադէին միանգամայն տարբեր կերպով հակազդեց ուս Սոխարցեր, որը բացայայտեց մուսաւաթականների հակաիշխանական եւ ընդհանրապէս թաթարների կործանարար գործունէութիւնը եւ յայտարարեց, թէ նրանց արարքները անպատասխան չեն մնայ: Այդ ժողովից յետոյ էր, որ մուսաւաթականները աստիճանաբար լքեցին Գործադիր Կոմիտէն ու հեռացան՝ իրենց նպատակները այլ միջոցներով իրագործելու:

Ապստամբութիւն բոլշեւիկ իշխանութեան դէմ

1918-ի Մարտ 18-ի գիշերը կովկասեան թաթարները, Մուսաւաթի գլխաւորութեամբ բոլշեւիկեան իշխանութեան դէմ ապստամբութեան դիմեցին: Բաքուի Բանուորական Խորհուրդը շտապեց տեղի Կարմիր Բանակի միջոցով պաշտպանել քաղաքը: Սկզբնական շրջանում Հայ Ազգային Խորհուրդը եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը փորձեցին չէզոք դիրքում մնալ, հաշտարարի դեր կատարել, կոտորների բաժանել եւ նոյնիսկ պաշտպանել իրենց ազդեցութեան տակ գտնուող թաղամասերի մահմեդական բնակիչներին: Ծուտով բոլշեւիկեան իշխանութիւնների դէմ բռնկուած կոիւր դէպի Բաքուի հայ բնակչութիւնը ուղղուեց: Հայկական զօրամասերը պաշտպանութեան անցան եւ փորձեցին կասեցնել լեռնային թաթարների ներխուժումը Բաքու: Այս հերոսական պաշտպանութեան ոգին էր Ռոստոմը:

Համագասայ

Կոուի հենց առաջին օրն իսկ, Ծախումեանը չցանկանալով, որ այն հայ-թրքական ազգամիջեան բնոյթ կրի, նաւատորմի մի քանի բոլշեւիկ նաւերի ուժին յենուելով, հրաւիրեց կոմունիստներից բաղկացած «Յեղափոխութեան Պաշտպանութեան Կոմիտէ» եւ նրան յանձնեց կոիւր ղեկավարելու գործը: Կոմիտէն ղեկավարում էին ինքը՝ Ծախումեանը, Ջափարիձէն եւ Կորգանովը: Կազմի մէջ որպէս ոչ-կոմունիստներ, բայց եւ ո՛չ կուսակցական ներկայացուցիչներ, հրաւիրուել էին Սերգէյ Մելիք-Եօլչեանը (դաշնակցական) եւ Սաքօ Սահակեանը (սոցիալ-յեղափոխական), որոնք երկուսն էլ մերժել էին մաս կազմել Կոմիտէին: Սրա կազմութիւնից յետոյ էլ դեռեւս շարունակում է աշխատել Բաքուի Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէն, որ բաղկացած էր կոմունիստներից եւ ձախ սոցիալ-յեղափոխականներից: Ստալինին գրած 16(3) Մարտ նամակում Ծախումեանը բացատրում է, թէ կարելւոր է այդ կոմիտէն պահել, «որպէսզի կաշկանդուած չլինենք ամէն տեսակ դաշնակցական, աջ էսէռական ու մուսաւաթական ֆրակցիաներով, որոնք մասնակցում են Բաքու Սովետին»:¹¹ Նա, յամենայնդէպս, վերցնում է կոուի ղեկավարութիւնը եւ նաւատորմի ուժը օգտագործելով՝ յարձակման է անցնում թուրքերի

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 121-123:

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 124:

վրայ: Կատաղի կոիւր տեւում է մի քանի օր: Մեծ թուով զոհերից եւ զինադադարի անյաջող մի քանի փորձերից յետոյ, վերջապէս Մարտ 22-ին դադարում է կոիւր:

Յատկանշական է 1918, Ապրիլ 13-ին ժողկոմսովետին յղած Ծափումեանի զեկոյցը Բաքուի կոիւների մասին: Նա նշում էր, թէ Կարմիր Բանակը կուում էր մուսուլման ազգայնականների դէմ, հայկական զօրամասերի կողքին, ընդունելով նրանց պատկանելիութիւնը: Ապա անելացնում էր, թէ «Դաշնակցութիւնը եւս ուներ մօտ 3-4000 ազգային զօրամասեր, որոնք մեր տրամադրութեան տակ էին»: Ընդունելով հանդերձ Դաշնակցութեան անժխտելի դերը Բաքուի պաշտպանութեան մէջ՝ Ծափումեանը Մոսկուայի ղեկավարներին խորհուրդ էր տալիս «Դաշնակցութեան պարտիային, թէեւ նա մեզ առայժմ պաշտպանում էլ է ամէն բանում, առայժմ ոչինչ մի խոստացէք եւ ոչինչ մի տուէք: Նրանց ուժեղացնել այլեւս պէտք չէ»: ¹²

Ծափումեանի այս յանձնարարութիւնը, Մոսկուայի Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի հակադաշնակցական պաշքարը եւ այլ ազդեցիկ անհատ բոլշեւիկների յարատեւ հակադրութիւնը Դաշնակցութեան եւ նրա ստեղծած անկախ Հայաստանի դէմ պիտի գային հիմնաւորելու Ստալինի կովկասեան ծրագրերը, լարելու Լենինին ընդդէմ Դաշնակցութեան: Այս նոյն ոգով հետագայում Սովետների 5-րդ համագումարը (Յուլիս, 1918) որոշում տուեց «դաշնակների ամէն տեսակ գործողութիւնները դիտել որպէս դաւաճանութիւն»: ¹³

Ծափումեանի հետ ունեցած գործակցութիւնը շարունակում էր այս բոլորով հանդերձ: Ինչպէս Բաքուի այդ օրերի պատասխանատու գործիչները եւ դրանց մէջ Արամ Ալշուքեանն է վկայում, Ծափումեանը մանաւանդ մեծ համարում ուներ Ռոստոմի նկատմամբ եւ յաճախ նրա խորհուրդներին էր դիմում: Նոյնիսկ, երբ Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական Կոմիտէն որոշում

¹² Նոյն տեղում, էջ 143-147:

¹³ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 196: Մէջբերումը կատարում է Վ. Ի. Լենին, «Երկեր», հատոր 35-ից, էջ 377:

է Ռոստոմին Թիֆլիս ուղարկել — Բաքուի հայութեան համար միջոցներ ձեռք առնելու — Ծափումեանը արգելք է հանդիսանում. «Այստեղ Բաքում վճում է Կովկասի հայ ժողովրդի եւ նոյնիսկ Ռուսաստանի խնդիրը, իսկ դուք ուզում էք ուղարկել Ռոստոմին, որին ոչ ոք չի կարող փոխարինել»: ¹⁴ Ռոստոմի դերը Բաքում իրարու դէմ ելած խմբակցութիւնների միջեւ միասնութիւն ստեղծելու տեսակէտից անփոխարինելի էր, եւ Ծափումեանը յենում էր այդ դերի վրայ: «Գաղափարական հակառակորդներ էինք սակայն, պէտք է խոստովանեմ, որ Ստեփան Ծափումեանը իր զգացումներով լիւս հայ էր», — եզրակացնում է Արամ Ալշուքեանը: ¹⁵

Հակառակ Բաքուին տիրող բոլշեւիկեան իշխանութեան, Ազգային Խորհուրդը կարողանում էր պահել իր անկախ գործունէութիւնը: Այս մարմինը իր վրայ էր առել նաեւ հայութեան ներկայացուցչի դերը Դաշնակիցների, Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի մօտ: Այս յարաբերութիւնների ծիրում, Մոսկուայի հետ կապ հաստատելու, Ազգային Խորհրդի իրաւասութիւնը ճանաչել տալու եւ խորհրդային իշխանութեան օգնութիւնը Կովկասի ինքնապաշտպանութեան խնդրում ապահովելու նպատակով, Բաքուի Ազգային Խորհուրդը Ապրիլ 20-ին Մոսկուա է ուղարկում Սիմոն Յակոբեանին՝ Նազարեանցի հետ համագործակցելու: Նոյն նպատակով էր գործուղուել նաեւ Արտաշէս Չիլինգարեանը (Ռուբէն Դաբիւնեան)՝ Բեռլինում աշխատանք տանելու համար: Խորհրդային իշխանութիւնը ընդունում է դիմումը: Ստալինը մի գրութեամբ արտօնում է Բաքում կատարուող զօրաշարժը եւ մինչեւ անգամ անպաշտօն կերպով ընդունում է անգլիացիների մուտքը Բաքու՝ քաղաքը թուրքերի ներխուժումից պաշտպանելու համար: Բայց գործնականում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Կովկասում արդէն տարբեր հուն էր ընտրել:

¹⁴ Արամ Ալշուքեանի յօդուածը Ռոստոմի մասին, տես՝ «Ռոստոմ», էջ 320-369. մէջբերումը էջ 358-ից:

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 356:

Բաժնում բոլշեիկեան մեծատիրութիւն հաստատելու փորձեր

Բոլշեիկները փորձում էին ամբողջ Կովկասում խորհրդային կարգեր հաստատել եւ Կովկասը Ժողկոմսովետի իշխանութեան տակ բերել: Այսպէս, Բաքուի պաշտպանութեան արտակարգ յաջողութիւնը միայն իրեն վերագրելով՝ Ծախումեանը այլեւս բոլշեիկեան իշխանութիւնը ամբողջ Կովկասում տարածելու իր գերագոյն նպատակին էր ձգտում եւ ինքնավստահ կերպով խոստանում էր կոռել «մուսուլմանական նացիոնալիստների» դէմ, որոնք «բոլշեիկներին զրկում են բանուոր դասակարգի ազատութեան համար իրենց պայքարը շարունակելու իրաւունքից»: Նոյն ոգով՝ «Անողորմ պայքար» էր յայտարարում «հայ-նացիոնալիստների քաղաքականութեան դէմ, նաեւ հայկական ազգային գունդեր կազմելու դէմ»: ¹⁶

Այդ նոյն ինքնավստահութեամբ, Ծախումեանը հրաման է արձակում լուծարել հայկական զօրամասերը կամ դրանք յանձնել Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէին: Ապրիլ 8-ին արդէն Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէն բոլոր ազգային զօրամասերը եւ ազգային խորհուրդները լուծարուած է համարում: Բանուորների, զինուորների եւ նաւաստիների դեպուտատների Սովետի Ապրիլ 19-ի նիստին, «խօսելով ընթացիկ մոմենտի մասին», Ծախումեանը յստակօրէն ներկայացնում է իր կեցուածքը հայ ազգային կառոյցների հանդէպ. «Մենք անգամ ստիպուած էինք դիմել հայկական գնդի օգնութեանը: Մենք նոյնիսկ չկարողացանք թոյլ տալ մեզ նրանց ծառայութիւնից հրաժարուելու շռայլութիւնը: Անհրաժեշտ էր օգտուել հայկական գնդի ծառայութիւնից, իսկ յաղթանակն այնքան էր խոշոր, որ այդ հանգամանքը քիչ է մթազնում իրականութիւնը: Եւ ահա, յանուն ինտերնա-

¹⁶ Տե՛ս՝ սոյն գլխի ծանոթ. 9:

ցիոնալիզմի յաղթանակի, չպէտք է հնարաւորութիւն տալ ամբանալու ազգային խորհուրդներին եւ գնդերին»: ¹⁷

Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական Կոմիտէի եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշումով Համազասպի կազմակերպած գումարտակները յանձնում են իշխանութեան: Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի եւ Ազգային Խորհրդի միջեւ Ապրիլ 14-ին կայացած հայկական զօրաբաժնի փոխանցման համաձայնագիրը ստորագրել էին Ստեփան Ծախումեանը, Աբրահամ Գիւլիսանդանեանը եւ ուրիշներ: ¹⁸ Ծախումեանը այս առիթով վկայում է, թէ լուծարուեցին բոլոր ազգային զօրամասերը, Կարմիր Բանակի մէջ առնուեց նաեւ հայկականը: ¹⁹ Ապրիլ 14-ին, բոլշեիկեան ճնշման տակ, Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւս իր ամբողջ ուժը գիջել էր Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէին:

Ապրիլ 25-ին կազմում է Բաքուի Ժողովրդական Կոմիտարների Սովետը՝ ամբողջութեամբ կոմունիստներից բաղկացած եւ սերտօրէն կապուած կենտրոնական իշխանութեան հետ: Սովետը բնականաբար նախագահում էր Ստ. Ծախումեանը:

Բաքում իրականացած էր արդէն բոլշեիկեան տիրապետութիւնը: Յունիս 4-ի ելոյթում Ծախումեանը շնորհաւորում է բանուորներին նաւթահորերի ազգայնացման եւ Բաքուի աշխատանքային կոմունա դառնալու առիթով: ²⁰ Ծիշտ է, միահեծան տէրերը բոլշեիկներն էին, սակայն դեռ անժխտելի ուժ ու ներկայութիւն էին թէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ թրքական ընդհանուր վտանգի առջեւ շարունակում էր համագործակցել բոլշեիկների հետ, թէ՛ հայոց եւ միւս ազգերի, մանաւանդ թուրքերի, ազգային խորհուրդները: Ներկայութիւն

¹⁷ Ծախումեան, «Երկեր», էջ 149-150:

¹⁸ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 166:

¹⁹ Ծախումեան, «Երկեր», էջ 154:

²⁰ Նոյն տեղում, էջ 254:

էին նաեւ որոշ թուով անգլիացիներ, որոնց հանդէպ Ծափումեանը դէռ վարում էր զգուշաւոր քաղաքականութիւն:²¹

Այս ամբողջ ընթացքում, Բաքուից ճողոպրած եւ շրջաններում ապաստանած մուսաւաթական ղեկավարները խլրտումներ էին կազմակերպում, շարունակում էին հայերի հալածանքն ու կոտորածը: Այս յարձակումներին նոյնպէս Բաքուի կառավարութեան կարգադրութեամբ դէմ է գնում Համագասպը իր գումարտակներով: Համագասպի ուժերից կրած պարտութիւնը չէր յուսահատեցրել թուրքերին, որոնք այս անգամ տաճկական զօրքի օգնութեան սպասելով՝ կազմակերպում էին: Եւ իրօք, տաճկական զօրքերի մերձեցման լուրը տարածուել էր Բաքուում: Հաւանական յարձակման դէմ պաշտպանուելու համար, Բաքուի բոլշեւիկ իշխանութիւնը մեծ բանակ էր կազմակերպում. նպատակն էր, ոչ միայն դէմ դնել օսմանեան զօրքին, այլ անցնել Գանձակ, հասնել Թիֆլիս եւ խորհրդային կարգեր հաստատել ամբողջ Անդրկովկասում: Այս գործողութեան մէջ օգտագործում էին նաեւ հայկական զնդերը՝ Համագասպի ղեկավարութեամբ:²² Այլ էր, սակայն, բանակին միացած հայկական զօրամասերի նպատակը. նրանք գնում էին թուրքերից վրէժ առնելու, հայ բնակչութեան պաշտպանելու եւ Թիֆլիսի վրայով օր առաջ Հայաստանին օգնութեան հասնելու: Մայիսի կէսերին ամբողջ բանակը, զօրավար Բագրատունու հրամանատարութեամբ, շարժուեց դէպի Գանձակ: Հենց այս առաջին գործողութեան ընթացքում էր, որ զօրավար Բագրատունին թաթարների կողմից ահաբեկման ենթարկուելով՝ երկու ոտքերը կորցրեց:²³

²¹ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 166-167:

²² Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Դ., թղթածրար թիւ 1406ա, փաստաթուղթ թիւ 1:

²³ Այս գործողութիւնների մանրամասները տես՝ «Բագուի Հերոսամարտը», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 8, Յունիս, 1925, էջ 112-115:

Զօր. Բագրատունի

Յունիս 5-ին բանակը հակաշարժակողականի է դիմում թուրք-ազրբէյջանական ուժերի դէմ եւ որոշ յաջողութիւններ արձանագրում: Յուլիս 5-ին վերջապէս Բաքու է հասնում գնդ. Լազար Բիշերախովը իր զօրամասով եւ նշանակում է Բաքուի պաշտպանութեան պետ, որը մեծ ոգեւորութիւն է առաջացնում: Յուլիս 9-ին սկսում են նոր հակաշարժակողականները, բայց յաջողութիւնները երկար չեն տևում: Թուրքերի գործողութիւնները ուժեղ էին, իսկ ռուս զօրքի ու հրամանատարութեան վրայ իզուր էր յոյս կապել Բաքուի բոլշեւիկեան իշխանութիւնը: Յուլիս 26-ին Բիշերախովը իր զօրամասով փախուստ տուեց դիրքերից:

Ծափումեանը, ի հարկէ, Լենինին ու Ստալինին հեռագրով տեղեկացրել էր իրավիճակի մասին եւ յայտնել Բաքուի Սովետի վճռականութիւնը՝ «Կարմիր Բանակի դրօշի տակ պաշտպանելու Բաքուի պրոլետարիատին ամբողջ Անդրկովկասը ստրկացնող գերմանա-թուրքական եւ մենշեւիկեան բանդաների դէմ»:²⁴ Այնուամենայնիւ, Ստալինը Ծափումեանին յղած մի նամակում, այդ հարցերը անտեսած, դէռ կարգադրում էր օգնել Թուրքեստանին՝ անգլիացիների խաղերին

²⁴ Ծափումեան, «Երկեր», էջ 309-310:

կույ չգնալու համար:²⁵ Աւելին, միեւնոյն ժամանակ, երբ Ծափումեանը Թուրքիայից սպառնացող վտանգի մասին անդադար զեկոյցներ էր յղում Մոսկուա, երբ նա թուրք-գերմանական համաձայնութիւնը Կովկասի խորհրդային իշխանութեան ամենամեծ թշնամին էր ներկայացնում, երբ Բաքուի պրոլետարիատի անունից երդում էր ո՛չ մի կաթիլ քարիւղ չտալ թուրքերին,²⁶ Լենինը, թուրքերին բարեկամութեան ձեռք մեկնած համաձայնութիւններ էր կնքում ու գերմանացիներին Բաքուի քարիւղ էր խոստանում: Ստալինին յղած մի հեռագրում Լենինը կարգադրում էր Ծափումեանին տեղեակ պահել, որ գերմանացիները Բեռլինում Եօֆֆէին խօսք են տուել արգիլել թուրքերի յարձակումը Բաքուի վրայ, եթէ իրենք Բաքուի քարիւղից բաժին ունենան:²⁷ Յունիս 23-ին Լենինին գրած մի նամակում Ծափումեանը վերլուծում էր դէպքերի հոլովոյթը եւ կշռադատում իրավիճակը: Նրա ոճը դրսեւորում է նրա անհանդուրժող կեցուածքը ազգային, մանաւանդ՝ հայկական անկախութեան հանդէպ. «Մեր դրութիւնը միջազգային տեսակետից իսկապէս սոսկալի է: Անկախ Վրաստան, անկախ Ադրբեյջան, որպէս թէ անկախ Հայաստան»:²⁸

Բաքուի կոմունայի վերջին օրերը

Գնալով սրում էր դրութիւնը: Տաճկական նոր օգնութիւն էր հասել տեղի թաթարներին: Հայոց Մեծ Եղեռնի պատասխանատու Էնվերի եղբայրը՝ Նուրի փաշան էր այս անգամ, որ նոյն հայատեաց մոլուցքով իր հրամանատարութեան տակ գտնուող զօրքը դէպի Բաքու էր շարժում, իսկ Ծափումեանի յենարանը հանդիսացող Բիշերախովի զօրքը, ինչպէս տեսանք,

²⁵ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 169:

²⁶ Ծափումեան, «Երկեր», էջ 305:

²⁷ Գաբրիէլ Լազեան, «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 196:

²⁸ Ծափումեան, «Երկեր», էջ 324:

մեծ շահագրգռութիւն չունէր կոուելու եւ հենց առաջին առիթին լքեց ճակատն ու հեռացաւ: Միւս կողմից Լենինը հաւատացած էր, թէ համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի, տաճիկները չեն գայ Բաքու. իսկ եթէ գան էլ, մեծ վտանգ չկայ, քանի որ նրանց հետ կլինեն նաեւ գերմանացիները, որ քարիւղ ստանալու պայմանագիր ունեն: Այս համոզումը հիմնուած էր ուս-գերմանական գաղտնի բանակցութիւնների եւ կատարուած փոխադարձ զիջումների վրայ: Գերմանիան համաձայնուել էր ընդունել Ռուսիոյ իշխանութիւնը հարաւային եւ արեւելեան Կովկասում, եթէ իրեն Բաքուի քարիւղից բաժին հասներ, եւ եթէ Սովնարկոմը ընդունէր Գերմանիոյ հովանաւորութիւնը Վրաստանին:

Ստալինը այս բոլորի մասին տեղեկացրել էր Ծափումեանին եւ հաւաստիացրել, որ գերմանացիները չպիտի խառնուեն Հայաստանի եւ Ազրբեյջանի գործերին: Օգոստոս 8-ին Ծափումեանին գրած նամակում նա իր եւ Լենինի կողմից յայտնում էր, թէ խորհրդային իշխանութիւնը պիտի ստիպի գերմանացիներին ընդունել, որ Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ազրբեյջանի հարցերը Ռուսաստանի ներքին հարցերն են, եւ եթէ Ռուսաստանը պարտադրուած լինի Վրաստանը զիջելու, ապա միւս երկուսը չի զիջի:²⁹ Ստալինը, ի հարկէ, չէր բացատրել, որ Հայաստանի գործերին չխառնուելը Գերմանիայի կողմից, չէր նշանակում Հայաստանի անկախութեան ճանաչում: Դա միայն կատարում էր ըստ ուս-գերմանական գաղտնի համաձայնութեան եւ Կովկասում նրանց ազդեցութեան գօտիների պայմանաւորուած սահմանների:

Հետաքրքրական է, որ հենց նոյն օրերին, երբ տեղի էին ունենում ուս-գերմանական գաղտնի բանակցութիւնները, Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը Օհանջանեանի ղեկավարութեամբ Գերմանիոյ արտաքին գործոց

²⁹ Սիմոն Վրացեանը մէջբերում է կատարում Ծափումեանին ուղղուած Ստալինի նամակից եւ նշում աղբիւրը: Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 159:

նախարարութեան հայցում էր ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Դա, պարզ է, Գերմանիան չէր անի, բայց դիրքին էր խոստանալ, թե պիտի պարտադրի թուրքերին պարպել Երեւանի եւ Թիֆլիսի նահանգները:

Յստակ էր այլեւս, որ Բաքուն միայնակ չէր կարող դիմադրել թրքական ուժին. օգնություն պիտի գար դրսից, մի «երրորդ ուժից», որ կարող էին անգլիացիները լինել, իսկ դրան համաձայն չէր Շահումեանը: Չէ՞ որ այդ քայլի դէմ նրան ազդարարել էին նաեւ Լենինն ու Ստալինը: Շահումեանը պնդում էր պահպանել միասնական ճակատը՝ «յանուն Ռուսաստանի, Բաքուի եւ Անդրկովկասի անկախութեան: Օտարերկրացիներին հրաւիրելու ամէն մի փորձ կնշանակէր հրաժարում մեր քաղաքական անկախությունից»:³⁰ Մի այլ առիթով, դարձեալ անգլիական միջամտութեան մասին խօսելով, Շահումեանը կասկած է յայտնում, թե անգլիացիները կարո՞ղ են մեծ ուժ տրամադրել, կամ, Բաքուի պաշտպանութեան մասնակցելու պարագայում, արդեօք նրանք շահագործություն կունենա՞ն Անդրկովկասում խորհրդային իշխանությունն ստեղծելու սիրոյն առաջին շարքերում կոռելու եւ առաջանալու:³¹

Ընդլայնուած Սովետի Յուլիս 25-ի արտակարգ նիստում Շահումեանը միանգամայն դէմ է արտայայտում նախապէս ընդունուած բանաձեւին, ըստ որի անգլիացիները պիտի հրաւիրուէին, Բաքուի իշխանությունը պիտի հրաժարուէր Կենտրոնական Սովետական իշխանությունը ճանաչելուց եւ կռաւիցիոն կառավարություն պիտի կազմուէր:³² Շահումեանի բուռն ընդդիմությունը անտեսում է: Որոշում է հրաւիրել անգլիական զօրամասին, որ զօր. Դանստըրվիլի հրամանատարութեան տակ Պարսկաստան էր գտնուում: Սոսկալի բարկացած,

³⁰ Շահումեան, «Երկեր», էջ 360:

³¹ Նոյն տեղում, էջ 369:

³² Նոյն տեղում, էջ 387-389:

Շահումեանը ներկայացնում է կառավարութեան հրաժարականը, որ նիստում ընդունում է լուեւայն: Իսկ Ալեօշա Ջափարիձէն յայտարարում է, թե բոլշեիկները կմնան մարմնի մէջ եւ կը պայքարեն: Շահումեանը Լենինին եւ Ստալինին ուղղուած հեռագրում գեկուցում է համագումարի արդիւնքի մասին եւ եզրակացնում. «Դաշնակցականները իրենց քուէարկութեամբ մեր նկատմամբ դաւաճանութիւն կատարեցին»:³³ Նա այդ քայլի մէջ տեսնում էր դաւաճանութիւն Ռուսաստանի դէմ եւ քայքայումը Բաքուի խորհրդային իշխանութեան: Խորհրդային պատմագրութեան մէջ համայնաւար պատմաբանները մոլեռանդօրէն քննադատել են այն երեւոյթը, որ Բաքուի բոլշեիկ իշխանությունը չկարողացաւ չէզոքացնել ընդդիմադիր ուժերին եւ իշխանությունը ամբողջովին իր ձեռքն առնել: Ռանըլդ Սիւնին անդրադառնալով սրան՝ դիտել է տալիս, թե այդ քննադատները իրազեկ չէն Բաքում գործող ուժերի կարողություններին: Շահումեանը գիտէր, որ չէր կարող միայն կառավարական ուժերով քաղաքը պաշտպանել եւ պէտք ունէր Դաշնակցութեան զինեալ ուժին ու սոցիալ-լեղափոխականների համագործակցութեան: Բացի այդ, ըստ Սիւնիի, Բաքուի բանուորները այնքան հաստատուն բոլշեիկներ չէին, որպէսզի հանդուրժէին միւս կուսակցությունների ոչնչացումը:³⁴

Դրությունը ճակատագրական էր Բաքում, իսկ Մոսկուայի խոստացած օգնությունը չէր իրականանում: Շահումեանը

³³ Նոյն տեղում, էջ 390: Ըստ Շահումեանի՝ Լենինին եւ Ստալինին ուղղուած գեկուցին, աչ էսեռները (սոցիալ-լեղափոխականներ), դաշնակցականների եւ մենշեիկների հետ, 259 ձայնով դէմ էին գնացել բոլշեիկներին եւ ձախ էսեռներին, որոնք ստացել էին 236 ձայն: Հետաքրքրական է այն երեւոյթը, որ գնդ. Բիշերախովը, որ սկզբից էլ համարում էր անգլիացիների բարեկամ, դեռ նախքան Բաքու գալը, պնդել էր անգլիացիների ուժը օգտագործելու եւ նրանց Բաքուի պաշտպանութեան մասնակից դարձնելու վրայ: Շահումեանը քննադատել էր այդ դիրքորոշումը, բայց նրան հաւատացրել էին, որ Բիշերախովը փոխել է իր արեւելումը եւ կարելի է նրան վստահել: (տես՝ Շահումեանի 7 Յունիս, 1918 թուակիր նամակը Ժողկոմսովետին, «Երկեր», էջ 268-272):

³⁴ The Baku Commune, 1917-1918, էջ 322-323:

Մոսկուայի այս անտարբերությունից չէր յուսահատուել: Նա հաւատում էր, թէ Ռուսաստանը Բաքու կվերադառնայ, իսկ Ռուսաստանը ուշանում էր: Փաստօրէն այդ վերադարձը իրականացաւ շատ ուշ, եւ այն էլ ո՛չ թէ պրոլետարիատին փրկելու, այլ Բաքուի նաւթահորերին տիրանալու համար:

Յաջորդ մի քանի օրերի ընթացքում, կացութեան վատթարացման հետ Բաքուի Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը գաղտնօրէն սկսում է փախուստի պատրաստութիւններ տեսնել: Ծահումեանի յոյսը՝ կենտրոնից շուտափոյոջ օգնութիւն ստանալու, ի դերեւ էր անցել: Յուլիս 29-ին Լենինից ստացել էր մի հեռագիր, ուր ասում էր. «Ջօրքեր ուղարկելու նկատմամբ միջոցներ ձեռք կառնենք, բայց հաստատապէս խոստանալ չենք կարող»: ³⁵ Յաջորդ օրը, երբ արդէն թուրքերը մօտենում էին քաղաքին եւ կոտորածի անմիջական վտանգը սպառնում էր Բաքուի 160,000 քրիստոնէայ բնակիչներին, Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը, փոխանակ ժողովրդի հետ մնալու եւ ինքը առաջինը կուրծք դէմ տալու վտանգին, որոշում է հեռանալ քաղաքից եւ Բանուորա-զինուորա-նաւաստիների Խորհրդի արտակարգ նիստ է հրաւիրում: Ըստ Մելիք-Եօլչեանի վկայութեան, շնորհիւ քաղաքում տիրող խուճապին, խորհրդի 300 անդամներից ներկայանում են 70-80 հոգի միայն: ³⁶ Ծահումեանը, որ հրաժարուած լինելով հանդերձ դեռ մասնակից էր մարմնի գործունէութեան, մի երկար ճառով մեկնաբանում է իրավիճակը եւ դրա պատասխանատուութիւնը բարդում է Դաշնակցութեան վրայ՝ նրան դաւաճան համարելով: Չէ՞ որ Լենինն էլ իր հեռագրի մէջ տեղեկացրել էր Սովետների 5-րդ համագումարի որոշման մասին՝ «դաշնակների ամէն տեսակ գործողութիւնները դիտել որպէս դաւաճանութիւն»: ³⁷ Դա էժան պատճառաբանութիւն էր՝ Բաքուի բոլոր դժուարու-

թիւնները եւ բոլշեւիկեան իշխանութեան կրած անյաջողութիւնները մեկնաբանող:

Մնում էր ժողովրդին բացատրել, թէ ինչու է հրաժարում սովետական իշխանութիւնը եւ ցանկանում հեռանալ քաղաքից: Ծահումեանը դա էլ է ձեւակերպում, յայտարարելով, թէ քանի որ քաղաքը յանձնելը անխուսափելի է եւ «չցանկանալով խանգարել բնակչութեանը՝ օգտագործել վերջին միջոցը՝ յաղթողի գթասրտութեանը անձնատուր լինելու ցանկութիւնը, Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը որոշեց հրաժարուել»: ³⁸ Մելիք-Եօլչեանը յիշում է իր բողոքը Ծահումեանին՝ նախքան նրա մեկնելը եւ Ծահումեանի պատասխանը, թէ՛ «Մենք կատարում ենք համաշխարհային յեղափոխութիւն, որի ժամանակ ժողովուրդներ եւ ազգեր կարող են ոչնչանալ: Ի՞նչ ցաւ, եթէ սոցիալիզմը իրագործելու համար անգամ հայ ազգը զոհուի»: ³⁹ Նոյնանման արտայայտութիւն վկայագրում է նաեւ Գրիգոր Ամիրեանը: Սեպուհի եւ Մուրատի հետ ունեցած հանդիպման ընթացքում Ծահումեանը դարձեալ դէմ էր արտայայտուել անգլիացիներին հրաւիրելուն եւ պատճառաբանել, որ եթէ անգլիացիները Բաքու մտնեն, այլեւս չեն հեռանալ, իսկ եթէ թուրքերը մտնեն, ուսները դիրութեամբ կարող են հանել նրանց: Երբ Սեպուհն ու Մուրատը հարցապնդում էին կատարել, թէ այդ դէպքում ի՞նչ կլինի հայերի վիճակը, Ծահումեանը պատասխանել էր. «Համաշխարհային Յեղափոխութեան յաղթանակի համար ի՞նչ նշանակութիւն ունի հայ ժողովրդի գոյութիւնը»: ⁴⁰

Որքան էլ որ Ծահումեանը զերծ չէր ազգային զգացումներից, նա զոհ գնաց լենինեան քաղաքականութեան՝ բոլշեւիզմի յաղթանակի համար զոհել ամէն ինչ. այս ծիրում կարելի էր նաեւ բոլշեւիկների նահանջի դէպքում հրկիզել

³⁵ Գաբրիէլ Լազեան, «Հայաստան Եւ Հայ Դատը», էջ 196:

³⁶ Եօլչեան, «Բագուի Հերոսամարտը», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1925:

³⁷ Տես՝ սոյն գլխի ծանօթ. թիւ 13:

³⁸ Ծահումեան, «Երկեր», էջ 397:

³⁹ «Բագուի Հերոսամարտը», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1925, էջ 70:

⁴⁰ Տես՝ Գրիգոր Ամիրեանի յօդուածը «Ռոստոմ» հատորում, էջ 389:

Բաքուն եւ նրա բնակչութիւնը:⁴¹ Արդեօք Ծափումեանը տեղեա՞կ էր այս հրահանգից: Ռուբէն Խորշուդեանը լենինեան քաղաքականութեան հիմքում տեսնում է Լենինի անձնական յատկանիշները, որոնք ըստ Պուգաչեւի, խտանում են մի քանի բառի մէջ՝ «ծայրայեղ դաժան մարդատեաց», իսկ Լենինի քաղաքական դէմքը Խորշուդեանը բնութագրում է ըստ Վոլկոգոնովի, որը ընդգծում է Լենինի մէկ խօսքը իբրեւ արտացոլքը նրա համոզումների. «Թքել եմ Ռուսաստանի վրայ, քանի որ բոլշեւիկ եմ»: Ռուբէն Խորշուդեանը այս յատկանիշներով է բացատրում Լենինի անտարբեր վերաբերմունքը դէպի հայոց ցեղասպանութիւնն ու Բաքուի հայ բնակչութեան ջարդը ու դիտել է տալիս. «Հայ բոլշեւիկները կուրօրէն հետեւեցին լենինեան քաղաքականութեանը եւ օբիեկտիւօրէն ուղի հարթեցին սեփական ժողովրդի կործանման համար»:

Բաքուի բանուորներին ուղղած վերջին կոչում Ծափումեանը այլ պատճառաբանութիւն է տալիս իր եւ իր կառավարութեան հրաժարման մասին: Նա յայտարարում է, թէ Դաշնակցութիւնը խոստացել էր յաւելեալ օգնական ուժեր հասցնել ճակատ եւ իր խոստումը չկատարեց: Այդու, բանակի հրամանատարութիւնը այլընտրանք չունէր բացի քաղաքի յանձնումը թշնամիներին: Եւ քանի որ Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Աբրահամ Գիւլիսանդանեանն էլ եկաւ հաստատելու, թէ Հայոց Ազգային Խորհուրդը վճռել է «սպիտակ դրօշ բարձրացնել եւ անձնատուր լինել յաղթողների գթասրտութեան», ուրեմն այս «դաւաճանութիւնից» յետոյ ուրիշ ելք չէր մնում եւ «Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը որոշեց հրաժարուել իր լիազօրութիւններից եւ նախկին Էսկուազիայի ենթարկել Ռազմական ուժերն ու Սովետական Ռուսաստանին պատկանող

պետական գոյքը»:⁴² Ինչպէս Աբրահամ Գիւլիսանդանեանն է վկայում, այդ գոյքերի մէջ էին «ոչ միայն բանկային հարստութիւններ ու ռազմամթերք, այլ եւ զօրքին պատկանող հագուտեղէն, ուտելիք, մաքսատան հազարաւոր հակերով մասնաւոր անձնաւորութիւնների եւ ընկերութիւնների պատկանող ապրանքներ»:⁴³

Նոյն գիշերը Դաշնակցութեան Կ.Կ.Ն ժողով է գումարում՝ իրավիճակին ելք գտնելու համար: Մասնակցում էր նաեւ Ռոստոմը: Նիստի ընթացքում լուր է ստացում, թէ անգլիական ուժերը պատրաստ են Պարսկաստանի Էնգելիից դէպի Բաքու շարժուելու: Այդ լոյսի տակ որոշում է քաղաքի պաշտպանութիւնը շարունակել եւ չյանձնուել Նուրի փաշայի զօրքերին, որոնք 15 մղոն հեռու կանգնած՝ քաղաքը յանձնելու պահանջով վերջնագիր էին ներկայացրել: Այս նոյն ժամանակ, Կասպից Ծովի ռազմական նաւատորմի կենտրոնական կոմիտէն հրաւիրում է Բաքուի նաւահանգստում մնացած ռազմանաւերի ներկայացուցիչներին եւ Բաքուն անգլուիս չթողնելու համար, որոշում է դէկը իր ձեռքն առնել: Ստեղծում է «Դիկտատուրա Կասպիան Նաւատորմի» (Ցենտրօկասպիայի Դիկտատուրա), որը սակայն զգալով, որ առանձին չի կարող վարել շրջանը, կազմի մէջ է հրաւիրում երեքական ներկայացուցիչներ երեք կուսակցութիւններից: Դաշնակցակցութեան կողմից իբրեւ հայկական ներկայացուցչութիւն մասնակցում են Ալեքսանդր Առաքելեանը, Սերգէյ Մելիք-Եօլչեանը եւ Աւետիս Օհանջանեանը: Մէկ շաբաթ յետոյ որոշում է կազմի մէջ հրաւիրել երեք հոգի եւս, որոնց մէջ նաեւ Ռոստոմը:⁴⁴

⁴² Կոչը տես՝ Ծափումեան «Երկեր», էջ 393-400:

⁴³ Տես՝ Աբրահամ Գիւլիսանդանեան, «Բագուի Հերոսամարտը եւ Օգոստոս 5-ը» յօդուածը «Պատմագրութիւն Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան», (յօդուածների ժողովածու) դ. հատոր, (հրատարակութիւն Հ.Յ.Դաշնակցութեան Բիւրոյի, 1995), էջ 35: Յօդուածը հրատարակուել է «Վէմ» պարբերաբքում, Փարիզ, Ա. տարի (1933), թիւ 2, «Օգոստոս Հինգ» խորագրով:

⁴⁴ Եօլչեան, «Բագուի Հերոսամարտը», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ.

⁴¹ Տես՝ Ռուբէն Խորշուդեանի «Եղեռնը եւ Բոլշեւիկները» յօդուածը «Հայոց Ցեղասպանութիւն, Պատճառներ եւ Դասեր» հատորում՝ «Անլուելի Զանգակատուն» մատենաշար, (Երեւան, հրատարակութիւն Ազգային Հարցի եւ Գեղոցիդի Ուսումնասիրութեան Կենտրոնի, 1995), էջ 21-35: Հրահանգի մասին տես՝ էջ 30:

Սեդեյ Մեյիք-Եօլչեան

Նոր իշխանութիւնը կարգադրում է հետապնդել փախչող-ներին եւ առած աւարի հետ միասին վերադարձնել Բաքու: Հրահանգը կատարում է. ափ է իջեցում աւարը, եւ նախկին կառավարութեան անդամները կալանքի տակ են առնում: Իրենց փախուստը արդարացնելու համար կոմունիստները ուժեղ քարոզչութիւն են սկսում: Ծահումեանը կոչեր է ուղղում «իշխանութիւնը զաֆթած գեադա դաշնակցականների եւ վերակենդանացած մեռելների՝ մենշեիկների», մանաւանդ՝ «մենշեիկ Սադովսկու եւ դաշնակ Եօլչեանի» դէմ: Կոչերը հրատարակում են «Բակինսկիյ ռաբոչիյ» թերթում:

Սեպտեմբեր 14-ին, երբ ծանր ռազմական անյաջողութիւններից ելնելով՝ Դիկտատուրան որոշում է Բաքուն յանձնել օսմանեան բանակին եւ հեռանալ, Միկոյեանին յաջողում է ստանալ բանտարկեալների ազատագրման իրաւունքը: Բաքուի ջարդը սկսելուց քիչ առաջ կոմիսարները նաւահանգիստ են հասնում: Սիւնին գրում է, թէ դաշնակցական հրամանատար Թադէոս Ամիրեանը բանտարկեալներին առաջարկում է մտնել «Թուրքմեն» նաւը, որով նա իր զօրաբաժինն էր Աստրախան

տանում:⁴⁵ Նա նոյնիսկ նաւի պաշտօնեաների յարձակումներից պաշտպանում է կոմիսարներին: Մէկ այլ վկայութեամբ, նաւի պաշտօնեաները մերժում են Աստրախան գնալ, պատճառաբանելով որ իրենց ընտանիքները Պետրովսկ կամ Կրասնովոդսկ են տարուած. բացի այդ, Աստրախանը բոլշեիկների տիրապետութեան տակ էր: Այս կէտից տարբերում են Մեյիք-Եօլչեանի, Ռալընդ Սիւնիի, Ֆիրուզ Քազեմզադեհի եւ Ջորջ Բրինքլիի նկարագրածները: Իրականութիւնը պարզ չէ: Այն, ինչ որ յայտնի է՝ 26 կոմիսարները Կրասնովոդսկ են տարում, ուր եւ ձերբակալում են քաղաքի իշխանութեան կողմից: Միջամտում է անգլիացի զօր. Մալլըսոնը՝ Թիգ-Ջոնգի միջոցով, նպատակ ունենալով բանտարկեալներին իր հսկողութեան տակ առնել՝ հետագայում անգլիացի բանտարկեալների հետ փոխանակելու համար: Մի շարք թիրիմացութիւններից յետոյ, ասում է, թէ Աշխաբադի իշխանութեան գլուխ Ֆունտիկովը հարբած ժամանակ հրաման է ուղարկում Կրասնովոդսկի իշխանութեան պետ Քունին՝ բանտարկեալներին Աշխաբադ ուղարկելու փոխարէն գնդակահարել: Սեպտեմբեր 19-ին կոմիսարները գնացք են նստեցում իբրեւ թէ Աշխաբադ տարուելու համար: Յաջորդ առաւօտ լուսաբացին մի անյայտ վայրում նրանք ցած են իջեցում եւ կատարում է սպանութիւնը՝ խողխողումով ու գնդակահարութեամբ: Հետագայում Ֆունտիկովը, որ բանտարկուած էր արդէն, իրեն արդարացնելու համար մի թղթակցի յայտնում է, թէ անգլիացիների հրամանով է կատարուել սպանութիւնը: Դա բաւական էր, որ բոլշեիկեան իշխանութիւնները ամբողջ յանցանքը բարդէին անգլիացիների վրայ եւ նրանց դէմ նոր քարոզչութիւն սկսէին: Այս մեղադրանքից անմասն չմնաց նաեւ Դաշնակցութիւնը, եւ հայ բոլշեիկները օգտագործեցին պարագան՝ վարկաբեկելու եւ զրպարտելու Դաշնակցութեան:

տարի թիւ 10, Օգոստոս, 1925, էջ 97: Նաեւ՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 170-171:

45 The Baku Commune, 1917-1918, էջ 336:

Բաժուն պաշտպանելու մի վերջին ճիգ

Վերջնագրի պատասխանը չստանալով՝ Նուրի փաշան յարձակման հրաման է տալիս, եւ Յուլիս 31-ին սկսում է անհաւասար կռիւը։ Դարձեալ ինքնապաշտպանութեան առաջապահ դիրքերի վրայ է Դաշնակցութիւնը՝ յանձին Մուրատի եւ Սեպուհի, որոնք Վոլգայի ափերից Բաքու էին եկել՝ յատկապէս ինքնապաշտպանութեանը մասնակցելու։ Բարոյալքուած եւ կազմալուծուել էր բանակը, եւ Դաշնակցութեան զօրակոչի շնորհիւ էր, որ վերակազմակերպուեց քաղաքի պաշտպանութիւնը։ Այս անհաւասար կռուի մէջ Դաշնակցութիւնը կորցրեց իր հաւատարմ մարտիկներից շատերին. դրանց մէջ էր Սեբաստացի Մուրատը։

Հայկական զօրաբանակը կուում էր անգլիական օգնութեան յոյսով եւ այդ սպասումի ոգեւորութեան տակ էր, որ որոշ յաջողութիւններ ձեռք բերելով կարողացաւ դիմադրել։ Հերոսամարտի ոգին գնդ. Աւետիսեանն էր, որը սակայն չէզոքացւեց։ Իսկ թիկունքում Ռոստոմն էր խթան ուժը։ Օգոստոս 5-ին վերջապէս քաղաք մտաւ անգլիացի գնդապետ Ստոքսը իր 40 պաշտօնեաներով։ Նա զարմանք յայտնեց այդ անհաւասար կռուում հայերի ձեռք բերած յաղթանակի կապակցութեամբ։ Եւ միայն այդքան։ Անգլիական զօրագնդին այսքան երկար սպասելուց յետոյ, նրա փոքրաթիւ ներկայութիւնը յուսախաբութիւն էր առաջացրել, մանաւանդ որ, անգլիացի հրամանատարութիւնը, փաստօրէն, մեծ համագործակցութիւն կամ քաղաքը պաշտպանելու մեծ շահագրգռութիւն ցոյց չէր տալիս։

Անգլիական զօրագնդերը վերջապէս Բաքու հասան Օգոստոս 7-ին եւ 13-ին, երբ առժամապէս յետ էր մղուած թշնամին։ Խոստացուած հազարների փոխարէն եկել էին միայն 1500-2000 զինուոր։ Յստակ էր, որ հետագայ ընդհարումների մէջ դեր ստանձնելու համար անգլիական զօրագնդի հրամանատար Դանստըրվիլը օգնական ուժերի պէտք ուներ, բայց

նրա դիմումները անպատասխան մնացին. օգնական ուժեր բրբէք չհասան։ Միջագետքի անգլիական ուժերի ընդհանուր հրամանատար զօր. Մարշըլը ըստ երեւոյթին դէմ էր Բաքուի գործողութեան, իսկ Դանստըրվիլը Հայոց Ազգային Խորհրդի մէկ ներկայացուցչին արտայայտուել էր, թէ Բաքուի պաշտպանութեան բեռը չպիտի միայն անգլիացիների վրայ ծանրանայ, երբ նրանք պարտաւոր են միաժամանակ զանազան ճակատներում ուժեր կենտրոնացնել։⁴⁶ Անգլիացիների ներկայութիւնը Բաքում ռազմական օգնութիւն չհայթայթեց, բայց դիւանագիտական մարզում իր անպատեհութիւններն ունեցաւ։ Երեւոյթը օգտագործեցին մանաւանդ իթթիհատականները՝ ռուս-գերմանական եւ ռուս-թրքական բանակցութիւնների ընթացքում հայերին վարկաբեկելով եւ Դաշնակցների գործիք կոչելով։⁴⁷

Օգնական ուժեր ստացած թուրքերը Օգոստոս 29-ին յարձակման անցան։ Ծարունակուեց կռիւը, մէկը միւսի ետեւից ընկան քաղաքի պաշտպանութեան դիրքերը։ Տանկական եւ գերմանական զինուորական հրամանատարութիւնից Հայոց Ազգային Խորհրդին էին ուղղում հաւաստիացման գրութիւններ։ Հրամանատարութիւնը պահանջում էր քաղաքը յանձնել, դրա դիմաց խոստանում էր չվճասել հայ բնակչութեան։ Վերջապէս ստացում է նաեւ քաղաքը յանձնելու պահանջով վերջնագիրը, որ նաեւ հնարաւորութիւն էր տալիս ցանկացողին անվտանգ հեռանալու։ Նոյն ընթացքում Թիֆլիսից Բաքու էին հասել Ռամիշվիլին եւ Հայկ Տէր-Միքայէլեանը, որոնք եկել էին կողմերի մէջ միջնորդի դեր կատարելու եւ քաղաքը փրկելու, սակայն տանկական զօրքը արգիլել էր նրանց մուտքը Բաքու։ Այս կացութեան մէջ Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդը յարմար է դատում յանձնել քաղաքը։ Եւ կարծես ուրիշ ելք չէր

46 The Struggle for Transcaucasia, էջ 140: Քաղեմզադեհը օգտագործում է Դանստըրվիլի 1932-ին հրատարակած The Adventures of Dunsterforce-ը:

47 Այս մասին տես՝ Armenia on the Road to Independence, էջ 222:

էլ մնացել: Դիկտատուրայի մէջ Սեպտեմբեր 5-ին կազմում է քաղաքը պարպելու յատուկ յանձնախումբ: Հ.Յ.Դ. Կ.Կ.Ը յայտարարում ու քաջալերում է հայ բնակչութեան՝ քաղաքը թողնել, բայց քչերն են տեղից շարժում:

Այլեւս հնարաւոր չէր դէմ դնել տաճկական յարձակումներին. լուրեր էին ստացում նաեւ թշնամու ընդհանուր յարձակման մասին: Եւ Դիկտատուրան որոշում է տեղի տալ ու հեռանալ քաղաքից: Այսպէս, Սեպտեմբեր 15-ի լուսաբացին, երբ իբրեւ նշան ընդհանուր յարձակման թշնամու ուժակոծումները սկսուել էին արդէն, Դիկտատուրայի կազմը նաւերով հեռացաւ քաղաքից. նրան միացաւ նաեւ մեծ մասը հայ դեկավարութեան, իսկ հայ բնակչութիւնից՝ շուրջ 50,000 հոգի: Հեռացողների մէջ էին Ռոստոմը, զօր. Բագրատունին, Սերգէյ Մելիք-Եօլչեանը եւ Աբրահամ Գիւլխանդանեանը: Դրանից առաջ արդէն Դաստըրվիլը չցանկանալով իր զօրաբանակը վտանգի ենթարկել՝ գաղտնաբար դէպի Պարսկաստան էր հեռացել:

Սեպտեմբեր 15-ին օսմանեան զօրքը Բաքուն գրաւեց եւ տեղացի իսլամներին միացած՝ սկսեց թալանել ու կոտորել անգէն հայ բնակչութեանը, որոնց մէջ՝ մեծ թուով ղեկավարներ, նոյնիսկ Ազգային Խորհրդի անդամներ:

Վահագն Տատրեանը հետաքրքրական բացայայտումներ է կատարում Բաքուի գրաւման առնչութեամբ Էնվերի յղած հեռագիրների վերաբերեալ: Խուսափելու համար Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը խախտած լինելու մեղադրանքից, Էնվերը իր բնակարանում տեղադրուած գաղտնի հեռագրով Խալիլ փաշային կարգադրում է տեղական ուժերը կազմակերպել եւ անյապաղ գրաւել Բաքուն՝ այնուամենայնիւ առերեւոյթ չէզոք ձեւանալով: Երբ Սեպտեմբեր 15-ին Խալիլ փաշան կենտրոնին տեղեկացնում է Բաքուի գրաւման մասին, Էնվերը պաշտօնական մի հեռագիր է ուղարկում, որի մէջ պախարակում է նրան այդ քայլի համար եւ հրահանգում Կարս վերադառնալ: Այս հեռագրից երեք ժամ յետոյ Էնվերը

գաղտնի հեռագրով Խալիլ փաշային իր խնդակցութիւնը, օրհնանքն ու շնորհաւորութիւններն է ուղարկում: Բաքուի գրաւման փաստի առջեւ կանգնելով՝ գերմանացիները մի ձիաւոր զօրաբաժին են ճամբում հայերի ջարդը արգիլելու համար, սակայն թուրքերը մի երկու կամուրջ պայթեցնելով՝ խափանում են նրանց մուտքը: Բաքուի ջարդը կազմակերպում է անկաշկանդ:⁴⁸

Բաքուի գրաւումը, ի հարկէ, ցնցեց ռուս-գերման համաձայնութիւնը: Սեպտեմբեր 20-ին Չիչերինը Բեռլին գործուղուած Եօֆֆէին կարգադրեց այս անգամ վերջնագրով բողոք ներկայացնել Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագրի խախտումի դէմ եւ մէկ անգամ եւս նշել այն բոլոր վայրագութիւնները, որ թուրք բանակն էր կատարել Կարս-Արդահան-Բաթումը անցնելով եւ մինչեւ Բաքու առաջանալով: Այս բոլոր խախտումների լոյսի տակ Սովնարկոմը չեղեալ էր համարում Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը:

Ռուսելգերման ու ռուսելթուրք բանակցութիւնները շարունակուեցին. արծարծուեց Չիչերինի յղած վերջնագիրը: Բայց դէպքերը արդէն տարբեր ընթացք էին ստացել: Քառեակ Չինակցութեան պարտութիւնը մօտաւուտ էր. մօտաւուտ էր նաեւ երիտթուրքերի կառավարութեան անկումը: Մուդրոսի զինադադարը Հոկտեմբեր 30-ին եկաւ վերջ տալու պատերազմին: Իսկ Բաքուից վոնդուած էին թուրքին ատելի հայերն ու բոլշեւիկները, եւ այն արդէն ստանձնում էր Ազրբէյջանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքը լինելու իր բնական կոչումը:

48 Վահագն Տատրեան, *The History of the Armenian Genocide* (Providence, Oxford, Bergham Books, 1995), էջ 385:

Անգլիական Բաղաժականությունը եւ բոլշեիկ- եան հեռանկար

Պատերազմի ամառին, երբ անգլիացիները յաղթական վերադառնում են Բաքու, շաբաթներ հիսիսային Պարսկաստանում թափառած որոշ հայ գաղթականների եւս յաջողում է վերադառնալ, բայց տնտեսական ամենածանր վիճակում: Պարսկաստանում կազմուած նոր Ազգային Խորհուրդը, Յակոբ Ղուկասեանի նախագահութեամբ, անգամներ դիմում է Անգլիայի լիազօր ներկայացուցիչ Թամսընին հայ գաղթականներին օգնելու եւ նրանց վերադարձի ճամբան հարթելու համար, սակայն անօգուտ: Անգլիական ներկայացուցչությունը մօտիկ կապեր էր ստեղծել արդէն Բաքու հաստատուած Ազրբէյջանի անկախ Հանրապետութեան կառավարութեան հետ: Ուստի հայ գաղթականների Բաքու վերադարձը նպատակայարմար չէր լինի: Ըստ Մելիք-Եօլչեանի, անգլիական ներկայացուցչությունը Դաշնակցութեան Կ.Կ.իւն իր մօտ հրաւիրելով՝ առաջարկել էր յորդորել հայերին հեռանալու Ազրբէյջանից, մանաւանդ՝ Բաքուից:⁴⁹ Ազրբէյջանամէտ այս քաղաքականութեան դրսեւորումն էր նաեւ Զօր. Թամսընի 1918-ի Նոյեմբեր 18-ի հեռագիրը Անդրանիկին, որ դէպի Ղարաբաղ էր արշաւում եւ Ծուշիից 40 կիլոմետրի վրայ էր կանգնած: Թամսընը կարգադրում էր Անդրանիկին յետ դառնալ՝ մինչեւ հայկական հարցը կը լուծուի հաշտութեան համաժողովին, իսկ մինչ այդ ժողովը անգլիացիները իրենք էին պաշտպանելու հայերին: Կարծես նպատակադրուած էր Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի հայութեան դիմադրությունը խափանել եւ այդ շրջանները Ազրբէյջանի կազմի մէջ բերել:

Անգլիական քաղաքականությունը Ազրբէյջանի հանդէպ մի քանի փուլից անցաւ ու յանգեց Ազրբէյջանի անկախութեան եւ նրա մուսաւթական կառավարութեան անվերապահ ճանաչ-

ման, որ կատարուեց Թամսընի 1918-ի Դեկտեմբեր 28-ի յայտարարութեամբ: Իսկ մինչ այդ, հակառակ Ազրբէյջանի անկախութեան ճանաչման, Նոյեմբեր 24-ին Թամսընը յայտարարել էր, թէ Սեւ եւ Կասպից ծովերի միջեւ գտնուող «ռուսական հողերի» ճակատագիրը որոշուելու է հաշտութեան խորհրդաժողովում: Նոյն ոգով, հենց այն օրերին, երբ անգլիական զօրքը Բաքու էր հասել օսմանեան բանակի դէմ կռուելու, Օգոստոս 26-ին Բաքում հրատարակուած էր Ռուսաստանի ժողովուրդներին ուղղուած Բալֆուրի կոչը, որ նա պաշտպանում էր Ռուսաստանի ամբողջականությունը եւ դատապարտում նրա անդամահատությունը:⁵⁰

Միջազգային այս խառը իրադարձությունների մէջ Բաքուից վտարուած բոլշեիկեան կուսակցությունը վերադարձի հեռանկարներ էր գծում:

Բաքուի Կոմունայի անկումից յետոյ կազմալուծուել էր Բաքուի բոլշեիկեան կուսակցությունը ու դադարել էր նրա գործունէությունը: Դրությունը փոխուեց, երբ 1919-ի սկիզբներին Բաքու վերադարձող գաղթականների հետ ներս սպրդեցին մի քանի բոլշեիկ գործիչներ եւ սկսեցին կուսակցութեան վերականգնման աշխատանքը: Նրանց մէջ էր նաեւ Անաստաս Միկոյեանը: Նոյն ծիրի մէջ 1919-ի Յունուարին Մոսկուայում, Խորհրդային Ռուսաստանի Ազգությունների Կոմիսարիատում (Նարկոմնաց) կեանքի կոչուեց յատուկ մի մասնաբաժին Կովկասի մահմեդականների հարցով զբաղուելու համար: Բաքուի դառն փորձառությունը պատճառ էր դարձել, որ կենտրոնը աւելի հոգածութեամբ եւ զգուշութեամբ մօտենայ Կովկասի այդ միակ ճարտարարուեստականացած շրջանին: Հաւանաբար հենց այս զգոյշ քաղաքականութեան պատճառով էր, որ թոյլ տրուեց կազմել Ազրբէյջանի Կոմունիս-

⁴⁹ Այս համեմատությունը կատարել է Ս. Մասուրեանը, Պ. Միլիկովի «Ռուսաստանը Բեկման Ծրջանում» աշխատությունից մէջբերումներ կատարելով: Տես՝ Ս. Մասուրեան, «Ռուսաստանը Բեկման Ծրջանում», «Հայրենիք» ամսագիր, Ե. տարի, թիւ 12, Հոկտեմբեր, 1927:

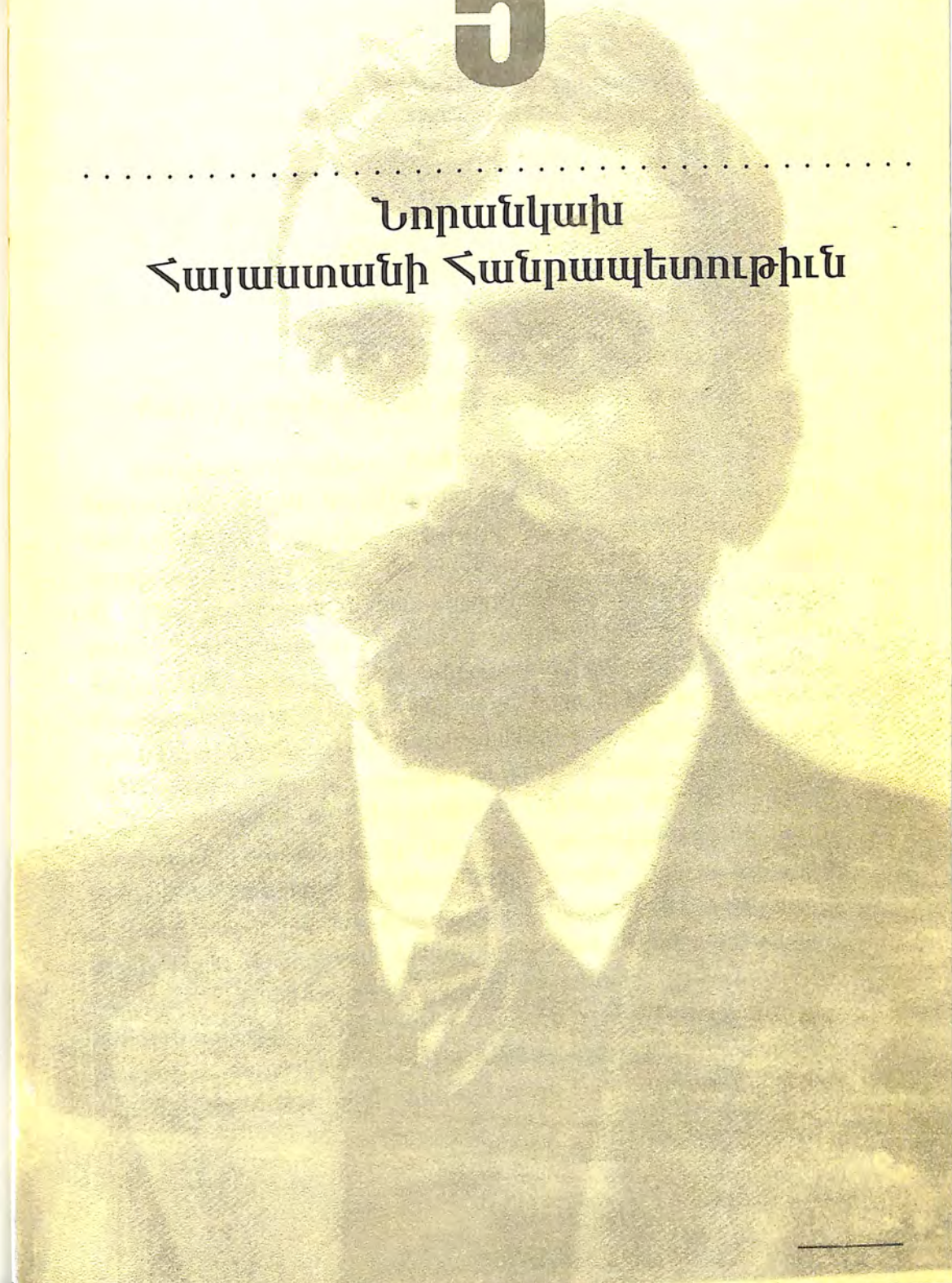
⁴⁹ «Բազուի Հերոսամարտը», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի թիւ 11, Սեպտեմբեր, 1925, էջ 75:

տական Կուսակցությունը՝ անկախ եւ հաւասար Կովկասի Բոլշեւիկեան Կուսակցութեան Երկրային Կոմիտէին (Ռայկոմին): Ապա նոյն ազգային բաժանումով կոմունիստական կուսակցութիւններ կազմուեցին նաեւ Հայաստանում եւ Վրաստանում:⁵¹ Մոսկուան փոխել էր իր գործելակերպը եւ Անդրկովկասում բոլշեւիկեան յեղափոխությունը իրականացնելու հեռանդկարով այս անգամ տեղի էր տուել ազգայինն՝ հանդուրժելով ազգային շեշտաւորումը կովկասեան կուսակցական կառոյցներում: Նոյն երեւոյթի դրսեւորումն էր նաեւ Անդրկովկասի ազգային հանրապետութիւնների նկատմամբ ցուցաբերած Մոսկուայի հանդուրժողութիւնը, որ հաւանաբար, եւ ինչպէս ապագայ իրադարձութիւնները ցոյց տուին, առժամեայ բնոյթ ունէր:

⁵¹ Բաքուի մէջ տարած բոլշեւիկեան գոծունեութեան մասին տես՝ Բիշըրդ Յովհաննիսեան, *The Republic of Armenia*, vol I, էջ 398-403.

5

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութիւն

Քառսից ստեղծուած պետական կառոյց

Հայաստանի անկախ հանրապետութիւնը՝ սաղմնաւորուեց Կովկասեան Սէյմի կազմալուծումից յետոյ, երբ հայ ժողովրդը կանգնած էր բացառիկ աղէտալի, ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող իրադարձութիւնների առջեւ: Տիրող մթնոլորտի մէջ հայ քաղաքական կուսակցութիւնները — Սոցիալ-դեմոկրատ, Ժողովրդական, Սոցիալ-յեղափոխական, հայ Մենշեիկ, Հնչակեան, եւ այլն, կամ անկուսակցական անհատ գործիչները պատրաստ չէին աւերից ու քառսից երկիր ու պետութիւն ստեղծելու գերմարդկային պատասխանատւութիւնը ստանձնել: Պէտք է ընդունել, որ Կովկասեան երեք հանրապետութիւնների մէջ Հայաստանը ամէնից աննպաստ վիճակի մէջ էր գտնուում: Վրաստանը ժառանգել էր ցարական կառավարութեան ռազմական եւ մթերային պահեստները, ինչպէս նաեւ վարչական ամբողջ կառոյցը, իսկ վրացական հողերի վրայ, կամ աւելի ճիշտ, իբրեւ վրացական Հանրապետութիւն հռչակուած տարածաշրջանում կենտրոնացած էր աշխարհի վրացիութեան իննսուն տոկոսը: Ազրբէյջանը նոյնպէս ուներ հարստութիւն — քարիղ եւ ճարտարարուեստ — գործող կառոյցներ եւ թաթարների ճնշող մեծամասնութիւն: Հայաստանը զրկուած էր այս

բոլորից: Երեւանը անցան մի գիղաքաղաք էր անտեսում ճոյնիսկ հայ հարուստների եւ մտաւորականութեան կողմից, իսկ Հայաստանին բաժին ընկած հողերի վրայ կիսով չափ քրդեր եւ թուրքեր էին ապրում: Հայաստանի կառավարութեան ուսերին հսկայ բեռ պիտի ծանրանար:

Արամ Մանուկեան

Դրո

Սէջմի լուծարման եւ առանձին հանրապետութիւնների կազմաւորման այս անցումային շրջանում, մինչեւ Թիֆլիսում կազմուած Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան Երեւան հասնելը եւ Հայաստանի օրէնսդիր մարմնի կազմաւորումը, Երեւանում աշխոյժ գործունէութիւն էր ծաւալել տեղի Ազգային Խորհուրդը: Երկրի ղեկը փաստօրէն Արամի ձեռքում էր, որ Դրոյի հետ համագործակցաբար կառավարում էր փոքրիկ հանրապետութիւնը:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան առաջարկով եւ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշումով վարչապետութեան էր հրաւիրուած Յ. Քաջազնունին, որի ջանքերը, միջկուսակցական կառավարութիւն կազմելու, ի դերեւ անցան: Քաջազնունու դահլիճում համաձայնուեց աշխատել մէկ անկուսակցական միայն, Զօր. Յովհաննէս Հախվերդեանը՝ զինուորական նա-

խարարի պաշտօնում: Կառավարութեան միւս անդամները դաշնակցականներ էին:¹

Աւելի դիրքին ընթացք ունեցաւ Հայաստանի առաջին օրէնսդիր մարմնի՝ Հայաստանի Խորհրդի ստեղծումը: Խորհուրդը կեանքի կոչուեց միջկուսակցական համաձայնութեամբ, Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի անդամների եռապատկումով եւ թուրքերի, ռուսների ու եզդիների ներկայացուցիչների յաւելումով: Հայաստանի Խորհուրդը իր առաջին նիստը գումարեց Օգոստոս 1-ին, ուր եւ նախագահութեան նախագահ ընտրուեց Աւետիք Սահակեանը (դաշնակցական): Խորհրդի նախագահութիւնը եւս կազմուել էր միջկուսակցական մասնակցութեամբ: Այդ կազմի մէջ իբրեւ փոխնախագահներ գործում էին Գրիգոր Տէր-Խաչատրեանը (ժողովրդական) եւ Դաւիթ Զուրբեանը (սոցիալ-յեղափոխական), առաջին քարտուղարն էր Պետրոս Զաքարեանը (չէզոք, Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան համակիր), կրտսեր քարտուղար՝ Եփրեմ Սարգսեանը (դաշնակցական):² Հայաստանի Խորհուրդը, իբրեւ հանրապետութեան գերագոյն մարմին, իր աշխատանքները շարունակեց մինչեւ խորհրդարանի ընտրութիւնները, որ տեղի ունեցան 1919-ի Ապրիլ 27-ին:

¹ Կառավարութեան միւս անդամներն էին՝

Ալեքսանդր Խատիսեան՝ արտաքին գործերի նախարար,

Արամ Մանուկեան՝ ներքին գործերի նախարար,

Խաչատուր Կարճիկեան՝ ելեւմտական նախարար:

Կառավարութեան կազմի վրայ հետագային աւելացաւ անկուսակցական Գրիգոր Պետրոսեանը՝ արդարադատութեան նախարարի պաշտօնով:

Այստեղ պէտք է աւելացնել, որ առաջին ամիսների ծանր լուծը կրելու եւ որոշ չափով երկիրը դէպի կայունացում առաջնորդելու կառավարութեան ցուցաբերած ունակութիւնն էր, որ ժողովրդական կուսակցութեան համոզեց համագործակցութեան մէջ մտնել Դաշնակցութեան հետ, այսինքն՝ կառավարութեան կազմի մէջ մտնել: Նոյեմբերին Քաջազնունու վերակազմած կառավարութեան մէջ, թէկուզ ժամանակաւոր, մաս կազմեցին նաեւ ժողովրդականները:

² Հայաստանի կառավարութեան եւ Խորհրդի սկզբնական շրջանի գործունէութեան մասին, տես՝ Արտաշէս Բաբայեան, «Էջեր Հայաստանի Անկախութեան Պատմութենէն», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի թիւ 8, Յունիս, 1923:

Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման հենց առաջին օրերից շեշտում է հակադրության մեջ մտան հայ բոլշևիկները: Յիրաի, դեռ այն ժամանակ, երբ Մոսկուայի կոմկասեան քաղաքականությունը իր աստիճանական յատակեցումն էր ապրում, մեծ դեր էր կատարում հայ բոլշևիկների քարոզչությունն ու սուր թշնամանքը ընդդեմ նորակազմ Հայաստանի: Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի օրգան «Կոմունիստ» թերթում, 1918-ի Յունիս 30-ին հրատարակում է «Անկախ Հայաստան» յօդուածը հանրապետության անկախութիւնը այսպէս էր մեկնաբանում. «Այսօր իրականանում է դաւաճան դաշնակների դարաւոր "երազը" — Հայաստանը "անկախ" է յայտարարում, հայ բանուորն ու հայ գիւղացին ոտով գլխով մատնում են բռնակալ տաճիկ կալուածատէրերի քմահաճոյքին: Երեսուն արծաթով դաշնակցական բախտախնդիրներն այսօր վաճառում են հայ աշխատաւոր ժողովրդի բախտը գերմանո-տաճկական իմպերիալիզմին»: Համակ թոյն, հեգնանք ու թշնամանք ծորող այս յօդուածը, որ միայն մի նմուշն է հայ բոլշևիկների հակադաշնակցական քարոզչութեան, անկախ Հայաստանը համարում էր «այն գերեզմանը, որ հայ խոշոր ու մանր բուրժուազիան պատրաստում են հայ աշխատաւոր ժողովրդի համար»: Յօդուածը աւարտում էր մի շարք լոգունգներով՝ «Կորչին դաշնակցականները: Կեցցէ՛ կոմունիստական յեղափոխութիւնը: Կեցցէ՛ խորհրդային իշխանութիւնը Կովկասում.... Կոի՛ր գերմանո-տաճկական դաշնակցական "անկախ Հայաստանի" դէմ»: ³

³ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 152, էջ 234-235:

Յարաբերութիւն Մոսկուայի իշխանութեան հետ — առաջին փորձեր

Այդ օրերի անդրկովկասեան իրականութեան մէջ, Բաքուից բացի, ներկայ չէր Մոսկուայի բոլշևիկեան իշխանութիւնը: Իբրեւ դերակատար ու որոշիչ ազդակներ Անդրկովկասում եւ մինչեւ անգամ Հայաստանի նորակազմ հանրապետութիւնում, առաւել մեծ ներկայութիւն էին Գերմանիան եւ որոշ չափով էլ Անգլիան, իսկ Օսմանեան Կայսրութիւնը իր գրաւման տակ էր պահում Հայաստանի մի մեծ մասը: Նրա զօրքերը տարածում էին Զուլֆայից մինչեւ Ղարաքիլիսէ: Իրականութեան մէջ, Հայաստանի արտաքին գործերի ծիրում մշակուած ծրագրում, որին անվերապահօրէն իր վստահութեան քուէն էր տուել Դաշնակցութիւնը, բոլշևիկ Ռուսաստանի հետ յարաբերութիւններ մշակելը առաջնահերթ տեղ չէր գրաւում: ⁴

Պողոս Մակնցեան

Արշար Մելիքեան

Այստեղ էլ օսմանեան կառավարութեան հետ համաձայնութեան եզրեր գտնելը, թրքական բանակին երկրից հանելը եւ արեւմտահայ գաղթականներին իրենց տունն ու հողը վերա-

⁴ Կառավարութեան ծրագիրը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 189:

դարձնելը կարելի էր հարցեր էին Հայաստանի կառավարության համար: Աւելին, Մուդրոսի զինադադարից յետոյ, երբ իրականութիւն էին դառնում հաշտութեան բանակցութիւնները եւ խաղաղութեան վեհաժողովի նախապատրաստական աշխատանքների ծիրում արդէն իսկ սկսել էր արծարծուել նորանկախ երկրների մանդատների հարցը, Հայաստանի Խորհրդի մէջ մեծամասնութիւնը իբրեւ հովանաւոր ցանկանում էր տեսնել Ամերիկային, յետոյ Անգլիային, Ֆրանսիային եւ վերջում միայն Ռուսաստանին: Փոքրամասնութեան մէջ էին սոցիալ-դեմոկրատները եւ սոցիալ-յեղափոխականները, որոնք դեռ պաշտպանում էին Ռուսաստանի հետ միութեան հարցը:⁵

Ռուս-հայկական պաշտօնական յարաբերութիւնների բացակայութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին ամիսներին, չէր բացառում, սակայն, Հայաստանի կառավարութեան ջանքերը՝ Մոսկուայի ճանաչումը ապահովելու եւ նրա համագործակցութիւնը շահելու: Եթէ նախաբոլշեիկեան շրջանում Դաշնակցութիւնը իր յարաբերութիւնները ժամանակաւոր կառավարութեան հետ վարում էր իր անդամների ու համակիրների անձնական անմիջական կապերով, բոլշեիկեան իշխանութիւնների հետ այդ կապը, մեծ մասամբ, ստեղծել էր փորձում հայ բոլշեիկների միջնորդութեամբ: Այս պարունակի մէջ պիտի ընկալել բանակցութիւններն ու մօտիկ յարաբերութիւնները, նախ, այն օրերին «դաշնակցականներ» դարձած բոլշեիկ Պօղոս Մակինցեանի եւ յետոյ՝ Արշաիր Մելիքեանի հետ Երեւանում: Այս յարաբերութիւնները սկսուեցին Հայաստանի անկախութեան նախօրեակին, Արամի նախաձեռնութեամբ: Մակինցեանի բարեացակամ կեցածքից օգտուելով՝ Արամը նրան ուղարկեց Մոսկուա՝ բոլշեիկեան իշխանութեանց եւ հայ ժողովրդի միջեւ համագործակցութեան եզրեր գտնելու: Այդ փորձը արդիւնք չտուեց: Մակինցեանը Մոսկուայում իր խոստումը կատարելու փոխարէն աշխատանքի

անցաւ Չեկայում, ապա Հայկական Գործերի Կոմիսարիատում, իսկ հետագայում Հայաստանի Հանրապետութեան կատաղի հակառակորդներից մէկը դարձաւ:

Արշաիր Մելիքեանի հետ սերտ կապը շարունակուեց մինչեւ 1919-ի աշունը: Մելիքեանը հաւատաւոր կոմունիստ էր, Պլեխանովի ուսմունքի հետեւորդ, որի պատճառով հալածուել ու բանտարկուել էր ցարական իշխանութեան օրօք: Նախքան Հայաստանի խորհրդարանի ընտրութիւնները, նա աշխատում էր իբրեւ Հայաստանի Խորհրդի անդամ միեւնոյն ժամանակ հրատարակելով «Խօսք» մարքսիստական թերթը Երեւանում (Սեպտեմբեր, 1918-ից մինչեւ Մարտ, 1919): Ընտրութիւններից յետոյ նա շարունակեց իբրեւ կօօպերատիւների պաշտօնէայ: Իր կուսակցական գործունէութեամբ հանդերձ, մօտիկ կապեր ունէր դաշնակցական որոշ ղեկավարների հետ եւ տրամադրութիւն՝ Հայաստանի համար բոլշեիկ իշխանաւորների բարեացակամութիւնը շահելու:

Բոլշեիկ իշխանաւորների հետ կապերը, ուրեմն, ընդհանրապէս միջնորդուած էին, իսկ անմիջական կապերը՝ սահմանափակ: Կարելի է յիշել, օրինակ՝ Համօ Օհանջանեանի հանդիպումները խորհրդային դիւանագետ Ադոլֆ Եօֆֆէի հետ Բեռլինում եւ քժ. Յակոբ Զարիեւի, Լիպարիտ Նազարեանցի եւ Սիմոն Յակոբեանի բանակցութիւնները թէ՛ Բեռլինում եւ թէ՛ Կրեմլում: Բայց այս սահմանափակ կապերը որեւէ արդիւնք չտուեցին: Մոսկուան պատրաստ չէր Կովկասի ոչ-բոլշեիկ ղեկավարութեան հետ լուրջ խնդիրներ քննարկելու, մանաւանդ որ անհատ հայ բոլշեիկների եւ Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի հակադաշնակցական քարոզչութիւնը Կրեմլում իր ազդեցութիւնն ունեցել էր: Աւելին, այդ շրջանում ռուսների եւ գերմանացիների միջեւ ձեւակերպում էր Բրեստ-Լիտովսկի յաւելուած դաշնագիրը, որ ստորագրուեց 1918-ի Օգոստոս 27-ին, որը Անդրկովկասը բաժանում էր ռուսական եւ գերմանական ազդեցութեան երկու գօտիների: Այդ բաժանումի մէջ մեծ կարեւորութիւն չուներ Հայաստանի անձեռ-

⁵ Այս մասին վկայում է Ս. Վրացեանը: Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 200:

մըխելիությունը, եւ թուրքերը կարող էին Հայաստանի հետ վարուել այնպէս, ինչպէս իրենց ազգային շահերն էին պահանջում: Արդէն ընթացքի մէջ գտնուող եւ հետագայում աւելի շեշտուած թուրք-բոլշեւիկ համագործակցությունը ցուցանիշն էր այդ քաղաքականութեան:

Հայաստանի անկախությունը Ռուսաստանին ճանաչել տալու ձախող փորձերը պատճառ դարձան, որ Հայաստանի կառավարությունը որոշ ժամանակով յետաձգի Մոսկուայի հետ պաշտօնական յարաբերություններ նախաձեռնելու փորձերը: Իսկ այդ օրերին Հայաստանի կառավարութեան համար ամենամտահոգիչ հարցը, արտաքին յարաբերություններից աւելի, ներքին դժուարությունները դիմագրաւելն էր:

Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարը եւ ենթադրեալ ոռւսական «օրիննտացիան»

Հակառակ Հայաստանի կառավարութեան եւ վերջին հաշուով Դաշնակցութեան վարած ոռուսներից միանգամայն անկախ քաղաքականութեան, այնուամենայնիւ, Դաշնակիցների եւ մանաւանդ անգլիացիների համար հայը «անուղղելի ոռուսաէր, ոռուսական օրիննտացիայի անյողդողդ հետամտող» էր: Դաշնակիցների կովկասեան ներկայացուցիչները այս տպաւորությունները յայտնել էին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Սիրական Տիգրանեանի հետ ունեցած մի հանդիպման ընթացքին: Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարը Անդրկովկասում եւ մանաւանդ Կարսում, Ղարաբաղում եւ Զանգեզուրում թուրքերի հանդէպ ունեցած անգլիացիների բարեացակամութեան եւ թրքամետ քաղաքականութեան դրդապատճառը համարում էր հենց այդ թիր տպաւորությունները, որոնցով գործում էին Դաշնակիցները:⁶

⁶ Մէջքերումը կատարուած է Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Սիրական Տիգրանեանի 1919, Մարտ 6 թուակիր նամակից՝ ուղղուած

Տարօրինակն այն է, սակայն, որ միւս կողմից էլ Բաքուի պաշտպանութեան մէջ 1918-ի ամառը Դաշնակիցների եւ մանաւանդ անգլիացիների օգնությունը հայցելով՝ Դաշնակցությունը գերմանացիների ու ոռուսների մօտ Դաշնակիցների գործակցի անունն էր շահել:

Հայաստանի կառավարութեան վրայ բարդած ոռուսական արեւելում ունենալու թիր մեղադրանքը, իբրեւ ներգործիչ ազդակ, արտաքին յարաբերությունների ծիրում չէր միայն: Արեւմտահայ հատուածի մի մեծ տոկոսը «կասկածելով, որ արեւելահայերը կը ձգտին չբաժնուիլ Ռուսաստանէն եւ անկախանալ, կը խուսափէին զինուորագրուիլ»:⁷ Եւ դա դեռ ամենաանցանց երեւոյթն էր. խնդիրը զինուորագրուել խուսափելուց աւելի հասնում էր անհանդուրժողականութեան՝ հանդէպ Ռուսաստանի ծայրամասում ստեղծուած մի ինչ-որ Հայաստանի: Ահա այս մտայնությունը փարատելու եւ հայ ժողովրդին միասնական ուժի վերածելու մտահոգությունն էր արտացոլում 1919-ի Մայիս 28-ին, Հայաստանի անկախութեան առաջին տարեդարձի առիթով, Հ.Յ.Դ.ի Երկրի Կ.Կ.ի կողմից շարքերին ուղղուած շրջաբերականը. «Մայիս 28-ի աքոը [ակնարկում է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի յայտարարութեան - Ռ. Փ.] եկաւ վերջնականապէս խզելու այն կապը, որ կրնար տակաւին գոյութիւն ունենալ Ռուսաստանի հետ եւ վերածեց ոռուսահայ, թուրքահայ երկու քոյր հատուածները պետական մէկ ամբողջութեան՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի սահմաններում մէջ»:⁸ Դաշնակցությունը փորձում էր այսպիսով հայ ժողովրդի մէջ ծայր առած երկպառակությունները վերացնել, նրա բոլոր հատուածները մէկ գաղափարի շուրջ հաւաքել, մէկ ու միակ Հայաստանի պետականութեան համար գործել անկախ՝

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, Փարիզ: Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 244-245:

⁷ «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան, Պատմական Քայլը», (Կ. Պոլիս, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Մատենաշար թիւ 1, 1919), էջ 95:

⁸ Նոյն տեղում, էջ 89-91:

առանց Ռուսահայաստան կամ Թուրքահայաստան յորջորջումների: Ինչպես այս առիթով Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի յայտարարութիւնն է ընդգծում, «Այսուհետեւ չկան այլեւս բռնաւորների ձեռքով գծուած սահմանները, հայկական տարրեր, հատուածներ ու տարրեր հայրենիքներ. այլ կայ ու պիտի մնայ առյաւելտ մէկ Անբաժան ու Միացեալ Հայաստան ու մէկ եւ ամբողջական Հայ ժողովուրդ»: ⁹ Այս նոյն մտահոգութիւնից բխած կարելի է համարել Հայաստանի խորհրդարանում վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսեանի արտասանած ճառը: ¹⁰

Հ. Յ. Դաշնակցութեան վարած արտաքին քաղաքականութիւնը իր բիրեղացած վիճակով արտացոլուած է 1919-ի Սեպտեմբեր 27-ին Երեւանում կայացած կուսակցութեան 9-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումների մէջ: Ինչպես Յարութիւն Քիրքեանն է ձեւակերպում, այս ընդհանուր ժողովով «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը նուիրագործէ պետութիւն կերտող եւ պետութիւն վարող իր նոր հանգամանքը»: ¹¹ Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր Ժողովը ճշտում էր Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը, որի ծիրի մէջ որոշում էր տրուում՝ «Լիակատար բարեացակամ վերաբերում ունենալով հանդերձ դէպի ոռոս ժողովուրդն ու Ռուսաստանի քաղաքական վերածնութիւնը, մեր դիւանագիտութիւնը պէտք է դիմադրէ Ռուսաստանում գոյութիւն ունեցող կառավարութիւններու փորձերուն՝ տարածելու ոռուական իշխանութիւնը նախկին Ռուսահայաստանի վրայ եւ այդպիսով անհնարին դարձնելու Հայաստանի ամբողջացման գործը»: ¹²

⁹ Նոյն տեղում, էջ 88-89:

¹⁰ Տես՝ նոյն տեղում, էջ 93-96:

¹¹ Յ. Քիրքեան, «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան, 1919-1924 Հնգամեակի», (Աթէնք, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի, 1988), էջ 14:

¹² «Քաղաքական Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհ. Ժողովի Որոշումներից» (Երեւան, Տպարան Ուրարդիա, 1920), էջ 6: (Գրութեան մէջ սպորտած արեւելահայերէն տարրերը բերուած են հարազատ բնագրին): Ընդհ. Ժողովի մէջ արծարծուած նիւթերի մասին, տես՝ «Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր Կազմութեան Միջնա Փ. Ընդհ. Ժողով», էջ 138-140:

Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհ. Ժողով

Նոյն ժողովում որոշում է շարունակել Դաշնակիցների հետ մշակուած նպաստաւոր յարաբերութիւնները եւ թիկունք կանգնել Փարիզի հաշտութեան վեհաժողովին Հայաստանի զոյգ պատուիրակութեան ներկայացրած միացեալ պահանջներին:

հակակշռելու համար Հայաստանի կառավարությունը պետք ուներ Ռուսաստանին՝ ինչ վարչակարգ էլ որ տիրելու լիներ այնտեղ։ Կային նաև հեռայար հաշիներ, երբ այդ ուժերից որեւէ մէկին յաջողուէր առնել ամբողջ Ռուսաստանի դեկը։ Այս քաղաքականությունը իբրեւ մեկնակէտ ունենալով՝ Հայաստանի կառավարությունը փորձեց յարաբերություններ մշակել ծովապետ Կոլչակի եւ Ռուսական Կամաւորական Բանակի ընդհանուր հրամանատար Դենիկինի հետ։

Ալեքսանդր Կոլչակ

Անտոն Դենիկին

Հայաստանի Հանրապետութեան Աերկայացուցիչ Գրիգոր Զամոյեւի (Զամոյեան) հանդիպումը Կոլչակի օգնականի հետ Օմսկում, 1919-ի Սեպտեմբեր 10-ին, ճիշտ է, Հայաստանի համար առանձին արդիւնքներ չապահովեց, բայց նա այդ իշխանութեան մէջ իբրեւ անկախ Հայաստանի հանրապետութեան Աերկայացուցիչ էր ընդունուած։ Աւելին, նրա Աերկայությունը Սիբիրում պատճառ դարձաւ հայ փոքրաթիւ համայնքի աշխուժացման, նոյնիսկ նրանցից մի մասի հայրենիք վերադարձին։ Սիբիրի հայ գաղութը նոյնիսկ դրամահաւաք կատարելով՝ չորս միլիոն ռուբլի օգնություն ուղարկեց Հայաստան։¹³

¹³ Սպիտակ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի յարաբերությունների մասին,

Հանրապետութեան յարաբերությունները ռուսների հետ վերլուծելիս, Ռուբէնը եւս Հարաւային Ռուսաստանի իշխանությունների յաղթանակի հաւանականությունն է մատնանշում որպէս հիմքը եւ ելակէտը այդ յարաբերությունների։¹⁴ Այստեղ պետք է աւելացնել, որ կովկասեան հանրապետությունների եւ Հարաւային Ռուսիոյ յարաբերությունների մէջ որոշիչ ազդակ էր այն պարագան, որ Հարաւային Ռուսաստանի ուժեղացումով ու տարածումով վտանգում էին Վրաստանի եւ Ազրբէյջանի հիւսիսային սահմանները, իսկ այդ վտանգը աւելի հեռաւոր էր Հայաստանի համար։ Փոխադարձաբար, պիտի նկատի ունենալ նաև ռուսական բնակչութեան՝ Հայաստանում վայելած ազատությունը եւ կառավարութեան բարեացակամությունը այն ժամանակ, երբ Վրաստանում եւ Ազրբէյջանում ռուսը ենթարկում էր բռնութեան ու խտրականութեան։

Հայաստանի կառավարությունը յարաբերություններ ստեղծեց նաև Հարաւային Ռուսաստանի իշխանութեան հետ, եւ ինչպէս այդ յարաբերությունը հաստատող փաստաթուղթն է ասում, 1919 Յունուար 24-ին, կառավարությունը փութաց «հաստատել դիւանագիտական Աերկայացուցչություն 1919 ամի փետրուարի 1-ից ռուսական կամաւորական զօրաբանակի մօտ»։¹⁵ Ըստ այս փաստաթղթի, տիրում էր այն համոզումը, որ «Ռուսաստանի կառավարութեան կազմակերպուելով եւ վերահաստատուելով Աերկայ դիւանագիտական Աերկայացուցչությունը լինելու է նրան մօտ», այսինքն՝ իրականութեան մէջ այս իշխանությունն էր համարում լիիրաւ տէրը Ռուսաստանի, որ

տես՝ Ռիչըրդ Յովհաննիսեան, *The Republic of Armenia*, vol. I, էջ 365-373. Նաև՝ *The Republic of Armenia*, vol. II: 1919-1920, (Los Angeles, University of California Press, 1982), էջ 468-475:

¹⁴ Տես՝ Ռուբէն, էջ 255-270:

¹⁵ ՀԽՍՀ Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ, Ֆոնդ 199, ցանկ 1, գործ 25, թիւ 7: Կոլչակի հետ յարաբերությունները եւ մանրամասներ Դենիկինի եւ Հայաստանի առնչությունների մասին, տես՝ Ռուբէն, էջ 256-260:

շուտով իր տիրապետությունը պիտի տարածեր երկրի ամբողջ տարածքում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության այս քաղաքականությունը, ի հարկէ, Մոսկուայում մեկնաբանուեց իբրեւ Դաշնակցության հակաբոլշեւիկ պայքարի մի ծալքը: Եւ երբ Չիչերինը կոչ էր անում Վրաստանին ու Ազրբեյջանին միանալ Խորհրդային Ռուսաստանին՝ ընդհանուր թշնամու՝ զօր. Անտոն Դենիկինի դէմ, Հայաստանը չստացաւ այդ կոչը: Հայաստանը համարում էր Սպիտակ Ռուսաստանի բարեկամ, եւ այդ բարեկամությունը Խ. Ռուսաստանի, Վրաստանի ու Ազրբեյջանի կողմից թարգմանում էր իբրեւ Հայաստանի հակադրուածութիւն դէպի բոլշեւիկեան Ռուսաստանը եւ անկախ Վրաստանն ու Ազրբեյջանը:

Հայաստանի նախաձեռնած յարաբերությունները Հարաւային Ռուսաստանի, Դոնի, Թերեքի եւ Կուբանի կառավարությունների հետ մնացին բարեկամական, բայց որեւէ քաղաքական արդիւնք չունեցան: Դաշնակիցների կողմից Հայաստանի de facto ճանաչման առիթով, Հայաստանում գտնուող իր ներկայացուցչի՝ գնդ. Զենկեւիչի միջոցով Դենիկինը եւս իր հերթին շնորհաւորեց Երեւանի կառավարության: Զենկեւիչը դիտել տուեց, թէ Հարաւային Ռուսաստանի իշխանությունը, յանձին զօր. Դենիկինի, Հայաստանի անկախությունը ճանաչել է դեռ 1919-ի Նոյեմբեր 3-ին՝ իր ներկայացուցիչն ուղարկելով Հայաստան:¹⁶ Որպէս բարեկամութեան նշան, զօր. Դենիկինը Հայաստանի համար Դաշնակիցներից զինամթերք խնդրեց: Խստիսեանը հաւաստիացնում է, որ ուղարկուած մէկ միլիոն փամփուշտը Խրիմից Պոլիս ճամբին անհետացաւ ու երբեք Հայաստան չհասաւ:¹⁷ Սակայն Ռուբէնը իր յուշերի մէջ ակնարկում է Դենիկինից ստացած 3,000,000-ի չափ փամփուշտի մասին (1920-ի Մայիսի վերջ, Յունիս), որ

¹⁶ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 359:

¹⁷ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 189:

հասել էր այն ժամանակ, երբ պահեստներում միայն 150,000 փամփուշտ էր մնացել:¹⁸

Ինչ վերաբերում է Դենիկինի դիրքորոշման դէպի Հայաստանը, նա յայտարարում էր, թէ ճանաչելով հանդերձ «բոլշեւիկների դէմ կոռու ծայրամասների իրական կառավարությունների գոյութեան փաստը», Ռուսաստանի հետ ունեցնալիք ապագայ յարաբերությունների մէջ համառուսական շահերը կը գերակայեն:¹⁹ Այս արտայայտությունը հիմնուած է այն խոր համոզումի վրայ, որ Ռուսաստանի սահմանները կարելիոյն չափ անփոփոխ պիտի մնան: Այնուամենայնիւ, Դենիկինի վերաբերմունքը հայերի հանդէպ ընդհանրապէս նպաստաւոր էր, եւ դա Հայաստանի կառավարութեան կողմից դիտում էր իբրեւ Սպիտակ Ռուսաստանի կողմնակցութիւնը Միացեալ Հայաստանի գաղափարին: Այս կողմնակցութիւնը արտայայտում էր նաեւ Ռուսաստանի հակաբոլշեւիկ ուժերի կազմակերպած Քաղաքական Համագումարում: Այդտեղ, շատերի կարծիքով, միացեալ եւ անկախ Հայաստանը ապագայ Ռուսաստանի հարաւային սահմանում կարող էր Ռուսաստանի արժէքաւոր դաշնակիցը լինել արեւելքում: Այս նոյն ոգով, նոր Ռուսաստանի անունից Փարիզի հաշտութեան վեհաժողովին ուղղուած գրութեամբ, Քաղաքական Համագումարը իր համաձայնութիւնն էր յայտնում Հայաստանի անկախութեան, յորդորում էր ճանաչել այն եւ նոյնիսկ պնդում էր դատի ենթարկել հայկական ջարդերի պատասխանատուներին:

Խորհրդային Ռուսաստանին, Վրաստանին եւ Ազրբեյջանին իր դէմ թշնամացնելու գնով Հայաստանի այսքան մօտիկ յարաբերությունները Սպիտակ Ռուսաստանի հետ, կարելի է ասել քաղաքական կարեւոր քայլ էր: Պատմությունը ցոյց

¹⁸ Ռուբէն, էջ 259.

¹⁹ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 360-ում հեղինակը մէջբերում է կատարում 1920-ի Յունուար 16-ին, Գերագոյն կրօնում Դենիկինի արտասանած ճառից:

տուեց, որ դա սխալ դիրքորոշում էր, բայց նկատի ունենալով, որ այդ ժամանակ Դաշնակիցներն անգամ վստահ էին, թե շատ մօտ է Ռուսաստանի բոլշևիկ իշխանութեան անկումը, եւ Ռուսաստանում ցրուած հակաբոլշևիկ իշխանութիւնների միութիւնը երկրի ապագայ տէրն է լինելու:

1920-ի սկիզբներին, երբ ծովապետ Կոլչակը սպանուած էր արդէն, եւ զօր. Դենիկինի բանակները անյաջողութիւններ էին արձանագրում, Կովկասում զգալի էր դառնում Կարմիր Բանակի յառաջացման վտանգը: Միւս կողմից, փոխուած կացութիւնը ստիպել էր Դաշնակիցներին աւելի լրջօրէն մօտենալ բոլշևիկեան Ռուսաստանին եւ աւելի սերտ յարաբերութիւններ մշակել նրա հետ: Տակաւին, երբ դեռ գոյութիւն ունէր այն հաւանականութիւնը, թէ Դենիկինը կարող է դէպի հարաւ առաջանալ եւ Կովկասը առնել իր տիրապետութեան տակ, Դաշնակիցները Դենիկինի հանդէպ պարտք էին զգում՝ Կովկասի հարցը դեռեւս առկախել: Հիմա, երբ Սպիտակ Ռուսաստանը ոչնչացումի սեւին էր կանգնած, Դաշնակիցները ստիպուած էին հաշուի առնել Կովկասում ստեղծուած անկախ հանրապետութիւններին՝ որպէս ապահովութեան գօտի սպառնացող բոլշևիկեան վտանգի դէմ:

Ձեւաւորում է Մոսկուայի կովկասեան քաղաքականութիւնը

Երեւի թէ միակ խնդիրը, ուր բոլշևիկ եւ հակաբոլշևիկ ռուսները կարող էին համաձայն լինել իրարու հետ, դա Ռուսաստանի հողային տարածքի անձեռմխելիութիւնն էր: Այս մտահոգութիւնը դրսեւորում էր նաեւ բոլշևիկեան Ռուսաստանի ներկայացուցիչների արտայայտութիւնների մէջ՝ Միացեալ Հայաստանի գաղափարի մասին մտորելիս:

Միացեալ Հայաստանի գաղափարը առանցքն էր կազմում Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Եւրոպա-

յում վարած քաղաքականութիւնների: Այդ առումով պատուիրակութիւնը փորձում էր շօշափել խնդրոյ առարկայ բոլոր երկրների տրամադրութիւններն ու դիրքորոշումը: 1919-ի Մայիս 22-ին, երբ այնքան մօտ իրականութիւն էր թուում Ամերիկայի հովանաւորումը Հայաստանին եւ այնքան առարկայական՝ Դաշնակիցների խոստումները, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի ռուս դեսպաններ Մակլակովը եւ Բախմեդիւնը հանդիպում են Հայաստանի զոյգ պատուիրակութիւնների հետ: Հանդիպման ընթացքում նրանք պարզում են իրենց կառավարութեան անունից, թէ Ռուսաստանն էլ համաձայն է Միացեալ Հայաստանի գաղափարին, սակայն աւելացնում են անմիջապէս, որ Ռուսաստանը պիտի բողոքի գոնէ «ձեւականօրէն», եթէ Խաղաղութեան Խորհրդաժողովը իրագործի Միացեալ Հայաստանը «նախքան նոր Ռուսաստանի կազմակերպումը եւ առանց ռուս կառավարութեան հաճութեան»:²⁰

Երբեմնի ցարական կայսրութեան տարածքում կազմուած անկախ երկրների հանդէպ քաղաքականութիւնը միանշանակ էր՝ ժամանակաւորապէս հանդուրժողական: Նոյն շրջագծի մէջ կարելի է տեսնել նաեւ Մոսկուայի իշխանութեան 1919-ի Մարտին Դաշնակիցների ներկայացուցիչ Ուիլիլմ Բուլիթթի հետ Մոսկուայում վերջաւորած համաձայնագիրը: Այս համաձայնագրով, Դաշնակիցների ճնշումը Ռուսաստանի վրայ թեթեւացնելու միտումով, Սովնարկոմը ընդունում էր de facto գոյութիւնը նախկին Ռուսաստանի սահմանների մէջ ստեղծուած անկախ պետութիւնների (դրանց մէջ՝ նաեւ Հայաստանի), սակայն նոյն համաձայնագրում Լենինը կարողացել էր տեղաւորել մի կէտ՝ ըստ որի, Դաշնակիցները համաձայնում էին իրենց ուժերը դուրս հանել Ռուսաստանի ամբողջ տարածքից եւ ո՛չ մի օգնութիւն ցոյց չտալ Ռուսաստանի դէմ

²⁰ Ալեքսիս Ահարոնեան, «Սարգսաւապետից Մինչեւ Սեւ Եւ Լօզան», (Պոսթրի, «Հայրենիք»ի Տպարան, 1943) (այսուհետ՝ «Սարգսաւապետից»), էջ 22-23:

կազմում զբաղվել պետության (դրանց մեջ՝ նաև Հայաստանի):²¹

Վարլամ Աւանետով

Վահան Տերեան

Մոսկուայի կոմկասեան քաղաքականության մեջ, եթե արտաքին ազդակներ էին Դաշնակիցներն ու նախկին ցարական կայսրության տարածքում գործող հակալեռնափոխական ուժերը, ներքին իմաստով մեծ դեր էր կատարում Հայկական Գործերի Կոմիսարիատը (Կոմիսարիատ պօ Արմիանսկիմ Դելամ), որ կազմուել էր Ստալինի նախաձեռնությամբ և գործում էր 1917-ի Դեկտեմբերից Խորհրդային Ռուսաստանի Ազգությունների Կոմիսարիատի կազմում (Նարկոմնաց): Կոմիսարիատի վարիչն էր Վարլամ Աւանետովը, օգնական՝ Վահան Տերեանը:

Իրականության մեջ, այս հաստատությունը կեանքի էր կոչուել հայ ազգային գործերի վերադարձության և գաղթականներից նպաստ հասցնելու նպատակով, ինչպես նաև համայնավարական գրականություն թարգմանելու և ցրելու հայ զանգուածների, մանաւանդ՝ արեւմտահայ գաղթականների մեջ: Իր համար նախատեսուած այդ գործունէութեամբ,

²¹ The Republic of Armenia, vol. I, էջ 390-393:

նախնական շրջանում այս հաստատությունը բնականաբար Սովնարկոմի հայկական քաղաքականության ձեւաորման մեջ մեծ ազդեցություն չունէր: Այդ շրջանում դաշնակցական գործիչները Պետերբուրգում և Մոսկուայում ուղղակի յարաբերությունների մեջ էին բոլշեիկ բարձրաստիճան ղեկավարության հետ, և այդ յարաբերությունները հիմնուած էին անձնական ծանօթութիւնների ու մտերմութիւնների վրայ: Օրինակ՝ Լիպարիտ Նազարեանցը «Դրօշակ»ի իր յօդուածում (որից նախապէս մէջբերումներ եղան), ինչպէս և Արշակ Զամալեանը մի նամակում (որից նոյնպէս եղան մէջբերումներ) խօսում են Տրոցկու և Կարախանի հետ ունեցած իրենց հանդիպումների մասին: Նրանք յիշում են, թէ այդ բոլշեիկ ղեկավարները որքան բարեացական վերաբերմունք էին ցուցաբերում և օգնում Հայկական Հարցը հետապնդող հայ գործիչներին, մանաւանդ՝ նրանց համար դիրութիւններ էին ստեղծում այդ օրերին բաւական դժուար դարձած երթելի ու երկրից դուրս ճամբորդելու հարցում:

Նորաստեղծ բոլշեիկեան իշխանութեան միջավայրում հետզհետէ աճում էր, սակայն, Հայկական Գործերի Կոմիսարիատը, ընդլայնում էր իր գործունէութեան դաշտը և Ստալինի հաւանութեան արժանի գործունէութիւն ծաւալելով՝ աստիճանաբար կարելոր դեր էր ստանձնում Մոսկուայի ղեկավար շրջանակներում:²² նպատակն էր՝ բացասական կեցուածք և անհանդուրժողականութիւն առաջացնել Մոսկուայի հայաստանեան քաղաքականութեան մեջ: Եւ դա կատարում էր գլխաւորաբար Ստալինի խողովակով: Եթէ սկզբնական շրջանում Սովնարկոմը, յանձինս Լենինի և Տրոցկու, աւելի բարեացական վերաբերմունք ուներ դաշնակցական գործիչների նկատմամբ, ապա այդ վերաբերմունքը փոխուեց շնորհիւ Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի: Օրինակ՝ նախապէս թոյլատրում էր Մոսկուայի հայկական կազմակեր-

²² Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի գործունէութեան մասին զեկույցը, տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 158, էջ 247-254:

պութիւններին՝ օգնութիւն եւ կամաւորական խմբեր ուղարկել Կովկաս: Կառավարութիւնը թոյլատու էր նաեւ Մոսկուայում գործող Հայկական Կոմիտէի աշխատանքներին եւ այդ ծիրում՝ զէնք ու զինուոր Կովկաս ուղարկելուն: Բայց հետագայում Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի թելադրութեամբ լուծարքի ենթարկուեցին հայ մշակութային եւ բարեսիրական կազմակերպութիւնները, թերթերն ու դպրոցները:

Աւանետովի եւ Տէրեանի յանձնարարութեամբ, Սովնարկոմը փակեց նաեւ Պետերբուրգի Զինուորական Բիւրոն, որի ղեկավարն էր զօր. Յովհաննէս Բագրատունին: Այս հաստատութիւնների գանձն ու գոյքը փոխանցուեցին Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի մասնաճիւղերին՝ Ռուսաստանի կենտրոնում եւ հարաւում, Ուկրաինայում եւ հիւսիսային Կովկասում: Եթէ տեղում Կոմիսարիատը մասնաճիւղ չունէր, գոյքերը փոխանցում էին զինուորների ու աշխատատեղերի սովետներին: Կոմիսարիատը Չեկայի միջնորդութեամբ իր ձեռքն առաւ նաեւ Մոսկուայի Լազարեան Ծեմարանը, որ մի տեսակ կենտրոնն էր դարձել Հայկական Կոմիտէի եւ ուր Հայաստան փոխադրուելիք զէնքերն էին պահում: Կոմիսարիատի գործուն անդամ Պօղոս Մակինցեանին կարգադրուեց արմատական փոփոխութիւններ մտցնել ճեմարանում, վտարել ամբողջ ուսուցչական կազմը եւ Կոմիսարիատի սկզբունքների վրայ հիմնուած նոր կազմով ու նոր դասաւորագրով ճեմարանը վերաբացել:

Հայկական Գործերի Կոմիսարիատը փորձում էր քայքայել ու քանդել հայկական ազգային կառոյցները ամենուրեք. չէ՞ որ դրանք — միութիւն, դպրոց, կազմակերպութիւններ — ազգային, այսինքն՝ հակաբոլշեիկ եւ վերջին հաշուով դաշնակցական գաղափարաբանութիւն էին սերմանում հայ ժողովրդի մէջ: Այս բոլոր հաստատութիւններն ու ազգային խորհուրդները լուծարման ենթարկելու Սովնարկոմի (Ժողկոմսովետ) վճիռը, որ արձակուեց 1918-ի Յուլիս 12-ին, այդ կազմակերպութիւնները դատում էր իբրեւ «Անդրկովկասեան հակայեղափոխական

կառավարութեան հետ կապ պահպանող Թիֆլիսի Հայկական Ազգային Խորհրդի ֆիլիալ բաժիններ բուրժուական կազմակերպութիւններ»: Վճիռը ստորագրել էին Ժողկոմսովետի նախագահ Լենինը եւ Ազգային Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարի փոխարէն՝ Հայկական Գործերի կոմիսար Աւանետովը:²³

Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի հրահրած մոսկովեան հակահայաստանեան քաղաքականութեան առաջացման մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նաեւ բոլշեիկեան իշխանութեան արտաքին քաղաքականութեան աստիճանական բիրեղացումը: Նպատակադրուած էր Դաշնակիցներին ամէն գնով հեռացնել նախկին ցարական կայսրութեան սահմաններից եւ բոլշեիկեան իշխանութիւնը տարածել ու ամրապնդել ամենուրեք:

Հակադաշնակցական պայքար

Ստալինի անհանդուրժողութիւնը Անդրկովկասը ղեկավարող ազգային կուսակցութիւնների հանդէպ օգտագործուեց հայ բոլշեիկների, մասնաւորապէս նրանց կենտրոն՝ Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի կողմից: Գործի դրուեցին հակադաշնակցական մի շարք միջոցներ: Նախ՝ քարոզչական գետնի վրայ պարբերաբերթեր էին հրատարակում, ինչպէս՝ «Կոմունիստ»ը եւ «Կարմիր Դրօշակ»ը, լեցուն «հակաբուրժուական», հակազգային, հակադաշնակցական յօդուածներով ու լոզունգներով. հայ աշխատատեղերին ուղղուած թռուցիկներ էին ցրում թէ՛ Կովկասում, թէ՛ Թրքահայաստանում՝ «մերկացնելու» համար Դաշնակցութեան «իմպերիալիստական» նպատակներն ու «բուրժուական» բնոյթը: Յետոյ, քաղաքական գործնական մարզում, հենց հայ բոլշեիկների միջոցով սաբո-

²³ Տես՝ «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը», էջ 184-185:

տածի էին ենթարկում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, այլ խօսքով, Դաշնակցության փորձերը՝ համաձայնության եզրեր գտնելու Լենինի կամ Չիչերինի հետ:

Արդարեւ, բոլշևիկեան յեղաշրջման առաջին ամիսներին աւելի մեծ էր Դաշնակցության համագործակցության կարելիությունը բոլշևիկեան իշխանության հետ: Լիպարիտ Նազարեանցը վկայում է, որ Տրոցկու միջոցով Առնիսկ հնարաւոր էր եղել ապահովել Լենինի հաւանութիւնը՝ բանակցութիւններ սկսելու Դաշնակցության հետ, որը, Տրոցկու բառերով, «ղեկավար դեր կը խաղայ հայ իրականութեան մէջ»:²⁴ Բանակցութիւնները չէին իրականացել. Տրոցկին դիտել էր տուել, թէ՛ «Դժբախտաբար մենք ի վիճակի պիտի չլինենք իրագործելու պայմանաւորուած խորհրդակցութիւնը, վասնզի համաձայն մեր ստացած տեղեկութիւնների, Դաշնակցութիւնը կը հետեւի անգլիական օրինատասիոնի, որով մեր ընդհանուր աշխատանքը անհնարին կը դառնայ»:²⁵ Ըստ Նազարեանցի, հայ բոլշևիկներն էին այդ «տեղեկութիւնները» փոխանցել եւ բողոքել՝ Հայկական Գործերի Կոմիսարիատին շրջանցած ու արհամարհած լինելու համար:

Բաքուի անկումից յետոյ եւ ի հետեւանք Ստեփան Ծախումեանի եւ Բաքուի միւս 25 կոմիսարների սպանութեան, Մոսկուայի իշխանաւորները աւելի անհանդուրժող դարձան Հայաստանի կառավարութեան, մանաւանդ՝ Դաշնակցության հանդէպ: 26 կոմիսարների սպանութեան մէջ մեղադրուեցին անգլիացիները եւ իբրեւ թէ դրանց հետեւորդ՝ Դաշնակցութիւնը: Սպանութիւնը դիտուեց որպէս մէկ օղակը՝ Մոսկուայի բոլշևիկեան իշխանութիւնը տապալելու Դաշնակցների հակաբոլշևիկեան հարուածների: Այդ հոսանքը չէզոքացնելու

²⁴ Նազարեանց, «Դրօշակ»ի յօդուած, էջ 233:

²⁵ Նոյն տեղում: Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի կատարած դերի մասին, տես նաեւ՝ Գ. Լազեանի «Քաղաքական Յարաբերութիւններ՝ Ռուսաստանի Մականի Վրայ (1917-1918)» յօդուածը՝ «Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» հատոր 4-ի մէջ տեղադրուած:

համար Մոսկուան խիստ քայլերի դիմեց եւ աւելի անհանդուրժող ու մերժողական կեցուածք որդեգրեց ոչ-բոլշևիկ կազմակերպութիւնների ու կառույցների հանդէպ: Հայկական Գործերի Կոմիսարիատն էլ իր հերթին օգնեց Ծախումեանի սպանութեան մեղադրանքից Դաշնակցութեանը բաժին հանելու: Վարլամ Աւանէսովը 1918, Դեկտեմբեր 1-ի (մօտաւոր թուական) «Դաշնակցութեան պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտէին եւ Արեւելեան Բուրոյին» ուղղուած մի ռադիոգրով Ծախումեանի սպանութեան յանցանքը բարդում էր Դաշնակցութեան վրայ:²⁶

Ընդհանրապէս անկախ Հայաստանի գոյութիւնը, իբրեւ հայ բոլշևիկներին անընդունելի մի երեւոյթ, ինչպէս նաեւ Բաքուի բոլշևիկեան իշխանութեան կրած ջախջախիչ պարտութիւնը առիթ էին տուել Հայկական Գործերի Կոմիսարիատին՝ աւելի ընդլայնելու հակադաշնակցական պայքարը:²⁷ Այս բոլորով հանդերձ, Դաշնակցութեան Մոսկուայի ներկայացուցիչները շարունակում էին հետապնդել իշխանութիւնների հետ բանակցելու փորձերը:

Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան

²⁶ Տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 161, էջ 256-258:

²⁷ Տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. I, էջ 395-396:

Առաջին ձախող փորձից չյուսահատուելով՝ Հայաստանի կառավարությունը այս անգամ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանի միջնորդութեան էր դիմել՝ հաւատալով, որ նա էլ մտահոգուած է Հայաստանի իրավիճակով: Եւ իրօք, նուիրուած բոլշեւիկ լինելով հանդերձ, Տէր-Գաբրիէլեանը լաւ հայ էր եւ համոզւած, որ ռուս-հայկական գոնէ առժամեայ համաձայնութիւնը օգտակար կլինի Հայաստանին: Այնուամենայնիւ, նրա միջնորդութեամբ կազմակերպուած հանդիպումը եւս սաքոտածի ենթարկուեց: 1918, Օգոստոս 27-ին նշանակուած առաջին նիստին Զաւրիեւը, Նազարեանցը եւ Արտաշէս Զիլինգարեանը Աւանգէսովի գրասենեակում իզուր սպասեցին բոլշեւիկ ներկայացուցիչներին՝ Կամենեւին, Աւանգէսովին եւ Տէր-Գաբրիէլեանին: Նազարեանցը յիշում է այդ ապարդիւն սպասումը. բոլշեւիկները չեն ներկայանում ժամադրութեան, իսկ երեք դաշնակցական գործիչները ձերբակալուում են նոյն գիշերը: Եւ հակառակ այն իրողութեան, որ Զաւրիեւը համագործակցութեան պատգամաբեր էր Մոսկուայում, որ նա գնացել էր Ծախումեանի կիսատ թողած բանակցութիւնները շարունակելու, Մակինցեանի մատնութեամբ միւսների հետ բանտարկուում եւ պատանդ է պահում Ծախումեանի դիմաց: Այս ձերբակալութիւնը արձագանք է գտնում Երեւանում. Բեռլինի եւ Պոլսի հայկական պատուիրակութիւնները՝ Համօ Օհանջանեանի եւ Աւետիս Ահարոնեանի նախագահութեամբ, եւրոպացի դիւանագէտների ու արտասահմանի խորհրդային ներկայացուցիչների միջնորդութեան են դիմում, սակայն՝ անօգուտ:²⁸ Ապարդիւն է անցնում նաեւ անուանի բոլշեւիկ Արշաւիր Մելիքեանի միջնորդութիւնը:²⁹ Բաքուի դէպքերին որպէս հակադարձ, Մոսկուայի մի շարք բոլշեւիկ գործիչներ պահանջել էին իբրեւ պատանդ

²⁸ Այս առիթով կատարուած դիմումները եւ յղուած նամակները, տես՝ Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 80, էջ 63-91:

²⁹ Նրա յղած նամակը տես՝ Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 141, էջ 20-21:

Մոսկուայում ձերբակալել մեծշեւիկ, էսէռ եւ դաշնակցական գործիչներին: «Այս պահանջը փութաց կատարել միայն Հայկական Կոմիսարիատը ու ձերբակալել տուաւ դաշնակցականները», գրում է Լիպարիտ Նազարեանցը:³⁰ Կալանքի տակ առնուած դաշնակցականները վերջապէս ազատուում են 1919-ի Մարտին, բայց մէկ ամբողջ տարի իրաւունք չի տրուում նրանց Մոսկուայից դուրս գալու: Այսպէս, Զաւրիեւը, որ հիւանդանոցում էր աշխատում, վարակում է բժաւոր տիֆով ու մահանում, իսկ միւսները, մեծ դժուարութիւններից յետոյ, կարողանում են արտասահման անցնել:

Յատկանշական է, որ Բաքուում պատանդ պահուած Ծախումեանի զաւակի եւ Զափարիձէի կնոջ ազատութեան դիմաց պահանջում էր Զաւրիեւին ու Նազարեանցին ազատ արձակել: Պատանդների փոխանակման համար եղած նամակագրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը ինչ քայլերի էր դիմել զանազան միջոցներով, օրինակ՝ Յովհաննէս Թումանեանի, Դանիայի Կարմիր Խաչի եւ այլ ազդեցիկ անհատների ու կազմակերպութիւնների միջնորդութեան դիմելով, Մոսկուայի իր ներկայացուցիչների ազատ արձակումը յաջողեցնելու:³¹

Հայ բոլշեւիկների պայքարը դաշնակցականների եւ ընդհանրապէս Անդրկովկասում ստեղծուած ազգային հանրապետութիւնների դէմ շարունակում է: 1919-ի Մարտին Մոսկուայում գումարուած 3-րդ Միջազգայնականին, Գորգէն Հայկունին օգտագործում է առիթը թշնամական եւ ատելութեամբ լի արտայայտութիւններ ուղղելու բոլշեւիզմի դէմ դուրս եկած դաշնակներին եւ մուսաւաթականներին: «Ազգային անկախութիւն» պիտակի տակ դրանք «գիղացիութեան արինն են ծծում», յայտարարում է նա ու համոզուած եզրակացնում, թէ «Հայաստանի կառավարութիւնը աւազակային խումբ է»,

³⁰ Նազարեանց, «Դրօշակ»ի յօդուած, էջ 233:

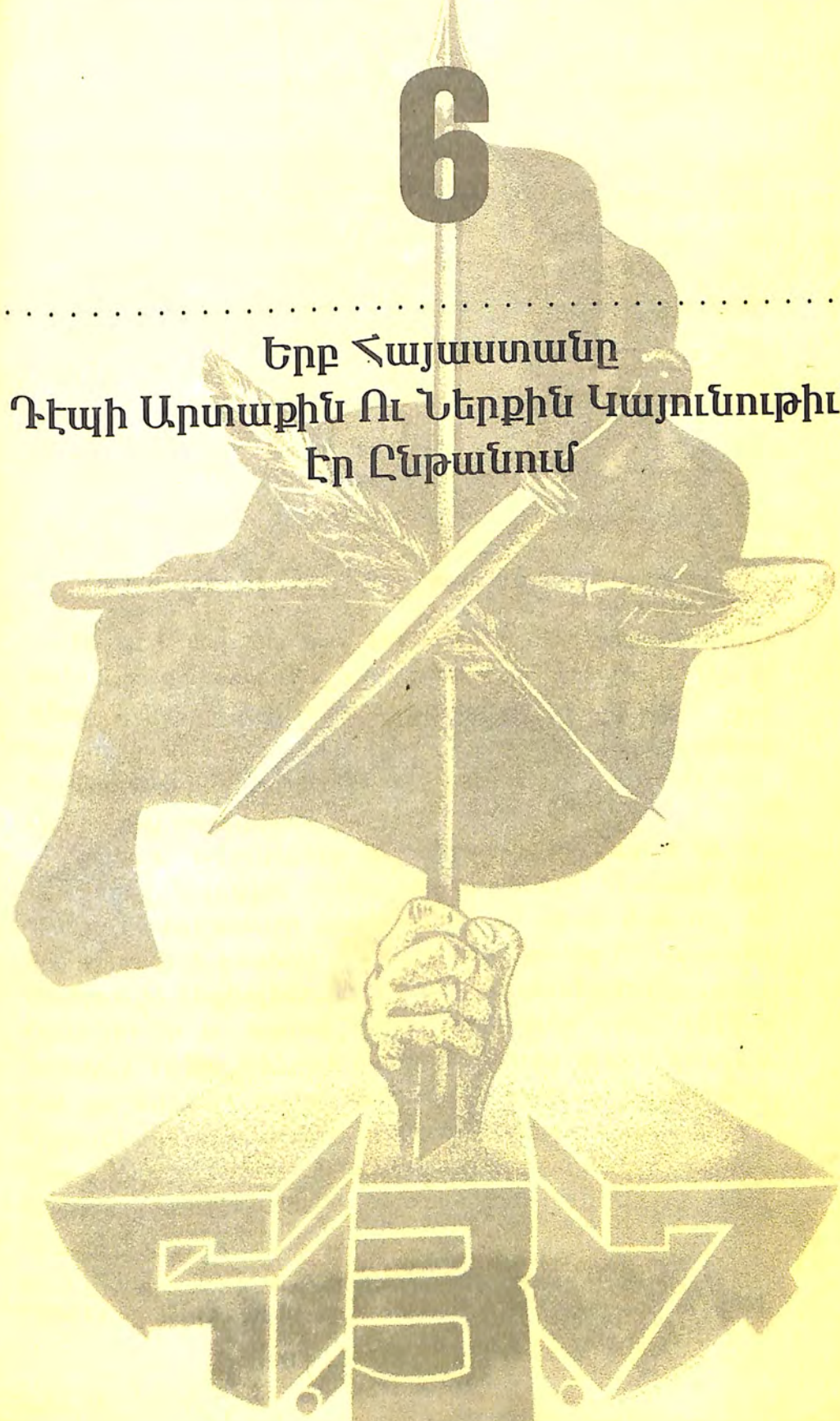
³¹ Գրութիւնները պահուած են Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 1ա, թերթ 23 եւ 30:

տերերը, ինչպես պիտի տեսնենք, թէկուզ ինչ նպատակներով էլ որ լինէր, փորձում էին ամէն գնով յաջողեցնել քեմալական թուրքիոյ բարենպաստ յարաբերութիւնները Ռուսաստանի հետ:

6

.....

Երբ հայաստանը
Դէպի Արտաքին Ու Ներքին Կայունութիւն
Էր Ընթանում

Հայ բոլշեիկները՝ նոր ազդակ Հայաստանում

Ինչպե՞ս հալածել կամ ձերբակալել «մեզ պէս ընկերվարական կոմունիստներին», «մեր երեկույն ընկերներին»: ¹ Այս էր վերաբերմունքը Հայաստանի կառավարության, նաեւ շատ դաշնակցական ղեկավարների, Հայաստանի անկախության հռչակումից ի վեր երկրում խռովություն եւ գրգռություններն իրենց հայ բոլշեիկներին հանդէպ:

Կովկասի բոլշեիկները ընդհանրապէս Կովկասում կազմւած երեք ազգային հանրապետությունները նկատում էին որպէս ժամանակաւոր իրադրություն, որ պիտի փոխուէր, եւ Կովկասը պիտի դառնար մէկ անբաժան միաւորը Ռուսաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության: Այս տրամադրությունը իր խօսուն արտայայտությունը գտաւ 1918-ի Նոյեմբեր 15-ին Թիֆլիսի արուարձաններից մէկում գումարւած բոլշեիկեան համագումարում ու դարձաւ բոլշեիկեան գործունէութեան ուղեգիծը Կովկասում: «Ռուսաստանի կոմունիստական պարտիայի անդրկովկասեան կազմակերպությունների» այդ «կոնֆերանս»ից հանուած բանաձեւը Ազրբէյջանի,

¹ Այս ու նման արտայայտություններ տես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 378

Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարութիւններին համարում է «հասարակապետութիւններ», որոնք կեանքի են կոչուել՝ կոռելու Անդրկովկասի բանութեան եւ գիղացիութեան դէմ եւ ջլատելու նրանց միացած ուժը: Բանաձեւում յարձակման են ենթարկում ազգային խորհուրդները, ազգային բանակները եւ այլն: Որոշում է կայանում բուռն պայքար սկսել այդ բոլորի դէմ մինչեւ խորտակումը Անդրկովկասի հակայեղափոխական բոյների:² Ու երբ Վրաստանի կառավարութիւնը հատուքադաքականութեամբ վերջ տուեց նրանց խափանարար գործունէութեան, Հայաստանի կառավարութիւնը ո՛չ միայն ապաստան տուեց ու փրկեց կեանքը Սարգիս Կասեանի, Ասքանազ Մոսեանի, Սարգիս Խանոյեանի, Եգոր Երզրանկեանի, Աւիս Նուրիջանեանի եւ այլ բոլշեիկ ղեկավարների, այլեւ զանազան պաշտօններ վստահեց նրանց: Այնուամենայնիւ, թէեւ նրանք խոստացել էին ո՛չ մի քաղաքական գործունէութիւն չտանել, առաքելութիւն էին համարում ներթափանցել հայ զանգուածների մէջ եւ հակակառավարական ու հակադաշնակցական սերմեր ցանել: Նրանք շահագործում էին տրուած ազատութիւնը: Ուսուցչական իրենց պաշտօններն անգամ օգտագործում էին դպրոցներում նոր սերնդի մէջ բոլշեիկեան քարոզչութիւն կատարելու:

Հայաստանի կառավարութիւնը չհակադդեց, երբ 1919-ի Մարտին Թիֆլիսից տեղեկացնում էին, թէ Թիֆլիսի բանտից ազատուած եւ Հայաստանում ապաստան գտած Բագրատ Ղարիբջանեանը Ալեքսանդրապոլում բոլշեիկեան բջիջներ է կազմում եւ հակակառավարական քարոզչութիւն կատարում: Կառավարութիւնը չանսաց Անդրկովկասի բրիտանական ուժերի հրամանատարի տեղակալ, գոր. Ստաֆֆի պահանջին՝ բոլշեիկ ղեկավարութեանը պատժելու եւ այդ կազմակերպութիւնը վերացնելու Հայաստանից: Հայաստանի կառավարութեան այս վերաբերմունքի բերումով հայ բոլշեիկ գործիչներին յաջողուեց

² Այս համագումարի բանաձեւը տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 157, էջ 244-247:

1919-ի ամառը վերջապէս ի մի բերել ստեղծուած բոլշեիկեան բջիջներին եւ նրանց մէջ կապ հաստատել:

Այս բոլորով հանդերձ, այնքան անցնան էր բոլշեիկների գործունէութիւնը Հայաստանում, որ երկու տարի ուշացումով հազիւ հնարատր էր եղել կատարել Լենինի հրամանը՝ մեղքեիկներից բաժանուելու եւ բոլշեիկեան առանձին կազմակերպութիւններ ստեղծելու: Գործի յաջողութեանն օգնեցին Բաքուի ճարտարարուեստական կենտրոններից եկած բանուորները, որոնք կենդանի քարոզչութիւնն էին կատարում իրենց հոգիներում բոյն դրած, բանուորների պաշտպան բոլշեիկմի գաղափարաբանութեան, իսկ Հայաստանում տիրող ծայրաստիճան աղքատութիւնն ու տնտեսական դժուարութիւնները պատրաստի հող էին մանաւանդ իդէալիստ երիտասարդութեանը կառավարութեան երբեմն անբաւարար կամ անճարակ միջոցառումների դէմ հանելու եւ նրան համայնավար դրօշի ներքոյ բերելու: Երիտասարդութեան այս հակակառավարական, համայնավարական շարժումը համախմբուեց «Սպարտակ» երիտասարդական կազմակերպութեան մէջ, որի ղեկավարն էր նուիրուած ու եռանդուն երիտասարդ Ղուկաս Ղուկասեանը: Հայաստանի կառավարութիւնը, ճիշտ է, արգելեց նրա հրատարակած «Սպարտակ» պարբերաթերթը, բայց Ղուկասեանը մնաց ազատ՝ աւելի լայն տարածելու հակակառավարական իր գործունէութիւնը:

Ա. Մոսեան

Ա. Կասեան

Ա. Մեչիքեան

1919-ի Սեպտեմբերին Երեւանում հրաւիրուեց բոլշեիկ բքիշների առաջին ներկայացուցչական-խորհրդակցական ժողովը: Ժողովին ներկայացել էին, սակայն, 10-12 անհատներ միայն. ներկաները ընդունել էին համագումարը կազմակերպող Ասքանազ Մոսեանի թելադրանքները ապագայ գործունեության մասին, իրենց միջից ընտրել էին մի մարմին, որ Ռուսաստանի Կոմունիստական պարտիայի Հայաստանի Կոմիտե՝ Արմէնկոմ կոչուեց եւ քաղկացած էր հետեւեալներից՝ Մոսեան, Կասեան, Մելիքեան, Սարգիս Խանոյեան, Դանուշ Ծահվերդեան եւ Ղուկաս Ղուկասեան:³ Հետաքրքրական է, որ հենց այս նոյն ժողովին նիւթ էր դարձել խորհրդարանական ընտրութիւններին մասնակցելու հարցը, եւ ժողովը եկել էր այն եզրակացութեան, որ «նկատի ունենալով, որ Հայաստանի կոմունիստների մասնակցութիւնը պառլամենտական ընտրութիւններին եւ լեգալ հնարաւորութիւնների օգտագործումը կարող են հասկացուել այն իմաստով, որ իբրեւ թէ հայ կոմունիստները ընդունում են գոյութիւն ունեցող Հայաստանը եւ նրա անջատումը յեղափոխական Ռուսաստանից, մենք չպէտք է մասնակցենք պառլամենտական ընտրութիւններին»:⁴

Ազգային հանրապետութիւնների նկատմամբ անհանդուրժող ու թշնամական կեցուածքով գործունէութիւն էին տարածել նաեւ Թիֆլիսի հայ բոլշեիկները, իսկ Թիֆլիսում հաստատուած Դաշնակցութեան Բիւրոյի անդամները եւ Թիֆլիսի Կենտրոնական Կոմիտեն այդ գործիչների հանդէպ ցուցաբերում էին նոյն մեղմ քաղաքականութիւնը, ինչ որ Երեւանում: Վրացական կառավարութեան հալածանքների դէմ նրանք բանտերից ազատում ու պաշտպանում էին հայ բոլշեիկներին: Այս վերաբերմունքը շարունակուեց նոյնիսկ, երբ բոլշեիկների դէմ հալածանքները շեշտուեցին 1919-ի վերջերին:

³ Այս խորհրդակցութեան մասին, տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 182, էջ 289-292 եւ ծանօթ, թիւ 54, էջ 621:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 291: Մէջբերումը կատարուած է Արշաիր Մելիքեանի յուշերից:

Այս մեղմ քաղաքականութիւնը չպիտի միայն մարդասիրական մղումների վերագրել: Ինչպէս Ռուբէնն է հաստատում, կար նաեւ դիւանագիտական նկատառում: Հայաստանի կառավարութիւնը միտում էր բոլշեիկ ղեկավարների միջնորդութեամբ շահել Մոսկուայի բարենպաստ վերաբերմունքը եւ վերջապէս համոզել նրան՝ հանդուրժելու գոյութիւնը մի ոչ-համայնավար անկախ հանրապետութեան:⁵ Այսօր, հեռուից դատելով այդ օրերի հայ բոլշեիկների հանդէպ որդեգրուած մեղմ քաղաքականութիւնը, ուզում ենք հարց տալ. ի՞նչն էր այս ծայր աստիճան վստահութեան պատճառը, պարզ անձնական կապէ՞րը, վստահութի՞ւնը ընկերավարական գաղափարակցի հանդէպ, թէ՞ քաղաքական տհասութիւնը... Ինքը Ռուբէնը, յետադարձ հայեացքով դա համարում է ո՛չ թէ քաղաքական հեռատեսութիւն, այլ ծայրայեղութիւն, որն արտաքին քաղաքական ձգտումները շփոթել էր ներքին քաղաքական զիջումների հետ:

Հայաստանը խորհրդայնացնելու միտում, թէ՞ կառավարութեան վարկաբեկում

Անդրկովկասում խորհրդային հանրապետութիւններ հաստատելու եւ այդպիսով խորհրդային կարգեր պարտադրելու Մոսկուայի անդրկովկասեան ուղեգիծը յստականում էր աստիճանաբար: Այն գործի վերածելու համար իրենց հետ խոշոր գումարներ բերած նոր բոլշեիկներ մտան Հայաստան եւ ընդլայնուեց բոլշեիկեան հակակառավարական գործունէութիւնը: Այնուամենայնիւ, Հայաստանի մէջ բոլշեիկեան կարգեր հաստատելու որոշումը անգործադրելի եւ կանխահաս էր թւում նոյնիսկ որոշ հայ փորձառու բոլշեիկներին: Ալեքսանդրապոլում բոլշեիկեան քարոզչութիւն տանող եւ

⁵ Ռուբէն, էջ 266-267:

կուսակցական-կազմակերպական աշխատանք ծաւալած Բագրատ Ղարիբջանեանը դեռ կանխահաս էր համարում ընդհանուր ապստամբութիւնը դաշնակցական կառավարութեան դէմ: Նրա կարծիքով, երկիրը դեռ պատրաստ չէր համայնավար վարչակարգ ընդունելու: Նոյն կարծիքին էր նաեւ բոլշեւիկ ղեկավար Արշաիր Մելիքեանը, որը ինչպէս տեսանք, դեռ Հայաստանի անկախութեան նախօրեակին միջնորդի դեր էր կատարում Մոսկուայի իշխանութեանց մօտ՝ Դաշնակցութեան անունից հայ ժողովրդի համար օգնութիւն հայցելու: Մնալով հանդերձ Դաշնակցութեան ընդդիմադիր ճակատում, նա հաւատացած էր, որ Հայաստանի ներկայ վարչակարգը պիտի շարունակուի մինչեւ Հայաստանում քաղաքական, դասակարգային յարմար պայմաններ ստեղծուեն: Այս կեցուածքի բերումով էր, որ Դաշնակցութիւնը փորձեց օգտուել Արշաիր Մելիքեանից եւ Ռուսաստանի մօտ միջնորդի դեր տալ նրան:⁶

1919-ի աշնան, երբ Հայաստանում լուրեր էին տարածուում նախկին իթթիհատական ղեկավարների եւ բոլշեւիկեան իշխանութեան միջեւ Հայաստանի հարցով ձեւակերպուած համաձայնութեան մասին, երբ որոշակիօրէն նպատակադրուած բոլշեւիկեան քարոզչութիւն էր տարուում Հայաստանում, Արշաիր Մելիքեանը մտահոգուած որոշում է գնալ Մոսկուա՝ համոզելու, որ իշխանութիւնը առայժմ հրաժարուի իր ծրագրից: Նա անհեթեթութիւն էր համարում Հայաստանում բանուորական դիկտատուրա ստեղծելը, քանի որ Հայաստանում բանուոր համարեա չկար: Դաշնակցութիւնը օգտագործում է Մելիքեանի այդ տրամադրութիւնը եւ նրա միջոցով դարձեալ փորձ է անում համոզելու Մոսկուայի իշխանաւորներին, որ նախ՝ Դաշնակցութիւնը Ծաղումեանի սպանութեան մէջ դեր չի ունեցել, յետոյ՝ Հայաստանի ներկայ իշխանութիւնը համապատասխանում է ժողովրդի պահանջներին, եւ բոլշեւիկեան

⁶ Դաշնակցութեան յարաբերութիւնների մասին Արշաիր Մելիքեանի հետ, տես՝ նոյն տեղում, էջ 264-265:

յեղաշրջումը միայն քառսի պիտի մատնի երկիրը: Եւ վերջապէս՝ թուրք-ռուսական համաձայնութիւնը կորստաբեր կլինի հայերի համար: Մելիքեանի փորձերը Մոսկուայում ապարդիւն անցան: Իթթիհատականների համաձայնութիւնը ռուսների հետ իրականութիւն էր արդէն:⁷ Ռուբէնը յիշում է Մելիքեանի այս առաքելութեան մասին, ու հաստատում դրա ապարդիւն լինելը: Իսկ թէ նա էլ Մակինցեանի ճամբան բռնեց եւ կամ լռեց ու մեկուսցաւ՝ յայտնի չէ: Պարզ է միայն, որ հետագայում զոհ գնաց ստալինեան մաքրագործումներին:

1919-ի վերջերին արդէն հակակառավարական քարոզչութիւնը Հայաստանում հայ բոլշեւիկների գործունէութեան առանցքն էր դարձել: Նրանք թուոցիկներ էին ցրում, զինուորներին հրահրում էին չկուել թուրք ապստամբների դէմ, ապստամբութեան էին մղում Հայաստանի մահմեդականներին ու ռուսներին, վստահեցնում էին ժողովրդին, որ Հայաստանը հաց ու շաքարով պիտի լցուի, երբ որ խորհրդային կարգեր հաստատուեն:⁸

Պարզ է, որ երկրում տնտեսական քարօրութիւն ստեղծելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, հսկայ դժուարութիւնների առջեւ կանգնած, կատարում էր գերմարդկայինը: Պարզ է, որ գիւղացիութիւնը դեռ սոսկալի աղքատութեան մէջ էր տառապում, իսկ անցած մեկուկէս տարին քաւական չէր աւերուած, դրսի աշխարհից կտրուած եւ անգործ ու անօգնական գաղթականներով ծանրաբեռնուած մի երկրի տնտեսութիւնը վերականգնելու համար: Ժողովրդի մէջ առկայ էին դժգոհութիւնն ու անհամբերութիւնը: Եւ հայ բոլշեւիկները ամբողջ Հայաստանի տարածքում վարպետօրէն օգտագործում

⁷ Տես՝ նոյն տեղում, էջ 266, նաեւ՝ «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. պատմութեան 1919-1924 Հնգամեակի», էջ 41:

⁸ Տես՝ ներքին գործոց նախարար՝ Արթուր Գիւլիանյանեանի ելոյթը խորհրդարանի 1920, Փետրուար 20-ի նիստում. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 380-381: Բոլշեւիկների գործունէութեան մանրաբնուէրը տես՝ նոյն տեղում, էջ 378-414: Նաեւ՝ «Հայաստանը մահմեդական Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջեւ», էջ 60-157:

Էին գանգատի ու դժգոհության ամեն ելույթ՝ դրանց բոլշևիկեան շարժման դրսևորումների երեւոյթ տալով եւ հակա-կառավարական, հակադաշնակցական լծակների վերածելով:

Այդ օրերի խոռվարար գործունեության ամենախօսուն պատկերը նկարագրում է 1920-ական թուականներին Խորհրդային Հայաստանի մամուլում հրատարակում, Սարգիս Կասեանի, Աշոտ Յովհաննիսեանի, Ծաւարշ Ամիրխանեանի, Աղասի Խանջեանի եւ ուրիշ շատ բոլշևիկ գործիչների յուշ-յօդուածներում կամ նրանց առանձին աշխատութիւններում: Իսկ «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Ռեւոլյուցիան Եւ Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում» հատորը, որ մի հաւաքածոյ է պաշտօնական գրութիւնների, հրահանգների եւ բանաձեւերի, լեցուն է այն օրերի բոլշևիկ գործիչների կողմից Հայաստանի «գիւղացիներին եւ բանուոր-ներին» ուղղուած ապստամբութեան կոչերով: Բոլշևիկները օգտագործում էին ամեն առիթ: Օրինակ՝ 1920-ի Յունուարին Երեւանում, մենշեւիկ միջազգայնական Զոհրաբեանի յուղարկաւորութեան ընթացքում, Մուսեանն ու Ալլահվերդեանը հակադաշնակցական, գրգռիչ ելոյթներ էն ունենում եւ յուղարկաւորութեան մասնակիցներին հակակառավարական, աղմկոտ ցոյցի են առաջնորդում: Երբ արդէն «ակնյայտնի դարձաւ, որ Արմէնկոմի սկզբնական խոհեմ քաղաքակա-նութիւնը անգօր է զսպելու ծայրայեղների դաւադրութիւնները, կառավարութիւնը դիմեց խիստ միջոցների եւ 1920թ. Յունուարին ձերբակալութիւններ արաւ Երեւանում եւ Դիլի-ջանում», գրում է Վրացեանը:⁹

Նոյն 1920-ի Յունուարին, Ալեքսանդրապոլում հացի սղու-թեան պատճառով դրսևորուած դժգոհութիւնները բոլշևիկ գործիչներ Սարգիս Խանոյեանը, Եգոր Սեւեանը եւ Բագրատ

⁹ «Հայաստանը Բոլշևիկեան Մուրճի Եւ Թրքական Սալի Միջեւ», էջ 71: Այս ձերբակալութիւնների հետեւանքով խորհրդարանում բարձրացած բանավէճի առիթով էր, որ Գիւլիսանդանեանը զեկուցեց բոլշևիկների գործունեութեան տարողութեան եւ կառավարութեան միջոցառումների անհրաժեշտութեան մասին:

Ղարիբջանեանը փորձել էին զանգուածային ցոյցի վերածել ու քաղաքի կարգը խանգարել: Կառավարութիւնը միջամտել ու ձերբակալել էր նրանց: Այս միջադէպից վրդովուած՝ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկեան արհեստակցական միութիւնների խորհուրդը կոչ է անում բոլոր միութիւններին բողոքի ձայն բարձրացնել: Ալեքսանդրապոլի ուսանողական միութեան վարչութիւնը, որ բոլշևիկեան հակակշռի տակ էր, տեղի բոլշևիկեան կոմիտէի օրգան «Ալիք»ում հրատարակում է իր բողոքը. «Այդպիսի ոստիկանական վերաբերմունքը եւ հին ուժժիմական բռնութիւնները մենք գտնում ենք զագրելի.... Յայտնում ենք մեր բողոքը եւ դիմում միութիւնների միութեանը միացնել իր բողոքը հակադեմոկրատական այդ քայլերի դէմ»:¹⁰ Իսկ Բաքուի «Կոմունիստ» թերթը 1920-ի Ապրիլին գրում էր. «Թերեւս աշխարհի ո՛չ մի անկիւնում այնպիսի գրում էր. «Թերեւս աշխարհի ո՛չ մի անկիւնում այնպիսի արագութեամբ չի անում թշուառների, խեղճների, շահա-արագութեամբ չի անում թշուառների, խեղճների, շահա-գործուողների բանակը, որպիսի արագութեամբ այդ կատար-ում է Հայաստանի գիւղում...»: Եւ դրա պատասխանատուն, ի հարկէ, «դաշնակների կառավարութիւնն է»:¹¹

Հայ բոլշևիկների սակաւաթիւ փաղանգը ամբողջութեամբ տրուել էր հակադաշնակցական քարոզչութեան, իսկ դրա դէմ շատ թոյլ էր Դաշնակցութեան հակազդեցութիւնը: Իրակա-նութեան մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր լաւագոյն ուժերը տրամադրել էր երկրի կառավարութիւնը զօրացնելու գործին: Ծարքային մտաւորականները լծուել էին խորհրդարանական կամ շրջանների վարչական աշխատանքներին՝ երկրի վարչա-կան կառույցը ուժեղացնելու: Բոլշևիկեան հսկայ գործունե-ութեան դէմ դնելու համար կուսակցութիւնը զրկուած էր զուտ կուսակցական գործիչներից: Դաշնակցութեան այս վարքագիծը եւ այդ շրջանում Բիւրոյի գործունեութիւնը խստօրէն քննա-դատուեցին 1921-ի Ապրիլին Բուքրէշում կայացած խորհրդակ-

¹⁰ Յովհաննէս Ս. Կարապետեան, «Մայիսեան Ապստամբութիւնը Հա-յաստանում» (Երեւան, Հայկական ՍՍՏ ԳԱ Հրատ., 1961), էջ 67:

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 69:

ցական ժողովում: Եզրակացությունն այն էր, որ «Բիրոն չէ աշխատած ստեղծելու կուսակցական ուժեղ կազմակերպություն», այլ «մտած է կառավարութեան մէջ, լքելով կազմակերպական շահերը»: ¹²

Մոսկուան դէպի Կովկաս է նայում

Քաղաքացիական կռիւները Ռուսաստանում մեծ չափով դադարած էին արդէն: Բոլշեիկ իշխանութեան մնում էր հարաւային Ռուսաստանում վերջնական պարտութեան մատնել Դեմիկինի հակախորհրդային բանակին եւ ապա հաշուի նստել նախկին ցարական կայսրութեան հարաւային ծայրամասերում կազմաւորուած անկախ հանրապետությունների հետ: Աստիճանաբար աւելի զգալի էր դառնում Կարմիր Բանակի վտանգը Անդրկովկասում. Դեմիկինը անյաջողությունների մէջ էր:

Հայ բոլշեիկները Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի գլխավորութեամբ եւ Անդրկովկասի բոլշեիկեան կուսակցական կառոյցների ընձեռած միջոցներով գործի էին անցել՝ քայքայելու Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնուող բոլոր ազգային հաստատությունները, իսկ նրանց քարոզչական մեքենան անդուլ գործում էր՝ վարկաբեկելու Հայաստանի ազգային իշխանութեան եւ քանդելու «Երեւանի նահանգում բուն դրած ազգային-բուրժուական հանրապետությունը», որ այնքան խոտոր էր բոլշեիկեան միջազգայնական գաղափարաբանութեան:

Այսպիսի իրադրութեան մէջ, 1919-ի Նոյեմբեր 27-ին Բաքում բոլշեիկների եւ նախկին իթթիհատական ղեկավարների միջեւ կնքուած գաղտնի համաձայնությունը յաւելեալ մի հարուած եղաւ Հայաստանի կառավարութեան համար: Խօսւում էր, թէ ըստ այդ դաշինքի, թրքական զօրքերը

Հայաստանի վրայով գօր. Դեմիկինի թիկունքը պիտի անցնէին: Իսկ դա նշանակում էր նոր կոտորածներ Հայաստանում: Այս համաձայնագրի լուրը Արշակ Զամալեանին բացայայտել էր բոլշեիկների Անդրկովկասեան Գերագոյն Մարմնի Թիֆլիսի շրջանային կոմիտէի մէկ անդամը: Նա նշել էր, թէ իրենք, ի հարկէ, պիտի փորձեն առաջն առնել հայկական կոտորածների, բայց վստահ չեն, թէ պիտի կարողանան յաջողել: ¹³ Հաղորդակցութեան նախարար Արշակ Զամալեանը այդ համաձայնութեան եւ Հայաստանին սպառնացող վտանգի մասին ակնարկել էր 1920-ի Փետրուար 20-ի խորհրդարանական նիստում, բայց ռուսների համաձայնությունը իթթիհատական թուրքերի հետ վաղուց իրականութիւն էր արդէն:

Հայ բոլշեիկները հերքում էին այս համաձայնութեան իրողութիւնը, ինչպէս եւ՝ որեւէ համագործակցութիւն թուրքերի հետ: Անտեղեա՞կ էին եւ միայն Մոսկուայի կոյր գործակատար, թէ՞ պատուի հարց էր այդպիսի մի համագործակցութիւն բացէ ի բաց ընդունելը: Համաձայնագրի գոյութիւնը, սակայն, չհերքեց Կոմունիստական Կուսակցութեան Կովկասեան Բիրոյի (Կարբիրօ) ընդհանուր քարտուղար՝ Հմայեակ Նազարէթեանը, երբ Հ.Յ.Դ. Բիրոյի անդամներ Արշակ Զամալեանը, Ռուբէն Տէր-Մինասեանը եւ Սիմոն Վրացեանը այս հարցով մտահոգւած Թիֆլիս էին գնացել՝ նրա հետ տեսակցելու: Նրանք յիշեցրել էին Դաշնակցութեան համագործակցութեան մասին Ստեփան Ծախումեանի հետ, խօսել էին Հայաստանի անկախութեան վերաբերող Լենինի դեկրետի մասին, նշել էին, թէ հայ ժողովրդի շահերը պահանջում են, որ Հայաստանի ղեկավար կուսակցությունը որոշ հասկացողութեան եզրեր գտնի բոլշեիկների հետ: Նազարէթեանը հեզմական ժպիտով էր միայն պատասխանել: Ռուբէնի վկայութեամբ, նա նոյնիսկ անորոշ կերպով ակնարկել էր, թէ բոլշեիկեան արեւելեան

¹² Հրաչ Տասնապետեան, «Հ.Յ.Դ. Դաշնակցությունը Իր Կազմութեան Եւ Միջեւ Ժ. Ընդհ. Ժողով», էջ 159:

¹³ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 381-382:

քաղաքականությունը այնուհետ պահանջելու է անելի զօրեղ քարոզչություն Հայաստանում եւ ամբողջ Կովկասում:¹⁴

Այս հանդիպումից քիչ առաջ, 1920-ի Յունուարի երկրորդ կեսին, Երեւանում գաղտնի կերպով տեղի էր ունեցել Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին «կոնֆերանս»-ը: Այդ համագումարի մէջ արծարծուել էր Հայաստանի կառավարությունը տապալելու եւ երկիրը անմիջապէս խորհրդային դաշնացնելու հարցը: Ասում է, թէ այդ հարցի վրայ ամենաշեշտակի կերպով պնդել էր նախկին դաշնակցական, ապա ծայրայեղ բոլշեիկ եւ կծու հակադաշնակցական դարձած Աւիս Նուրիջանեանը: Համաձայն չէին, սակայն, անելի փորձառու բոլշեիկները: Կուսակցական համեստ շարքերով ու փոքրաթիւ ղեկավարութեամբ եւ մանաւանդ երկրի տնտեսական խղճալի իրավիճակի մէջ պէ՛տք էր արդեօք խորհրդային կարգերի հաստատման համար պայքարել, եւ եթէ անգամ երկիրը յեղաշրջուէր, հնարաւոր է՞ր իշխանութիւնը պահել: Այս ոգին է արտացոլում Սարգիս Կասեանի յետադարձ հայեացքով շարադրած մէկ յօդուածը («Նոր Աշխարհ» ամսագիր, 1922): Սիմոն Վրացեանը այդ յօդուածից մէջբերումներ կատարելով՝ հաստատում է, թէ անմիջապէս խորհրդայնացման գնալու գաղափարը Աւիս Նուրիջանեանից էր գալիս:¹⁵

Համագումարը յամենայնդէպս եզրակացնում է, որ առանց դրսի օգնութեան Հայաստանում յեղաշրջում կատարել եւ կառավարությունը տապալել անհնար է: Համագումարում ընդունուած բանաձեւը այնուամենայնիւ նշում է, թէ «Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում տիրող կարգերի դէմ (ինչպէս ե՛ւ Վրաստանում, ե՛ւ Ադրբեյջանում) եւ այդ դասակարգերի կազմակերպած դաշնակցական կառավարութեան

¹⁴ Տես՝ Ռուբեն, էջ 268: Նաեւ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 383:

¹⁵ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 385:

դէմ, դաշնակների իշխանութեան բռնի ռեւոլյուցիոն տապալումը Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջնահերթ խնդիրն է»:¹⁶ Բիշըրդ Յովհաննիսեանը այդ համագումարին կապուող փաստաթղթերը ուսումնասիրելով, սակայն, այն կարծիքն է յայտնում, թէ Հայաստանում անմիջապէս խորհրդային կարգեր հաստատելու կամ կառավարութեան դէմ անմիջապէս ապստամբութեան անցնելու որոշում չի կայացել եւ Աւիս Նուրիջանեանը իր ուզած մեկնաբանութիւնն է տուել համագումարից հանուած բանաձեւին:¹⁷ Ըստ Վրացեանի, սակայն, Հայաստանը անմիջապէս խորհրդայնացնելու բանաձեւը տպուած է «Իզվեստիա»ի 1922թ. 25 Յունուար, թիւ 1-ում:¹⁸

Համագումարից յետոյ իրօք շեշտուեցին բոլշեիկեան խլրտումներն ու գրգռությունները, շեշտուեց նաեւ կառավարութեան հակազդեցութիւնը: Ձեռքակալուեցին մի քանի բոլշեիկներ, Ասքանազ Մուսեանը վտարուեց երկրից: Սակայն, այդ բոլոր իրադարձություններից յետոյ անգամ, բոլշեիկների դէմ առնուող միջոցառումների գկատմամբ միատարր չէր Երեւանի ղեկավարութիւնը: Ոմանք պահանջում էին անելի խիստ միջոցներ, իսկ ուրիշները դեռեւս համոզուած էին, որ պէտք է մեղմութեամբ վարուել: Բողոքի ձայն էին բարձրացրել մանաւանդ սոցիալ-յեղափոխականները խորհրդարանում:¹⁹

Բութրէշի խորհրդածողովում Բիւրոն քննադատուեց բոլշեիկների հետ այդքան մօտիկ կապեր ստեղծելու եւ այդպիսով Դաշնակիցների կասկածը հրաւիրած լինելու համար: Քննադատուեց նաեւ այն քանի համար, որ անհրաժեշտ կարելո-

¹⁶ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 191, էջ 303:

¹⁷ Բիշըրդ Յովհաննիսեան, *The Republic of Armenia, vol. III. From London To Sevres, February August 1920.* (Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1996), էջ 212:

¹⁸ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 386:

¹⁹ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 208:

րութեամբ չի ընկալել կովկասեան իրականութեան մէջ բոլշեիկներին ունեցած դերակատարութիւնը:

Փաստօրէն Դաշնակցութեան յարաբերութիւնները հայ բոլշեիկներին հետ առժամայէս սահմանափակուեցին միայն հակազդեցութիւններով, որոնք ըստ էութեան բաւարար չէին նրանց խոսովութիւններին վերջ տալու համար:

Ռուսաստանի ստոյգ ներկայութիւնը Անդրկովկասում

Ռուսաստանը Հայաստանում եւ ընդհանրապէս Անդրկովկասի մէջ մի նոր ազդակ դարձաւ Դեմիկիւնի վերջնական պարտութեամբ, 1920-ի Ապրիլին: Կարմիր Բանակը, իր դէմ բարձրացած պատնէշը քանդելով, Անդրկովկաս իջաւ: Եւ այն ժամանակ, երբ անկախ Ազրբէյջանի կառավարութիւնը իր զինուորական ուժի մէկ մեծ մասը կենտրոնացրել էր Ղարաբաղի մէջ հայերի ապստամբութիւնը ջախջախելու եւ Ղարաբաղը վերջնականօրէն Ազրբէյջանին միացնելու, Կարմիր Բանակը Բաքու մտաւ: Նրա այս առաջխաղացքին իրենց հաւանութիւնն էին տուել Ազրբէյջանի խորհրդարանը, մուսաւաթական ղեկավարները ու Ազրբէյջանում գործող նախկին իթթիհատական եւ նոր քեմալական թուրքերը: Ազրբէյջանը խորհրդայնացաւ 1920, Ապրիլ 28-ին:

Հայաստանի խորհրդարանի դաշնակցական անդամ եւ հետագայում Մոսկուայի պատուիրակութեան մաս կազմող Համբարձում Տէրտէրեանը վկայում է, թէ Երեւանի հայ բնակչութիւնը, ինչպէս եւ շատ դաշնակցական ղեկավարներ ոգեւորութեամբ ընդունեցին լուրը: Տապալուել էր մուսաւաթականների իշխանութիւնը, ուրեմն պիտի վերջանային նաեւ Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ազգամիջեան կռիւները, եւ այդ շրջանները պիտի միացուէին Հայաստանին: Այս լաւատեսութեան մթնոլորտում, Հայաստանի արտաքին գործոց նախա-

րարութիւնից Բաքու յղուած հեռագիրը դատապարտում էր նախորդ մուսաւաթական բանակի վայրագութիւնները Ղարաբաղում եւ պահանջում էր Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը պարպել այդ բանակներից՝ Հայաստանին միացուելու համար:²⁰ Նոյնաման հեռագիր յղուել էր նաեւ Մոսկուա, յոյս ունենալով, որ Մոսկուային կապուած Ազրբէյջանի նոր կառավարութիւնը բարեացակամ վերաբերմունք պիտի ցուցաբերի Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի հանդէպ:

Դէպքերի ընթացքը կարծես անելի իրատեսօրէն էին ընկալել հայ բոլշեիկները: Ազրբէյջանի խորհրդայնացման առիթով, Ռուսաստանի Կոմունիստական Պարտիայի Հայաստանի կոմիտէն՝ Արմէնկոմը, ողջունագիր յղելով Ազրբէյջանի ռազմայեղափոխական կոմիտէի նախագահ Նարիմանովին, յայտարարում էր. «Հայաստանի պրոլետարիատը, գիւղացիութիւնը եւ յեղափոխական զինուորները ոգեւորուած այդ յաղթանակով հաւատում են իրենց յաղթանակի մօտիկութեանը ընդդէմ իրենց մուսաւաթների, դաշնակների դաւաճան կառավարութեան»:²¹ Մայիս 3-ին խմբագրուած այս պատգամը արտացոլում էր թէ՛ հայ բոլշեիկների ընկալումը նոր քաղաքական իրադարձութեան եւ թէ՛ մայիսմէկեան ապստամբութիւնների ստեղծած մթնոլորտը Հայաստանում: Յովհաննիսեանի կարծիքով եւ ըստ նորաշայտ աղբիւրների, հակառակ մինչ այժմ տիրող համոզման, այդ պատգամը, որի հեղինակն էր Ալիս Նուրիջանեանը, չուղարկուեց Բաքու:²²

Ազրբէյջանի խորհրդայնացումից յետոյ յաճախակի դարձան հայ բոլշեիկների դիմումները Ազրբէյջանի ռազմայեղափոխական կոմիտէին, զանազան օգնութիւններ, մանաւանդ քարիւղ եւ պարէն ստանալու՝ Հայաստանի դաշնակ կառավարութեանը տապալելու համար: Փաստօրէն, ստեղծուած անմի-

20 *The Republic of Armenia*, vol. III, էջ 185:

21 «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 197, էջ 315:

22 *The Republic of Armenia*, vol. III, էջ 221:

ջական եւ ուժեղ կապը Հայաստանի բոլշեւիկ գործիչների եւ Ազրբեյջանի կառավարութեան հետ աւելի ու աւելի էր խոչընդոտում Հայաստանի կառավարութեան աշխատանքը: Իսկ Հայաստանի եւ Կարմիր Ազրբեյջանի թշնամական յարաբերութիւնները իրենց նախընթացը արձանագրեցին հենց առաջին 24 ժամուայ ընթացքում: Խորհրդայնացած Ազրբեյջանի դեռ նոր իշխանութեան եկած Յեղկոմը (Յեղափոխական Կոմիտէ) մի վերջնագիր յղեց Երեւանի կառավարութեան, որով պատերազմ էր յայտարարում Հայաստանի դէմ, եթէ հայկական զօրքերը անմիջապէս, միջեւ 3 օր, չդատարկէին Ազրբեյջանի «անվիճելի հողամասերը»: Յեղկոմը նույնիսկ կարիք չէր զգում այդ հողամասերի անունը յիշատակելու:²³ Ազրբեյջանի բանակը վերակազմակերպում էր 11-րդ Կարմիր Բանակի հրամանատարութեան տակ եւ կուտակումներ էր կատարում Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի սահմաններում՝ այդ շրջանների վրայով Թուրքիայի հետ կապուելու նպատակով:

Կարմիր Բանակի կեցուածքը Հայաստանի նկատմամբ աւելի յստակ է դառնում Կովկասի Ռազմա-յեղափոխական Խորհրդի՝ Հայաստանի կառավարութեանը յղած վերջնագրով: Ազրբեյջանի Յեղկոմի վերջնագրի նմանութեամբ խմբագրուած այս վերջնագիրը յղուել էր Մայիս 1-ին, ստորագրել էին Գրիգորի (Սերգօ) Օրջոնիկիձէն, Կիրովը, Մէխանոշինը եւ Լեւադովսկին: Վերջնագրում նշուած էր, թէ Ռուսաստանի բանուորագիւղացիական կառավարութիւնը անհրաժեշտ է համարում օգնութեան հասնել Խորհրդային Ազրբեյջանին՝ վերջ տալու համար Անգլիայի եւ Դաշնակցութիւն ու Մուսաւաթ կուսակցութիւնների գրգռումով տեղի ունեցող պատերազմին: Առաջարկում էր Հայաստանին դադարեցնել

²³ Համբարձում Տէրտէրեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Եւ Խորհրդային Ռուսաստանի Բանակցութիւնները — Լեւոն Ծանթի Պատուիրակութիւնը» (այսուհետ՝ Հ. Տէրտէրեան), «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, թիւ 1 (335), Յունուար: Վերջնագրի մէջբերումը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 377:

ռազմական գործողութիւնները, հակառակ դէպքում դա կլինի մարտահրաւեր Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութեան:²⁴

Ի պատասխան այս անսպասելի վերաբերմունքի, Երեւանի կառավարութիւնը մի բացատրողական գրութիւն է յղում Մոսկուա եւ պարզում իրողութիւնը, որ բոլորովին այլ էր, ինչ ներկայացում էր երկու վերջնագրերում: Երեւանի կառավարութիւնը պատրաստ էր Հայաստանի եւ Ազրբեյջանի անհամաձայնութիւնների եւ մանաւանդ Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի չլուծուած հարցերի մասին բանակցութիւններ սկսելու Մոսկուայի իշխանութեան հետ: Հայաստանի կառավարութեան այս կեցուածքը չփոխեց իրադարձութիւնների ընթացքը: Հայաստանի եւ Ազրբեյջանի յարաբերութիւնները աւելի լարւեցին, մանաւանդ՝ երբ Ազրբեյջանի Յեղկոմը Բաքում ձերբակալեց Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցչութեանը:

Իբրեւ արձագանք այդ երկու վերջնագրերին, Ղարաբաղի ազերի նահանգապետ Սուլթանովը եւս մի վերջնագիր է յղում Ծուշի եւ պահանջում է զինուորական ղեկավարութիւնից՝ անմիջապէս հեռանալ Ղարաբաղից ու իշխանութիւնը Ղարաբաղի Յեղկոմին յանձնել: Ղարաբաղի հայ ղեկավարութիւնը, իբրեւ հակադարձ Սուլթանովին, Մոսկուայի եւ Բաքուի իշխանութիւններին գրութիւններ յղելով՝ իր վճռականութիւնն է յայտնում շարունակելու պայքարը՝ մինչեւ այնքան ժամանակ, քանի դեռ ինքն իրեն կոմունիստ եւ Ղարաբաղի Յեղկոմի նախագահ յայտարարած Սուլթանովը կը շարունակի ճնշել ու կեղեքել տեղի հայերին:

Սակայն, վիճակը սուկալի ծանր էր Ղարաբաղի հայութեան համար: Ընդհանուր յուսալքութիւն էր տիրում: Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին, որ այնքան մօտիկ էր թւում, չէր իրականացել, ընդհակառակը, Երեւանից միանգամայն կտրուած

²⁴ Վերջնագրի բովանդակութիւնը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 445:

Ղարաբաղի հայությունը ապրում էր թուրքերի եւ հիմա էլ Կարմիր Բանակի յարձակումների ամենօրեայ վտանգի ներքոյ։ Եւ քիչ չէին նրանք, որոնք այս բոլորի համար մեղադրում էին Երեւանից ուղարկուած գործիչներին, այսինքն՝ Դաշնակցութեան։ Դրոն գիտակցում էր այս բոլորը։ Ժողովրդի մէջ արմատ նետած բոլշեւիկ քարոզչությունը, պայքարը շարունակելու նրա վճռականութեան վրայ էլ էր ազդել։ Այժմ նրա դիմաց Կարմիր Բանակն էր, որ գալիս էր «խաղաղություն հաստատելու»։ Նոյնիսկ լուրեր էին տարածուում, որ Հայաստանը եւս խորհրդայնացած է, եւ Ղարաբաղի առանձին պայքարը իմաստ չունի այլեւս։

Այս մթնոլորտի մէջ, հակառակ Երեւանի կառավարութեան կարգադրութեան եւ Ղարաբաղի ժամանակաւոր վարիչների որոշման՝ ապստամբությունը շարունակելու եւ բոլշեւիկների հետ բանակցութիւնների մէջ չմտնելու, Դրոն հանդիպումներ է ունենում բոլշեւիկ ներկայացուցիչներ Լեւանդովսկու եւ Սահակ Տէր-Ղազարեանի հետ։ Իսկ Երեւանում կառավարությունը բողոքագրեր էր յղում Մոսկուա։ Նրա համար անընդունելի էր այն երեւոյթը, որ նոյն ընթացքում, երբ Հայաստանի ներկայացուցիչները դէպի Մոսկուա էին ուղղուել՝ հարցերը բանակցութիւններով լուծելու, Ղարաբաղի հայ ղեկավարութեանը վերջնագիր էր ներկայացում Ղարաբաղը յանձնելու։

Այնուամենայնիւ, դէպքերը Ղարաբաղում արագ ընթացքով իրար էին յաջորդում։ Մայիս 24-ին Դրոն, Նժդեհը եւ Արսէն Միքայէլեանը հանդիպում են՝ տիրող իրավիճակը կշռադատելու եւ ըստ այնմ յաջորդ քայլի որոշում տալու։ Ուրիշ ելք չկար. Դրոյի զօրքը պիտի նահանջէր, եւ Ղարաբաղը խորհրդային վարչակարգ պիտի ընդունէր։²⁵ Մայիս 27-ին Դրոն նահանջում է դէպի Զանգեզուր, իսկ դրամն ու զինամթերքը

յանձնում Ղարաբաղի ժամանակաւոր լեղկոմի ղեկավար, բոլշեւիկ պարագլուխ Բժ. Սաքօ Համբարձումեանին։²⁶

Զօր. Միխայիլ Բ. Լեւանդովսկի

«Դաշնակցութեան Դիկտատուրա»

1920-ի Մայիս 1-ին, երբ Հայաստանի կառավարությունը առաջին անգամ ծրագրել էր շուքով յիշատակել աշխարհի բանուորութեան տօնը, ապստամբություններ բռնկուեցին Երեւանում եւ մի քանի այլ վայրերում։ «Մայիսեան Ապստամբությունը Հայաստանում» աշխատութեան մէջ Յովհ. Կարապետեանը վկայում է Արմէնկոմի — Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշեւիկների) Կուսակցութեան Հայաստանի Կոմիտէ — զեկուցման մասին, որի մէջ ասում է. «Մայիս մէկի ելոյթի համար մենք պատրաստուում էինք ամենուրեք, մեզ համար այդ օրը մեր ուժերի զօրատեսի օր պէտք է հանդիսանար»։²⁷

²⁶ Տե՛ս՝ «Զեկուցում Ղարաբաղի դէպքերի վերաբերեալ», 1922, Օգոստոս 10, Թարիգ, Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Դ., թղթածրար թիւ 1649, փաստաթուղթ թիւ 1։

²⁷ «Մայիսեան Ապստամբությունը Հայաստանում», էջ 103։

²⁵ Ազրբէյջանի խորհրդայնացման եւ Ղարաբաղի դիմադրութեան մանրամասնութիւնները տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. III, էջ 178-208։

Երեւանում, ի հարկէ, շատ մեծ արդիւնքների չհասաւ այդ գօրատեալը: Դաշնակցութիւնը, նախատեսելով խոռվորիւնները, իր վրայ էր վերցրել արտաքին կարգապահութիւնը: Գրեթէ միեւնոյն ժամանակ Հայաստանի տարբեր վայրերում, կառավարական պաշտօնէութեան ու բանակի մէջ ներթափանցած բոլշեւիկների գրգռութեամբ, կազմակերպուեցին ապստամբութիւններ: Կարգախօսները գրաւիչ էին՝ Հայաստանի սոված ժողովրդին հաց էին խոստանում Ռուսաստանից եւ քարիւղ՝ Կարմիր Ազրբէյջանից:

Ապստամբութեան ելոյթները յաջողեցին Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Նոր-Բայազետում եւ Սարիղամիշում: Կազմակերպչական աշխատանքների գլուխն էին անցել Թիֆլիսի կոմունիստական երիտասարդական միութեան «Սպարտակ» կազմակերպութեան հայ գործիչները: Նրանք կոչ էին անում «Հայաստանի բանուորներին, զինուորներին ու գիւղացիներին» չխաբուել «անկախութիւններով» եւ «պառլամենտներով», այլ «ձգտել դէպի Ռուսաստան», որ պիտի տանի «դէպի մեր լուսաւոր ապագան՝ սոցիալիզմը»:²⁸ Իրողութիւնը այն էր, սակայն, որ այս կազմակերպութեան յանդուգն գործիչ Ղուկաս Ղուկասեանն անգամ դեռ միջոցն ու առիթը չէր ունեցել Հայաստանի տարածքում մասնաճիւղեր հիմնելու: Երեւանում Մայիս 1-ին այդ կազմակերպութեան օրգան «Սպարտակ»ի առաջին համարով Ղուկասեանի հնչեցրած կոչը՝ ամբողջ երիտասարդութեանը ոտքի հանելու, ապարդիւն էր անցել:

Ալեքսանդրապոլի բոլշեւիկեան բջիջը աւելի բազմամարդ ու կազմակերպուած լինելով, Մայիս 1-ի խլրտումները այնտեղ աւելի տեւական արդիւնք ունեցան: «Ռուսաստանի Կոմունիստական Պարտիայի Ալեքպոլի Կոմիտէ»ն հանդէս եկաւ ժողո-

վրդին ապստամբութեան հրահրող մի կրակոտ կոչով:²⁹ Աղմկոտ ցոյցերից ու տեղական իշխանութեան եւ Դաշնակցութեան ակումբի վրայ կատարուած յարձակումներից յետոյ, տեղում կազմուեց «Հայաստանի Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ»ն, նախագահութեամբ Սարգիս Մուսայէլեանի: Կոմիտէն ինքն իրեն Հայաստանի գերագոյն իշխանութիւնը յայտարարեց եւ հեռագիր ուղղեց Երեւան՝ պահանջելով, որ երկրի իշխանութիւնը յանձնուի Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէին:

Հայաստանի տարբեր վայրերում միաժամանակ կազմակերպուած ապստամբութիւններով, Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպութիւնների «կոնֆերանցիայում» բանաձեւուած առաջնահերթ խնդիրը՝ «դաշնակների իշխանութեան բռնի ռեւոլիւցիոն տապալումը», մեծ ուժականութեամբ գործնական դաշտ էր իջեցում:

Այս բոլոր ներքին խլրտումներին ամենաարագ կերպով վերջ տալու համար, ինչպէս նաեւ քեմալական Թուրքիայից սպառնացող վտանգին հակազդելու նպատակով, Մայիս 4-ի Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի եւ խորհրդարանական ֆրակցիայի խառը ճիւտում յարմար նկատուեց, որ Դաշնակցութիւնը ամբողջովին ստանձնի երկրի դեկը:³⁰ Բիւրոն ամբողջ կազմով մտաւ կառավարութեան մէջ: Այս առիթով, հետագայում «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը» աշխատութեան մէջ, Ալեքսանդր Խատիսեանը ուշադրութեան է յանձնում, որ նախ՝ ինքը հրահրուած չի եղել Մայիս 4-ի խառը ճիւտին, որպէսզի բացատրութիւններ տայ երկրի իրավիճակի մասին, երկրորդ՝ ինքը Համօ Օհանջանեանից լսելով որոշման եւ Օհանջանեանի վարչապետ նշանակուելու մասին, առանց կառավարութեան անդամների հետ խորհրդակցելու, ներկայացրել է կառավարութեան հրաժարականը: Խա-

²⁹ Կոչը տես, «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 195, էջ 313-314:

³⁰ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 214-215:

²⁸ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 164, էջ 260-262:

տիսեանը ցաւով է մատնանշում այս փաստերը եւ քննադատում երեւոյթը: Յամեւանդէաս, այդ գրգռուած ու պայթուցիկ մթնոլորտում նա ցուցաբերել էր ճշմարիտ դաշնակցականի կեցուածք, այսինքն՝ լիակատար համագործակցութիւն:

Խորհրդարանի Մայիս 5-ի նիստում վաւերացուեց նոր կազմը՝ Համօ Օհանջանեանի վարչապետութեամբ, եւ խորհրդարանը մէկ ամսուայ համար դադարի մէջ մտաւ՝ Յունիս 5-ին վերաբացուելու համար: Ռիչըրդ Յովհաննիսեանը նկարագրում է խորհրդարանի այս նիստը եւ նշում, թէ դաշնակցական ֆրակցիան Բիւրօ-կառավարութեան գաղափարը եւ կառավարութեան նոր կազմը վաւերացրեց արագ՝ առիթ չտալով խորհրդարանի միւս անդամներին իրենց ընդդիմութիւնը յայտնելու:³¹ Ինչպէս Սիմոն Վրացեանն է վկայում, «Փաստօրէն յայտարարում էր Դաշնակցութեան դիկտատուրա»՝ իբրեւ տիրող իրավիճակին յարմար, ժամանակակից իշխանութիւն:

Հ. Օհանջանեան

Ա. Գիլխանդանեան

Ա. Զամալեան

Ս. Վրացեան

Ս. Արարատեան

Գ. Ղազարեան

Ի նկատի ունենալով հայրենիքին ու պետութեանը սպառնացող վտանգը, «Կուսակցութեան բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա» է յայտարարում:³² Համօ Օհանջանեանը ստանձնում է վարչապետի եւ արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնները, Ռուբէն Տէր-Միհասեանը՝ ներքին եւ զինուորական, Աբրահամ Գիլխանդանեանը՝ ելեւմտական, Արշակ Զամալեանը՝ հաղորդակցութեան, Սիմոն Վրացեանը՝ գիւղատնտեսութեան, պետական գոյքերի եւ աշխատանքի, Սարգիս Արարատեանը՝ խնամատարութեան, Գէորգ Ղազարեանը՝ հանրային կրթութեան եւ արուեստի:

Բիւրօ-կառավարութիւնը անմիջապէս գործնական քայլերի է դիմում ապստամբութիւնը խեղդելու: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Դաշնակցութիւնը եթէ Հայաստանում գործել է իբրեւ պետական կուսակցութիւն, ապա երբեք չի տիրապետել իշխանութեան վրայ եւ իր կապը պետութեան հետ պահել է խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի միջոցով: Ի հարկէ, դարձեալ բացատրութեան կարգով, պիտի ասելացնել, որ եղել են անհատական մրցակցութիւններ եւ անհանդուրժողականութիւն, եւ Դաշնակցութեան ու կառավարութեան յարաբերութիւնը այդքան էլ սահմոն չի ընթացել. «Դաշնակցութիւնը Անեւիք Չունի Այլեւս» գրքոյկում Քաջազնունու կատարած ակնարկումները օրինակներն են այդ բարդութիւնների (գրքոյկը լոյս տեսաւ 1923-ին, Վիեննայում): Բիւրոն պետութեան վրայ առաջին անգամ ճնշում ի գործ դրեց 1920-ի սկզբին՝ կուսակցութեան ֆրակցիայի միջոցով իր անդամներից Ռուբէնին, Վրացեանին եւ Զամալեանին Խատիսեանի կառավարութեան մէջ տեղաւորելով: Իսկ Մայիսեան ապստամբութիւնների ընթացքում Բիւրոն ամբողջովին իր ձեռքն առաւ կառավարութիւնը: Այդ քայլը արդարացում էր նրանով, որ Ընդհ. Ժողովը նախատեսել էր «հարկը պահանջած ժամանակ

³² Յայտարարութեան բնագիրը պահուած է Հ.Յ.Դ. Արխիւում, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 120, փաստաթուղթ թիւ 3:

³¹ The Republic of Armenia, vol. III, էջ 224:

դիմել բացայայտ յեղափոխական միջոցների», Ժողովը, ուրեմն, հիմք էր տուել նման քայլի:³³

Խլրտումները ամեն գնով լռեցնելու նիգով

Խնդիրները խաղաղությամբ կարգադրելու մի վերջին փորձով եւ զօրամասերին կացութիւնը բացատրելու համար դէպի Իգդիր են գործուղւում նախկին վարչապետ Խատիսեանը եւ նախկին զինուորական նախարար զօր. Արարատեանը: Ճանապարհին, Ռուբէնից ստացած հեռագրի հիման վրայ, Խատիսեանը փոխում է ճամբան եւ ուղղւում Ալեքսանդրապոլ, որ Ռուբէնի ուժերով եւ թրքահայ զինուորների ջանքերով բոլշեւիկներից ետ էր առնուած: Նոյն առաքելությամբ Իջեւան են մեկնում Մանասեանը, Սարատիքեանը եւ Զադէթեանը, որոնք ճամբին բոլշեւիկների կողմից ձերբակալուելով՝ աքսորւում եւ վերջում գնդակահարւում են:³⁴

Զօր. Ղամազեան

³³ Տես՝ «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմության 1919-1924 Հնգամեակի», էջ 44:

³⁴ «Հայաստանի Հանրապետության Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 217-218:

Նախքան Ալեքսանդրապոլում ուժի դիմելը, Հայաստանի բանակի զօրավար Ղամազեանը 1920, Մայիս 10-ին հեռախօսով կապւում է Ալեքսանդրապոլում իշխանութիւն հաստատած «Հայաստանի Ռազմայեղափոխական Կոմիտէ»ի նախագահ Սարգիս Մուսայէլեանի հետ: Զօր. Ղամազեանը փորձում է նրան հաղորդակից դարձնել երկրի իրավիճակին եւ Ազրբէյջանից ու Թուրքիայից սպառնացող յարձակումների վտանգին, թախանձում է մտածել իբրեւ հայ՝ Հայաստանի շահերի համար: Նա Մուսայէլեանին կարդում է նաեւ զօր. Հախվերդեանի հեռագիրը, որ նույնպէս բացատրում էր, թէ այդ օրերի պայմաններում յեղաշրջում առաջացնելը հսկայ անդրադարձ կունենայ եւ կարող է հայ ժողովրդին դէպի սով ու կոտորած տանել: Մուսայէլեանը մերժում է զիջել եւ համոզւած յայտարարում է, թէ «Միակ ժողովուրդը, որ կարող է մեզ փրկել, դա ռուսական ռեւոլյուցիոն պրոլետարիատն է, եւ ռուսական Սովետական իշխանութիւնը ռեւէ մէկին թոյլ չի տայ նեղացնելու հայ աշխատաւոր ժողովրդին, եթէ այդ ժողովուրդը վճռականօրէն խզի իր կապը դաշնակցական կառավարութեան հետ»: ³⁵

Սարգիս Մուսայէլեան

³⁵ Մուսայէլեանի պատասխանը տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 200, էջ 318:

Խլրտումները խաղաղ միջոցներով լուեցնելու վերջին փորձով, նախքան Ռուբենի ուժերի՝ դեպի Ալեքսանդրապոլ շարժուելը, այնտեղ են ուղարկում Կարո Սասունին եւ Արսէն Ծահմազեանը՝ խոովարարների հետ մօտիկից հաղորդակցուելու: Բոլշեիկ գործիչ Ա. Տէր-Սահակեանը այս այցելութեան մասին հետագայում գրում է, թէ «մի երիտասարդ զինուորայցելուների հարցումին թէ,— ընկերներ, ինչո՞ւմ ե՞ ձեր անհանգստութիւնը,— պատասխանում է.— Մենք մի ցաւ ու դարդ ունենք, դա դաշնակցական կառավարութիւնն է, հեռացէ՛ք մեզանից ու մեր ցաւն էլ կանցնի: Համ էլ պրն. Ծահմազեան, էդ երբուանի՞ց ենք քեզ ընկեր դառել»: ³⁶ Կարելոր չի, թէ որքան հարազատ է պատմութիւնը (այս նոյն հանդիպման մասին բոլորովին այլ է զեկուցում ինքը՝ Ծահմազեանը), հարցն այն է, թէ բոլշեիկեան քարոզչական մեքենան ինչպէս էր այս մտայնութիւնը վարպետօրէն սերմանում ժողովրդի մէջ:

Բոլշեիկեան այս գործելակերպը մտահոգութիւն էր պատճառում նաեւ Հայաստանում գործող կուսակցութիւններին, որոնք եթէ ուղղակի չէին մասնակցում կառավարութեան կազմին, սակայն որոշակիօրէն հակադրուած էին բոլշեիկեան գործունէութեան: Հայ սոցիալ-դեմոկրատների, Անկուսակցականների Միութեան, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան եւ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան կոչերը ժողովրդին ցուցանիշն են այն իրականութեան, որ այդ կուսակցութիւնները համախոհ էին կառավարութեան հետ՝ գոնէ բոլշեիկների սպառնալիքի դէմ պայքարելու ուղղութեամբ: ³⁷ Դաւիթ Անանունի հեղինակութեամբ՝ սոցիալ-դեմոկրատների Մայիս 14-ի կոչը դիմում է ժողովրդին՝ միանալու եւ Միացեալ ու Անկախ Հայաստանի ճամբին վերացնելու «դաշնակցած բոլշեիկզմն ու փանիսլա-

միզմը»: Նոյն ոգով եւ նոյն մտահոգութեամբ, ժողովրդին կոչ է ուղղում նաեւ Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը. «...Նոքա, որոնք վտանգ չեն տեսնում արեւելքից եւ արեւմուտքից, նոքա որոնք չտեսնող են ձեւանում, որ մեր տան մէջ մեր դէմ դաւեր են լարում պայթեցնելու անկախ Հայաստանի գաղափարը, նոքա որոնք չեն տեսնում հայաջինջ ծրագիրների քայլ առ քայլ եւ հետեւողական իրագործումը, զգո՛ւմ են, ինչ պատասխանատւութիւն է ծանրանում նոցա հանդէպ պատմութեան առաջ...»: ³⁸ Վեհափառ Հայրապետը կոչ է անում համախմբուել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան շուրջ եւ վտանգը դիմագրաւել միասին:

Սեպուհ

Խաղաղ միջոցները արդիւնքի չհասան: Ապստամբները անզիջում էին: Բռնի ուժ էր պետք բոլշեիկների առաջացրած անկարգութիւններին ու պառակտումին դէմ դնելու համար: Եւ Դաշնակցութիւնը այդ ուժին դիմեց: Հին ֆիդայիներից եւ մեծ մասամբ արեւմտահայերից մարտական խմբեր կազմուեցին՝ իբրեւ ոգի, մղիչ ուժ եւ ղեկավար ունենալով Ռուբենին: Այս խմբերը կառավարական զօրքի կողքին կուուելով, երկու շա-

³⁶ «Մայիսեան Ապստամբութիւնը Հայաստանում», էջ 133:

³⁷ Կոչերի բնագիրը մէջբերուած է «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 392-395: Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան կոչը ամբողջութեամբ, տես «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 206-208:

³⁸ Մէջբերուածը տես՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 208:

քաթուայ ընթացքին կարողացան ճնշել ապստամբությունը:³⁹ Որոշ շրջաններում տեղի ունեցավ արիմահեղություն: Ձերբակալուեցին մեծ թուով բոլշևիկ ղեկավարներ, իսկ շատերն էլ Ազրբեյջան փախան: Բոլշևիկեան մամուլը սկսեց դատափետել Դաշնակցության, որ Հայաստանում կոմունիստների կոտորած է կազմակերպել, որ արեւմտահայ մաուգերիստներին է գործի մղել, քանի որ Հայաստանի աշխատաւոր ժողովուրդը բոլշևիկների դէմ զէնք չի վերցնի: Այս քննադատություններն ու որակումները լայնօրէն տեղ են գտել խորհրդահայ պատմաբան Յովհաննէս Կարապետեանի շարադրած Ալեքսանդրապոլի վերագրաման պատմութեան եւ իր որակումով «աշխատաւորների դահիճ» Սեպուհի տիպաւորման մէջ:⁴⁰

Որքա՞նով տեղին էր ուժի գործածությունը եւ եղբայրասպան կոչը: Ինչո՞ւ ներգրաւուեցին արեւմտահայ ֆեդայիները՝ ապստամբությունը խեղդելու համար: Գուցէ օրուայ ճգնաժամը փարատելու միակ միջոցն էր դա: Գուցէ ապստամբած հայ զանգուածների ռուսասիրությունն ու իր հայրենիքի անկախութեան հանդէպ անտարբերությունն էր, որ որոշ պարագաներում ծայրայեղութեան մղեց հայ ժողովրդի ու Հայաստանի համար արին թափած արեւմտահայ ֆեդայուն: Խնդիրը հայ զանգուածի դէմ դուրս գալը չէր: Հարցը այն էր, որ մեծ Ռուսաստանի մի անճշան մասնիկը չդառնալու եւ իբրեւ պետականություն գոյատեւելու համար պէտք էր պահել ձեռք բերուած անկախությունը ամէն գնով:⁴¹

Դաշնակցությունը իր արարքը հիմնաւորեց 9-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ. ըստ այդ որոշման՝ «Յեղափոխական շրջաններում, իր ձեռնարկների յաջող իրագործման նպա-

39 Ապստամբների դէմ ծաւալուած գործողությունների մանրամասները, տես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 397-399:

40 «Մայիսեան Ապստամբությունը Հայաստանում», էջ 275:

41 Մայիսեան խռովությունների եւ կառավարութեան միջոցառումների մանրամասնությունները տես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» էջ 374-414:

տակով, կուսակցությունը կազմակերպում է մարտական խմբեր դաշնակցական ընկերներից»:⁴² Այնուամենայնիւ, այս իրադարձությունները չարաշահուեցին յօգուտ բոլշևիկ քարոզչութեան՝ վարկաբեկելու համար Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեանը: Բոլշևիկեան մամուլը լայն տեղ տուեց կառավարութեան հալածանքների նկարագրութեանը եւ աշխարհով մէկ տարածեց չափազանցուած լուրերը, իսկ դաշնակցական կառավարական գործիչներ Վահան Խորէնու, Արշակ Ծիրինեանի, Պօղոս Չուպարի, Մովսէս Գրիգորեանի, Սարգիս Մանասեանի, Արծիւ Աբովեանի, Ներսէս Ջաղէթեանի, Գրիգոր Յակոբեանի եւ շատ ուրիշների գմդակահարման լուրը Հայաստանի սահմանն իսկ չանցավ: Հայաստանի խորհրդայնացումից մէկ տարի յետոյ, Ժանանակի Հ.Յ.Դ. Գործադիր Բիւրոյի Եւրոպայի հատուածը մի յիշատակագիր է հրատարակում՝ ուղղուած Եւրոպայի աշխատաւորական կուսակցություններին եւ կազմակերպություններին: Այդ յիշատակագրում մատնանշուած են բոլշևիկների կողմից Հայաստանի Հանրապետութեան վերջին շրջանում տարածուած սարսափն ու թոյլ տրուած ոճիրները:⁴³

Ապստամբությունները սաստուած էին: Կարգ ու կանոնը հաստատուել էր երկրում: Բայց ահա Ղազախի կողմից Իջեւան են մտնում կարմիր դրօշակաւորներ՝ երկրում խորհրդային կարգեր հաստատելու: Դրանց միանում են նաեւ տեղացիներ եւ Իջեւանը գրաւելով՝ սկսում են ձերբակալել եւ Բաքու ուղարկել տեղի կառավարական պաշտօնեաներին ու սպաներին:

Իրավիճակը փոթորկուած էր նորից: Պէտք էր հակազդել: Հայաստանի զանազան կուսակցությունները դարձեալ միա-

42 Դաշնակցութեան մարտական ուժի կազմակերպման մասին, տես՝ «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան 1919-1924 Հնգամեակի», էջ 28-30:

43 Տես՝ «Յիշատակագիր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Եւրոպայի Հատուածի Տեղեկատու Պիւրոյի», հրատարակուած Թեհրան, 1922: Արխիւային Գիթ՝ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 607, փաստաթուղթ թիւ 7:

ցեալ կոչ եմ ուղղում հայ ժողովրդին՝ իրենց ցասումը յայտնելով ընդդէմ ներքին ու արտաքին թշնամիների, որոնք «միացած՝ դիւային ծրագիրներ են որոնում Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան դէմ»:⁴⁴ Այս կոչը ստորագրել էին Հայ Ժողովրդական, Հայաստանի Սոցիալ-դեմոկրատ Բանուորական, Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնները, Հայաստանի Խորհուրդը եւ Հայ Անկուսակցականների Միութիւնը:

Կառավարութիւնը այս ներխուժումն էլ կարողացաւ չեզոքացնել:

Խորհրդահայ պատմաբան Յովհաննէս Կարապետեանը 20-ից անէլի էջեր է տրամադրում՝ գտնելու պատասխանը այն հարցի, թէ բոլշեիկեան ապստամբութիւնը ինչո՞ւ չյաջողեց: Ապստամբութեան մասնակիցներից մէջքերումներ կատարելով եւ մարքս-էնգելս-լենինեան ֆորմուլները կիրարկելով՝ Կարապետեանը եզրակացնում է, թէ Արմէնկոմը եւ «Ռազմա-ռեւոլյուցիոն կոմիտէ»ն ուշ կազմուած լինելով՝ ժամանակ չունեցան ամբողջական ծրագիրը նախապէս մշակելու: Զախողութեան իբրեւ պատճառ, նա մատնանշում է նաեւ դեկավարների անհամաձայնութիւնը, անվճռականութիւնը, թոյլ տուած սխալները, սայթաքումները, Ալեքսանդրապոլի մարմնի շտապողականութիւնը եւ վերջապէս, համաձայնեցումն ու միացեալ գործողութիւնների բացակայութիւնը: Այսպիսի վերլուծումներ 20-ական թուականներին կատարել էին նաեւ Սարգիս Կասեանը, որ մեղադրում էր Ալեքսանդրապոլի կոմիտէին, եւ ուրիշներ: Սարգիս Մուսայէլեանը, նախքան իր գնդակահարութիւնը (1920, Օգոստոս 14)⁴⁵, բանտից գեկուցում էր ուղարկել ՌԿ(Բ)Պ Կովկասեան Կոմիտէին եւ ապստամբութեան ձախողութիւնը վերագրել Արմէնկոմի «բաւականաչափ գործունէութիւն չցուցաբերելուն» եւ տեղական ընկերների «բացարձակ անընդունակութեան»:⁴⁵

Պարզ էր, որ ապստամբութիւնը ղեկավարող այս բոլշեիկ պաշտօնատարների համար քաղաքական պահը պահանջում էր Հայաստանը Խորհրդային Ռուսաստանի գիրկը նետել: Նրանց համար անիմաստ եւ անտեղի էր Հայաստանի պետականութեան վերածնունդը եւ հայ ժողովրդի պայքարը՝ ի խնդիր քաղաքական, ընկերային ու տնտեսական ուրոյն կառոյցի:

Հանրային կարծիք Հայաստանի կառավարութեան դէմ

Մայիսեան խռովութիւններն ու ապստամբութիւնը վերջ գտան, սակայն անկախ Հայաստանի եւ Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ մնաց ցաւոտ մի կէտ՝ եղբայրասպան կոի, թէկուզ ուղղուած օտարամէտ, բոլշեիկեան գաղափարաբանութիւնը ազգից ու հայրենիքից վեր դասած, հայ բոլշեիկների դէմ: Ծիշտ է՝ ճնշուեցին խռովութիւնները, բայց դրանց հետեւանքով առաջացած յուսալքումը ժողովրդի եւ նոյնիսկ կառավարութեան ու ղեկավարութեան մէջ խորն էր ու տեւական: «Երկու տարի անց բանակը դեռեւս լիակատար յանձնառութիւն չունէր հանդէպ ազգային անկախութիւնը. իսկ սպայակոյտը ցուցաբերել էր անկարողութիւն եւ անվճռականութիւն»,— գրում է Ռիշրոք Յովհաննիսեանը. «Այն իրողութիւնը, որ Հայաստանի բանակայինները կարող էին մէկ օր բոլշեիկ նշանախօսքեր բացականչել եւ յաջորդ օրը՝ "Մեր Հայրենիք" երգել, ցոյց էր տալիս, թէ նրանք որքան անկամ ու անվճռական էին պատեհապաշտ սադրանքների առջեւ»:⁴⁶ Սիմոն Վրացեանն է ակնարկում այս դէպքին, Հայաստանի խորհրդայնացման երեկոյեան, երբ ինքը Հայր Աբրահամի (Աւետիք Սահակեան) եւ Պապաշայի (Լեւոն Թադէոսեան) հետ տխուր նստած էին Վրացեանի գրասենեակում: «Յանկարծ,

⁴⁴ Կոչի բնագիրը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 399-400:

⁴⁵ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 219, էջ 342-344:

⁴⁶ The Republic of Armenia, vol. III, էջ 247:

դրսից ներս խոժեցին «ինտերնացիոնալ»-ի հնչյունները: Մեր գինուորական նուագախումբն էր, որ դեռ առաւօտեան «Մեր Հայրենիք» էր նուագում:⁴⁷

Մայիսեան խոռվութիւնները պատճառ դարձան կառավարութեան վարկաբեկման թէ՛ երկրում եւ թէ՛ արտասահմանի դիւանագիտական շրջանակներում: Դրանք ունեցան նաեւ երկարատեւ հետեւանքներ, որոնց մասին խօսում է Վրացեանը 1920, Յուլիս 31-ին Երեւանից Ուաշինգթոն, Արմէն Գարոյին յղած նամակում: Նա նկարագրում է, որ Մայիսեան դէպքերի պատճառով, մի ամբողջ ամիս երկրի տնտեսական զարգացումը կանգ առաւ, ցանքսը թերի մնաց, դրսից մթերք չհասաւ, շինարարական ձեռնարկները խանգարուեցին: Հայաստանի կառավարութեանը ներքին հարցերով կլանուած տեսնելով՝ թրքական եւ ռուսական բանակները աւելի մօտեցան Հայաստանին, բոլշեւիկեան քարոզչութեան հետեւանքով բանակի կարգապահութիւնը խանգարուեց, մարտունակ ոգին թուլացաւ:⁴⁸ Եւ այսպիսի մի իրադրութեան մէջ դեռ Հայաստանը պիտի պատրաստուէր աւելի մեծ խոշընդոտներ դիմագրաւելու համար:

Թէեւ բոլշեւիկեան ապստամբութիւնները սանձահարուեցին, սակայն հայ կոմունիստները, այս անգամ Բաքուից ուղղուած, խորհրդայնացած Ազրբէյջանի օգնութեամբ շարունակեցին իրենց պայքարը՝ տապալելու Հայաստանի դաշնակ կառավարութիւնը եւ վերջին հաշուով Հայաստանի անկախութիւնը: Այս պայքարի իբրեւ մէկ երեսակը՝ ուժգնօրէն եւ յարատեւ կերպով պատրաստում էր հասարակական կարծիքը Հայաստանի կառավարութեան դէմ: Հաղորդակցութիւններ էին տրւում հայ բոլշեւիկների, հայ գիւղացու եւ աշխատատիրի դէմ դաշնակցական մաուզերիստների թոյլ տուած անխիղճ հալածանքների

47 Ս. Վրացեան, «Հայաստանի խորհրդայնացումը», առնուած «Կեանքի Ուղիներով» Ե. հատորից. տեղադրուած «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պատմագրութիւն», Դ. հատոր, էջ 126:

48 Վրացեան, «Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար», էջ 318-319:

ու սպանդի մասին: Հազարաւոր սպանուածների, բանտերում գնդակահարուածների, «դաշնակցական կառավարութեան դահճական արարքներից փախած» եւ Խորհրդային Ազրբէյջան ապաստանած գիւղացիների ամբողջ ընտանիքների թուեր եւ անուններ էին հրապարակում:

Բանտից գրած նամակում Մուսայէլեանը ակնարկում է Լեւոն Ծանթի՝ Մոսկուայից Երեւան յղած հեռագրին, որ իբրեւ թէ Ծանթը խորհուրդ էր տալիս կառավարութեան՝ հաշուի չառնել Զիչերինի բողոքագրերը եւ խեղդել բոլշեւիկներին, քանի որ հայ պատուիրակութեան դրութիւնը ամուր է Մոսկուայում: Մուսայէլեանը խորհուրդ է տալիս չհաւատալ Լեւոն Ծանթին, որը իբրեւ թէ Յունիս 7-ին Զիչերինին վստահեցրել էր, թէ դաշնակները կոմունիստներին չեն գնդակահարել:⁴⁹ Եւ այս զեկոյցները առատօրէն արտատպւում էին Ռուսաստանի կառավարական օրգանների մէջ:

Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան դէմ շղթայագերծուած այս ընդարձակ պայքարի մէջ յատկանշական է 1920-ի Յունիս 20-ին «Ազրբէյջանի Կոմունիստ Պարտիայի նոտան Հայաստանի կառավարութեան», որ դատապարտում է հալածանքներն ու գնդակահարութիւնները եւ նշում, թէ «Խորհրդային Ազրբէյջանում ամենուրեք, խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր զօրքերի օգնութեամբ մենք անխնայ կերպով խեղդում ենք մուսաւաթիստ հակայեղափոխականներին, իսկ ձեր կառավարութիւնը Հայաստանում խեղդում է բանուորների եւ գիւղացիների կոմունիստական յեղափոխութիւնը... Ադրբ. Կոմուն. կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէն, Ռուս. Կոմ. կուսակցութեան Հայաստանի կոմիտէի ներկայացուցիչը եւ Հայաստանի գիւնուորա-յեղափոխական կոմիտէի Բաքուի ներկայացուցիչը, վրդովուած այն դահճային անարտութիւնից, որ ցուցահանում էք Հայաստանում մեր ընկերների նկատմամբ, որոշել է դիմել Մոսկուա, որտեղ անամօթաբար դիմել էք նաեւ

49 «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 227, էջ 350-351:

դուք՝ ուղարկելով ձեր ներկայացուցիչներին եւ միաժամանակ Հայաստանում անխնայ կոտորելով կոմունիստներին: Մենք համոզուած ենք, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ձեռք կառնի բոլոր միջոցները վերջ տալու ձեր արինոտ վարմունքին»:⁵⁰

Ս. Վրացեանը նկարագրում է բոլշեիկեան մամուլի վեր հանած պատկերը եւ փորձում է պարզել իրականությունը: Ըստ Վրացեանի, ձերբակալուել են 234 հոգի, որոնցից 120-ը ազատ են արձակուել, 3-ը մահապատժի են ենթարկուել:⁵¹ Երեւանի կառավարությունը եւ կամ Հ. Յ. Դաշնակցությունը հաւանաբար չէին պատկերացնում հայ բոլշեիկների ստեղծած անբարենպաստ կարծիքի ազդեցութեան խորությունը իր եւ բոլշեիկեան Ռուսաստանի կամ քեմալական Թուրքիայի յարաբերությունների մէջ: Կառավարությունը կարծում էր, թէ հայ բոլշեիկների ընթացքը անլուրջ է եւ Մոսկուայի հովանաւորությունը չի վայելում: Այս բովանդակութեամբ նշանակալից է Թերեքի (Վլադիկաւկազ) հայկական հիւպատոս՝ Յակոբ Քհնյ. Սառիկեանի զեկոյց-նամակը Համօ Օհանջանեանին ուղղուած: Գրությունը թուագրուած է Յուլիս, 1920, յղուած է Թիֆլիսից եւ Երեւանում ստացուած է Յուլիս 15-ին: Զեկոյցի մէջ ասում է՝ «Սովետական պատասխանատու գործիչների մէջ որեւէ թշնամանք դէպի մեր երկիրը չի երեւում, սակայն այլ են հայ կոմունիստները այստեղ եւ Բաքում: Մի կողմից խորին ատելություն դէպի մեր երկրում տիրող կառավարություն, միւս կողմից իշխանություն ձեռք ձգելու կոյր ձգտումը դրդում են այդ մարդկանց, որոնց մէջ ի դէպ պիտի ասել լուրջ քաղաքական հասունություն ունեցողները շատ են պակասում, անվերջ յարձակում գործել մամուլի էջերում ու միտինգներում Հայաստանի եւ նրա կառավարութեան վրայ: Կասկածից դուրս է, որ արեւմտեան ու ներքին ճակատներում յաջողություն ունենալու դէպքում դարձեալ հայ կոմունիստների դրդմամբ Հայաստանն

⁵⁰ Նոյն տեղում, փաստաթուղթ թիւ 222, էջ 346-347:

⁵¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 452:

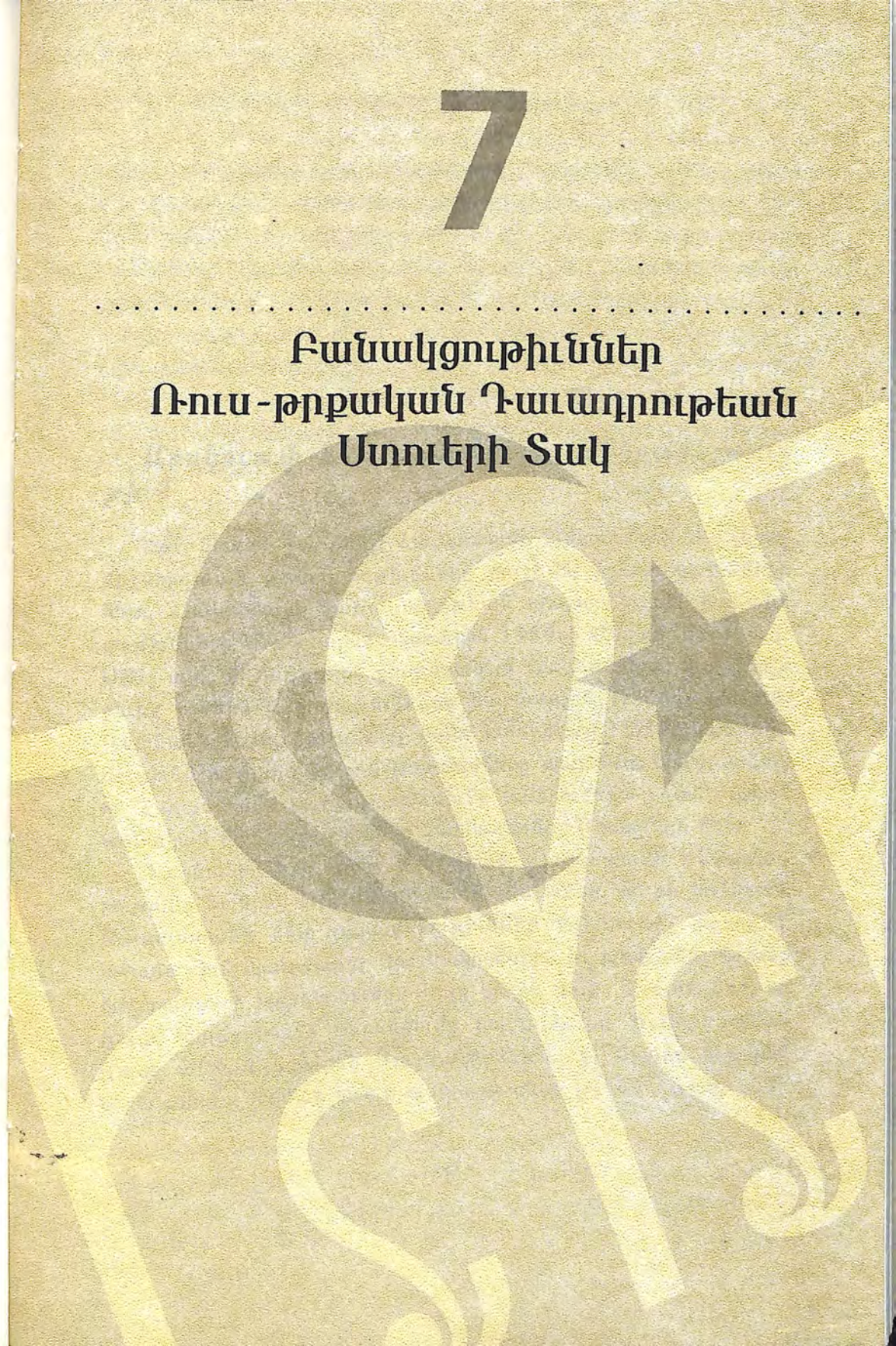
անախորժություններ պիտի ապրի իր նոր հարեւանի երեսից: Այդ անախորժությունները կանխելու միջոցներից միւսն էլ հայ ժողովրդի միահամուռ կամք առաջ բերելն է բոլոր քաղաքական կուսակցությունների համերաշխ գործակցութեամբ, որ այնքան բարերար կազդէր նաեւ գաղութային հայութեան վրայ [ընդգծումը հեղինակինն է]: Իմ համեստ կարծիքով, տէր նախարար, մեր կառավարությունը անտես չպիտի առնի այդ տրամադրությունն իր ներքին քաղաքականութեան մէջ գոնէ առժամապէս: Այժմ աւելի քան երբեքիցէ անհրաժեշտ է, որ հայ ժողովուրդն իր բոլոր խաւերով իր կառավարութեան հետ լինի, նրան թեւ ու թիկունք դառնայ»:⁵²

Յամենայնդէպս, այդ գրպարտությունները, եթէ այնուհետեւ իրենց անմիջական ազդեցությունը չունեցան, սակայն որպէս դատապարտելի ու նուաստացնող փաստեր գործածուեցին Հայաստանի կառավարութեան դէմ՝ թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին հարցերում նրան ծունկի բերելու նպատակով:

⁵² Զեկոյց-նամակը կրում է 167 համարը եւ Յուլիս 1920 թուականը, ստորագրուած՝ Հիւպատոս Յ. Սառիկեան, Երեւան մուտքի համարն է 3491. տես՝ ՀՀԿՊՊ Արխիւ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 465, էջ 28-29:

7

.....
Բանակցութիւններ
Ռուս-թրքական Դաւադրութեան
Ստուերի Տակ

Մոսկուայի հետ բանակցելու անհրաժեշտություն

Եթե նկատի չառնենք Հայաստանի անկախությունից յետոյ միջնորդուած տեսակցութիւնները բոլշեիկ իշխանութիւնների հետ, Հայաստանի կառավարութեան պաշտօնական բանակցութիւնները Մոսկուայում սկսուեցին 1920-ի Մայիսի վերջերին: Մինչ այդ, միջազգային քաղաքական պայմանները, հակաբոլշեիկ ուժերի յաջողութիւնները հարաւային Ռուսաստանում, Դաշնակիցների, ներառեալ նաեւ Ամերիկայի, նիթական օգնութիւնն ու քաղաքական խոստումները պատճառ էին դարձել, որ Հայաստանի կառավարութիւնը անհրաժեշտ չգտնի պաշտօնական բանակցութիւններ նախաձեռնել Մոսկուայի հետ:

Դաշնակիցների վրայ յոյս դրած Հայաստանի ղեկավարութիւնը նոյնիսկ այն մտավախութիւնն ունէր, որ բոլշեիկեան Ռուսաստանի հետ յարաբերութիւններ մշակելով, կարող է տհաճութիւն պատճառել Դաշնակիցներին եւ խափանել նրանց խոստումների իրագործումը: Բայց կային նաեւ մտածողներ, որ գուցէ Հայաստանի մերձեցումը բոլշեիկեան Ռուսաստանին գուցէ անհանգստացնի Դաշնակիցներին, եւ նրանք հայերին սիրաշահելու համար աւելի անապարանօք լուծեն Հայաստանի

հարցը: Չէ՞ որ մինչ այդ Դաշնակիցներն էլ յայտարարում էին, թե բոլշևիկեան իշխանությունը անօրինական տերն է Ռուսաստանի եւ շուտով պիտի տապալուի, հոգ չէ թե գաղտնի համաձայնությունն էին կնքում նրա հետ (ինչպէս, օրինակ՝ Բուլլիթթի առաքելությունը Մոսկուայում, 1919 Մարտին): Դաշնակիցների խոստումները սկսել էին գործնական քայլերի վերածուել: 1920-ի սկզբին նրանք արդէն de facto ճանաչել էին Հայաստանի անկախությունը եւ խոստանում էին վերջնական որոշումներ տալ Օգոստոսին: Այս իրողությունների լոյսի տակ, անապարանք չկար բոլշևիկեան Ռուսաստանին պաշտօնապէս խնդրարկուի ձեռք երկարելու:

Հայաստանի ղեկավարութեան արեւմտեան արեւելումը, Փարիզում գործող Հանրապետութեան պատուիրակութեան լաւատես եւ յուսալից զեկոյցների վրայ յենուած, ասելի էր շեշտաւորում: Հանրապետութեան պատուիրակները, նախագահութեամբ Աւետիս Ահարոնեանի, իրենց հանդիպումների եւ երոպացի դիւանագէտների կատարած հայանպաստ յայտարարությունների տպաւորություններով, Հայկական Հարցի բարենպաստ կարգադրութեան հաւաստիքն էին տալիս Հայաստանի կառավարութեան: Բայց տարօրինակ է, միթէ՞ն անատելի չէին մթնոլորտի փոփոխությունը, անտարբերությունը Կովկասի հանդէպ եւ շահագրգռությունը քեմալական Թուրքիոյ հետ բնականոն յարաբերություններ մշակելու եւ այնտեղ տնտեսական մեծ շահեր ապահովող գործառնություններ ձեռնարկելու:

Արեւմտեան կողմնորոշում թելադրող միջազգային այս ազդակներին հակակշռելու եկաւ բոլշևիկեան իշխանութեան վերջնական յաղթանակը ամբողջ Ռուսաստանում եւ Կարմիր Բանակի առաջխաղացքը դէպի Կովկաս: Դեմիկինի բանակը ջախջախուած էր, եւ Հիւսիսային Կովկասը 11-րդ Կարմիր Բանակի գրաւման տակ էր գտնուում: Այդ կացութեան մէջ Լենինը այլեւս անհրաժեշտ էր ակատում Բաքուն գրաւել: Մարտ 17-ին Կովկասի Ռազմայեղափոխական Խորհրդի նա-

խագահ Գրիգորի Օրջոնիկիձէին յղած հեռագրում Լենինը պարզում է այս հարցը. «Բաքուն վերցնելը մեզ չափազանց, չափազանց անհրաժեշտ է. բոլոր ջանքերը ուղղեցէ՛ք այդ բանին, ընդ որում պարտադիր է յայտարարությունների մէջ լինել խիստ դիւանագէտեւ առաւելագոյն չափով հաւաստիանալ տեղական հաստատուն խորհրդային իշխանութեան նախապատրաստման նկատմամբ»:¹

Գրիգորի Օրջոնիկիձէ

Միջանկեալ, Ապրիլի սկզբին կազմուեց Կովկասի Բիւրոն (Կաւբիւրօ)՝ Կովկասի մէջ խորհրդային ազդեցությունը տարածելու եւ բոլշևիկեան գործունէությունը դիրացնելու համար: Կաւբիւրոն պիտի կատարէր այն, ինչ որ Կրայկոմը թերացել կամ անկարող էր եղել իրագործելու:

Այսպիսի մի մթնոլորտում էր, որ Հայաստանի կառավարությունը որոշեց ուղղակի կապ հաստատել Մոսկուայի իշխանութեան հետ: Պէտք էր այլեւս ապահովել Մոսկուայի ճանաչումը Հայաստանի անկախութեան, մանաւանդ՝ որ զանազան խորհրդային ղեկավարներ խորհուրդ էին տալիս յարաբերությունների մէջ մտնել Ռուսաստանի հետ: Նոյն բովան-

¹ Լենին, «Երկեր», հատոր 51, էջ 193:

դակութեամբ Վլադիկավկազից Յակոբ Սառիկեանի միջոցով լուր էր ուղարկել նաեւ Օրջոնիկիձէն:

Մթնոլորտը աւելի յստակուեց, բուշեիկեան Ռուսաստանի ներկայութիւնը Կովկասում աւելի արմատական դարձաւ, երբ Ապրիլի վերջին, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, Կարմիր Բանակը մտաւ Բաքու:

Տապալուած էր Ազրբէյջանի անկախութիւնը:

Ազրբէյջանը խորհրդայնացած էր:

Այս գործին մեծ մասնակցութիւն էին ունեցել Բաքուի թուրք գործիչները (ինչպէս Խալիլ փաշան), որոնք հաւատում էին, թէ Ազրբէյջանի խորհրդայնացումով Կարմիր Բանակը կարող է անցք բացել մինչեւ Թուրքիա: Հայաստանի Խորհրդարանում ճիշտ էին կողմնորոշուել նրանք, որոնք Կարմիր Ազրբէյջանի նորակազմ Յեղկոմը համարում էին նոյն փանթօրանական նպատակներ հետապնդող մուսաւաթական կառավարութեան շարունակութիւնը:

Նոր խորհրդայնացած Ազրբէյջանի իշխանութիւնը, Մոսկուային իբրեւ թիկունք ունենալով, ճնշում էր Հայաստանի կառավարութեան՝ անյապաղ վերադարձնելու «Ազրբէյջանական հողերը»: Երեսանի կառավարութեան բողոքները Մոսկուային որեւէ արդիւնք չէին տուել, բայց դեռ չէր կորել հաւատը, թէ այժմ Մոսկուայի իշխանութիւնը միայն կարող է լուծել Հայաստանի եւ Կարմիր Ազրբէյջանի միջեւ գնալով աւելի սրուող անհամաձայնութիւնները:

4.4. պատուիրակութիւնը Մոսկուայում

1920-ի Ապրիլ 30-ին Հայաստանի կառավարութիւնը Մոսկուա ճամբեց իր պաշտօնական պատուիրակութեանը, որի անդամներն էին Լեւոն Ծանթը՝ նախագահ, Համբարձում Տէրտէրեանը եւ Լեւոն Զարափեանը խորհրդականներ:² Նրանց

² Համբարձում Տէրտէրեանը ռուսովցի էր եւ Ալեքսանդր Մեասհիկեանի դասընկերն էր եղել: Լեւոն Զարափեանը դարաբաղցի էր եւ

ողեկցում էին Ղարաբաղի Հայրենակցական Միութեան ներկայացուցիչներ Արամայիս Երզնկեանը եւ Սիմոնիկ Փիրումեանը, որոնք պիտի իրենց ներդրումը ունենային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու հարցում: Երկուսն էլ յայտնի մենշեիկներ էին, որոնք արդէն փոխուել էւ իրենց սոցիալիստ-ինտելեկտուալիստներ էին համարում:

Լ. Ծանթ

Լ. Տէրտէրեան

Լ. Զարափեան

Ա. Երզնկեան

Պատուիրակութիւնը պարտականութիւն էր ստանձնել Ռուսաստանին համոզելու՝ ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը (ներառեալ Լեւոնային Ղարաբաղը), գոնէ սկզբունքով ընդունել Թրքահայաստանի կցումը Հայաստանին, Հայաստանի ներքին գործերին չխառնուել, Հայաստանում կոմունիստական գործունէութիւն չտանել եւ վերջապէս թոյլատրել Հիւսիսային Կովկասում եւ Ռուսաստանում ցրուած հայ գաղթականներին Հայաս-

Տէրտէրեանի պէս ուժեղ ընկերվարական: Երկուսն էլ իրենց այդ հակումներով Դաշնակցութեան ձախ թելին էին պատկանում: Այս երկուսը մեծ դեր կարող էին վերցնել բանակցութիւնների մէջ, իսկ Լեւոն Ծանթի փոխարէն նախապէս վահան Փափագեանն էր նկատի առնուած, բայց այս երկուսի ընդդիմութեան բերումով որոշումը խափանուեց: Պատուիրակութեան նախադահ նշանակուեց Լեւոն Ծանթը, որ արեւմտահայ լինելով հանդերձ, գահ նշանակուեց Լեւոն Ծանթը, որ արեւմտահայ լինելով հանդերձ, Թիֆլիս էր ուսանել եւ ծանօթ էր կովկասեան մտայնութեան: Այս մասին տես՝ Բիշըրթ Յովհաննիսեան, *The Republic of Armenia, vol. IV, Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, (Berkeley, Los Angeles. London, University of California Press, 1996), էջ 46-47:

տանը խորհրդայնացնելու ձախող փորձից յետոյ Հայաստանից փախուստ տուած եւ Բաքու ապաստանած հայ բոլշեւիկները՝ Կասեան, Միկոյեան, Նուրիջանեան եւ ուրիշներ, փորձում էին խանգարել ռուս-հայկական համաձայնութիւնը: Մոսկուա յղած նրանց չափազանցած լուրերը խօսում էին Հայաստանում «դաշնակ կառավարութեան» գործադրած վայրագութիւնների, հարիրաւոր բոլշեւիկ ղեկավարների գնդակահարութեան ու զանգուածային ձերբակալութիւնների մասին: Սրանից աւելի կարելոր՝ հետզհետէ աճում էր ազգայնական Թուրքիայի գործօնը Միջին Արեւելքում: Մոսկուայում բանակցութիւններ էին գնում ազգայնական Թուրքիայի հետ: Միւս կողմից Կարմիր Ազրբէյջանի ղեկավարութեան, յանձինս՝ Յեղկոմի անդամներ Նարիման Նարիմանովի եւ Միրզա Դաւուդ Հիւսէյնովի, կարծի կեցուածքը Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հարցում, նրանց շարունակ ճնշումը Մոսկուայի ղեկավարութեան վրայ եւ այդ անհատներին քաջալերող ու թիկունք հանդիսացող Օրջոնիկիձէի թրքանպաստ յանձնարարութիւնները Մոսկուային իրենց ազդեցութիւնն էին գործել Մոսկուայի հայաստանեան քաղաքականութեան վրայ:

Նարիման Նարիմանով

Լեւոն Շանթի վկայութեամբ, այս ճնշումներին անսալով է, որ Յունիսի վերջերին Չիչերինը նոր առաջարկներ է ներկա-

յացնում հայ պատգամաւորներին.¹¹ Ղարաբաղը Ազրբէյջանին զիջել, Զանգեզուրը վիճելի համարել, փոխարէնը ստանալ Նախիջեւանը: Ահա՛ այս հանդիպումի ընթացքին է, որ Չիչերինը բողոքում է մայիսեան ապստամբութիւնների հետեւանքով Հայաստանի կառավարութեան ձեռք առած ծանր միջոցների դէմ, որի մասին ըստ երեւոյթին լուր չունէին անգամ հայ պատուիրակները: Չիչերինը խօսում է հազարաւոր գնդակահարուածների մասին եւ ազդարարում, որ եթէ հալածանքները չդադարեցունեն, խորհրդային իշխանութիւնը կկասեցնի բանակցութիւնները:

Առաջարկուած նոր պայմանների լոյսի տակ պատուիրակութիւնը չի կարողանում որոշում տալ՝ համաձայնուել եւ ստորագրել պայմանագիրը, թէ ոչ: Տէրտէրեանը յիշում է, թէ ինքը եւ Զարաֆեանը համաձայն էին ամէն գնով պայմանագիրը ստորագրել, որ ճշանակում էր Խորհրդային Ռուսաստանի ճանաչումը Հայաստանի անկախ հանրապետութեան, իսկ Շանթը առարկել էր, թէ պատուիրակութիւնը լիազօրութիւն չունի նախնական պայմաններից այսքան շեղուած պայմանագրի տակ ստորագրութիւն դնելու: Շանթը հեռագիր է յղում Երեւան՝ կառավարութեան պատասխանը իմանալու համար: Յատկանշական է, որ պատասխանը հասնում է մէկուկէս ամիս յետոյ միայն, երբ արդէն ընդհատուել էին բանակցութիւնները: Այս մասին մտորելով՝ Տէրտէրեանը հարց է տալիս. «արդեօք մե՞ր կառավարութիւնն էր ուշացրել պատասխանը, թէ՞ խորհրդային կառավարութիւնը գիտակցաբար ուշ յանձնեց մեր կառավարութեան պատասխանը»:¹² Տէրտէրեանը իրաւացի էր կասկածելու, քանի որ այդ մէկ ամսուայ ընթացքին, երբ Հայաստանի պատուիրակութիւնը ապարդիւն սպասումի էր դատապարտուած, Մոսկուայում ձեւաւորում էր Կովկասի

¹¹ Տես՝ Լեւոն Շանթի նամակները Վրացեանին, նոյն տեղում, էջ 608-615:

¹² Հ. Տէրտէրեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, Փետրուար, թիւ 2 (336) էջ 17:

ապագան: Դարձեալ Տէրտէրեանի վկայութեամբ, պատուիրակութեանն ընկերակցող երկու դարաբաղցիները խորհրդային կառավարութիւնից հինգ միլիոն ուրլի ստանալով՝ առանց լուր տալու մեկնել էին, ինչպէս երեսուս է Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի համար կանխորոշուած ծրագիրը ի գործ դնելու: Նոյնն է նաեւ Ծանօթի տպաւորութիւնը այս երկուսի մասին. սրանք Մոսկուա հասնելով՝ ո՛չ թէ սատարել էին Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու գործին, այլ միացել էին բոլշեւիկեան քարոզչութեան՝ հաւատացնելու Մոսկուայի իշխանութեանը, որ Ղարաբաղի գիւղացիութիւնն ու աշխատաւորութիւնը անհամբեր բոլշեւիկների գալուստին է սպասում:¹³

Թրքական քարոզչութիւնն ու դիւանագիտական յարաբերութիւնների ցանցը ընդլայնւում էին անյապաղ: Բաքուի իր գործիչների միջոցով եւ Ազրբէյջանի Յեդկոմի մասնակցութեամբ անդադար ճնշում էր գործադրում 11-րդ Կարմիր Բանակի վրայ՝ նրա օգնութեամբ Զանգեզուրի վրայով անցնելու եւ «Նախիջեւանի թուրքերին հայերի յարձակումներից պաշտպանելու» համար: Թուրքերը մանաւանդ օգտագործում էին բոլշեւիկների ապստամբութիւնների դէմ Հայաստանի կառավարութեան միջոցառումները եւ սպանդի ու գնդակահարութեան չափազանցուած պատկերներ ներկայացնում: Այսպէս, թուրքերը եւ Բաքում ապաստանած հայ բոլշեւիկները փորձում էին կասկածի ենթարկել նաեւ Նախիջեւանը՝ հայեւոոս համաձայնութեան վերջին տարբերակի մէջ ճշուած միակ հողատարածքը, որ անվիճելիօրէն Հայաստանին էր պատկանում: Իսկ Կարմիր Բանակը, Ազրբէյջանի յորդորներից ու գանգատներից քաջալերուած, Նախիջեւան թուրքերին հասնելու եւ նրանց փրկելու համար, փորձում էր գրաւել

¹³ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 455-ի ծանօթագրութիւն. նաեւ՝ Լեւոն Ծանօթի նամակը Վրացեանին, էջ 612:

Զանգեզուրը, որ արդէն պայմանագրի մէջ վիճելի էր յայտարարուած:¹⁴

Դիւանագիտական եւ քարոզչական այս քարդ ձեռնարկութեանց դիմաց շատ խեղճ էր Դաշնակցութեան կամ Հայաստանի կառավարութեան տեղեկատուութեան ու քարոզչական ցանցը Մոսկուայում, թէեւ ազդեցիկ կապեր ունեցող բազմաթիւ դաշնակցականներ ու համակիրներ դեռ շարունակում էին ապրել Խորհրդային Ռուսաստանի մայրաքաղաքում:

Համբարձում Տէրտէրեանը, որ միակ վկայագրողն է պատուիրակութեան Մոսկուայում ունեցած գործունէութեան, յիշում է, թէ Մոսկուայի իշխանութիւնները պատուիրակութեան տրամադրել էին մի ծածկագիր՝ Թիֆլիսի վրայով Մոսկուայից Երեւան կապ հաստատելու համար: Յատկանշական երեւոյթ է, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաք Երեւանը դեռ հաղորդակցութեան ուղղակի կապ չունէր Մոսկուայի հետ: Այդքան յետադէմ եւ անկարելի էր մնացել Երեւանը ցարական իշխանութեան օրօք:

Բանակցութիւնների ապարդիւն վախճանը

Հայաստանի կառավարութեան պատասխանը դեռ պատուիրակութեան չհասած, Յուլիս 1-ին Չիչերինը յայտնում է, թէ բանակցութիւնները ընդհատուած են եւ պիտի սկսուեն Երեւանում՝ Մոսկուայի կառավարութեան եւ Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի լիազօր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի հետ:¹⁵ Չիչերինը ուղղակի հեռագրել էր

¹⁴ Հայ-ռուսական բանակցութիւնների մանրամասները՝ Բ. Յովհաննիսյանի նորագիտ արխիւային ձոյն հիւթերի լոյսի տակ կատարած բացայայտումների ընդմիջից, տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. IV, էջ 46-62:

¹⁵ Բորիս Լեգրանը իրաւաբան էր եւ Թիֆլիսում ուսանած լինելով՝ ծանօթ էր կովկասեան իրավիճակին ու մթնոլորտին: Նա 1906-ից միացել էր բոլշեւիկներին եւ ղեկավարութեան աստիճանները բարձրանալով՝ 1920-

Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությանն էլ, Ռուսաստանի միջնորդությանն մի շարք բարեմասնությունները թունելուց յետոյ, յայտնել, թէ «Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանի ժամանումը Երեւան կնպաստի կուտակուած բոլոր թիրիմացությունները պարզելուն, եւ Սովետական կառավարութիւնը յուսով է, որ հայկական կառավարութիւնը կհամոզուի այն ուղու արդարացիութեանը, որով ընթանում է Սովետական կառավարութիւնը»:¹⁶ Այդ վերջին օրերի ընթացքում Չիչերինը իզուր էր փորձել համոզել Կովկասի քաղաքական ու զինուորական ղեկավարութեան՝ զսպելու Հայաստանի իշխանութեան դէմ ունեցած իրենց ցասումն ու Հայաստանի հողերի պահանջը, մանաւանդ, որ Սովնարկոմը եւ բոլշեւիկեան կուսակցութեան Քաղբիրոն (Պոլիտբիւրո) առայժմ համաձայն էին բուրժուական Հայաստանի եւ Վրաստանի գոյութեան: Կովկասի բոլշեւիկ ղեկավարութեան անդորդուելի կեցուածքը եւ կենտրոնի դէմ նրանց մէջ առաջացած բացասական տրամադրությունները պարտադրեցին Մոսկուային՝ փոխելու իր ուղիքները եւ բանակցությունները առկախելու: Այսպիսով, Ռուսաստանը կարող էր նաեւ ժամանակ շահել նախ՝ իրականացնելու ռուս-թրքական համաձայնությունը եւ ապա Հայաստանի հարցը լուծելու:

Բանակցությունների առկախումից յետոյ էլ հանգիստ չէին Ազրբէյջանի ղեկավարները: Նրանք ցանկանում էին օր առաջ, նոյնիսկ առանց Կարմիր Բանակի մասնակցութեան, Ղարաբաղին ու Զանգեզուրին տիրանալ: Անօգուտ էին Ազրբէյջանի կոմունիստ ղեկավարներին ուղղուած Չիչերինի նախատական հեռագրերը: Չիչերինը մինչեւ անգամ ամբաստանում էր նրանց մուսաւաթական, այսինքն՝ մահմեդական-ազգայնական քաղաքականությունն եւ նպատակներ հետապնդելու մէջ: Բայց միայն նրանք չէին այդ հարցի վրայ պնդողները:

ին պաշտօն էր ստացել արտաքին գործոց կոմիսարիատում: Տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. IV, էջ 61:

¹⁶ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 230, էջ 352-353:

Բորիս Լեգրան

Յուլիս 10-ին Համառուսական Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտկոմը Մոսկուայում մի բողոք-դիմումագիր է ստանում, որի մէջ Հայաստանին առաջարկած հողային բաժանումները (Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջեւան) համարում էր անարդար եւ կովկասեան յեղափոխութեան շարժումի ոգուն հակընդդէմ: Գրութեան մէջ նշուած էր նաեւ, որ թէ՛ Ղարաբաղի եւ թէ՛ Զանգեզուրի հայ գիւղացիությունը ցանկանում է օր առաջ Հայաստանի դաշնակ իշխանութեան լծից ազատուել: Բողոք-դիմումագրի տակ ստորագրել էին Բուդու Մդիվանին (Կարբիւրո), Նարիմանովը (Ազրբէյջանի Յեղկոմ), Միկոյեանը եւ Նանէշվիլիին (Կենտկոմ) եւ Լեւանդովսկին, Վեսնիկն ու Միխայիլովը (11-րդ Կարմիր Բանակի Ռազմայեղափոխական Կոմիտէ):¹⁷

Բանակցությունների ընդհատման մասին պատուիրակությունը հեռագրով տեղեկացնում է Երեւան: Ապա տեղի է ունենում ձեւական մի հանդիպում Լեգրանի հետ: Մասնակցում էր նաեւ Լեգրանի հայ խորհրդականը՝ յայտնի ղարաբաղցի բոլշեւիկ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը:¹⁸ Պատուիրակությունը անգործու-

¹⁷ Տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. IV, էջ 74:

¹⁸ 1920-ի Օգոստոսին, ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի Կովկասեան Բիւրոյի որոշումով, Սահակ Տէր Գաբրիէլեանը նշանակում է լիազօր ներկայացուցիչ Հայաստանում: Տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 236, էջ 361:

պիտի ենթարկուի: Այս վերաբերմունքը Երեւանի Բիրօ-կառավարութեան անվստահութիւնն էր ցոյց տալիս բոլշեւիկների հանդէպ: Փաստը այն էր, որ մի կողմից Չիչերինը խոստումներ էր տալիս Հայաստանին, միւս կողմից Կարմիր Բանակը Հայաստանի սահմաններն էր բախում: Կառավարութիւնը կասկած ուներ նաեւ, որ խումբը իր հետ բոլշեւիկ գործիչներ ու քարոզչական նիւթեր է բերում: Յետոյ կար մի այլ վերապահութիւն. դեռ Ծանօթի պատուիրակութիւնը Երեւան չէր հասել եւ կառավարութիւնը, նախքան Լեգրանի հետ բանակցութիւններ վերսկսելը, ցանկանում էր իր պատուիրակութիւնից մանրամասն գեկուցում լսել:

Լեգրանին ցոյց տուած վերաբերմունքից անհանգստացած եւ այն մտավախութեամբ, որ Երեւանի այս ընթացքը կարող է վնասել հայկական շահերին, Թիֆլիսում Հայաստանի ներկայացուցիչ Տիգրան Բէկզադեանը դիմում է Վրաստանի կառավարութեան՝ Լեգրանին Թիֆլիս հրաւիրելու: Նա նաեւ այս գծով զգուշացնում է Համօ Օհանջանեանին, Երեւան: Բէկզադեանը Երեւան էր ճամբել նաեւ Չիչերինի վերջին հեռագիրը, ուր նա Կարմիր Բանակի գործողութիւնները Հայաստանի սահմաններում բացատրում էր իբրեւ խաղաղութեան պաշտպանութիւն Հայաստանի եւ հարեւանների միջեւ: Չիչերինը այդ հեռագրում յիշեցնում էր նաեւ, թէ Մոսկուայի իշխանութիւնը փորձում է Թրքահայաստանի հողերից գոնէ մի մասը կորզել Թուրքիայից եւ Հայաստանին միացնել: Հեռագրում կատարուած հաստատումներին եւ տրուած խոստումներին հաւատք չընծայեց Հայաստանի կառավարութիւնը, քանի որ միանգամայն հակառակ ուղղութեամբ էին ծաւալում իրադարձութիւնները թէ՛ Հայաստան-Թուրքիա եւ թէ՛ Հայաստան-Ազրբէյջան սահմաններում: Հայաստանի թերթերը գրում էին ռուս-թրքական մօտիկ յարաբերութիւնների, շուտով կնքուելիք համաձայնութեան եւ ի հետեւանս այդ համաձայնութեան՝ Հայաստանին սպառնացող վտանգների մասին: Օհանջա-

նեանի պատասխան-հեռագիրը Չիչերինին այդ լարուած մթնոլորտն է արտացոլում:²⁰

Դիւանագիտական այս հաղորդակցութիւններին զուգընթաց կոխ էր գնում Ջանգեզուրում: Իրականութեան մէջ, Կարմիր Բանակի ուղղակի մասնակցութիւնը կոտին, նրա յարձակումները Հայաստանի վրայ եւ միեւնոյն ժամանակ Մոսկուայում տարուող բանակցութիւնները մի նոր փուլի մէջ էին դրել հայեւոյս յարաբերութիւնները: Այդ փուլը ընդգրկում էր թէ՛ դիւանագիտական, թէ՛ ռազմական գործողութիւններ եւ արտացոլում էր իրական պատկերը բոլշեւիկեան քաղաքականութեան:

Իթթիհատականները եւ բոլշեւիկ-Քեմալական կապը

Քեմալական Թուրքիան կարեւոր ձեռնարկումների մէջ էր մտել Խ. Ռուսաստանի հետ բարենպաստ յարաբերութիւններ մշակելու համար: Ռիչըրդ Յովհաննիսեանը գրում է, որ խորհրդային բանակի սպայ Սեմեոն Բուդեոննին գաղտնի տեսակցութիւն էր ունեցել Մուսաֆա Քեմալի հետ, 1919 Մայիս 25-ից Յունիս 12-ին, Քեմալի Հաւզա եղած ժամանակ: Այս տեսակցութեան ընթացքում Բուդեոննին հաւաստիացրել էր Քեմալին, որ Մոսկուան Թուրքիային թիկունք կը կանգնի եւ կարգիլի թրքական հողի վրայ քրդական, հայկական եւ պոնտական պետութիւնների ստեղծումը: Յատկապէս հայերը, — ասել էր Բուդեոննին, — գլխացաւաւ են եւ մանաւանդ ասել էր Բուդեոննին, — գլխացաւաւ են եւ մանաւանդ նրանց հնչակներն ու դաշնակցականները արկածախնդիր մարդիկ են, որ կարող են ծառայել ամեն մի բարձրացող ուժի:²¹ Նոյն ծիրի մէջ 1919-ի աշնանը վրաց բոլշեւիկ Ծալուա Էլիաւան էր Պոլիս ուղարկուել: Նա հանդիպումներ էր ունեցել

²⁰ Մանրամասները տես՝ նոյն տեղում, էջ 72-80:

²¹ *The Republic of Armenia*, vol. I, էջ 444:

նախկին իթթիհատականների հետ եւ նրանց հետ համագործակցութեան ծրագրեր էր մշակել: Հետաքրքիր է, որ ծրագիրը ներկայացուել էր Մուստաֆա Քեմալին, որը մերժել էր այն, քանի որ այնտեղ Թուրքիայի Ազգային Շարժումը նկատի չէր առնուած եւ առանձին չէր յիշուած:

Քեմալական Թուրքիոյ եւ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի համագործակցութիւնը իրականացնելու գործում մեծ դեր էին ստանձնել նաեւ Իթթիհատի այն պետերը, որոնք Մուդրոսի զինադադարից յետոյ (1918, Հոկտեմբեր 30) Բեռլին էին ապաստանել: 1919-ի վերջերին Թալէաթը մի նամակով Բեռլինից տեղեկացնում էր Անգարա, թէ բոլշեւիկների հետ Բեռլինում ունեցած տեսակցութեան ընթացքում, նրանցից խոստում է առել օգնելու Անատոլոյի ազգային շարժման. այդ բերումով էլ ինքը Էնվեր եւ Ջեմալ փաշաներին եւ Ազմի բէյին Ռուսաստան է ուղարկել գործը հետապնդելու:²² Այդ օրերին Բաքու էր գտնուում նաեւ նախկին իթթիհատական դոքտ. Ֆուատ Սաբիթը, որ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ազգային Թուրքիայի յարաբերութիւնների մէջ կարեւոր դեր էր ստանձնել:

Հետաքրքրութիւնը փոխադարձ էր: Բոլշեւիկեան Ռուսաստանը հին ու թրծուած թուրք դիւանագէտների կարիքն ուներ՝ Թուրքիոյ նոր տէրերի հետ լեզու գտնելու համար: Իսկ ռուս-թրքական ապագայ համագործակցութեան ծրագրի մէջ կարեւոր գործօն էր Հայաստանը եւ նրա սահմանները: 1920-ի Յունիսին, Ջեմալը նամակով Մոսկուայից յայտնում է Մուստաֆա Քեմալին՝ Հայկական Հարցի շուրջ բոլշեւիկների մտահոգութիւնների մասին: Յայտնում է նաեւ, որ Մոսկուան յատուկ դեսպան պիտի ուղարկի երկու պետութիւններին հետաքրքրող հարցերի մասին տեղի վրայ խօսելու համար:²³

Իթթիհատականները պատրաստել էին ապագայ համագործակցութեան ենթահողը, բայց նրանց միջնորդութիւնը եւ Մոսկուայում ծաւալած գործունէութիւնը այդքան էլ անշահախնդիր գետնի վրայ չէր կատարում: Իրադրութիւնները ճշգրիտ ըմբռնելու համար պիտի նկատի ունենալ, որ Էնվերը եւ իր հետեւորդները տակաւին Թուրքիոյ իշխանութեան վերադառնալու յոյսեր էին փայփայում, եւ այս տեսակետից Քեմալը մրցակից էր համարում: Քեմալականները անտարակոյս ըմբռնում էին դա, եւ նրանց զգուշաւոր վերաբերմունքը դէպի իթթիհատականները այդտեղից էր բխում: Մոսկուան օգտագործում էր երկուսին էլ: Այս իրողութիւնը արտացոլում է 1921-ի Նոյեմբերին Արտաշէս Բաքալեանի՝ Թաւրիզում Ատրպատականի դաշնակցական մարմիններին տուած տեղեկութիւնների մէջ: Այստեղ Բաքալեանը ի մէջ այլ հարցերի դիտել է տալիս, թէ «քեմալականներն ու Էնվերականները առանձին-առանձին են դաշնակցել մեծամասնականների հետ, եւ, թէեւ երկուսի նպատակն էլ նոյնն է, սակայն ունին եւ իրենց ուրոյն "կուսակցական" շահերն ու ձգտումները»:²⁴ Ապա նա օրինակ է բերում Էնվերի կազմակերպած «Կարմիր Դիւիզիա»ն, որ բաղկացած էր Ռուսաստանում գերի մնացած ասկէարներից եւ թաթարներից, որպէսզի յարմար առիթի, երբ սրուեն յարաբերութիւնները քեմալականների հետ, այդ «դիւիզիա»ն օգտագործուի Թուրքիոյ իշխանութիւնը քեմալականներից խլելու համար: Մուստաֆա Քեմալը գիտակցում էր այս բոլորը, բայց նաեւ չէր հրաժարում իթթիհատականների համագործակցութիւնից՝ յամենայնդէպս, նախընտրելով նրանց կենտրոնից հեռու գործուղել:

1920-ի Մայիսին Քեմալը Մոսկուա է ճամբում իր պատուիրակներին Բեքիր Սամիի գլխաւորութեամբ: Հայաստանի կառավարութեան յարուցած արգելքների պատճառով, պատուիրակութիւնը մեծ դժուարութեամբ եւ երկարատեւ ճամբոր-

²² «Հայաստան եւ Հայ Դատը» էջ 244-245: Հատուածը քաղուած է Ալի Ֆուատի «Միլի Մունատէլէ Հաթրաթը» («Յուշեր Ազգային Շարժումէն») գրքից, էջ 42:

²³ Տես՝ Նոյն տեղում, էջ 245:

²⁴ Է.Յ.Դ. Արիսի, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 121 բ., փաստաթուղթ թիւ 6:

դուրսիցից յետոյ է Մոսկուա հասնում: Պաշտօնական բանակցութիւնների բացումը կատարում է Յուլիս 24-ին: Նախքան այդ, երբ Մոսկուայի եւ Անգարայի միջեւ հաղորդակցութիւնը բաւական մեծ դժուարութիւնների հետ էր կապուած, Մոսկուա էր եկել Բաքում գործիչ դարձած Խալիլ փաշան եւ անպաշտօն բանակցութիւններ էր տանում: Խալիլը Էնվերի հօրեղբայրն էր, որ յաջողել էր ձերբակալութիւնից խոյս տալ եւ Անատոլոյի խորքերը ապաստանել: Նա հետագայում միացել էր Քեմալի Ազգային Ծարժումին եւ աշխատանք էր տանում Բաքում՝ բոլշեւիկ-քեմալական համագործակցութեան ճամբան հարթելու:²⁵ Մոսկուա գնալով՝ Խալիլն էլ իր հերթին Չիչե-րինին եւ Կարախանին Մուստաֆա Քեմալի անունից խոստանում էր պայքարել Դաշնակիցների դէմ եւ Ազգայնական Ծարժումը տարածել ամբողջ Թուրքիայում, եւ դրա համար նա հայցում էր Խ. Ռուսաստանի օժանդակութիւնը՝ զէնք, զինամթերք եւ դրամ քեմալական զօրքերի համար:²⁶ Ահա այս անձնաւորութիւնն էր, որ Մոսկուայից, Թուրքիային խոստացուած ոսկոյց մի մեծ բաժին (500 կիլոգրամ) առած, ընկերակցում էր Լեգրանին դէպի Կովկաս նրա առաքելութեան մէջ: Խալիլ փաշան պատեն առիթի էր սպասում Բաքուից Անգարա մեկնելու եւ իր արժէքաւոր բեռը, նուէր ոսկին ու զինամթերքը Քեմալին յանձնելու, իսկ այդ առիթը պիտի ստեղծէր Կարմիր Բանակը՝ Գորիս-Նախիջեւան ճամբան բացելով:

Դիւանագիտական եւ ռազմական դասաւորումները կատարում էին ի վնաս Հայաստանի եւ ի շահ թուրք-ռուսական ապագայ գործողութիւնների: Այդուհանդերձ, անհամբեր էին թուրքերը: Մուստաֆա Քեմալը ցանկանում էր օր առաջ յարձակուել Հայաստանի վրայ, իսկ Մոսկուայի մօտեցումը

աւելի զգուշաւոր էր: Ծանօթ պատմիրակութիւնը Մոսկուա էր գտնում, եւ Չիչերինը խոստացել էր ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը, միջնորդել՝ նրա եւ Թուրքիայի անհամաձայնութիւնները հարթելու եւ սահմանային շրջաններում խաղաղութիւն հաստատելու համար: Անգարայում այն տպաւորութիւնն էր տիրում, որ Մոսկուան զգայուն է հայկական հարցի նկատմամբ: Ի հարկէ, առերեւոյթ ակնյայտ այս զգայնութեան պատճառն այն էր, որ բոլշեւիկեան Ռուսաստանը խուսափում էր Դաշնակիցներին իր դէմ լարելուց: Մոսկուայում կար այն կարծիքը, թէ Դաշնակիցները հայկական հարցը նպաստաւոր կերպով լուծելու համար պատրաստ են միջամտելու: Ամէն պարագայի, Քեմալն էլ փորձում էր քաղաքագիտօրէն մօտեցալ հարցին: Դրա միջոցներից մէկը հայերին եւ Հայաստանի կառավարութեան, մանաւանդ՝ դաշնակ կառավարութեան քրիստոնէայ աշխարհի մօտ վարկաբեկելն էր: Այս քաղաքագիտական խաղը, սակայն, չէր խանգարում Անգարայի իշխանութեան՝ իր աճապարանքի մէջ յուշագիր ներկայացնելու Հայաստանի կառավարութեան եւ պահանջելու հայկական զօրքերը յետ քաշել մինչեւ Բրեստ-Լիտովսկի սահմանները, հակառակ պարագայում յարձակում սպառնալով:

Հայաստանի սահմանում կուտակուած թրքական բանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիրը անհամբերութեամբ սպասում էր յարձակման հրամանին, որ ուշանում էր. փոխարէնը Անգարայի ազգային կառավարութեան սպայակոյտի պետ գնդ. Իսմէթը Օգոստոս 1, 1920 թուակիր նամակով ազդարարում էր նրան ինքնագլուխ գործողութիւնների չդիմել ու յայտնում էր, թէ «Խալիլ փաշան, որ գտնում է թուրքազրբէյջանցի-ռուս ուժերի հրամանատարական կազմում, մեզ հանգստացնում է Մոսկուայից՝ հաւաստիացնելով, որ Հայաստանը մեր սահմանների վրայ յարձակուելու դէպքում սպառ-

²⁵ Խալիլի պատմիրակութեան մասին տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. II, էջ 213:

²⁶ Մանրամասները տես՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 248-249:

նական ուժի կը հանդիպի իր թիկունքում»:²⁷ Ուրեմն, թուրքերը պետք չէր անապարանօք որեւէ քայլի դիմէին:

Հայաստանին ներկայացուած յուշագիրը նույնիսկ անհանգրստացնում է Չիչերինին: Այդ բերումով, 1920, Օգոստոս 4-ի հանդիպման ընթացքում Կարախանը Բեքիր Սամիին փոխանցում է Չիչերինի դժգոհությունը եւ նշում, թէ Հայաստանի հետ խնդիրը մի պատրուակ գտնելով իրենք կը կարգադրեն: Հենց այս հանդիպման ընթացքում է, որ ձեւակերպում է Ազրբեյջանի մէջ պահուած անգլիացի գերիների եւ Մալթայի մէջ բանտարկուած թուրքերի փոխանակման հարցը: Մալթայի բանտարկեալները, դրանց մէջ նաեւ հայկական ջարդերի պատասխանատուներ, հայազգի Կարախանի միջնորդութեամբ պիտի ազատուէին՝ Մուստաֆա Բեմալի Ազգային Ծարժումը զօրացնելու եւ Հայաստանի վրայ յարձակումը դիւրացնելու գործին լծուելու համար:²⁸

Կարմիր Բանակը թիզ առ թիզ հայկական հողերն է խլում

Նոյն ժամանակ, երբ Լեզրանն ու Խալիլ փաշան Բաքու էին գտնուում, ազրբեյջանցիները Կարմիր Բանակի օգնութեամբ կոխ էին մղում Դրոյի եւ Գարեգին Նժդեհի զօրագնդերի դէմ Նախիջեւանի, Ղազախի եւ Զանգեզուրի մէջ ու սպառնագին առաջանում: Մոսկուայի հրամանով, 11-րդ Կարմիր Բանակի Ռազմայեղափոխական Խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձէն ստիպուած էր եղել Կարմիր Բանակին յետ պահել Վրաստանի եւ Հայաստանի վրայ յարձակողականին մասնակցելուց, սակայն հետագայում, Կովկասի բոլշեիկեան կառոյցների դեկապարութեան հետ ձայնակցած, Մոսկուայի իշխանաւորներին

կարողացել էր համոզել առնուազն Ղարաբաղ-Նախիջեւան միջանցքը գրաւելու: Մոսկուայի իշխանաւորները հաւատացել էին, թէ ինչպէս Կովկասից է զեկուցում, այդ վայրերի հայ եւ մահմեդական բնակչությունը գրկաբաց է ընդունում Կարմիր Բանակին: Այս հապճեպ ռազմական գործողութեան համաձայն չէր միայն 11-րդ Կարմիր Բանակի հրամանատար Լեւանդովսկին, որն իրապաշտօրէն տեսնում էր տիրող իրավիճակը, հակախորհրդային խլրտումները խորհրդայնացած Ազրբեյջանում եւ յարմար էր նկատում նախ՝ խաների ու բէկերի անհանգստությունները լուծել, յետոյ ռազմական նոր գործողությունների դիմել: Բայց վերջապէս, Յունիս 22-ին կենտրոնից արտօնություն էր եկել Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջեւան, Զուլֆա եւ Օրդուբադ գօտին գրաւման տակ առնելու եւ բոլոր տեղերում խորհուրդներ հաստատելու:²⁹

Այն ընթացքում, երբ Հայաստանի կառավարությունը Մոսկուայից եկող իր պատուիրակներին էր սպասում եւ ձգձգում էր Լեզրանի հետ հանդիպումը Երեւանում, շարունակում էր կատաղի կոչը: Դրոյի ու Նժդեհի ուժեղ պաշտպանութեանը Կարմիր Բանակը հակադարձում էր աւելի զօրաւոր յարձակումով. «Ոչ մի գուր զինուած դաշնակների: Մա'հ բոլոր նրանց, որոնք զենք կը վերցնեն Կարմիր Բանակի դէմ», - հնչում էր բանակի մէջ սփռուող ճշմարտանք: Օգոստոս 7-8-ին Դրոն Գորիսը թողնելով՝ նահանջի ճամբան բռնեց, մէկ անգամ եւս յուսախաբ անելով Նժդեհին: Մինչեւ Օգոստոս 10-ը Սիսիանը գրաւուած էր արդէն, եւ թուրքերի առջեւ ազատ էր Նախիջեւանի ճամբան: Խալիլ փաշան հասել էր իր նպատակին:

Հայաստանի կառավարութեան համար այլեւս անհրաժեշտ էր ամէն կերպ կասեցնել Կարմիր Բանակի առաջ-խաղացքը, վերջացնել պատերազմը Խ. Ռուսաստանի հետ: Յուլիս 29-ին Լեզրանը Թիֆլիսից հեռագրել էր Երեւան եւ խորհուրդ տուել առանց Ծանօթի պատուիրակութեան վերադարձին սպասելու

²⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 463:

²⁸ Այս տեսակցութեան մասին, տես՝ «Հայաստան Եւ Հայ Դատը», էջ 251-252:

²⁹ Տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. IV, էջ 63-65:

բանակցութիւնները վերսկսել:³⁰ Ժամանակը ձգձգում էր: Ծանօթի պատուիրակութիւնը հազիւ կարողացել էր Օգոստոսի սկիզբներին դուրս գալ Մոսկուայից, բայց փոխադրական միջոցների չգոյութեան պատճառով ուշանում էր Երեւան հասնել: Վերջապէս որոշում է տրուում Լեզրանին հանդիպել Թիֆլիսում, մինչեւ Մոսկուայի պատուիրակութեան Երեւան գալը: Եւ Հայաստանի կառավարութիւնը, որ Չիչերինի առաջարկած պայմաններով չբարարուած՝ պնդում էր Դաշտային Ղարաբաղի վրայ, պարտադրուած էր շուտափոյթ կնքել աւելի նուաստացուցիչ մի համաձայնագիր:

Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներն էին Արշակ Զամալեանը եւ Արտաշէս Բաբալեանը, Ռուբէն Իզբաշեանին իբրեւ խորհրդական ունենալով: Թիֆլիսում Լեզրանին հանդիպելով՝ Հայաստանի պատուիրակութիւնը պահանջ է դնում Կարմիր բանակից պարպելու Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը. մինչդեռ 11-րդ Բանակը այդ վայրերը գրաւած, Գորիս-Նախիջեւան ճամբան բացած, վերջնագիր էր ներկայացնում եւ Մոսկուայից արտօնութիւն ուզում Հայաստանի վրայ շարժուելու: Ստեղծուած նոր պայմաններում դրուած պահանջները անիմաստ էին, եւ հայ պատուիրակները պարտաւոր էին զիջումներ կատարել: Հայաստանի կառավարութիւնը նոյն անգիջող կեցուածքով էր մօտեցել այս բանակցութիւններին եւս, ինչ որ Մոսկուայում: Անմիջական հաղորդակցութեան պակասը այնտեղ պատճառ էր դարձել համաձայնագրի վերջնականացման եւ ստորագրութեան առկախման, սակայն հարցը տարբեր էր Թիֆլիսում: Կարմիր Բանակի յառաջխաղացքի վտանգին վկայ էին ու հաղորդակից թէ՛ Հայաստանի կառավարութիւնը եւ թէ՛ նրա պատուիրակութիւնը: Եւ աւելին, Հայաստանի կառավարութիւնը կորցրել էր այն օրերի ինքնավստահութիւնը, որ ձեռք էր բերել Մայիսեան ապստամբութիւնները յաջողութեամբ սաստելով, ինքնավստահութիւն, որ

³⁰ Լեզրանի հեռագիրը տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 235, էջ 360-361:

փոխանցում էր նաեւ Մոսկուայի պատուիրակութեանը: Այլեւս պէտք էր տեղի տալ:

Օգոստոս 10-ին կնքում է առժամեայ համաձայնութիւնը՝ վերջ տալու զինուորական գործողութիւններին: Ըստ այդ համաձայնագրի, Հայաստանի զօրքերը գրաւելու էին Ծահթախտ-Խոկ-Ազնաբերդ-Սուլթանբէկ եւ ապա Քիւկիից հիւսիս եւ Բազարազայից արեւելք անցնող գիծը, իսկ Ղազախի շրջանում՝ այն գիծը, որ բռնում էին Յուլիս 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերը գրաւման տակ էին պահում Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջեւան շրջանները:³¹ Համաձայնագրի մէջ, հայկական պատուիրակութեան պահանջով ներառուել էր մի կէտ, ըստ որի խորհրդային ուժերի գրաւած շրջանների մասին որոշումը վերջնական չի, եւ Երեւանի մէջ ստորագրուելիք դաշնագիրը պիտի դրանց առնչութեամբ վերջնական որոշման լանգի:³²

Հայաստանի կառավարութեան հետ ստորագրուած այս դաշնագրով, Խ. Ռուսաստանը իրականացնում էր թուրքերին եւ Ազրբէյջանին տուած իր խոստումը. չէ՛ որ հազիւ երկու շաբաթ առաջ, Կարախանը Մոսկուայում Թուրքիոյ Ազգայնական Ծարժումի ներկայացուցիչ Բեքիր Սամիին յայտնել էր, թէ հրամայել են, որ Ղարաբաղի, Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի շրջանները գրաւուեն ի նպաստ Ազրբէյջանի:³³

Ծակատագրի տարօրինակ խաղով այս համաձայնագիրը առաջին պաշտօնական փաստաթուղթն էր երկու պետութիւնների մէջ ստորագրուած: Մի իրայատուկ հակասութիւն: Մի կողմից, դա նշանակում էր պարտութիւն եւ հողերի կորուստ

³¹ Դրոյշի եւ Նժդեհի դէմ տարուող Կարմիր Բանակի գործողութիւնների, Զանգեզուրում կատարուած բոլշեւիկեան վայրագութիւնների եւ Դրոյշի Օգոստոս 7-ի նահանջի մասին տես՝ *The Republic of Armenia*, vol. IV, էջ 80-89:

³² «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 457:

³³ Մէջբերումը կատարուած է զօր. Ալի Ֆուատի յուշերից: Տես՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 251:

Հայաստանի համար, միւս կողմից, փաստում էր Ռուսաստանի ճանաչումը Հայաստանի Հանրապետութեան:

Թիֆլիսում ստորագրուած այս առժամեայ համաձայնագիրը մեծ դժգոհութիւն առաջ բերեց Դաշնակիցների մօտ: Թէ՛ Անգլիոյ եւ թէ՛ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները, որոնք զլացել էին Խ. Ռուսաստանի դէմ Հայաստանի կառավարութեան տարած պայքարի մէջ որեւէ օգնութիւն ցոյց տալ, այժմ մեղադրում էին նրան՝ Դաշնակիցների թշնամիների հետ համաձայնագիր ստորագրելու համար:

Այնուամենայնիւ, այս համաձայնագրով կնքուած զինադադարը չյարգուեց Ազրբէյջանի կողմից: Թէեւ Լեզրանը հրահանգել էր Կարմիր Բանակի բոլոր զօրամասերին կոչիւր դադարեցնել, բայց թուրքերը յաճախակի յարձակումներով փորձում էին ոչնչացնել Դրոյի պաշտպանութիւնը Դարալագեազում (Վայոց Ձոր) եւ Նժդեհի դիմադրութիւնը՝ Ղափանի լեռներում: Աւելին, այդ համաձայնագրով Հայաստանի տրամադրութեան տակ դրուած Երեւան-Զուլֆա երկաթուղագիծն էլ, թուրքերի կամայականութեան ենթարկուած, երբեք չբացւեց: Կարմիր բանակը յաջողել էր Դրոյին չէզոքացնել եւ հիմա նպատակ էր դրել կործանելու դաշնակների վերջին ամրութիւնը Զանգեզուրում: Նժդեհը իզուր էր իր դիրքերի ուղղմամբ կատարել կարեւորութիւնը բացատրելով Երեւանի կառավարութեանը եւ Դաշնակցութեան Բիւրոյին՝ օգնութեան կանչում: Կարմիր Բանակը իր ծրագիրը իրագործելու համար հատու գործողութիւններ էր ձեռնարկել:

Երեւանից կտրուած ու անօգնական երկար դիմադրութիւնից յետոյ Սեպտեմբեր 6-ին Նժդեհն էլ նահանջի ճամբան բռնեց եւ Խուստուփի լեռները քաշուեց: Ղափանը յայտարարուեց խորհրդայնացած: Այս անգամ Խուստուփի լեռներում ամրացած Նժդեհը իր պարտիզաններով կուում էր թէ՛ թուրք բանակի, թէ՛ ազրբէյջանցիների եւ թէ՛ Կարմիր Բանակի դէմ:

Հայաստանի եւ Խ. Ռուսաստանի մէջ կնքուած համաձայնագիրը, որքան էլ նուաստացուցիչ հայերի համար, խախտուեց

Կարմիր Ազրբէյջանի կողմից, չբաւարարեց նաեւ Ազգայնական Թուրքիային: Բեքիր Սամին, որ դեռ շարունակում էր բանակցութիւնները Մոսկուայում, բողոքում է Լենինին, մանաւանդ այն առումով, որ երկաթուղագիծը հայերի հսկողութեան տակ մնալով՝ յետաձգում էր դէպի Թուրքիա ճանապարհի բացումը: Լենինը հանգստացնում է նրան յայտնելով, թէ սխալ է գործուել, շուտով նպատաւոր կարգադրութիւններ կը լինեն եւ սխալը կսրբագրուի:³⁴

Լենինը նպատակ ուներ Հայաստանի միջով ճամբայ բացել ու ձեռք երկարել Մոստաֆա Քեմալի զօրքերին, բայց նախընտրում էր Հայաստանի մասին որեւէ կարգադրութիւն կամ նախաձեռնութիւն իր ձեռքում պահել եւ համոզում էր թուրքերին սպասել:

Դաշնակիցների պարտքը հայ ժողովրդին

Հետաքրքիր զուգահեյություններ, նոյն օրը, երբ Թիֆլիսում կնքում էր հայ-ռուսական համաձայնագիրը, Փարիզի հաշտութեան խորհրդածողովում ստորագրում էր Սեւրի դաշնագիրը, ուր Դաշնակիցները եւ պարտուած Թուրքիայի ներկայացուցիչը ճանաչում էին Հայաստանի անկախութիւնն ու հողային ամբողջութիւնը:

Ո՛ր էր իրականութիւնը, Փարիզո՞ւմ, որտեղ Դաշնակիցները Հայաստանի անկախութեան մանդատը ստորագրած, իրենց պարտքը հայ ժողովրդին հատուցած էին համարում եւ հանգիստ խղճով յետ քաշում, թէ՛ Կովկասի ճակատներում, որտեղ Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքը թիզ առ թիզ Հայաստանի հողերն էր խլում:

34 «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 253:

Պողոս Նուպար Փաշա

Աւետիս Ահարոնեան

Մէկ կողմից, Սեւրի դաշնագրի տարածած ոգեւորութիւնը եւ եւրոպական շրջանակներում աշխատող հայ դիւանագէտների՝ Երեւան փոխանցած լաւատեսութիւնը, միւս կողմից Ռուսաստանից եկող վտանգի ու Մոսկուայի արհամարհոտ վերաբերմունքի առաջացրած կասկածն ու անորոշութիւնը, հակասական մթնոլորտ էին ստեղծել Երեւանում: Նման մի իրավիճակի մէջ Հայաստանի կառավարութիւնը պիտի որոշում կայացներ՝ կա՛մ ուրանալ Սեւրը, ինչ որ պահանջում էին ռուսները, եւ կառչել ռուսների խոստումներին, կա՛մ հաւատալ Դաշնակիցներին, յենուել նրանց բարի կամեցողութեան վրայ եւ սպասել: Սեւրի դաշնագրին կառչելու պարագային էլ Հայաստանը չէր կարող անտեսել ռուսական գործօնը: Դաշնագրի ստորագրութիւնից հազիւ մի քանի օր յետոյ, Օգոստոս 13-ին, «Le Temps» թերթում, «La note du gouvernement des Etas Unis» գրութեամբ, ԱՄՆի պետական քարտուղար Բէյնքրիջ Քոլքիի ստորագրութեամբ, ներկայացում էր Միացեալ Նահանգների տեսակէտը Սեւրի մասին: Քոլքին շեշտում էր, որ Հայաստանի սահմանների վերջնական հաստատումը պիտի լինի Ռուսաստանի համաձայնութեամբ եւ օգնութեամբ:³⁵

³⁵ ՀԽՍՀ Պետական կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ, Ֆոնդ 100, գործ 529, թուղթ 85:

Հայաստանի կառավարութեան համար ճանապարհի կէսից յետ դարձ չէր կարող լինել: Նա ստորագրել էր Սեւրի դաշնագիրը, որոշած լինելով՝ զէնքի ուժով պահել իր անկախութիւնը: Այս ուղղութեամբ, 1920-ի Օգոստոսին, Հայաստանի կառավարութիւնը Վրաստանի իր դիւանագիտական ներկայացուցչի՝ Տիգրան Բեկադեանի միջոցով մի յուշագիր յղեց անգլիական կառավարութեան ներկայացուցչին Թիֆլիսում եւ նրա միջոցով նաեւ Դաշնակիցներին: Յուշագիրը պարզում էր Հայաստանի վտանգաւոր իրավիճակը, եւ քաղաքական ու դիւանագիտական օգնութիւն խնդրում: Իբրեւ պատասխան այս դիմումին, Անգլիան որոշ քանակութեամբ զինուորական համազգեստ, զէնք ու ռազմամթերք է ուղարկում, եւ միայն այդքանը: Հայաստանը յաւելեալ ո՛չ մի օգնութիւն չստացաւ Դաշնակիցներից:³⁶

Այս առիթով Արտաշէս Բաբալեանը դիտել է տալիս, թէ հայութեան զոյգ պատուիրակութիւնները Եւրոպայում ի վիճակի չեղան Դաշնակիցների այնքան կարեւոր օժանդակութիւնը ապահովել Հայաստանին՝ իր թշնամիներին դիմադրելու համար: Նրա կարծիքով ուղարկուած զէնքն ու ռազմամթերքը ո՛չ թէ արդիւնք էին պատուիրակութեան բարեխօսութեան, այլ Անդրկովկասի անգլիական ներկայացուցչի Լիքի ջանքերի եւ մանաւանդ այն հանգամանքի, որ Հայաստանի կառավարութիւնը կարողացել էր ճնշել բոլշեւիկեան շարժումը:³⁷ Այս կարծիքի մէջ ճշմարտութիւն կայ անշուշտ, բայց կայ նաեւ մէկ կարծիքի մէջ ճշմարտութիւն կայ անշուշտ, բայց կայ նաեւ մէկ այլ իրողութիւն, որ առնչում է այդ օրերի միջազգային դիւանագիտական խճճուած հարցերին, Դաշնակիցների ներքին մրցակցութեան եւ վերջապէս աշխարհաքաղաքական նոր իրադրութեան սաղմնաւորման հետ: Դաշնակիցները, որքան էլ

³⁶ Դաշնակիցների օգնութեան մասին, տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 253: Յուշագրի բնագիրը տես՝ Նոյն տեղում, էջ 272-276:

³⁷ Տես՝ Արտաշէս Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի Անկախութեան Պատմութենէն», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1923, էջ 108:

բարեկամական տրամադրություն է մարդասիրական նպատակներ ունենային, յոգնած ու քայքայուած, փորձում էին ամենախաղաղ ու դիրքին միջոցներով Միջին Արեւելքի իրավիճակը կարգաւորել: Իսկ անկախ Հայաստան, առանց նրանց զինուորական ուղղակի մասնակցութեան, այսինքն՝ առանց նոր պատերազմների մէջ ներքաշուելու հնարաւոր չէր:

Այնուամենայնիւ, իրականութիւն էր Սեւրի դաշնագիրը, եւ այդ լոյսի տակ ու Անգլիայից հասած զինական օգնութեամբ օգետորում, Հայաստանի կառավարութիւնը եւ դաշնակցական ղեկավարութիւնը մէկ անգամ եւս թեքում էին դէպի Դաշնակիցները ու հրաժարում Հայկական Հարցը ամբողջովին Խ. Ռուսաստանի հետ կապելու տարբերակից: Հայաստանի կառավարութիւնը վճռել էր շարունակել կոիր՝ ի խնդիր Հայաստանի անկախութեան պահպանման, մինչդեռ Խորհրդային Ռուսաստանը թէ՛ իր բանակով եւ թէ՛ իր դիւանագիտական առեւտրով արդէն դարձել էր միակ որոշիչ ազդակը Հայաստանի ապագայի:

8

Վտանգուած էր Հայաստանի Անկախութիւնը

Զեւանորում էր ոռու-թրքական դաւը՝ Հայաստանի դէմ

Մուստաֆա Քեմալը անհամբեր սպասում էր պատեհ առիթի՝ Հայաստանի դէմ յարձակման դիմելու: Այս գործողութեան նախապատրաստական փուլի մէջ, 1920-ի ամառուայ ընթացքում, թուրք գործիչները հաքում ապահովում էին բոլշեւիկների համագործակցութիւնը, իսկ Թիֆլիսում շօշափում էին Վրաստանի բռնելիք դիրքը այդ յարձակման պարագային:¹ Հետագայում, Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքում Կարաբեքիրը յայտնել էր Խաւիսեանին, թէ Եուսուֆ Քեմալ բէյը եւ Ալի Ֆուատը վրաց կառավարութեան հետ դաշն էին կապել, որ հայ-թրքական պատերազմի պարագային Վրաստանը չէզոք մնար եւ դրա փոխարէն ստանար Բորչալուի ու Ախալքալաքի գաւառները եւ Արդահանի շրջանը:²

¹ Վրացեանը «Հայաստանի Հանրապետութիւն»ում (էջ 464-465) խօսում է Պոլսում լոյս տեսնող «Ժուրնալ Դ'Օրիան» թերթի մի թղթակցութեան մասին, որ Կարաբեքիրը կարծիք էր յայտնում Հայաստանի վրայ յարձակուելու պարագային Վրաստանի բռնելիք դիրքի մասին:

² «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 307:

քաղաքական խայծի մեջ այնքան է յառաջացել, որ հայերին խոստացել է հողեր, որոնք պարզապես թուրքերին են պատկանում: Հայերը ասելի տրամաբանական պիտի լինեն ու գոհանան իրենց իրաւունքներով եւ տրամաբանութեամբ կատարեն իրենց պարտականութիւնները»:⁶

Արեւելեան Ազգերի Համագումարի փակման ուղերձում Հայաստանին առնչուող պարբերութիւնը հարազատ արտացոլքն է այդ համագումարում Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դրութեան մասին հայ բոլշեւիկների ներկայացուցիչների կողմից վերտառութիւնը կրող զեկուցումի: Ուղերձում ասուած է՝ «Ի՞նչ է անում Անգլիան Հայաստանում եւ Վրաստանում: Իր ոսկու միջոցով գիւղացի եւ բանուոր զանգուածներից դաշնակ եւ մենշեւիկ վարձկան կառավարութիւնների ատելի լուծի տակ է պահում. իսկ այդ կառավարութիւնները ահաբեկում ու ճնշում են ժողովրդին եւ պատերազմի մէջ են ներքաշում նրանց, պատերազմ՝ ընդդէմ Ազրբէյջանի եւ Ռուսաստանի ժողովուրդների, որոնք ազատագրուել են բուրժուական լծից»:⁷

Կոչ ուսուիթուր՝ ռազմական միացեալ գործողութեան

Արեւելեան Ազգերի Համագումարի որոշմամբ ընտրուել էր 48 հոգուց բաղկացած քարոզչական եւ գործողութեան մշտական խորհուրդ՝ ներկայացուցիչներ ունենալով համագումարին մասնակցող բոլոր երկրներից: Խորհրդին մաս էին կազմում

⁶ Խոսքը Ծաքերի, *Le premier congres des peuples de l'Orient, Baku-1920. Documents inedits avec une introduction historique de Cosroe Chaquerie* (Tehran, Iran, Publication de L'Institut Sultanzade Pour La Recherche Ouvriere, 1982), էջ 205:

⁷ Ուղերձի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը տես՝ նոյն տեղում, էջ 264-268. մէջերումը էջ 266-ից:

Կիրովը, Օրջոնիկիձէն, Նարիմանովը, Ստասովան, Պալովիչը, Մախարաձէն (Վրաստան), Աւիսը (Հայաստան) եւ ուրիշներ:⁸ Այս խորհրդի նախագահութեան մէկ վերլուծութիւն-եզրակացութիւնը, որ «Թելադրանք Կոմիւնտերնին» խորագիրն է կրում, կարեւոր մի փաստաթուղթ է քեմալական եւ բոլշեւիկեան բանակների Հայաստանի դէմ կատարած միացեալ գործողութեան վրայ լոյս սփռող: Այս փաստաթուղթը հայերէն թարգմանութեամբ առաջին անգամ լոյս տեսաւ «Գրական Թերթ»-ում (Երեւան, 1990թ., Յունիս 8), որպէս «Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան եւ սոցիալիստական շինարարութեան Հայաստանի պետական արխիւի գգրոցներում պահուող» մի «լոյծ գաղտնի» փաստաթուղթ: Գրութիւնը 1920-ի Սեպտեմբեր 17-ին Բաքուից յղուած է եղել երրորդ ինտերնացիոնալի գործադիր նախագահութեան եւ Ռ.Կ.Կ.ի Կ.Կ.ին, պատճենը՝ Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. արտգործժողկոմին:

Անվերապահ իրապաշտութեամբ նկարագրուած խորհրդային իշխանութիւնների Մերձաւոր Արեւելքում թոյլ տուած սխալների ու ձախողութիւնների ծիրում, «թելադրանք»ի հեղինակները դատապարտում են Հայաստանի հետ կնքուած զինադադարի պայմանագիրը. դա համարում են թուլութեան վկայութիւն, որ առիթ պիտի տայ Հայաստանի կառավարութեան՝ իր դիրքերը ամրապնդելու: Յատկապէս Ղարաբաղում, Զանգեզուրում ու Ղազախում (որոնք հեղինակները ազրբէյջանական հողեր են համարում) Հայաստանի կառավարութիւնը խորհրդային իշխանութիւնը տապալելու եռանդուն աշխատանք պիտի ծաւալի: Իսկ այդ վայրերում տիրող հակախորհրդային տրամադրութիւնները միայն կարող են սատարել այդ նպատակի իրագործմանը, քանի որ «տեղական ղեկավարների իսկ խոստովանութեամբ Ադրբէյջանում խորհրդային իշխանութիւնը պահում է բացառապէս ռուսական սուլիների վրայ»:

⁸ Ա. Բ. Յարութիւնեան «Արեւելքի Ժողովուրդ-ների Առաջին Համագումարը», էջ 52:

Այս իրողութեանը, ըստ հեղինակներին, ասելանում է նաեւ այն պարագան, որ Մուստաֆա Քեմալի Ազգային Ծարժումն էլ զուրկ է իր պայքարը շարունակելու միջոցներից: Եթէ չլինի Խորհրդային Ռուսաստանի «նիթական օգնությունն ու բարոյական աջակցությունը», Ազգային Ծարժումը կը ճնշուի: Աւելին, «Կովկասում ու Թուրքեստանում փանիսլամական հակայեղափոխութեան աշխուժացումը» կարող է նոյնիսկ մինչեւ թուրք սուլթանի իշխանութեան վերականգնման առաջնորդել եւ մահմեդականներին Խորհրդային Ռուսաստանի դէմ «սրբազան պատերազմ»ի մղել:

«Թելադրանք»ը կացութիւնը փրկելու միակ ելքն է համարում «յեղափոխական Թուրքիայի հետ միաւորուելու դրօշի ներքոյ Հայաստանի վրայ յարձակուելը»: Դա կփրկի Թուրքիոյ Ազգային Ծարժումը եւ Խորհրդային Ռուսաստանին կընձեռի իր դէմ ելած թշնամիներին «առանձին-առանձին ջարդելու հնարաւորութիւն»:

Հայաստանի դէմ կատարուելիք ռազմական գործողութիւնների մէջ «թելադրանք»ի հեղինակները մեծ դժուարութիւն չեն նախատեսում, քանի որ «Ադրբեջանը բոլշեւիկներից ազատագրելու դրօշի ներքոյ մեր վրայ դաշնակցականների յարձակման պարագայում ադրբեջանական բնակչութեան մի մասը մեր դէմ կլինի, իսկ դաշնակցականներից ազատագրելու դրօշի ներքոյ Հայաստանի վրայ մեր յարձակման դէպքում մեզ հետ կլինի ոչ միայն ադրբեջանական ամբողջ բնակչութիւնը, այլեւ հայերի մի մասը»: Նախատեսւում էր, որ ռազմական գործողութիւնների բեռը ընկնելու էր Թուրքիոյ վրայ, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանի դերը լինելու էր ասելի ցուցական: Այսպէս, որպէս քարոզչական միջոցառում, մանաւանդ՝ Արեւմտեան Եւրոպայում ստեղծուելիք հասարակական զայրոյթը չէզոքացնելու համար, առաջարկւում էր «Ամբողջ մամուլով եւ Եւրոպայում հրապարակայնութեան մեր բոլոր օրգանների օգնութեամբ հսկայական աղմուկ կբարդացնենք հայ-թուրքական կոտորածների եւ դրանց մէկընդմիջտ վերջ

տալու անհրաժեշտութեան մասին, եւ այդ կոտորածները դադարեցնելու պատրուակով մեր զօրքերը կմտնեն Հայաստան՝ նրա զօրքերից ամայացած արեւելեան սահմանից [քնագրային բացթողում] եւ փոխարէնը կհաստատուի խորհրդային իշխանութիւն»:

«Թելադրանք Կոմիւներին» հետաքրքրական վերլուծութիւն-յանձնարարութիւնը վերջանում է ընդգծելով, որ «Արեւելքում յեղափոխութիւնը փրկելու համար անհրաժեշտ են խորհրդային զօրքերի անշապաղ յարձակումը Հայաստանի վրայ եւ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատում»:

Անվիճելիօրէն պատրաստ էր հողը՝ ոռոսեւթուրք միացեալ յարձակումով Հայաստանի անկախութիւնը տապալելու:

Յարձակում Հայաստանի վրայ

Թէեւ Մուստաֆա Քեմալի կողմից յստակ ուղղութիւն էր տրուած առանց Անգարայի համաձայնութեան Հայաստանի դէմ գործողութեան չդիմել, այնուամենայնիւ, նոյնիսկ դիտողութիւն ստանալու գնով, Կարաբեքիրը շարունակում էր սահմանային ոտնձգութիւններն ու յարձակումները: Միս կողմից, Մուստաֆա Քեմալը պատեն առիթի էր սպասում, նախ՝ վստահ լինելու, թէ ընդհանուր յարձակման պարագայում պիտի ունենայ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի օժանդակութիւնը. յետոյ՝ Հայաստանի վրայ թուրքիոյ յարձակումը չպիտի զայրացնի Դաշնակիցներին:

Սեպտեմբերի սկիզբներին Օլթիի գրաւումը Դաշնակիցների անտարբերութեան էր հանդիպել, իսկ Մոսկուայի հետ ստորագրուած համաձայնագիրը եւ հետագայ բանակցութիւնները արդէն ապահով գրաւականներ էին Ռուսաստանի համագործակցութեան: Արեւելեան Ազգերի Համագումարին մասնակցած թուրք պատուիրակները եւս նոյն հաւաստիացումն էին տալիս ու պնդում Հայաստանի դէմ յարձակուելու անհե-

տաձգելիություն վրայ: Վախ կար, որ եթե նախքան Թուրքիոյ յարձակումը Հայաստանի վրայ եւ նախքան այն, որ Թուրքիան առիթն ունենայ իր ցանկացած սահմաններին հասնել, Հայաստանը խորհրդայնանայ, այդ դեպքում ուսուցից գիշում ստանալը անելի դժուար պիտի լինի: Այս բոլորից բացի, դադարել էր նաեւ Յունաստանի յարձակողականը: Կարաբեքիրը ամբողջ ուժով պատրաստ էր Հայաստանի դէմ ընդհանուր յարձակման դիմելու: Եւ Մուստաֆա Քեմալը, որ Մալիսից ի վեր քաղաքական հաշիւներով փորձել էր Կարաբեքիրին յետ պահել, այլեւս պատճառ չունէր չհամաձայնուելու:

Մուստաֆա Քեմալ եւ Կարաբեքիր

Սեպտեմբեր 24-ին, խիստ գաղտնի պայմաններում, տրուել էր ընդհանուր յարձակման որոշումը, որ պիտի գործադրուէր Սեպտեմբեր 28-ի լուսաբացին՝ յանկարծակի բերելով հայկական ուժերին: Սեպտեմբեր 27-ին, դարձեալ գաղտնօրէն գումարուած Ազգային Մեծ Ժողովում, Քեմալը յայտնում է որոշման մասին, որ ընդունում է մեծ ոգեւորութեամբ: Սեպ-

տեմբեր 28-ին, դեռ լոյսը չբացուած, սկսում է Թուրքիոյ ազգային բանակի ընդհանուր յարձակումը արեւմուտքից: Առաջին հարուածով գրաւում է Սարիղամիշը, իսկ Կարմիր Բանակի հարուածը իջնում էր Իջեւանից եւ Նախիջեւանից: Ինչպէս Կարօ Սասունին է նկատում, «Մէկուն կողմէ սկսուած խռովութիւնները կ'օգնէին միսին՝ նորաստեղծ հանրապետութեան դէմ պատերազմ սկսելու. եւ այս պատերազմը՝ քայքայելով մեր բանակը, կը բանար Դիլիջանի դռները հիւսիսի աշխարհակալներուն առջեւ»:⁹

Հայաստանի կառավարութիւնը շփոթի էր մատնուել: Մէկ կողմից, Փարիզի ու Թիֆլիսի իր ներկայացուցիչների միջոցով զէնքի, զինամթերքի ու պարէնի օգնութիւն ստանալու դիմում էր կատարում Դաշնակիցներին, միւս կողմից Լեզրանի միջամրտութիւնն էր հայցում: Դաշնակիցները որեւէ գործնական օժանդակութիւն չէին հասցնում: Հայերին թղթի վրայ միացեալ Հայաստան պարգեւած՝ նրանք մտադիր չէին Հայաստանի կենաց մահու պայքարին մասնակցելու. շոայլում էին կարեկցական խօսքեր ու խոստումներ միայն:

Թուրքիոյ վտանգին դէմ դնելու համար Հայաստանի Բիրօ-կառավարութիւնը մէկ անգամ եւս զօրաշարժի ենթարկեց Դաշնակցութեան շարքերը: Սեպտեմբեր 29-ին հրատարակած «Բոլոր ընկերների մոբիլիզացիա»-ն կոչ է անում «Դէպի գործ.... Դէպի ֆրոնտ»:¹⁰ Կառավարութեան կոչին էին միացել նաեւ Հայաստանում գործող տարբեր կուսակցութիւններ: Կամաւորները դէպի ճակատ էին շտապում: Թուրք բանակի մերձեցումը դէպի Հայաստանի սիրտը եւ նոր կոտորածների հեռանկարը սարսափի էր մատնել բոլորին:

Հոկտեմբեր 23-ին հրատարակած մի հաղորդագրութեամբ, Անգարայի կառավարութիւնը իր ձեռնարկած զինուորական

⁹ Կարօ Սասունի, «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», (Բէյրութ, Տպարան Համազգային, 1970), էջ 13:

¹⁰ Կոչի բնագիրը, տես՝ Հ.Յ.Դ., Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 120, փաստաթուղթ թիւ 16:

գործողության պատճառը համարում էր Հայաստանի դաշնակցական կառավարության երկու տարուայ ընթացքում երկրի թուրք բնակչության հանդեպ ի գործ դրած վայրագութիւնները եւ սպանողով կամ տեղահանութեամբ Հայաստանը թուրքերից մաքրելու քաղաքականութիւնը: Իսկ այս վերջին գործողության մէջ Անգարայի կառավարութիւնը հայերին ներկայացնում էր որպէս նախայարձակ: «Սեպտեմբեր 24-ին» սկսած ռազմական գործողութիւններով, — բացատրում էր հաղորդագրութիւնը, — հայերը նպատակ ունէին մինչեւ Էրզրում առաջանալ: Ուստի, թրքական բանակը պարտաւոր էր պաշտպանության դիմելու:¹¹

Մեռելածին հայելոռուս պալմանագիրը

Ծանթի պատուիրակութիւնը Երեւան էր հասել Սեպտեմբեր 14-ին միայն եւ համոզուած պնդում էր, որ ինչ գնով էլ լինի, պիտի համաձայնութեան գալ բոլշեիկների հետ, թէկուզ եթէ դա վտանգի տակ դնի Սեւրի դաշնագիրը: Նրանք յոյս ունէին, որ այդ միջոցով կարելի կլինի Մոսկուային համոզել՝ Կարմիր Բանակը Նախիջեւանից, Ղարաբաղից ու Զանգեզուրից դուրս բերելու: Հայաստանը երկու կրակի մէջ էր մնացել, եւ Ռուսաստանի միջամտութիւնն ընդունելը անխուսափելի էր: Բայց Մոսկուայի համար այլեւս անկարելի էր բանակցութիւնները վերսկսել Երեւանում: Հայաստանի պատուիրակության նախապէս ներկայացուած պայմանները այլեւս կորցրել էին իրենց այժմէականութիւնը: Մոսկուան պատրաստ էր թուրքերին ժամանակ տալ, որպէսզի իրենք իրենց սահմանները Հայաստանի հետ կարգադրեն, բայց, ի հարկէ, միեւնոյն ժամանակ չպիտի ուզէր առիթ տալ Դաշնակիցներին մտածելու, թէ բոլշեիկեան Ռուսաստանը հովանաւորում է ազգա-

յին Թուրքիոյ յարձակումը Հայաստանի վրայ: Այս զգուշաւոր քաղաքականութեան թելադրութեամբ, Լեզրանն էր այս անգամ յետաձգում իր ժամանումը Հայաստան: Նոյնիսկ մեծ հարց էր դարձել նրա կեցութեան պայմանները Երեւանում, եւ ամբողջ Սեպտեմբեր ամիսը Լեզրանի ներկայացուցիչը անցկացրել էր Երեւանում նրա մեծաթիւ պատուիրակության համար յարմարութիւն փնտրելով:

Երեւանի դաշնակցական մամուլը վերլուծում էր կացութիւնը եւ առանց վերապահութեան յայտարարում, թէ թրքական յարձակումները կատարում են Մոսկուայի հաւանութեամբ եւ թէ բոլշեիկեան Ռուսաստանը հայ ժողովրդի արհմարքու թշնամի թուրքերի հետ միացել է Հայաստանը բզկտելու:

Վերջապէս, Հոկտեմբեր 11-ին, 47 հայ եւ թուրք բոլշեիկներով շրջապատուած, Երեւան է հասնում Լեզրանը: Բանակցութիւնները սկսում են Հոկտեմբեր 13-ին: Լեզրանը պահանջում էր հրաժարուել Սեւրի դաշնագրից, թոյլ տալ խորհրդային զօրքերին՝ Հայաստանի վրայով անցնել եւ քեմալական զօրքերին հասնել եւ ընդունել Խ. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը՝ Հայաստանի եւ իր հարեւանների միջեւ սահմանային վեճերը լուծելու: Հայաստանի պատուիրակութիւնը, որ նոյն Մոսկուայի բանակցութիւններին գործողուած կազմն էր, մերժում է առաջին կէտը: Ի վերջոյ համաձայնութիւն է կայանում մի քանի այլ կէտերի շուրջ: Այդ նոյն ընթացքում Հայաստանի ներկայացուցիչները Թիֆլիսում իզուր փորձում էին Վրաստանի համագործակցութիւնը ապահովել՝ Թուրքիոյ դէմ միացեալ ճակատ կազմելու: Վրաստանը Թուրքիոյ կողմից վտանգ չէր սպասում:

Լեզրանի հետ բանակցութիւնները տեւում են շուրջ երկու շաբաթ: Այդ ընթացքում, ըստ Համբարձում Տէրտէրեանի վկայութեան, Լեզրանի հայ օգնական Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը ծածուկ յայտնել էր իրեն, որ վերջնագիրը չընդունուելու պարագային Խորհրդային Ռուսաստանը որոշել է զինուորական

¹¹ Հաղորդագրության բնագիրը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 466-468:

գործողութեան դիմել: ¹² Հոկտեմբեր 28-ին արդէն պատրաստ էր պայմանագրի նախագիծը, ուր 1) Խ. Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախութիւնը եւ ներքին անձեռնմխելիութիւնը. Հայաստանի մէջ պիտի մտնէր Զանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի վիճակը պիտի որոշուէր իրաւարարութեամբ. 2) Խ. Ռուսաստանը պիտի միջամտէր՝ կասեցնելու Հայաստան-Թուրքիա պատերազմը. 1914-ի սահմանի վրայ պիտի ստեղծուէր չէզոք գօտի, եւ սահմանային վեճերը պիտի լուծուէին Ռուսաստանի միջնորդութեամբ. 3) Հայաստանը համաձայնում էր ռուսական զօրքերին արտօճել իր ճամբաները գործածելու. Թուրքիա փոխադրուող զէնքի 30 տոկոսը պիտի մնար Հայաստանին՝ իբրեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց. 4) Հայաստանը ընդունում էր Խ. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը իր եւ հարեւանների հողային վեճերը լուծելու համար. 5) Խ. Ռուսաստանը Հայաստանին վճարելու էր 2.5 միլիոն ոսկի ռուբլի, բացելու էր նաւթային ճամբան, մատակարարելու էր երկրագործական գործիքներ, յանձնելու էր Էջմիածնի գոյքերը, որոնք Մոսկուա էին գտնուում, օգնելու էր Հայաստան փոխադրելու Ռուսաստանի մի քանի կենտրոններում գտնուող հայկական մշակութային արժէքները եւ աջակցելու էր հայ գաղթականների Հայաստան վերադարձին: ¹³

Բանակցութիւնները աւարտած Լեգրանը իր պատուիրակութեան անդամ Սիլիհին Երեւան թողնելով՝ Թիֆլիսի վրայով Բաքու է մեկնում: Նա իր հետ տանում էր համաձայնագրի բնագիրը՝ Մոսկուայից վերջնական համաձայնութիւն ստանալու համար: Պայմանագրին, ի հարկէ, իր համաձայնութիւնը տուել

¹² Հ. Տերտերեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, Մայիս, թիւ 5 (339), էջ 7:

¹³ Դաշնագրի կէտերը, տես՝ նոյն տեղում, էջ 8-9. նաեւ՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 458-459, եւ «Հայաստան Եւ Հայ Դատը», էջ 259-261:

էր Լեգրանը, բայց լիազօր ներկայացուցիչ լինելով հանդերձ՝ չէր ստորագրել:

Համաձայնագիրը բոլոր զիջումներով տուեալ պարագայում դարձեալ նպաստաւոր էր Հայաստանի համար: Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախութիւնը, Զանգեզուրը մնում էր Հայաստանի տարածքի մէջ, Ռուսաստանը միջնորդի դեր էր ստանձնում հայ-թրքական պատերազմի մէջ եւ Սեւրի դաշնագրից հրաժարուելու դէպքում, յանձն էր առնում համոզելու թուրքերին՝ որոշ հողամասեր զիջել Հայաստանին: Այս բոլորի դիմաց Հայաստանի կառավարութիւնը արտօճում էր Խորհրդային Ռուսաստանին իր բանակները եւ ծանր զէնքերն ու մեքենաները Հայաստանի ճամբաներով տեղափոխելու: Երեւանի ղեկավար շրջանակը այն յոյսն էր փայփայում, որ եթէ պարտադրուած լինի հրաժարուելու Սեւրի դաշնագրից, բոլշեւիկեան Ռուսաստանի հետ ստորագրուելիք համաձայնագիրը երկրորդ նպաստաւոր ընտրանքն է Հայաստանի համար: Լեւոն Շանթը դիտել է տալիս, թէ Լեգրանի համաձայնութիւնը առաջադրուած պայմաններին զարմացրել էր թէ՛ Հայաստանի կառավարութեան եւ թէ՛ անգլիական ներկայացուցչին: «Կամ թուրքերը չէին ճանչնար ինչպէս հարկ է, կամ մեզի օրօրել կ'ուզէին, կամ վստահ էին, որ անգամ մը Հայաստանի մէջ ուրքերնին դնելէն ետքը, ամէն ինչ կը պայթեցնէին. գուցէ եւ այս երեքը միասին: Եւ վերջապէս եղածը թուղթի կտոր մըն էր եւ դատարկ ստորագրութիւն մը, ի՞նչ կարելորդութիւն», — տարիներ յետոյ Վրացեանին ուղղուծ մի նամակում գրում է Շանթը: ¹⁴ Արդեօք նոյն կարծիքն ունէին Հայաստանի ղեկավարները, երբ բանակցում էին բոլշեւիկների հետ: Հազիւ թէ: Դէպքերի հետագայ զարգացումն ու բոլշեւիկներից ստացած յուսախաբութիւնն էր առաջացրել Շանթի մէջ խօսող այդ յոռետեսութիւնը:

¹⁴ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 613:

Նոյեմբեր 1-ին Լեզրանը Թիֆլիսից համաձայնագրի բովանդակության մասին Մոսկուա է հեռագրում եւ աւելացնում, որ Դաշնակիցների դերակատարությունը մէկ անգամ ընդմիջտ Հայաստանից վերացնելու սիրոյն եւ Դաշնակիցների ստեղծած Վրաստան-Հայաստան հակախորհրդային պատնէշը քանդելու համար, պետք է ընդունել համաձայնագրի պայմանները: Մոսկուան դեռ որեւէ հակազդեցութիւն ցոյց չէր տուել, երբ 1920-ի Նոյեմբեր 4-ին Բաքուի մէջ տեղի ունեցաւ Ազրբէյջանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտէի Քաղբիրոյի եւ Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցության Կենտր. Կոմիտէի Կովկասեան Բիւրոյի անդամների լիագումար նիստը Ստալինի մասնակցութեամբ:

Լեզրանը իր հետ քերած ուս-հայկական համաձայնագիրը ներկայացնում է նիստին, որը մերժում է խստօրէն: Օրակարգի մաս էր կազմում նաեւ Հայաստանի կացութեան քննարկումը: Այս մասին Ղազախից զեկոյց է ուղարկում Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտկոմի անդամ Ծաւարշ Ամիրխանեանը: Զեկոյցի մէջ նշում էր, թէ Հայաստանի շատ վայրերում փաստօրէն իշխանութիւն գոյութիւն չունի, եւ եթէ իրենք ուղղութիւն ունենան եւ ատակ դեկաւարութիւն, Հայաստանի խորհրդայնացումը շատ արագ կարելի է իրագործել:¹⁵

Մոսկուայի Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտի Կենտրոնական Կուսակցական արխիւում պահուած այս նիստի արձանագրութեան մէջ (Արձանագրութիւն թիւ 4) կարդում ենք՝ «Լսեցին Լեզրանի զեկոյցը Հայաստանի վիճակի մասին, որոշեցին՝ 1) Հայաստանի կողմից ներկայացուած պայմանագրի մասին վերջնական որոշում չհանել՝ մինչեւ այդ հարցով բանակցութիւններ չընթանան Ռ.Կ.Կ. Կենտկոմի հետ, որը յանձնարարել ընկ. Ստալինին. 2) Միաժամանակ յայտնել Քաղբիրոյի կարծիքը, որ պայմանագրով նախատեսուած Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի յանձնումը Հայաստանին

¹⁵ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 249, էջ 397:

ձեռնառու չէ ինչպէս քաղաքական, այնպէս էլ ռազմական առումով եւ կարող է իրականացուել միայն ծայրայեղ դէպքում. 3) անհրաժեշտ համարել Լեզրանի ուղեորութիւնը Մոսկուա՝ Հայաստանի հետ կապուած հարցի պարզաբանման համար. 4) Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի վերաբերեալ Քաղբիրոյի կարծիքի հիմնադրումը կազմելը յանձնարարել ընկ. Նեդի...-ին. 5) ընկ. Դովլաթովին Հայաստան չուղարկել»:¹⁶

Արձանագրութիւնը թուագրուած է 1920, Նոյեմբեր 5: Նիստին ներկայ են եղել Քաղբիրոյից՝ Նարիմանովը, Կամիսկին, Հիւսէյնովը եւ Եգորովը. Կարբիրոյից՝ Ստալինը, Օրջոնիկիձէն, Ստասովան. հրարուած են եղել Ծէյմանը, Լեզրանը, Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը եւ Կարաեւը: Արձանագրութեան տակ նշում է «9 ստորագրութիւն»՝ առանց անուններ յիշատակելու: Կարելի է ենթադրել, որ Լեզրանը եւ Տէր-Գաբրիէլեանը ստորագրած չլինեն նիստի արձանագրութիւնը:

Այս նոյն նիստին անդրադառնալով, Սիմոն Վրացեանը մէջբերում է կատարում Տիկ. Օրջոնիկիձէյի (11-րդ Բանակի ռազմական կոմիսար Սերգօ Օրջոնիկիձէյի այրին) վկայութիւնից, որը որպէս յուշ տիկինը գրի էր առել հետագայում: Այդ յուշերի մէջ նա յիշում է այս ժողովի առիթով Ստալինի Կովկաս այցելութեան մասին եւ Ստալինի կարգադրութիւնը՝ օգնելու «Հայաստանի ապստամբած աշխատաւորութեան»:¹⁷ Օրջոնիկիձէն ի հարկին գործադրում է հրամանը: Նոյն վկայութեան մէջ տիկին Օրջոնիկիձէն գրում է. «Դադստանի եւ Թերեքի համագումարների աւարտումից յետոյ, Սերգոն Բաքու վերադարձաւ եւ 19 Նոյեմբեր 1920-ին, 11-րդ Բանակի

¹⁶ Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտի Կուսակցական Արխիւ, Ֆոնտ 3, ցուցակ I, գործ 1996:

¹⁷ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 496: Մէջբերումները կատարուած են տիկ. Օրջոնիկիձէյի «Մի Բոլշեւիկի Ուղիւն» աշխատութիւնից, նուիրում իր ամուսնուն, որը Ստալինի աջ բազուկը լինելով հանդերձ զոհ գնաց նրա մաքրագործումներին:

զօրամասերը ուղարկեց տապալելու համար դաշնակների ատելի կառավարությունը»:

Այսպես, մեկ անգամ եւս, Բաքում էր թելադրում Հայաստանի ճակատագիրը: Իրօք, ի՞նչ կլինէր կենտրոնի որոշումը Երեւանում ձեռակերպուած համաձայնագրի վերաբերեալ, եթէ չլինէր Բաքուից եկած այս ուժեղ հակազդեցությունը: 1920-ի Նոյեմբեր 12-ին Անգլիոյ ներկայացուցչութեան յղած հեռագրում Չիչերինը նշում է, թէ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը եւ Զուլֆայի ու Նախիջեւանի շրջանները վիճելի հողամասեր են իրենց խառն բնակչութեան պատճառով, եւ երկու կողմերի (Հայաստանի եւ Ազրբէյջանի) անդրդուելի կեցուածքն ու երկուստեք բերած լուրջ փաստերը՝ իրենց պահանջը հիմնաւորող աւելի են բարդացնում խնդիրը: Չիչերինը աւելացնում է, թէ այս անլուծելի իրավիճակին վերջ տալու համար եւ թշնամի կողմերի միջեւ «պաշտպանութեան պատ» հաստատելու նպատակով, Խ. Ռուսաստանը «ժամանակաւորապէս գրաւել է» այդ հողատարածքը ու շեշտում, որ Խ. Ռուսաստանի նպատակը Կովկասում ազգամիջեան խաղաղութիւն հաստատելն է: Հեռագրում բնականաբար որեւէ խօսք չկայ Հայաստանի խորհրդայնացման մասին, իսկ բովանդակությունը հակառակ ուղղությունն ունի: Չիչերինը դատապարտում է Հայաստանը ղեկավարող «հայ ազգային կուսակցութեան՝ դաշնակցութեան», որ բազմիցս մերժել է Խ. Ռուսաստանի առաջարկը՝ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ միջնորդութիւն կատարելու: Նա շեշտում է, թէ Ռուսաստանը համակրում է հայ ժողովրդին եւ հետապնդում է խաղաղութիւն Միջին Արեւելքում, իսկ այդ խաղաղությունը հայութեան համար կապահովի ազատ ազգային ինքնորոշման իրաւունք:¹⁸

Խ. Ռուսաստանի վարած քաղաքականութեան արտաքին երեւոյթները մտածել են տալիս, թէ Հայաստանի խորհրդայնացումը այդքան շտապողականութիւն չունէր: Բաքուից յղուած

¹⁸ Տե՛ս՝ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ա., թղթածրար թիւ 9/9, փաստաթուղթ թիւ 143:

յանձնարարությունները իրենց ազդեցությունն էին թողնում: Որոշիչ ազդակներ էին նաեւ Հայաստանի բանակների անյաջողություններն ու Կարաբեքիի շահած յաղթանակները:

Պայքար բոլոր ճակատներում

Հայաստանի անկախությունը վտանգուած էր: Բոլոր կուսակցություններն ու ժողովրդական խմբերը թիկունք էին կանգնել կառավարութեան՝ քեմալական Թուրքիայի յարձակումները դիմագրաւելու: Հ.Յ.Դ. Բիւրոն յայտարարում էր «բոլոր ընկերների զօրաշարժ ... ամէն ընկեր պարտական է իրեն դնել կուսակցութեան տրամադրութեան տակ»: Հայաստանի կառավարությունը «Ի գէ՛ն քաղաքացիներ. դէպի ուղ-մանակա՛տ, դէպի յաղթանա՛կ» կարգախօսով զօրաշարժի էր ենթարկել ամբողջ Հայաստանը:¹⁹ Իսկ Թիֆլիսի ու Բաքուի բոլշեւիկ օրգանները գովեստներ էին շռայլում Մուստաֆա Բեմալի հասցէին եւ անհամբեր սպասում, թէ վերջապէս երբ պիտի տապալուի Հայաստանի դաշնակ իշխանությունը: Այդ տապալումը աւելի դիւրացնելու համար Կարմիր Ազրբէյջանը շրջափակման էր ենթարկել Հայաստանը եւ մանաւանդ՝ կասեցրել էր վառելանիթի առաքումը: Վառելանիթի սոսկալի պակասը անկանոն էր դարձրել գնացքների երթը եւ դանդաղեցրել զինուորների ու զինամթերքի փոխադրությունը դէպի ճակատ:²⁰

Շրջափակման հետ միասին նոր թափ էր ստացել բոլշեւիկների քարոզչությունը Հայաստանի կառավարութեան դէմ:

¹⁹ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի կոչը, տես՝ Կ. Սասունի, «Հայ-թրքական Պատերազմ (1920-ին)» (այսուհետ՝ «Հայ-թրքական Պատերազմ») (Բէյրութ, Տպարան Համազգային, 1969), էջ 51: (Այս աշխատությունը առաջին անգամ տպագրուել է «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, 1926-ին:) Նոյն տեղում մէջբերուած է նաեւ Հ. Հ. կառավարութեան կոչը՝ Համօ Օհանջանեանի ստորագրութեամբ (էջ 51-52):

²⁰ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 267:

Յատկանշական էր Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի եւ սրան միացած Ազրբեյջանի Կոմունիստական Կուսակցության կոչ-բողոքը Բաքուից յղուած՝ «Հայաստանում իշխող սպիտակ տեղորի դէմ»: Կոչը ուխտել էր տալիս Հայաստանի «արիւնաքամ եղած բանուորա-գիւղացիական զանգուածներին չենթարկուել աւազակային խմբերի...», որոնք «գնդակահարում են Հայաստանի լաւագոյն զաւակներին»:²¹

Հայաստանում պատերազմական դրութիւն էր յայտարարուել: Բայց զօրահաւաքը սահման չէր ընթանում: Ներքին կոիւնները վերջացած լինելով, շատ զինուորներ իրենց գիւղերն էին ուղարկուել հունձք անելու: Յետոյ կառավարութիւնը պարտաւոր էր բանակի մի մասին Ղազախի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի ճակատների վրայ պահել՝ Կարմիր Բանակի յառաջխաղացքի դէմն առնելու համար: Դժուարութիւններ կային նաեւ բանակի բարձր հրամանատարութեան մէջ. տարբեր ռազմական ոճեր, տարբեր հասկացողութիւններ, ռազմական վարժանքներ ու դաստիարակութիւններ իրար բախուելով՝ անհամաձայնութիւնների տեղիք էին տալիս, որոնք ազդում էին ռազմական գործողութիւնների վրայ: Այս բոլորից բացի, ժողովուրդը յոգնել էր անդադար պատերազմներից, եւ տնտեսական այդ վատթարացած մթնոլորտում «հայ տառապեալ ժողովրդին», «դաշնակների ճիրաններում տառապող հայ աշխատատիրին»՝ ուղղուած բոլշեւիկ գործիչների քարոզչութիւնն ու գրաւիչ խօսքերը՝ կառավարութեան չանսալու, կռուի չգնալու, չէին կարող ազդեցութիւն չունենալ: Բոլշեւիկները խոստանում էին խաղաղութիւն եւ հանգիստ կեանք, եթէ երկրում տիրէր խորհրդային իրաւակարգ եւ թուրքերի դէմ պատերազմելու փոխարէն նրա հետ հաշտութիւն կնքուէր: Թուրք բանակի առաջխաղացքը եւ Հայաստանի գրաւման վտանգը փոխանակ անհանգստացնելու, ուրախաց-

²¹ Կոչի բնագիրը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 474-475:

րել էր նրանց: Թիֆլիսի «Կոմունիստ» թերթը Հոկտեմբեր 24-ի համարում գրում էր. «Մնում է միայն ուրախանալ, դաշնակցական Հայաստանը գտնում է այն պոզահարող կովի վիճակում, որին Աստուած եղջիրներ չի տուել»:²²

Այս իրավիճակում մեծ պատասխանատւութեան առջեւ էր կանգնած կառավարութիւնը: Զինուորական նախարարութեան տրուած էին արտակարգ լիազօրութիւններ: Նախարարներն ու գործիչները ռազմաճակատ էին մեկնել պաշտպանութեան գործը կազմակերպելու եւ ժողովրդի ոգին բարձրացնելու համար: Յ. Իրազէկը (Յակոբ Տէր-Յակոբեան) վկայում է Քաջագունու, Լեւոն Ծանթի, Սիրական Տիգրանեանի եւ Վահան Նաւասարդեանի հետ իր ուղեւորութիւնը դէպի Ալեքսանդրապոլ: Յիշում է, թէ Քաջագունին պնդում էր, որ ինքը իբրեւ հասարակ զինուոր ռազմաճակատ գնայ՝ կոռուղներին խրախուսելու եւ նրանց կողքին կռուելու համար:²³

Միաժամանակ մարտեր էին ընթանում Կարսում, Իջեւանում, Սուրմալույում, Նոր-Բայազետում եւ Աշտարակում: Այս իրավիճակում, Հայաստանի կառավարութեան պարտականութիւնները փաստօրէն մնացել էին վարչապետի եւ զինուորական նախարարի ուսերին: Միւս կողմից Բիւրօ-կառավարութեան դէմ ծաւալուել էին լայն դժգոհութիւններ: Քննադատութեան ալիք էր անցնում նաեւ Դաշնակցութեան շարքերում: Անհասկանալի եւ անընդունելի էր մի կուսակցութեան մեծատիրութիւնը, պահանջում էր, որ երկիրը վերադառնայ խորհրդարանական իրավիճակին:

Հետագայում, 1921-ի Ապրիլին Բուքրէշում տեղի ունեցած Դաշնակցութեան խորհրդածողովը, 10-րդ Ընդհ. ժողովին յղելու նպատակով քննարկում է Բիւրոյի գործունէութիւնը եւ հաստատում, որ Բիւրոն «հակառակ կանոնագրի եւ Ընդհ.

²² Մէջբերումը տես՝ Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանը Բոլշեւիկեան Մորճի Եւ Թրքական Սալի Միջեւ», էջ 167:

²³ Յ. Իրազէկ, «Մօտիկ Անցեալից» (Բէյրութ, Տպարան Համազգայինի, 1956), էջ 72:

Վ. Բաչազումյան

Լեւոն Շամբ

Ս. Տիգրանյան

Վ. Նաւասարդեան

Յ. Տէր-Յակոբեան

Ժողովի որոշման, մտաւ կառավարութեան մէջ՝ լքելով կազմակերպութեան շարքերը»: Հաստատում է միաժամանակ, որ Մայիսեան ապստամբութեան օրերին Բիւրոյի կեցածքը «մի հոյակապ ժեստ էր», բայց ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ Բիւրոն իշխանութիւնից չհրաժարուեց: Իսկ Հ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդհանուր Ժողովը (1924-25) դիտել է տալիս, թէ Բիւրոն կառավարութեան դէպք իր ձեռքն է պահել աւելի, քան անհրաժեշտ էր:²⁴ Եթէ այդ օրերին կուսակցութիւնը ունենար ամուր կազմակերպութիւն, Դաշնակցութեան նպատակների հրագործմանը նուիրում միակամ շարքեր, պիտի կարողանա՞ր դիմագրաւել բոլշեւիկեան վարկաբեկիչ քարոզչութեան: Պիտի

²⁴ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Դ., թղթածրար թիւ 1549, փաստաթուղթ թիւ 13:

կարողանա՞ր ուժեղ ու կազմակերպուած զօրք հանել թուրքերի դէմ:

Իսկ ի՞նչ իմաստով պիտի հասկանալ Դաշնակցութեան դիքտատուրան Հայաստանում. միթէ՞ այն գործում էր նպատակ ունենալով երկրի ներքին գործերում կուսակցական մենատիրութիւն տարածել եւ երկրի բոլոր կառույցները կուսակցութեան հսկողութեան տակ պահել. չէ՞ որ աշխարհի միակուսակցական վարչակարգերը շատ դէպքերում այդ ճամբան են բռնել: Իմ կարծիքով, Դաշնակցութեան հաստատած դիքտատուրան կարելի է մեկնաբանել իբրեւ հակազդեցութիւն երկրի անկախութեան հիմները քայքայող հայ բոլշեւիկների խափանարար գործունէութեան եւ ռուս-թրքական համաձայնեցում քաղաքական ու ռազմական կործանիչ ճնշումների դէմ: Իսկ ներքին իմաստով: Բաւական է մէջքերում կատարել Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան Ռիչըրդ Յովհաննիսեանի քառահատոր աշխատութեան վերջին հատորի վերջընթեր էջից, ուր հեղինակը իր եզրափակիչ խօսքն է ասում՝ փակելու համար խորհրդայնացումի անխուսափելի վտանգի դէմ կանգնած անկախ Հայաստանի երկուսուկէս տարուայ պատմութիւնը: Յովհաննիսեանը տնտեսական ու ընկերային բնագաւառների մէջ արձանագրուած յառաջդիմութիւնների կողքին դիտել է տալիս, թէ «Մայիսեան խոլութիւններից յետոյ ժամանակաւորապէս հաստատուած կուսակցական դիքտատուրայով հանդերձ, երկրի մէջ տեղադրուած էր կառույցը ժողովրդավարական հաստատութիւնների եւ համապարփակ դատական համակարգի»:²⁵

Անյաջողութիւն ռազմաճակատներում

Հայաստանի այս ճգնաժամային պահին հայ կոմունիստների խափանարար աշխատանքները ռազմաճակատներում անմտուղ չէին մնացել: Նախարար Արտաշէս Բաբալեանը,

²⁵ *The Republic of Armenia*, vol. IV, էջ 407:

որպես ականատես Կարսի անկման, վկայում է, թե հանրապետության գնդերը օգնության չհասան, իսկ բոլշեիկեան քարոզչության պատճառով արդեն բարոյալքուած զօրագունը լրի կազմով գերի ընկաւ թշնամուն: Բաբալեանը նկարագրում է իր խօսակցութիւնը Կարաբեքիւրի օգնականներից՝ Ռուշտի փաշայի հետ, որն ասել էր, թե թրքական բանակը նպատակ ունի Ալեքսանդրապոլը գրաւել եւ կապ հաստատել խորհրդային բանակի հետ: Նա յարել էր, թե բոլշեիկները գիտեն այդ մասին եւ չեն կարող արգելել առաջխաղացումը: Բաբալեանը նկատել է տալիս, թե այս իրողութեան ի տես՝ ինքը խորհուրդ էր տուել Հայաստանի կառավարութեան՝ վերջ տալ զինուորական գործողութիւններին եւ բանակցութիւններ սկսել թուրքերի հետ:²⁶

Կարսում գերի ընկած ժամանակ Բաբալեանը տեսել էր, թե ինչպէս հայ բոլշեիկները, որոնց մէջ մտնում էին յեղկոմների անդամներ, յոյս ունենալով, որ թուրքերը Կարսը բոլշեիկեան իշխանութեան պիտի յանձնեն, համագործակցում էին նրանց հետ: Այդ համագործակցութիւնը նշանակում էր մատնութիւններ կատարել, պահեստի տեղերը ցոյց տալ եւ հայկական պաշտպանութեան մասին տեղեկութիւններ փոխանցել թուրքերին: Ըստ երեւոյթին, այդ համագործակցութիւնը ըստ արժանւոյն չէր փոխադրուել, քանի որ Բաքուի հայատառ «Կոմունիստ» թերթը, նկարագրելով թուրքերի՝ Կարսում կատարած վայրագութիւնները, սպանդ ու թալանը, աւելացնում էր, թե տաճիկները «չէին խնայում նոյնիսկ կոմունիստների, որոնք իրենց կոմունիստ լինելը ապացուցանող վկայագրեր էին ներկայացնում»:²⁷

Հակակառավարական քարոզչութիւն էր տարւում ամենուրեք: Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կուսակցութեան

²⁶ Կարսի անկման նկարագրութիւնը տես՝ Արտաշէս Բաբալեան, «Մի Տարի Գերութեան Մէջ», «Հայրենիք», Բ. տարի, թիւ 6, Ապրիլ, 1924, էջ 54-65:

²⁷ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 480-481:

կոմիտէն կոչ էր անում զինուորներին, զիւղացիներին եւ գաղթականներին չհաւատալ «Դաշնակցական խայտառակ կառավարութեան ստերին», իբրեւ թե թուրքերը գալիս են թալանելու եւ սպանելու, որովհետեւ «եկողները ո՛չ թե թալանի աւազակներ են, այլ հայ զիւղացիների, զինուորների եւ բանուորների ընկերներ՝ թուրք աշխատաւորներն են: Նրանք գալիս են ո՛չ թե ձեզ կոտորելու, այլ թալանչի դաշնակների ձեռքից ազատելու»:²⁸ Եւ իրօք յամառ շշուկներ էին տարածում քաղաքում, թե բոլշեիկները ներսից պիտի պայթեցնեն քաղաքի ինքնապաշտպանութիւնը՝ «զինուած ապստամբութեամբ քաղաքը խլելու կառավարութեան ձեռքից եւ "եղբայր" տաճիկներին յանձնելու»:²⁹

Կովկասեան բոլշեիկեան մարմինների ճնշումների տակ կառավարութիւնը Նոյեմբեր 5-ին բանտից ազատում է հայ բոլշեիկներին, որոնք խոստանում են հանդարտ մնալ եւ հակակառավարական աշխատանք չտանել: Ազատութիւն գտնելով՝ սրանք դրժում են խոստումը եւ քաղաքի զինուորական պաշտպանութեան պետ գնդ. Արսէն Ծահմազեանից պահանջում իշխանութիւնը իրենց յանձնել: Ծահմազեանը տեղի չի տալիս. այդուհանդերձ, բոլշեիկները յայտարարում են, թե տեղի է ունեցել «բանուորագիւղացիական յեղափոխութիւն» եւ իրենք զէնքի ուժով եւ «յեղափոխական» ճաճապարհով տապալել են դաշնակների կառավարութիւնը:³⁰ Սեպտեմբերի Ալեքսանդրապոլ մտնելով փոխւում է դրութիւնը: Բոլշեիկները զինաթափ են լինում: Դարձեալ կարգ ու կանոն է տիրում քաղաքին: Իսկ ճակատներում շարունակւում է կատաղի կռիւը:

²⁸ Կոմունիստական (Բոլշեիկների) Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Կոմիտէի կողմից Նոյեմբերի սկզբին ստորագրուած ու տարածուած այս կոչի քննադիրը, տես՝ «Հայաստան Եւ Հայ Դատը», էջ 262-263:

²⁹ «Մօտիկ Անցեալից», էջ 73: Այդ օրերի Ալեքսանդրապոլի իրավիճակի վկայութիւնը, տես՝ նոյն տեղում, էջ 73-77:

³⁰ «Հայ-թրքական Պատերազմ», էջ 157:

Թուրքերը հայկական պաշտպանությունները խորտակելով առաջ են շարժում: Ռուսաստանի, Թուրքիոյ եւ Ազրբեյջանի դաշնակցած ուժի դէմ մենակ մնացած Հայաստանի կառավարությունը փորձում է դիմադրել արտաքին ճակատներում եւ միաժամանակ սաստել բոլշեւիկների խլրտումները երկրի ներսում:

Յատկանշական է, որ մի կողմից բոլշեւիկ գործիչների միջոցով տարւում էր Հայաստանի խորհրդայնացման քարոզչությունն ու գործնականացումը, իսկ միւս կողմից, պաշտօնական յարաբերությունների ծիրի մէջ, Չիչերինը թուրք եւ հայ հանգոյցը լուծելու համար Ռուսաստանի միջնորդությունն էր առաջարկում: Նա հեռագրել էր Անգարա եւ Երեւան ու պատրաստակամութիւն յայտնել իր լիազօր-ներկայացուցիչ, վրաց բոլշեւիկ, Բուդու Մդիվանիին, որպէս միջնորդ ուղարկելու:³¹

Ռազմաճակատներում կրած անդադար պարտությունները եւ մանաւանդ հայկական զօրքերի քայքայուած իրավիճակը պարտադրում էին Հայաստանի կառավարութեան ամէն միջոցի դիմել՝ պատերազմին վերջ տալու համար: Այդ ծիրի մէջ մտնէ օգնութեան դիմում՝ Դաշնակիցներին: Բէկզադեանը Թիֆլիսում Անգլիոյ ներկայացուցիչ գնդ. Ստոքսին զեկոյցելով ռազմաճակատի իրավիճակի մասին՝ աղաչում էր օգնութիւն հասցնել հայերին: Յորդորում էր միջամտել եւ Հայաստանը փրկելու համար, Խորհրդային Ռուսաստանի փոխարէն, Թուրքիայի մօտ միջնորդի դեր ստանձնել: Բէկզադեանի տպաւորութեամբ Ստոքսը դրական տրամադրութիւն ուներ այս ուղղութեամբ, սակայն Լոնդոնը լուռ էր: Ստոքսի զեկոյցներն ու միջամտութեան առաջարկը անպատասխան էին մնում: Հայաստանին օգնելու եւ նրա օգտին Կովկասում դեր վերցնելու ու միջամտելու մտադրութիւն չկար, եւ Հայաստանի կառավարությունը անելի առջեւ կանգնած՝ տեղի էր տալիս թուրքերին:

Հոկտեմբեր 30-ին, մի վերջին կենաց մահու ճակատամարտից յետոյ ընկաւ Կարսը, եւ թուրք բանակը անյապաղ դէպի Ալեքսանդրապոլ շարժուեց: Նոյեմբեր 3-ին Համօ Օհանջանեանը հեռագրում է Անգարա եւ պատրաստակամութիւն յայտնում հաշտութեան բանակցություններ սկսելու՝ միեւնոյն ժամանակ զինադադար առաջարկելով Կարաբէքիրին: Վերջինս, սակայն, ձգձգում է պատասխանը՝ Հայաստանի հողի վրայ աւելի առաջանալու համար: Վերջապէս, Նոյեմբեր 18-ին, յաւելեալ պարտություններ կրելուց յետոյ, Հայաստանի կառավարութեան յաջողում է զինադադար ստորագրել, բայց այդ զինադադարի պայմանները այնքան ծանր ու աղետալի էին Հայաստանի համար: Կարաբէքիրը Ալեքսանդրապոլ էր մտել եւ մտադիր չէր դուրս գալ իր գրաւած հողերից: Նա դեռ Հայաստանի կառավարութիւնից պահանջում էր հսկայ քանակութեամբ զէնք, զինամթերք ու գրաստ:

Դէպքերի այս արագընթաց թաւալումի մէջ Հայաստանի կառավարութիւնը կարո՞ղ էր արդեօք ուրոյն մի քաղաքականութեամբ կանխարգիլել հայ-թրքական պատերազմի աղետալի վախճանը: Նոյեմբեր 11-ի խորհրդարանի նիստին կառավարութիւնը սուր քննադատութեան ենթարկուեց թուրքերի հետ յարաբերութիւնը մնալ վախճանի յանգեցնելու համար: Նրա վրայ մեղադրանքներ տեղացին մաշիսեան ապստամբութեան օրերին թոյլ տուած բռնարարքների եւ ապստամբութիւնը խեղդելուց յետոյ չհրաժարուելու համար: Հայ-թրքական պատերազմի ընթացքում Բիրօ-կառավարութեան վարած քաղաքականութիւնը քննադատութեան նիւթ դարձաւ մտնել Հ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդհանուր Ժողովում: Բիրոյի գործունէութեան մասին ընդունուած բանաձեւի մէջ ասոււմ էր, թէ Բիրօ-կառավարութիւնը հայ-թրքական պատերազմի մէջ «բոլոր միջոցները եւ դիւանագիտական հնարաւորությունները չէ

³¹ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 250, էջ 398:

սպառած: Ան գերագնահատած է մեր ուժերը եւ ընդհակառակը ստորագնահատած է թշնամիին ուժերը»:³²

«Թուրքական օրիննտացիա» թէ՞ ճիշդ հաշտութիւն կնքելու

Ամէն կողմից անյաջողութիւնների մատնուած Բիրօկառավարութեան մտահոգութիւններից մէկն էր նաեւ Հայաստանի ժողովրդին բացատրել, թէ ինչու ինքը պարտադրուած է եղել թուրքերի հետ նման պայմաններով համաձայնութեան գալ: Երեսնի դաշնակցական օրգան «Յառաջ»ի մէջ, Նոյեմբեր ամսին լոյս տեսած խմբագրականները, «Դէպի Հաշտութիւն», «Հաշտութեան Խնդիրը Եւ Մեր Օրիննտացիան» եւ այլ յօդուածներ, վերլուծում ու լուսաբանում են կառավարութեան վարելիք քաղաքականութիւնը՝ թուրքերի հետ հաշտութեան եզրեր գտնելու համար: Այս յօդուածները պահում են Հայաստանի պետական արխիւում, բայց դրանց բովանդակութիւնից աւելի կարեւոր է կցուած «Ծանօթագրութիւն»ը:

1937-ին, հաւանաբար արխիւների պատասխանատուների կողմից աւելացուած այս ծանօթագրութեան մէջ դատապարտում է Դաշնակցութիւնը թուրքական արեւելում որդեգրած լինելու համար: Ծանօթագրութեան հեղինակը բացատրում է, թէ Դաշնակցութիւնը այդ քաղաքականութեամբ միտում էր միայն ու միայն «փոքր, շատ փոքր Հայաստանի գնով՝ պահպանել անկախութիւնը, որպէսզի իմպերիալիստական պետութիւնները չկորցնեն Խորհրդային Ռուսաստանի դէմ կռուելու բազաներից մէկը»:³³ Ծանօթագրութիւնը բացայայտօրէն հակասում է այն օրերին տարող բոլշեւիկեան քարոզչութեան,

³² Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Դ., թղթածրար թիւ 1549, փաստաթուղթ թիւ 13:

³³ Հիւսէ Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ, Ֆոնտ 198, ցուցակ 1, գործ 74, թուղթ 4:

որ ներխուժող թուրքին հայ բանուորների ու գիղացիների բարեկամ էր կոչում, դաշնակների լծից ազատող: Այս հակասութիւնը շրջանցում է խորհրդային պատմագրութիւնը. այդտեղ ընդհանրապէս քողարկուած է մնում բոլշեւիկ-քեմալական գաղտնի համաձայնութիւնը Հայաստանի վերաբերեալ:

Այնուամենայնիւ, ընդհանրապէս դիւանագիտական գետնի վրայ ստորագրուած համաձայնագրերը փոխադարձ վստահութեան հաւաստիք չեն տալիս: Աւելի քան երբեք, թուրք-ռուսական համաձայնագիրը երկու կողմերից եւ ո՛չ մէկի համար վստահելի չէր: Այս իրողութիւնն էլ է քողարկուած մնում խորհրդային պատմագրութեան մէջ: Յիշում են, սակայն, փոխադարձ կեղծաւոր գովեստների արտայայտութիւնները իրարու հասցէին շռայլուած. ինչպէս Բաքուից Քեմալին ուղղուած Ստալինի գովաբանութիւնը «Անատոլիայի օրինակելի դիմադրութեան» եւ հաւաստիքը խորհրդային բարեկամութեան եւ հովանաւորութեան:³⁴ Փոխադարձ կասկածի ու անվստահութեան այդ մթնոլորտում երկու կողմերը աշայուրջ հսկում էին մէկը միւսի շարժումներին՝ չլինի թէ մէկն ու մէկը խաղի օրէնքները խախտի:

Կարսի անկումից յետոյ մինչեւ զինադադարի կնքուելը մի քանի անգամ Չիչերինը ազդարարում է Քեմալին ու յիշեցնում, որ Թուրքիան անտեսում է ռուս-թրքական համաձայնութիւնը եւ չնախատեսում սահմաններ է անցնում: Մոսկուայում տիրում էր այն կասկածը, թէ Դաշնակիցները զիջումներ են կատարել եւ սիրաշահել Քեմալին, որ իր թիկունքը ամրապնդուած զգալով, առանց ռուսների համաձայնութեան Հայաստանը բնաջնջելու քայլեր է առնում: Խաղից դուրս չմնալու մտահոգութեամբ Մոսկուան Բուդու Մոլիվանուն միջնորդ էր ուղարկել ռուս-հայկական պատերազմին վերջ տալու համար: Բայց թուրքերը մերժում են որեւէ միջամտութիւն, մերժում են

³⁴ *La Question Arménienne*, էջ 183:

եւ Մդիվանու մասնակցությունը հայ-թրքական բանակցություններին Ալեքսանդրապոլում: Այս մասին կը խօսենք հետագայում:

Ռուս-թրքական համաձայնությունը եւ Անդրկովկասի ազդեցութեան գօտիների պարագայական բաժանումները վստահություն չէին ներշնչում ոչ մէկ կողմին: Թուրքերը քաջ տեղեակ էին Թուրքիայում բոլշեիկեան յեղափոխություն առաջ բերելու Մոսկուայի նպատակներին. Մոսկուան առժամապէս էր խաղում ռուսներըք համագործակցութեան խաղը՝ Թուրքիոյ գերիշխանութեան ճանաչման պարունակի մէջ: Իսկ թուրքերը շատ բան ունէին օգտուելիք Մոսկուայից, դրանց մէջ՝ վերջնական հաշուեյարդար Հայաստանի հետ եւ միացում Ազրբէյջանի թուրքերին: Եւ այդ ճամբին օգտագործում էին, ներքին առումով մրցակից ու հակառակորդ, իրենց բոլոր տեսակի ուժերը՝ ազգայնական, իթթիհատական, նոյնիսկ համայնավար (Թուրքիայում կազմուած եւ իշխանութեան հովարարությունը վայելող Կոմունիստական Կուսակցութեան գործիչներ):

Այս ամբողջ ընթացքում հետեւողականօրէն բարում էր Թուրքիան խորհրդայնացնելու աշխատանքը: Կրեմլի ղեկավարները համոզուած էին որ Թուրքիոյ իշխանությունը աշխատանքներին անցնելով՝ կանխորոշուած կլինի Կովկասի ճակատագիրը:³⁵ Եւ Խորհրդային իշխանությունը այդ ճամբին օգտագործում էր մանաւանդ Թուրքիոյ բանտերից իր միջնորդութեամբ ազատուած եւ Ազրբէյջանում ապաստան գտած թուրք բոլշեիկներին, որոնց գլխաւոր ղեկավարն էր Մուստաֆա Սուբհին:³⁶

³⁵ Տե՛ս՝ *The Republic of Armenia*, vol. I, էջ 440-441:

³⁶ Այս հաւատացեալ բոլշեիկը գլխաւոր դերակատարն էր դարձել Մոսկուայի Ազգութիւնների Կոմիսարիատի հովանաւորութեան տակ ստեղծուած Կովկասի մահմեդականների գործերով զբաղուող մասնաբաժնի եւ Ազրբէյջանում տարուող բոլշեիկ քարոզչութեան: Ստալինի վստահությունը շահելով՝ նա կարողացել էր բարձրանալ համառուական Կոմունիստական Կուսակցութեան ղեկավարութեան մակարդակին: Մուստաֆա Սուբհին հաւատարմօրէն որդեգրել էր Մոսկուայի իշխանաւորների այն համոզումը, թէ Թուրքիայում պիտի կազմակերպուի բոլշեիկեան առաջին յեղափո-

Թուրքիան խորհրդայնացնելու եւ դրա առաջին փուլում պրոլետարիատին կազմակերպելու եւ երկիրը բոլշեիկեան յեղափոխութեամբ պայթեցնելու համար 1921-ի Յունուարին Սուբհին մի խումբ բոլշեիկների հետ Թուրքիա է մեկնում: Մուստաֆա Քեմալը անշուշտ գիտէր այդ եւ յարմար դասաւորումով Տրապիզոնի ակերին չհասած՝ ամբողջ խմբին Սեւ Ծովում խորտակել. տունց:³⁷ Դրանով վերջացաւ Թուրքիոյ մէջ բոլշեիկեան յեղաշրջում առաջացնելու նախաձեռնությունը: Իսկ կատարուած դէպքը, ինչպէս Վրացեանն է վկայում, որեւէ ազդեցություն չունեցաւ Անգարա-Մոսկուա բարեկամութեան վրայ:

Թուրքերի յառաջխաղացքը նոր կոտորածների սարսափն էր տարածում, իսկ Մոսկուան խորհրդայնացում էր առաջարկում

Նոյեմբեր 23-ին Ալեքսանդրապոլ մեկնեց Հայաստանի Բիւրօ-կառավարութեան պատուիրակությունը՝ բանակցությունները յաջորդ օրը սկսելու համար: Պատուիրակութեան նախագահն էր Ալեքսանդր Խատիսեանը, անդամներն էին Աբրահամ Գիւլխանդանեանը, Ստեփան Ղորղանեանը, Վահան Մինախորեանը (վերջինը՝ սոցիալ-յեղափոխական), Լեւոն Զարաֆեանը եւ մի շարք մասնագէտներ: Սա Բիւրօ-կառավարութեան վերջին կարգադրությունն էր:

խությունը եւ Թուրքիայի իշխանությունը շուտով պիտի անցնի աշխատանքներին:

³⁷ Տե՛ս՝ «Հայաստանը Բոլշեիկեան Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջնէ», էջ 37. Նաեւ՝ *The Republic of Armenia*, vol. IV, էջ 179:

նրանց անլուծելի հարցերում միջամտել: ³⁸ Հայաստանի ղեկավարության մէջ հետզհետեւ տեղ էր գտնում այն կարծիքը, որ հնարաւոր է թուրքերի հետ բանակցել եւ, թէկուզ որոշ զիջումներով, պահել Հայաստանի անկախութիւնը:

Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները սկսուելուց առաջ, արդէն Նոյեմբեր 19-ից, Հայաստանում էին գտնուում Մոսկուայի իշխանութեան ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը եւ Ստաւրինի կողմից յատուկ գործուղուած Բուդու Մոլիվանին: Լեգրանը Թիֆլիսում Տիգրան Բէկզադեանին խոստացել էր իր կարելին անել թրքական առաջխաղացքը կասեցնելու՝ միշտ յարգելով Հայաստանի գերիշխանութիւնը: Նոյն խոստումը կրկնել էր նաեւ Օհանջանեանի եւ Ռուբէն Տէր-Մինասեանի հետ ունեցած առաջին հանդիպման ընթացքում: Նա յարել էր, ի հարկէ, թէ ցանկալի կլինի, որ Հայաստանը խորհրդային կարգեր ընդունի, բայց դա Մոսկուան իբրեւ պայման չի նկատում ռուսական միջնորդութեան համար: Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչները մերժել էին խորհրդայնացման առաջարկը՝ նախընտրելով որպէս անկախ պետութիւն անձամբ վարել բանակցութիւնները թուրքերի հետ: Ըստ հետագայ որոշ վերլուծումների, այս դիրքորոշման պատճառը Դաշնակցութեան կարծրութիւնն էր՝ ամէն գնով իշխանութիւնը պահելու: Դաշնակցական գրականութեան մէջ այդ որոշումը մեկնաբանում է իբրեւ կառավարութեան մի վերջին ճիգ՝ Հայաստանի անկախութիւնը պահելու եւ բուլշեփկներին կուլ չգնալու:

Լեգրանը, իր կառավարութեան բարի կամեցողութիւնը փաստելու համար, նոյնիսկ առաջարկել էր թոյլ տալ Կարմիր Բանակից երկու զօրագունդ մտնելու Հայաստան, որպէսզի Հայաստանը «աւելի իրական ուժ ունենար թուրքերի հետ խօսելու համար»: ³⁹ Առաջարկը ի հարկէ մերժուել էր կառա-

³⁸ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 291:

³⁹ Նոյն տեղում, էջ 295:

վարութեան կողմից՝ այդ մէկը արդէն բուլշեփկեան գրաւում նկատուելով: Այդ բոլորով հանդերձ, Հայաստանի խորհրդայնացման մասին յամառօրէն խօսուում էր Երեւանում, եւ դա համարում էր չարեաց փոքրագոյնը, քանի որ առ նուազը խորհրդայնացման պարագային հայ ժողովրդի համար ֆիզիկական վտանգ չկար — այդ կարծիքին նպաստում էին Լեգրանի յարաճուն խոստումները — մինչդեռ թուրքերի յառաջխաղացքը նոր կոտորածների սարսափն էր տարածել ժողովրդի մէջ:

Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեան նկատմամբ զգուշաւոր վերաբերմունք կար թէ՛ Երեւանում եւ թէ՛ Անգարայում: Հայաստանի կառավարութիւնը ցանկանում էր այդ միջնորդութիւնը սահմանափակել թուրքերի վրայ գործադրուելիք քաղաքական ճնշման մէջ, ոչ աւելին, այսինքն՝ դեռ յոյսը չկտրած թուրքերի հետ լեզու գտնելու կարելիութիւնից՝ փորձում էր բուլշեփկեան տիրապետութեան տակ չանցնել եւ որպէս անկախ պետութիւն բանակցել թուրքերի հետ: Յամենայնդէպս, Մոլիվանին ուղեւորում է Ալեքսանդրապոլ՝ իբրեւ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ բանակցութեան մասնակցելու: Թուրքերը կասկածելով այդ միջնորդութեանը նախընտրում են խուսափել: Անգարան, ի հարկէ, ուղղակի չի մերժում այդ միջնորդութիւնը, սակայն Քեազիմ Կարաբեքիրը, Ալեքսանդրապոլում, Մոլիվանու հետ ունեցած առաջին հանդիպումից յետոյ միանգամայն մերժում է Ռուսիոյ ներկայացուցչի մասնակցութիւնը: Այս երեւոյթը, ինչպէս յիշուեց, դրսեւորում է թուրքերի զգուշաւոր դիրքորոշումը Ռուսիոյ հանդէպ: Պարզ էր, որ կնքուած համաձայնութիւններն ու շոնդալից խոստումները դիւանագիտական ռազմավարութիւններ էին միայն՝ օրուայ պահանջով ձեւակերպուած:

Ալեքսանդրապոլից յղած մի նամակում Վահան Մինախոբեանը տեղեկացնում էր, որ անպաշտօն զրոյցների ընթացքում Կարաբեքիրը ռուսական միջամտութիւնը անցանկալի էր որակել: Նա դիտել էր տուել, թէ «ռուսների հետ իրենց համաձայ-

նութիւնը ժամանակաւոր բնոյթ ունի»։ Կան հին հակասութիւններ, եւ վերջապէս, թուրքերը «գիտակցում են ռուսական վտանգը. խօսում է նաեւ թուրք գործիչների հալածանքների մասին Ազրբէյջանում»։⁴⁰ Բոլշեիկների հանդէպ կասկածոտ ու զգուշաւոր մօտեցման եւ Հայաստանը երկու երկրների միջեւ իբրեւ պատուար ունենալու գաղափարը Քեազիմ բէյն էլ էր յայտնել Խատիսեանին։ Նոյն կարծիքը նաեւ Կարաբէքիրն էր անուղղակի կերպով փոխանցել Արտաշէս Բաբալեանին, երբ սա Կարսում գերի էր մնացել թուրքերին։

Այսուհանդերձ երեւոյթները հարազատ արտացոլքն են ռուս-քեմալական յարաբերութիւնների պայմանականութեան։ Հետագայ իրադարձութիւնները գալիս են ամրապնդելու այն վարկածը, թէ քեմալականների՝ բոլշեիկեան Ռուսաստանին այսպէս բարեկամաբար մօտենալու մէկ կարեւոր նպատակը Եւրոպայի վրայ ճնշում գործ դնելն էր եւ, միաժամանակ, Ազգային Շարժման պետական ու զինուորական ծախսերը ռուսների օգնութեամբ ծածկելը։ Ի ապացոյց դրան՝ Դաշնակիցների հրաժարումը Սեւրի դաշնագրի վերաբերեալ գործնական քայլեր առնելուց, Իտալիայի օգնութիւնը Քեմալին՝ նրա բանակը զինելու եւ կերակրելու։

Հայաստանի կառավարութեան ընդունած ռուսական միջամտութիւնը բանակցութիւնների մէջ չիրականացաւ։ Մոկիվանին չմասնակցեց հանդիպումներին, սակայն տարօրինակ կերպով Կարաբէքիրի ազդեցութեան տակ անցնելով, իր թրքամէտ ու Երեւանի կառավարութեանը դատապարտող զեկոյցներով մթնոլորտ ստեղծեց։ Նա նոյնպէս փառաւոր առիթն ունեցաւ բոլշեիկեան հսկայ քարոզչութիւն ձեռնարկելու Ալեքսանդրապոլում, որ արդէն իսկ բոլշեիկեան ազդեցութեան կենտրոնն էր Հայաստանում։ Այնտեղ նոյնիսկ, Կարաբէքիրի թոյլտուութեամբ, կազմուել էր մի հայ բոլշեիկեան կոմիտէ եւ

⁴⁰ Արշամ Խոնդկարեանին հասցեագրուած այս նամակի բնագիրը տես՝ ՀԽՍՀ Պետական կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ, Ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 639, թիւ 1-5։

ստանձնել քաղաքի վարչական պատասխանատուութիւնը։ Հենց այս կոմիտէն էր, որ թուրքերին հաւատք ընծայելով՝ 10,000 հայ երիտասարդներ յանձնեց թր. լ. ք. ասկերներին՝ որպէս բանուոր Կարս տանելու համար։ Մի տարի յետոյ այդ երիտասարդներից միայն 230-ը վերադարձաւ։ Մնացեալը կոտորուել էին ցրտից ու սովից եւ կամ ուղղակի սպանուել էին։⁴¹

Հայ-թրքական պատերազմին վերջ տալու Մոսկուայի միջնորդութիւնը վերջացաւ դեռ Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւններին չհասած։ Մոկիվանին որեւէ դեր չունեցաւ բանակցութիւնների ընթացքում։ Իսկ Վրաստանը, ըստ թուրքերին տուած իր խոստումին, չէզոք դիրք բռնեց՝ ո՛չ մի օգնութիւն հայերին. ընդհակառակը յայտարարեց, թէ որեւէ դաշնագիր Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ ընդունելի չպիտի լինի իրեն, եթէ դրա մէջ արծարծուած լինեն հարցեր այն հողերի մասին, որոնք Վրաստանը իրենն է համարում։⁴² Ռուբէնի թափած ջանքերը Թիֆլիսում եւ ունեցած հանդիպումները Վրաստանի կառավարութեան զօրակցութիւնը ապահովելու համար ի դերեւ էին անցել։ Վրաստանը Թուրքիայի կողմից յարձակում չէր սպասում, ուրեմն նրա համար իմաստ չունէր Թուրքիոյ դէմ պատերազմի մէջ մտնել, իսկ բոլշեիկների հետ արդէն դաշնագիր էր կնքել եւ վստահում էր նրանց։

Ալեքսանդրապոլի խորհրդածողովը ընթացքի մէջ էր, երբ հասաւ լուրը ԱՄՆի նախագահ Ուորո Ուիլսոնի 22 Նոյեմբերին հոշակած Հայաստանի սահմանների նախագծի մասին։ 161,370 քառ. կմ. տարածութեամբ, Վանը, Մուշը, Էրզրումն ու Տրապիզոնը ընդգրկող Հայաստանի տեսլականը մի պահ ոգեւորեց թուրքերի հետ բանակցութիւն վարող հայ պատուիրակութեան, սակայն իրականութիւնը այլ էր՝ շատ հեռու

⁴¹ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 303։

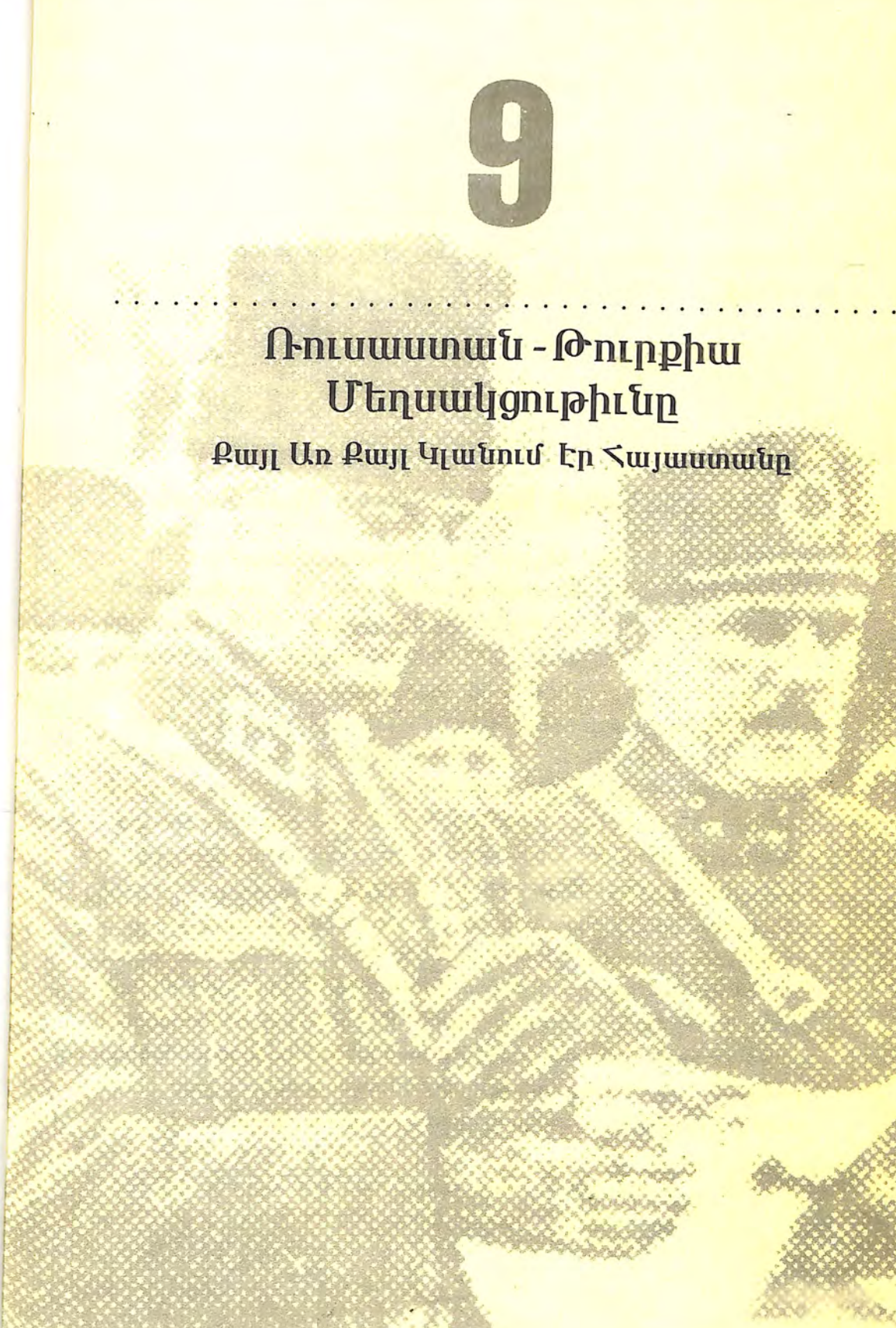
⁴² Այս դիրքորոշումը արտացոլում է Հայաստանում Վրաստանի զինուորական ներկայացուցիչ Զօր. Կարալովի նմանակում, որ ուղղուած է Ղարաքիլիսայի շրջանի թիկունքի պետ Զօր. Արեշեանին։ Տես՝ նոյն տեղում, էջ 296-297։

Եւրոպայի ու Ամերիկայի դիւանագիտական շրջանակներում տրուած խոստումներից ու որոշումներից: Իսկ թուրքերի ճնշման տակ, որպէս նախապայման բանակցութիւնների, հայ պատուիրակութիւնը, ի հարկէ, Երեւանի արտօնութեամբ, պարտաւորուել էր հրաժարուել Սեւրի դաշնագրից:⁴³

⁴³ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ա, թղթածրար թիւ 11, փաստաթուղթ թիւ 11:

9

Ռուսաստան - Թուրքիա Մեղսակցութիւնը Քայլ Առ Քայլ Կլանում Էր Հայաստանը

Հայաստանի անկախութեան ճգնաժամը

Բիրո-կառավարութիւնը իր վերջին օրերն էր ապրում: Ծարունակում էր սուր քննադատութիւնը նրա դէմ՝ զինադարի ծանր պայմանները ընդունելու եւ ժամանակին չհրաժարուելու համար:

Հրաժարումը անխուսափելի էր:

Եւ նոյն օրը, երբ Հայաստանի պատուիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլ էր մեկնում, Հ. Օհանջանեանը խորհրդարանին ներկայացրեց կառավարութեան հրաժարականը: Խորհրդարանի այդ նիստին արտասանուած ճառերի մէջ յատկանշական է սոցիալ-յեղափոխական Արշամ Խոնդկարեանի հաստատումը, ըստ որի «Կառավարութիւնը, անշուշտ, ունեցել է սխալներ, բայց այդ պիտի վերագրել ո՛չ այնքան կառավարութեան մէջ եղած անձերին, որքան տիրող սիստեմին» (Խոնդկարեանը «տիրող սիստեմ» է անուանում երկրի քաղաքական դրութեան գտած նոր դասաւորումը):¹ Խորհրդարանը Յ. Քաջազնունուն յանձնարարում է նոր կառավարութիւն կազմել: Նպատակն էր զանազան կուսակցութիւնների մասնակցութեամբ միացեալ կառավարութիւն ստեղծել, որը, սակայն, անկարելի եղաւ:

¹ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 489-490:

Կուսակցությունները մերժեցին մտնել կառավարության մեջ, իսկ Ժողովրդական կուսակցությունը իր մասնակցության համար պայման էր դնում, որ Դաշնակցությունը միանգամայն հեռանայ իշխանությունից: Ընդհանուր յուսալքում կար, ստեղծուած պայմանների մեջ ելք գտնելու դժուարություն:

Արշակ Խոնդկարեան

Ծփոթ ու վարանում էր տիրում նաեւ Դաշնակցութեան շարքերում: Թուրքերի սպառնալիքների տակ շարունակե՞լ արդեօք պայքարը Խորհրդային Ռուսաստանի դէմ, թէ՞ համաձայնութեան գալ ու նրա միջամտութեան ապաւինել: Այս շփոթ իրավիճակից օգտուելով՝ վրացական զօրքը, խախտելով Լոռու չէզոք գօտու վերաբերեալ 1920, Նոյեմբեր 13-ի համաձայնագիրը, անցել էր Ծախալին եւ Փամբակը եւ Հայաստանից հողեր գրաւել: Այս առիթով, Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Տիգրան Բէկզադեանը Հայաստանի կառավարութեան պաշտօնական բողոքն էր ներկայացրել Վրաստանին, բայց ապարդիւն:² Անել վիճակը փրկելու համար, խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի որոշումով Սիմոն Վրացեանը (նախկին գիւղատնտեսութեան, պետական գոյքերի եւ աշխա-

² Տիգրան Բէկզադեանի բողոքի բնագիրը տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 251, էջ 398: Փաստաթղթի վրայ սխալմամբ արձանագրուած է Հ. Բէկզադեան:

տանքի նախարար) վարչապետ նշանակուեց: «Զոհ էր պէտք, եւ եթէ այդ էր հայ ժողովրդի կամքը, որեւէ մէկը իրաւունք չունէր հրաժարուելու»,— հետեւեցնում է Վրացեանը:³

Վրացեանը իր կառավարությունը կազմեց ձախ դաշնակցականներից ու սոցիալ-լեղափոխականներից եւ գործի լծուեց՝ Հայաստանի անկախությունը փրկելու դժուարին նպատակը իրագործելու համար: Հենց իր վկայութեամբ, կառավարությունը պէտք է դէմ դներ երկրի պետականությունը տապալել փորձող բոլոր ուժերին, կարգ ու կանոն, խաղաղություն վերադարձնէր երկրին եւ վերականգնէր վարչական, հաղորդակցութեան, պարենսուորման եւ արդարադատութեան խանգարուած մեքենան: Արտաքին թշնամիները Հայաստանի դռներն էին բախում: Թրքական բանակը, հազիւ 20-25 միլոն մայրաքաղաքից հեռու՝ Ալեքսանդրապոլում ամրացած, սպառնում էր շարժուել դէպի Երեւան, իսկ բոլշեւիկները Հայաստանի խորհրդայնացումն էին պահանջում: Վրացեանը փորձում էր համոզել Լեգրանին՝ հրաժարուելու Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու գաղափարից: Խնդրում էր օգնել՝ յետ մղելու թուրքերին, փաստեր էր բերում, թէ ինչու Հայաստանը պիտի անկախ մնայ: Լեգրանը պահանջում էր Ալեքսանդրապոլի բանակցությունները խզել եւ ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը, իսկ Վրացեանը հաւատացած էր, որ այդ պարագային կը վերսկսուի թրքական յառաջխաղացումը եւ, մինչեւ Կարմիր Բանակի Հայաստան մտնելը թրքական զօրքը Երեւանն էլ կը գրաւի:⁴

Լեգրանը, ի հարկէ, հնազանդ մի պաշտօնատար էր, որ կոչուած էր Կրեմլի եւ Կոմունիստական Կուսակցութեան որոշումը գործադրելու: Ծրագրի ամբողջական պատկերը ձեւաւորում ու լրանում էր Մոսկուայում: Այդ ծրագրի ծիրում պիտի տեսնել խ. Ռուսաստանի զինուած ուժերի գերագոյն վարիչ

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 488:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 498-500:

Տրոցկու նույնքեր 28-ին կատարած յայտարարությունը, թե «Հայաստանը թիկունքն է Վրաստանի, բաւական է այնտեղից զսպանակը սեղմել, որպէսզի անմիջապէս Բաթումը միանայ Բաքուի հետ»:⁵

Պայքարը արտաքին ճակատների վրայ չէր միայն: Երկպառակութիւն կար նաեւ Դաշնակցութեան մէջ: Մի շարք դաշնակցականներ, «ձախ» դաշնակցական անուան տակ, փորձում էին կառավարութեան քաղաքականությունը Ռուսաստանի կողմը թեքել: Տիրող շփոթից օգտուելով եւ «ձախ» դաշնակցականների, մանաւանդ ծայրայեղականներ Հայկ Աւալեանի, Արշակ Գրիգորեանի եւ Թադէոս Տէր-Ղազարեանի եւ դրանց ղեկավարած խմբակի վրայ յենուելով՝ Լեգրանը ի մտի ուներ ներսից յեղաշրջում առաջացնել: Դաշնակցական գրականութեան մէջ ընդգծում է այն երեւոյթը, որ Լեգրանի կամ ընդհանրապէս Ռուսաստանի համար Հայաստանը խորհրդայնացնելու առաքելութեան դէմ միակ խոչընդոտը Դաշնակցութիւնն էր, որ դեռեւս տէրն էր երկրի, եւ այդ ուժը ամէն կերպ պիտի չէզոքացուէր: Նույնն էր նաեւ թուրքերի կեցուածքը. Հայաստանի անկախութիւնը վերացնելու ճամբին պիտի վերանար Դաշնակցութիւնը: Կարօ Սասունին բնութագրում է պահը. «Երկու թշնամի պետություններու համար ալ կամագորկ զանգուած մը, նոյնիսկ տարրական դիմադրական կորովէն զուրկ ժողովուրդ մը պէտք էր»:⁶

Լեգրանը համոզել էր «ձախ» դաշնակցականներին, որ փրկութեան միակ միջոցը Կարմիր Բանակի Հայաստան մտնելն է: Գործը յաջողեցնելու համար ձախ դաշնակցականները նոյնիսկ խոստանում էին Լեգրանին, Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, ձերբակալել ներկայ կառավարութեան անդամներին, մինչեւ անգամ գնդակահարել մի քանիսին:

⁵ Վահան Նաւասարդեան, «Հ.Յ.Դ.աշնակցութեան "լիկուիդացիա"», էջ 134:

⁶ «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 16:

Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ Դաշնակցութեան այս թելը թռուցիկներով հաւատարմութիւն էր յայտնում Յեղկոմին եւ յայտարարում Դաշնակցութեան մահը:⁷ Լեգրանին քաջալերում էր նաեւ սոցիալ-յեղափոխականների ձախ թելը՝ Լեւոն Թումանեանի ղեկավարութեամբ: Սկզբնական շրջանում «ձախ» դաշնակցականներին էին միացել նաեւ խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի անդամներից Աւետիս Օհանջանեանը, Հայկ Սարգսեանը եւ մի քանի ուրիշներ՝ նպատակ ունենալով Հայաստանի խորհրդայնացումը իրագործել որքան կարելի է խաղաղ, սահուն եւ անարիւն: Վերջիններս փորձում էին նաեւ անկախ Հառաստանի գաղափարը ամրապնդել եւ ապահովել Դաշնակցութեան համագործակցութիւնը ապագայ բոլշեւիկ կառավարութեան հետ: Բայց Հայկ Աւալեանի ծայրայեղականությունից խորշելով, նաեւ լսելով Լեգրանի հետ ունեցած նրա գաղտնի բանակցութիւնների մասին, այս խորհրդարանական խմբակը քաշում է ասպարէզից: Որոշ ժամանակ ոչ-գործուն մնալուց յետոյ նրա անդամները այնուհետեւ մեծ աշխատանք են տանում Փետրուարեան Ապստամբութեան իրագործման ընթացքում:⁸

Հայաստանը օր առաջ խորհրդայնացնելու մոլուցքով

Լեգրանը դիւանագիտական եւ քարոզչական միջոցներով փորձում էր Հայաստանը դէպի խորհրդայնացում տանել: Դաշնակիցների կասկածը չհրաւիրելու եւ նրանց միջամրտութիւնից խուսափելու համար կենտրոնից կարգադրուած էր

⁷ Տես՝ «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան 1919-1924 Հնգամեակի», էջ 49:

⁸ Արտասահմանեան Պատասխանատու Մարմնի կողմից յղուած շրջաբերական թիւ 19 Կ. Կոմիտեներին, 25 Փետրուար, 1922, Թաւրիզ. տես՝ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 184, փաստաթուղթ թիւ 1:

զգուշութիւն: Պէտք էր դանդաղ, խաղաղ եւ անշտապ գործունէութիւն տանել: Հակառակ հրահանգուած զգուշութեան, անհամբեր էին Կովկասի բոլշեւիկ ղեկավարները՝ օր առաջ հաշուի նստելու իրենց անձնական թշնամիների՝ Հայաստանի դաշնակների եւ Վրաստանի մենշեւիկների հետ: Հայաստանի խորհրդայնացումը իրականացնելու համար, Կարփիւրոյի հաւանութեամբ, Նոյեմբեր 22-ին Բաքում կազմուել էր Հայաստանի ռազմայեղափոխական կոմիտէն՝ Սարգիս Կասեանի նախագահութեամբ: Կոմիտէի միւս անդամներն էին Ասքանազ Մուսեանը, Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը, Ալեքսանդր Բէկզադեանը, Իսահակ Դովլաթեանը եւ Աւիս Նուրիջանեանը: 11-րդ Կարմիր Բանակը պատրաստ էր ամէն վայրկեան զէնքի ուժ ցոյց տալու: Դեռ Նոյեմբեր 26-ին, Կարմիր Բանակի հրամանատարներից Սեմեոնովը Զանգեզուրի ապստամբ զօրամասերի հրամանատար գնդ. Նժդեհին լուր է ուղարկում դադարեցնել կռիւն եւ յանձնուել, քանի որ Երեւանում պետական հարուած է տեղի ունեցել եւ այլեւս անօգուտ էր Զանգեզուրին կառչել:⁹

Նախապատրաստական աշխատանքները լրանում էին Հայաստանից դուրս՝ Բաքում: Կարմիր Բանակի հրամանատար Անատոլի Գէկկէրը Նոյեմբեր 28-ին հրահանգում էր բանակին՝ աջակցել Աւիս Նուրիջանեանի տրամադրութեան տակ դրուած «հայկական յատուկ խնդիր ունեցող գնդին եթէ հայկական գնդի համար անհնարին լինի կատարել իր վրայ դրուած խնդիրը»:¹⁰ Նոյեմբեր 29-ին Հայաստանի ռազմայեղափոխական կոմիտէն Օրջոնիկիձէի հաւանութեամբ, Ագրբէյջանից մտնում է Հայաստան, առանց մեծ դիմադրութեան հանդիպելու գրաւում է Քարուսասարան (Իջեւանը) եւ խորհրդ-

դային կարգեր յայտարարում:¹¹ Հայաստանի Յեղկոմի յայտարարութիւնը, որ պատրաստ էր արդէն, Կասեանի կարգադրութեամբ ցրում է ժողովրդի մէջ եւ հրատարակում Ագրբէյջանի բոլոր թերթերում: Յայտարարութիւնը համակ թոյն ու լուտանք էր Դաշնակցութեան հասցէին եւ գովեստ՝ բոլշեւիկեան Ռուսաստանին ու Կարմիր Բանակին, որ գալիս էր հայ ժողովրդին կապանքներից փրկելու: Միւս կողմից Օրջոնիկիձէն հաղորդում է Մոսկուա, թէ Հայաստանում պայմանները հասունացած են արդէն, բանակը կազմալուծուած է, եւ ժողովուրդը գրկաբաց Կարմիր Բանակին է սպասում:

Յեղկոմի այս գործողութեան դէմ Վրացեանի բողոքի վրայ, Լեգրանը ներողութիւն է խնդրում եւ գրաւումը համարում թիրիմացութիւն: Ըստ երեւոյթին այս գործողութիւնը յանկարծակիի էր բերել ո՛չ միայն Հայաստանի կառավարութեան, այլեւ Լեգրանին: Որոշում է Սեպուհի գլխաւորութեամբ հայկական մի զօրամաս ուղարկել ներխուժողներին դուրս հանելու համար: Մի քանի հարիր զինուորից բաղկացած այս զօրամասը ճանապարհին, 6000-անոց Կարմիր Բանակի յարձակման ենթարկուելով, տեղի է տալիս, իսկ զօրականները կա՛մ ցրում են, կա՛մ միանում ապստամբներին: Միւս կողմից, Լեգրանն էլ ռուս զինուորական կցորդ Բոբրիշչեւին էր ուղարկել՝ Կարմիր Բանակի այդ յատուկ գնդի նահանջը կարգադրելու: Նա նոյնպէս լուր էր ուղարկել Օրջոնիկիձէին, թէ ստեղծուած երեւոյթը տգեղ է ու անցանկալի, զինուորական ուժի պէտք չկայ, եւ ինքը արդէն Հայաստանը խաղաղ ճամբով խորհրդայնացնելու բանակցութիւններն է վարում: Յաջորդ օրը, Նոյեմբեր 30-ին, Լեգրանը Վրացեանին ներկայացնում է մի վերջնագիր, որի մէջ յայտնուած էր Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտր. Կոմիտէի որոշումը՝ Հայաստանում խորհրդային կարգեր մտցնելու:

⁹ Սեմեոնովի նամակի մասին տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 556:

¹⁰ Հրամանագրի հայերէն թարգմանութիւնը տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 252, էջ 399:

¹¹ Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութիւն յայտարարող Յեղկոմի «դէկլարացիան» տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 254, էջ 403-406:

Ըստ Դաշնակցական աղբիւրների, Հայաստանի խորհրդայնացումը վաղուց որոշուած էր արդէն կենտրոնից եւ դա միայն հայ բոլշեւիկների ուժով հնարաւոր պիտի չլիներ, եթէ կենտրոնից հրաման չգար Կարմիր Բանակին՝ օգնել Հայաստան խուժող բոլշեւիկներին: Լեգրանը Հայաստան էր եկել հենց այդ առաքելութեամբ, եւ նրա վարած բանակցութիւններն ու Կարմիր Բանակի ներխուժման առիթով ներողութիւն յայտնելը անկեղծ չէին: Սակայն Ռիչըրդ Յովհաննիսեանի ուսումնասիրութիւնները փաստում են, թէ կենտրոնից Հայաստանը անմիջապէս խորհրդայնացնելու հրահանգ դեռ չկար: Հայաստանի Յեղկոսի հապճեպ, առանց կենտրոնի գիտութեան եւ Օրջոնիկիձէի հաւանութեամբ, Հայաստան մտնելն ու նոյն ժամանակ հայկական զօրքերի անդադար պարտութիւնը թրքական ճակատների վրայ, Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի անկումը պատճառ դարձան, որ Մոսկուայի իշխանութիւնը փոխի իր ռազմավարութիւնը եւ հրահանգի Լեգրանին այլեւս ժամանակ չկորցնել: Մոսկուայում վախ կար, որ Թուրքիոյ ազգային բանակը կարող է Հայաստանը որքի տակ տալով դէպի Ազրբէյջան քայլել, իսկ այնտեղ հակախորհրդային անհանգստութիւններ էին երեւում: Թրքական բանակի մերձեցումը կարող էր ոգեւորութիւն ստեղծել եւ անհանգստութիւնները ապստամբութեան վերածել:

Վրացեանի եւ Դրոյի բողոքները անօգուտ էին այլեւս. Մոսկուայի հրահանգը յստակ էր եւ պիտի գործադրուէր: Եւ ինչպէս Վրացեանն է խոստովանում հետագային, «Հայաստանը ընկել էր երկու կրակի միջեւ: Կառավարութեան ուրիշ ելք չէր մնում, բայց եթէ ընտրելով փոքրագոյն չարիքը, տեղի տալ եւ հասկացողութեան գալ Խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցչի հետ: Հայաստանի Խորհրդայնացումը այլեւս անխուսափելի էր դառնում»: ¹²

¹² «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 500:

Նոյն գիշեր Խորհրդարանի դիւանը, Դաշնակցական ֆրակցիան, կառավարութեան անդամները, Հ.Յ.Դ. Բիւրոն ամբողջ կազմով եւ մի շարք գործիչներ ու զինուորականներ ժողով են գումարում իրավիճակը քննելու համար: Մեծամասնութեան կարծիքով, պէտք էր իշխանութիւնը առանց կոռի յանձնել բոլշեւիկներին ու հեռանալ: Միայն այդ միջոցով կարելի կլիներ նաեւ կասեցնել թուրքերից սպառնացող վտանգը: Նոյն կարծիքը, ի հարկէ տարբեր նկատառումով, պաշտպանում էին «ձախ» դաշնակցականները: Փոքրամասնութեան մէջ գոյութիւն ունէր, սակայն, այն կարծիքը, թէ իշխանութիւնը պէտք չէր առանց կոռի յանձնել բոլշեւիկներին, որոնք ամէն պարագայի ո'չ միայն երկիրը չէին պաշտպանելու թուրքերի դէմ, այլ ներսում նոր խլրտումներ առաջացնելով՝ աւելի էին քայքայելու Հայաստանը: Բացի այդ, նրանք հնարաւորութիւն էին տեսնում թուրքերի հետ հաշտութեան եզրեր գտնելու: Ուրեմն, պէտք էր պահել այդ բարեկամութիւնը, եւ, նոյնիսկ, օգնութիւն ստանալով թուրքերից, մինչեւ վերջին շունչ կոռել բոլշեւիկեան հոսանքի դէմ: Այս կարծիքի վրայ պնդում էին Օհանջանեանը, Արշակ Յովհաննիսեանը, Եփրեմ Սարգսեանը, Նաւասարդեանը, Արտաշէս Չիլինգարեանը եւ Սարգիս Արաբատեանը: ¹³

Կոտորակուած՝ թուրքից կախեալ, թէ՞ ենթակայ բոլշեւիկներին

Հայաստանի խորհրդայնացումը արագացնող կարեւոր ազդակ էր, անշուշտ, թուրքերի կարծր ու անհամբեր կեցուածքը: Ալեքսանդրապոլում բանակցութիւնների նստած՝ նրանք պահանջում էին նոյնիսկ Ծախախտ-Ծարուր գիծը անմիջապէս դատարկել: Պարզ էր, որ Կարաբեքիրը մտադրութիւն ունէր

¹³ «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան 1919-1924 Հնգամեակի», էջ 48:
19-141

Ծարուր-Նախիջեւանն էլ իր հսկողութեան տակ առնել, իսկ դա արդէն Մոսկուայի իշխանութեան համար անհանդուրժելի էր. խաղի օրէնքները այստեղ էլ էին խախտուել: Թուրքերը նկատում էին բոլշեւիկների առաջխաղացքը եւ ստիպում էին հայերին օր առաջ դաշնագիր ստորագրել, իսկ ուսները արդէն լրջօրէն հետապնդում էին Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այս մրցակցութեան մէջ տանուլ չտալու համար, 1920-ի Նոյեմբեր 30-ին, թուրքերը վերջնագրի ձեւով ներկայացնում են իրենց անտեղիտալի պայմանները եւ շուտափոյթ վաւերացում պահանջում: Վերջնագրին ընկերակցում էր Կարաբեքիրի ստորագրուած բացատրողականը, որ բացարձակ եւ արհամարհոտ ուրացումն էր Հայաստանի պատմութեան ու մշակոյթի եւ մանաւանդ մերժում՝ նրա ներկայի պահանջների:

Խատիսեանը իր ստացած ծանր տպաւորութիւնն ու յուսախաբութիւնը այսպէս է նկարագրում. «Կեանքիս մէջ երկրորդ անգամ ինձ վիճակուեցաւ ծանր թոյլէներ ապրիլ Հայաստանի սահմաններու խնդրի առթիւ: Առաջին անգամ 1918 թ. Յունիսին, Բաթում, երկրորդ անգամ Ալեքսանդրապոլ, այս օրերուն: Մենք նորէն տեսանք Հայաստանը երկաթէ փականքներու մէջ սեղմուած, առանց Թրքահայաստանի, առանց Կարսի նահանգի, առանց Նախիջեւանի, առանց նոյնիսկ Սուրմալուի»:¹⁴

Հայաստանի դեկավարութիւնը կէս գիշերից անց դեռ ժողովի մէջ էր, երբ Խատիսեանը Ալեքսանդրապոլից տեղեկացնում է վերջնագրի ձեւով թուրքերի ներկայացրած սոսկալի պայմանների մասին: Վրացեանը հեռախօսի մօտ է կանչում, լսում է Խատիսեանի զեկոյցը, յորդորում է փորձ կատարել մեղմացնելու թուրքերի առաջարկած պայմանները, խոստանում է իր հերթին շուտափոյթ պատասխան տալ ներկայացրած վերջագրին եւ գլխահակ ժողովաստիւն է վերադառնում: Նոր տեղեկութիւնների լոյսի տակ եւ թուրքերին անապարանօք

¹⁴ «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», էջ 311:

պատասխան տալու անհրաժեշտութիւնից մղուած՝ շարունակում է ժողովը: Ըստ վերջնագրում նշուած պայմանների, համաձայնագիրը ստորագրելով Հայաստանը շարունակելու էր իր գոյութիւնը, բայց հաշմանդամ, կոտորակուած, ամբողջովին կախեալ Թուրքիայից: Թուրքիան նոյնիսկ պահանջում էր Սուրմալուն, ուր հայ ժողովրդի համար սրբացած Մասիս լեռն էր բարձրանում:

Այլեւս ուրիշ ելք չէր մնացել: Ժողովը բացարձակ մեծամասնութեամբ որոշում է ընդունել Լեզրանի վերջնագիրը եւ Դրոյին ու Համբարձում Տէրտէրեանին իբրեւ ներկայացուցիչ ունենալով՝ Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը սկսել: Հ.Յ.Դ. Բիւրոն եւս նոյն եզրակացութեան է յանգում: Նրա տուած որոշումը Կարօ Սասունին այսպէս է բնութագրում. «Երկու հակառակորդ կողմերու ճնշումէն հարկադրուած Բիւրոն Հայաստանէն կը հեռանայ, թողնելով իր ներկայացուցիչը, եւ կը հրահանգէ ընկերներուն, իրենց տեղական պայմաններուն համաձայն գործել եւ գաղտնի պահպանել կուսակցութեան գոյութիւնը, իսկ ընկերներու չարգիլել մտնել նոր իշխանութեան մէջ եւ աշխատիլ երկրի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման համար»:¹⁵ Հ.Յ.Դ. Բիւրոն, Երեսնում գումարած այս վերջինն ճիստում, բարդութիւնների տեղիք չտալու եւ Յեղկոմի համար գործելու աւելի սահուն պայմաններ ստեղծելու սիրոյն, որոշում է հեռանալ երկրից: Հայաստանում պիտի մնար միայն Սիմոն Վրացեանը՝ որպէս վերջին վարչապետ եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ: Դաշնակցութիւնը երկրում յայտարարում էր «անպաշտօն», շուտով ընդյատակ անցնելու համար, իսկ շարքային ընկերներին թելադրում էր շարժուել անձնական նախաձեռնութեամբ:

¹⁵ Բիւրոյի որոշման մէջբերումը առնուած է «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 30-ից: Այս ժողովի արձանագրութիւնները պահուած են ՀԽՍՀ Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւում, Ֆոնտ 199, ցուցակ 1, գործ 247: Նոյն ժողովի որոշումների մասին տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 524: Նաեւ՝ «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան 1919-1924 Հնգամեակի», էջ 47:

Դեկտեմբեր 1-ին Կարաբեքիրը պաշտօնապես յայտնում է Խառիսեանին, որ Անգարան վերջնագրի պայմանները մեղմացնելու ո՛չ մի գիշում չի կատարում: Ըստ վերջնագրի առաջադրած Հայաստան-Թուրքիա սահմանների, Հայաստանը զրկում էր Արեւմտահայաստանից, իսկ Կարսի, Կադզուանի, Օլթիի եւ Սուրմալուի ճակատագիրը նախատեսում էր որոշել մէկ տարում՝ հանրաքուէի միջոցով: Թուրքիան իր հերթին ընդունում էր Ծարուր-Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի ճակատագիրը վճռել Ռուսաստանի, Ազրբեյջանի եւ Հայաստանի մասնակցութեամբ: Կարաբեքիրը խոստանում էր նաեւ համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ երկու շաբաթուայ ընթացքում Ալեքսանդրապոլը Հայաստանին թողնել ու հեռանալ:

Խառիսեանը փորձում էր ժամանակ շահել, մինչեւ Երեւանից որեւէ թելադրութիւն կը գար: Իսկ Երեւանում Դեկտեմբեր 1-ին սկսում են բանակցութիւնները Լեգրանի հետ: Հայաստանի կառավարութիւնը ներկայացնում էին Դրոն եւ Համբարձում Տէրտէրեանը: Փոխանցման շրջանը վարելու համար կազմում է «կռալիցիոն կառավարութիւն», որին Դաշնակցութեան կողմից մասնակցում էին Դրոն եւ Համբարձում Տէրտէրեանը:

Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը

1920-ի Դեկտեմբեր 2-ին կնքուեց Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը՝ Խ. Ռուսաստանի ու Ռուսաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ներկայացուցիչներ Դրոյի եւ Համբարձում Տէրտէրեանի ստորագրութեամբ: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ 1) Հայաստանը յայտարարում էր անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութիւն: 2) Մինչեւ Հայաստանի խորհուրդների համա-

գումարի հրաւիրումը, կազմում էր ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ՝ երկրի իշխանութիւնը ստանձնելու համար: 3) Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ մտնում էին՝ Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ զինուորական տեսակէտից ապահովում էր երկաթուղու տիրապետութիւնը՝ Զաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Զանգեզուր գաւառը եւ Ղազախ գաւառի մի մասը Օգոստոս 10-ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիս նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնում մինչեւ 1920-ի Սեպտեմբեր 28-ը: 4) Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չպիտի ենթարկւէր պատասխանատւութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը: 5) Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների (Սոց.-դեմ., Սոց.-յեղ.) անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուէին կուսակցութեան պատկանելու եւ Կոմունիստական Կուսակցութեան դէմ մղուած կոիւնտրին մասնակցելու համար: 6) Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէն կազմում էր հինգ կոմունիստներից եւ երկու ձախ դաշնակցականներից՝ համաձայնելով Կոմունիստական Կուսակցութեան հետ:¹⁶ Համաձայնութիւն էր կայացել, որ Դեկտեմբեր 2-ի գիշերուայ կէսին իշխանութիւնը յանձնուի նշանակուած զօրահրամանատարութեան՝ Դրոյին եւ Լեգրանի ներկայացուցիչ Սիլինին, մինչեւ Յեղկոմի Երեւան ժամանումը:

Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարական խորհուրդը, 1920-ի Դեկտեմբեր 2-ին յայտարարում էր. «Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիւ ստեղծուած կացութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իր 1920 թուի Դեկտեմբեր 2-ի նիստում որոշեց՝

¹⁶ Համաձայնագրի բնագիրը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 501-503, «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 263-264, Հ. Տէրտէրեանի յօդուածը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, Մայիս, թիւ 5, (339), էջ 8-9:

հրաժարուել իշխանությունից եւ «Զինուորական եւ Քաղաքացիական բովանդակ իշխանությունը [յանձնել] զօրաբանակի ընդհ. Հրամանատարին, որպիսի պաշտօնում նշանակել Ռազմական Նախարար՝ Դրոյին» (ստորագրուած Նախարարների Խորհրդի նախագահ՝ Սիմոն Վրացեանի եւ նախարարներ՝ Ա. Խոնդկարեանի, Հ. Տերտերեանի եւ Դ. Կանայեանի կողմից):¹⁷ Կարգ ու կանոն պահելու վճռականությունից մղուած, վերջին վայրկեանին կատարուած այս կարգադրությունները ցոյց են տալիս, թէ որքան կազմակերպուած էր երկրի վարչական կառույցը եւ հիմնաւորում է որոշ թրծուած հայ բոլշեիկների այն համոզումը, թէ ներսից ոչինչ կարելի չէր փոխել. պէտք էր դրսից յարձակում կատարել:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը

Իշխանությունը պիտի յանձնուէր բոլշեիկներին, ուրեմն, կարելի էր հայ-թրքական դաշնագրի ստորագրումը եւս թողնել նրանց: Ինչպէս Վրացեանն է տրամաբանում, «Անձնապէս Հայաստանի ղեկավարութեան համար այդ կլինէր բարիք. պատմութեան առաջ նա ազատ կլինէր Ալեքսանդրապոլի "խայտառակ" դաշնագիրը ստորագրելու պատասխանատվությունից, բայց դրանից հայ ժողովուրդը կը շահէ՞ր»:¹⁸ Եւ Հայաստանի ղեկավարությունը որոշեց ընդունել նաեւ այդ պատասխանատվությունը: Հաւաստիք չկար, որ հակառակ պարագային բոլշեիկները այդ ուժն ու սրտցաւությունը ցուցաբերէին՝ Հայաստանը պաշտպանելու Թուրքերի գրոհից: Դարձեալ ըստ Վրացեանի՝ տրամաբանութեան «Եթէ բոլշեիկները, իրօք, այդքան ազդեցիկ էին թուրքերի առջեւ, նրանց համար դժուար չէր լինի մերժել "դաշնակ"ների ստորագրությունը եւ

Հայաստանի համար աւելի նպաստաւոր դաշնագիր կնքել: Եթէ բոլշեիկները այդ կարողությունը պիտի չունենան վաղը, նշանակում է այսօր էլ նրանց խոստումները անարժէք էին»:

Վրացեանը հեռագրով յայտնում է Ալեքսանդրապոլի պատկերասրահները կառավարութեան հրաժարման մասին եւ աւելացնում, թէ ըստ երեւոյթին պէտք է ընդունել թուրքերի պայմանները եւ ստորագրել դաշնագիրը: Աւելի անորոշ է Դեկտեմբեր 2-ին կազմուած «կոալիսիոն կառավարութեան» (կամ յեղափոխական կառավարութեան) անունից Դրոյի խօսակցությունը Խատիսեանի հետ: Դրոն յայտնում է, թէ հրաժարուած կառավարությունը իրաւասութիւն չունի կարգադրութիւն անելու, իսկ ինքը թուրքերի հետ ստորագրուելիք դաշնագրի վերաբերեալ վաղը միայն կարող է յստակ թելադրութիւն կատարել: Խատիսեանի հարցապնդումի վրայ Դրոն աւելացնում է, «Դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ»:¹⁹

Դաշնագրի ստորագրումից առաջ Կարաբեքիրը ստանում է Կասեանի հեռագիրը Դիլիջանից, ուր նա Հայաստանի խորհրդ-դայնացման լուրն էր հաղորդում: Կարաբեքիրը առ ի պատասխան շնորհաւորական հեռագիր է ուղարկում եւ իր խնդակցությունն է յայտնում, որ հայ պրոլետարեատը վերջապէս կապիտալիստական լծից ազատուեց: Այս լորձնաշուրթ շնորհաւորանքի հետ բարի կամեցողութեան ո՛չ մի զիջում: Կարաբեքիրը, իմանալով հանդերձ իշխանութեան փոփոխման մասին, ճնշման տակ է դնում Խատիսեանին՝ ստորագրելու պայմանագիրը:

Դեկտեմբեր 2-ին, կէս գիշերից անց ժամի 2-ին, որոշման փոփոխություններ յաջողեցնելով եւ աննշան զիջումներ ստանալով՝ պատուիրակությունը ստորագրում է հայ-թրքական դաշնագիրը:²⁰ Խատիսեանը յաջորդ առաւօտ տեղեկացնում է

¹⁹ Հեռագրի բնագիրը եւ Դրոյի կարգադրությունը Խատիսեանին տես՝ «Հայաստանի Ծագումն ու Զարգացումը», էջ 310:

²⁰ Դաշնագրի պատճենը (Ֆրանսերէնով եւ հայերէնով) տես՝ ՀԽՍՀ Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ, Ֆոնդ 200. ցուցակ 1,

¹⁷ Պատճենը տես՝ ՀԽՍՀ Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ, Ֆոնդ 199, ցուցակ 1, գործ 248:

¹⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 503:

Դրոյին դաշնագրի ստորագրման մասին եւ խնդրում նրանից ապահովութիւն եւ անձեռնխելիութիւն հայթայթել պատուիրակութեան համար: Թէեւ Կարաբեքիրը առաջարկել էր պատուիրակութեան անդամներին Կարսի վրայով արտասահման անցնել, սակայն նրանք որոշեցին Երեւան վերադառնալ: Երբ խումբը Դեկտեմբեր 3-ին մեկնումի էր պատրաստում, Դրոն ու Սիլինը մի հրամանագիր են հռչակում եւ Դեկտեմբեր 1-ից սկսած չեղեալ են համարում թուրքերի հետ բանակցութիւններ վարելու պատուիրակութեան իրաւասութիւնը եւ նշում են, թէ մինչեւ նոր պատուիրակութեան նշանակումը, ինքը՝ Հայաստանի Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէն, բանակցուի՝ նրանի մէջ պիտի մտնի թուրքերի հետ:²¹ Յովհաննիսեանի կարծիքով, այս հռչակագիրը հող էր պատրաստում դաշնագիրը մերժելու՝ մինչեւ Կարմիր Բանակը Երեւան կհասնէր:

Հայ-թրքական այս դաշնագրի մէջ, ինչպէս Ս. Վրացեանն է անդրադառնում, կայ մի կէտ, 14-րդ կէտը, ուր ասուած է, թէ դաշնագիրը պէտք է մի ամսուայ ընթացքում վաւերացման ենթարկուի Հայաստանի խորհրդարանի եւ Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կողմից: Այդ պայմանը երբեք չլրացաւ, ուրեմն կարելի է ասել, որ դաշնագիրը իր վաւերականութիւնը կորցրեց: Եթէ բոլշեւիկները ցանկանային, եթէ Ռուսաստանի համար իրապէս կարեւոր լինէր հայ ժողովրդի դատը, կարող էին հենց այս կէտը կամ նոյնիսկ Դրոյի եւ Սիլինի ստորագրած հռչակագիրը օգտագործելով՝ չեղեալ համարել դաշնագիրը: Բայց այդ օրերին բոլշեւիկների համար կարեւոր էր ամէն գնով թուրքերին բաւարարել եւ Հայաստանից հողեր գիշելով՝ վերջ տալ նրա բանակների առաջխաղացման Կովկասում:

Հետագայում, ի հարկէ, Խորհրդային Հայաստանի պատմաբաններն ու ղեկավարները դաշնագիրը գործածեցին դատա-

փետելու Դաշնակցութեան, առանց նկատի ունենալու, որ հայ պատմագրութիւնը մի օր պիտի վեր հանի դէպքերի ճշմարիտ յաջորդականութիւնն ու էութիւնը: Բարեբախտաբար սպասումը երկար չտեւեց: Չնայած Խորհրդային կայսրութիւնը փլուզուել է արդէն, եւ Հայաստանը թօթափել է համայնավար վարչակարգի լուծը, այնուամենայնիւ պատմական ճշմարտութիւնը երեւան է գալիս իր ամբողջ մանրամասնութիւններով, եւ այն էլ ո՛չ դաշնակցական եւ ո՛չ էլ խորհրդային պարմագրութեան մէջ:

Րիչըրդ Յովհաննիսեանը արծարծելով Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի հարցը եւ նրա արձագանքն ու ազդեցութիւնը Հայաստանի հետագայ պատմութեան վրայ, բացայայտում է ճշմարտութիւնը: Այո՛, դաշնագրի ստորագրումը անխուսափելի փուլն էր դէպքերի գլխապտոյտ զարգացման: Այո՛, եթէ Խորհրդային Ռուսաստանի — կամ հետագայում Խորհրդային Միութեան — եւ Թուրքիոյ սահմանները հիմնուած մնացին Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի վրայ, դրա պատճառը ազգայնական Թուրքիայի անդրդուելի ու կարծր կեցուածքն էր՝ թէեւ Չիչերինը փորձեց սպառնալ, որ պիտի կասեցնի ռուսական ոսկու եւ գէնքի հոսքը Թուրքիա, թէեւ Լեգրանը, Մոփլանին եւ Հայաստանի Յեղկոմը դիմումներ կատարեցին մեղմացնելու պայմանները: Յովհաննիսեանը գրում է, թէ Կարաբեքիրը մէկ առիթով նոյնիսկ ընդունել է դաշնագրի անօրինականութիւնը, բայց յարել, որ եթէ դաշնագիրը օրինական չէ, ապա օրինական եւ արդար են նրա հիմքը կազմող սկզբունքները:

«Իրենց իշխանութիւնը պահելու համար Հայաստանը թուրքերին ծախեցին» յաճախակի արտայայտութիւններով Դաշնակցութեան հասցէին կատարած ամբաստանութիւնները նպատակ ունէին ծածկելու Խ. Ռուսաստանի անգործութիւնը Թուրքիոյ նկատմամբ եւ այն քաղաքական շահերը, որ Խ. Ռուսաստանը սպասում էր ունենալ Թուրքիայից եւ որոնց դիւրութեամբ զոհեց Հայաստանը:

գործ 12 էջ 61-68: Դաշնագրի ամփոփումը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 504-507:

²¹ The Republic of Armenia, vol. IV, էջ 398:

Յատկանշական է, որ «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Ռեւոլյուցիան եւ Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում» հատորում, ուր տեղ են գտել բոլշեւիկներին պանծացնող եւ Դաշնակցութեանը վարկաբեկող ամէն մի կտոր գրութիւն — ի հարկէ, միշտ բոլշեւիկ-դաշնակցական յարաբերութիւնների ընդհանուր շրջագծի մէջ — տեղադրուած է նաեւ «Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան եւ Թուրքիայի միջեւ Ալեքսանդրապոլ-Գիւմրիում կնքուած պայմանագիրը» (փաստաթուղթ թիւ 258), բայց հատորում տեղ չի գտել Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը, որ արտացոլքն է Դաշնակցութեան վերջին ճիգերի՝ Հայաստանի մարող անկախութեան ի խնդիր գոնէ որոշ նպաստաւոր պայմաններ ապահովելու (այս փաստաթուղթը տպագրուած է եղել նոյն հատորի ռուսերէն տարբերակում):

Հայաստանի խորհրդայնացումը, ըստ խորհրդային պատմաբանների, ընդունուած է Նոյեմբեր 29-ին: Եթէ այդ թուականը համապատասխանում է իրականութեան, ապա Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրուել է խորհրդայնացումից յետոյ: Սա անաբրոնիզմ չէ՞: Բայց գիտենք, որ Նոյեմբեր 29-ը Հայաստանի խորհրդայնացման թուական ընդունելը իրականութեան չի համապատասխանում եւ որ մինչեւ Դեկտեմբեր 2-ը բանակցութիւններ էին գնում անցման կառավարութեան բնոյթը որոշելու եւ խորհրդայնացման պայմանները ճշտելու համար: Իսկ խորհրդայնացման պայմանագիրը ստորագրուեց Դեկտեմբեր 2-ին:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մասին Անահիտ Տէր-Մինասեանը դիտել է տալիս, թէ անցման կառավարութեան կեանքը մի քանի օր էր միայն, բայց բաւական՝ Դաշնակցութեան վրայ բարդելու պատասխանատուութիւնը մի քանի, որից գուցէ խորհրդայինները իրենք նոյնպէս չկարողանային խուսափել:²²

²² *La Question Armenienne*, էջ 184:

Հայաստանի խորհրդայնացման ընթացքը

Դեռ Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը չստորագրուած, երբ տակաւին շարունակում էին բանակցութիւնները, Բաքուի բոլշեւիկները արդէն խորհրդայնացած էին համարում Հայաստանը: Դեկտեմբեր 1-ին, Բաքուի Սովետների նիստում, Ագրքէջանի Յեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը ողջունելով Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ յայտարարում է, թէ Խորհրդային Ագրքէջանը եղբայրական Հայաստանին է զիջում Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջեւանը: Սրանք, ի հարկէ, միայն խօսքեր էին, եւ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը մնացին Ագրքէջանի տիրապետութեան տակ:²³

Վրացեանը յիշում է, թէ խորհրդայնացումից առաջ, Դեկտեմբեր 1-ին, Լեզրանի կողմից իրեն էր դիմել խորհրդային պատուիրակութեան պաշտօնէայ Աշոտ Յովհաննիսեանը եւ առաջարկել էր արձակել Հայաստանի բանտերում պահուող բոլշեւիկներին: Վրացեանը ընդունել էր առաջարկը եւ իր հերթին պայման էր դրել արձակել Ագրքէջանի եւ Ռուսաստանի դաշնակցական կալանավորներին: Ստորագրուել էր գրաւոր ձեւակերպումը: Դեկտեմբեր 2-ին ազատ էին արձակւել բոլշեւիկ բանտարկեալները, բայց խորհրդային պատուիրակութիւնը դրժել էր պայմանը:²⁴

Համաձայնագրի մէջ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչները, տիրող իրավիճակի պարտադրանքի տակ, կարողացել էին հնարաւորին չափ նպաստաւոր պայմաններ ապահովել Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի համար: Հայաստանը խորհրդայնացում էր, բայց մնում էր որպէս անկախ հանրապետութիւն: Գծուած էին նրա սահմանները եւ ընդուն-

²³ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 500:

²⁴ Առնուած է Վրացեանի «Հայաստանի խորհրդայնացումը» յօդուածից. տես՝ 6-րդ գլխի ծանօթ. 47:

լած Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Խ. Ռուսաստանը խոստանում էր պաշտպանել այդ սահմանները:

Իշխանութեան փոխանցումը պիտի կատարուէր Դեկտեմբեր 2-ի կէս գիշերին, բայց Լեգրանը առաջարկում է առաջաձգել ժամկէտը՝ երեկոյեան ժամի 6-ին: Ըստ Բախշի Իշխանեանի, եւ ինչպէս այդ մի քանի ժամուայ դէպքերն են ցոյց տալիս, նպատակը արագ ձերբակալութիւնների անցնելն էր՝ կանխելու համար հակաբոլշեւիկ ղեկավարութեան հեռացումը երկրից:²⁵

Դեկտեմբեր 2-ի երեկոյեան ժամի 6-ին, երկրի իշխանութիւնը փոխուեց եւ անմիջապէս սկսուեցին ձերբակալութիւնները: Իսկ Լեգրանը Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը Օրջոնիկիձէին յայտնելով, արդէն խորհուրդ էր տուել, որ Յեղկոմն ու Կարմիր Բանակը Դիլիջանից Երեւան շարժուեն:

Դեկտեմբեր 3-ին Կարմիր Բանակը Մոսկուայից արտօնութիւն է ստանում դէպի Երեւան շարժուելու, բայց Մոսկուան զգուշացնում է որեւէ աւելորդ քայլ կամ անկարգութիւն թոյլ չտալ՝ նոր ընդհարումների առաջն առնելու համար: Դեկտեմբեր 4-ին, պաշտօնական անձանց մի խումբ, դրանց մէջ նաեւ Դրոն, Սիլինը, Տերտերեանը եւ Լեգրանը, դէպի Սեւան են շարժում Հայաստանի Յեղկոմին դիմաւորելու համար:

Մինչ այդ, Դեկտեմբեր 3-ին, տեղի է ունենում ձախ դաշնակցականների համագումարը, ուր Զ. Աշխարունու վկայութեամբ, Աւալեանը, Գրիգորեանը եւ Տէր-Ղազարեանը իրենք իրենց նշանակում են ներկայացուցիչներ՝ ողջունելու համար Կասեանի Յեղկոմի ժամանումը Երեւան: Նոյն օրը Աւալեանի

25 Բախշի Իշխանեան, «Երկու Ամիս Բոլշեւիկեան Բանտում», (Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1924), էջ 9: Հեղինակը մարքսիստ, Պլեխանովի հետեւորդ, մօտիկ գործակցութիւն ունէր Հայաստանի դաշնակցական ղեկավարութեան հետ: Նա սիրուած ազգային ու մշակութային գործիչ էր Երեւանում:

կարգադրութեամբ վար է բերում խորհրդարանի շէնքի վրայ ծածանուող եռագոյն դրօշը եւ փոխարինում կարմիր դրօշով:²⁶

«Հայաստանի Ռեւոլից. Կոմիտէի նախագահին»՝ ընկ. Կասեանին ուղղուած Դեկտեմբեր 2-ի թուակիր շնորհաւորական հեռագրով, Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի նախագահ Վ. Ի. Լենինը գրում էր «Յանձին ձեզ, ողջունում եմ իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրուած աշխատաւորական Սովետական Հայաստանին: Չեմ կասկածում, որ դուք կգործադրէք բոլոր ջանքերը՝ Հայաստանի, Թուրքիայի Ադրբեջանի աշխատաւորների միջեւ եղբայրական համերաշխութիւն հաստատելու համար»:²⁷

Փոխանցումը կատարուել էր խաղաղ, առանց մի գնդակ անգամ արձակուելու, սակայն բոլշեւիկեան մամուլը յայտարարում էր ամենուրեք, թէ Հայաստանի մէջ «բռնկուեց բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութիւն եւ տապալեց դաշնակների իշխանութիւնը»:²⁸

«Կեցցէ՛ Խորհրդային Հայաստանը» խորագիրը կրող, «Պրաւդա» թերթի Դեկտեմբեր 4-ի համարում հրատարակած մի յօդուածով Ստալինը հաղորդում էր Հայաստանի խորհրդայնացման նորախ լուրը եւ աւետում, թէ Հայաստանի եւ շրջապատի մահմեդական երկրների մէջ գոյութիւն ունեցող դարաւոր թշնամութիւնը մէկ հարուածով վերջ է գտել, եւ համերաշխութիւնը տիրել է Հայաստանի, Թուրքիայի եւ Ազրբեջանի աշխատաւորների մէջ: Ստալինը յիշեցնում էր, թէ Հայկական Հարցը, որ լուծել չկարողացան «աշխարհակալ դիւանագիտութեան հին գայլերը, ի վիճակի եղաւ լուծելու ՄԻԱՅՆ [մեծատառերի գործածութիւնը բնագրից] Խորհրդային իշխա-

26 Այդ օրերի իրադարձութիւնների մանրամասնութիւնները՝ ականատեսի գրառումով, տես՝ Զ. Աշխարունի, «Դրուագներ Մեր Ազատութեան Պայքարից», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1925:

27 Տես՝ Վ. Ի. Լենին, «Երկեր», հատոր 31, էջ 550:

28 Տես՝ «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 34:

նութիւնը»:²⁹ Իրականութիւնն այն է, որ խորհրդային իշխանութեան միջոցառումը՝ Հայկական Հարցը լուծելու եւ համերաշխութիւն ստեղծելու, կայանում էր Հայաստանը մասնատելու եւ Թուրքիային ու Ազրբէյջանին առիծի բաժին հանելու մէջ:

Ինչո՞ւ այսֆան արագ

Ինչո՞ւ այսպէս արագ խորհրդայնացաւ Հայաստանը, երբ դեռ որոշ իրադարձութիւններ եւ պատասխանատու մարդկանց արտայայտութիւնները Մոսկուայում այն տպաւորութիւնն էին թողնում, թէ նման որոշում չկայ:

1920-ի գարնանը Հայաստանի պատուիրակութեան Մոսկուայում ունեցած պաշտօնական բանակցութիւնների ընթացքում Ռուսաստանը Դաշնակիցների դէմ էր ուղղուած եւ ծրագիր ուներ դէպի Հնդկաստան առաջանալու: Համբարձում Տէրտէրեանը վկայում է, թէ այդ օրերին Երեւանի փողոցներում ոռն անգրագէտ զինուորներին եթէ հարց էր տրոււմ, թէ ի՞նչ գործ ունեն այստեղ, պատասխանում էին, որ շուտով պիտի շարժուեն Հնդկաստան՝ յեղափոխութեան կարմիր դրօշը այնտեղ պարգելու, յետոյ տուն պիտի վերադառնան, որ իրենց թագաւորին ընտրեն:³⁰ Այս երկարաշունչ ծրագրերի մէջ Հայաստանը դեռ ներառուած չէր:

Առաջին ազդակը Հայաստանի խորհրդայնացումը արագացնող հայ բոլշեւիկների թունոտ եւ կատաղի պայքարն էր՝ վիժեցնելու որեւէ համաձայնութիւն Մոսկուայի բոլշեւիկ իշխանութեան եւ Երեւանի դաշնակցական կառավարութեան միջեւ: Նրանք ջանք չէին խնայում մղելու Մոսկուայի իշխանութեան՝ որքան կարելի է արագ տապալելու դաշնակների իշխանու-

թիւնը, նախ՝ իրենց անձնական փառքին ի խնդիր եւ յետոյ էլ՝ ելնելով իրենց միջազգայնական գաղափարաբանութիւնից, որի մէջ որեւէ անկախ ազգային վարչակարգ անընդունելի էր:

Յիրաւի, Հայաստանը որքան կարելի է շուտ բոլշեւիզմի գիրկը նետելու մէջ մեծ էր դերը հայ բոլշեւիկների: Ծառ եւ այն կոչերի եւ քարոզչութիւնների օրինակները, որ հայ բոլշեւիկները կատարում էին ներքին ճակատի վրայ: Նոյնքան շատ եւն փաստերը այն դաւերի, որ նիւթում էին նրանք Մոսկուայի իշխանաւորների մօտ՝ խանգարելու Բոլշեւիկ-Դաշնակցութիւն իրար հասկացողութեան որեւէ փորձ: Այսպիսի հսկայածաւալ քարոզչական աշխատանքը բնականաբար պիտի ստեղծէր բացասական դիրքորոշում, մանաւանդ, որ հենց Մոսկուայի իշխանաւորների մէջ էլ չէին պակասում համախոհներ:

Յատկանշական է ոռն դիւանագէտ Կրասինի պատասխանը, երբ Փարիզում Ահարոնեանը բողոքում է նրան 1921-ի Ապրիլ 2-ին Կարմիր Բանակի Հայաստան ներխուժելու դէմ: Կրասինը ճշգրտութեամբ բնութագրելով Հայաստանի հարցը՝ ասում է. «Հայաստանը մեզ համար առանձին հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում, ո՛չ տնտեսական, ո՛չ քաղաքական տեսակետից — որպէս յարաբերութիւնների միջնորդ եւս բան չի արժում: Դուք չուէք ո՛չ երկաթուղիների կարելոր գծեր, ո՛չ Բաքու եւ ո՛չ Բաթում.... Կրկնում եմ, հայ բոլշեւիկներն են մեզ համոզել, թէ հայ ժողովուրդը ծարաւ է Կոմունիզմի.... Հայաստանի անկախութիւնը ո՛չ միայն չենք վերացնի, այլ ընդհակառակը, կաջակցենք նրան, որովհետեւ դա մեզ հարկաւոր է Ազրբէյջանը Թուրքիայից բաժանելու համար.... Մի՛ խաբուէք մեր եւ թուրքերի ժամանակաւոր բարեկամութեամբ, դա անցողական է եւ եթէ Թուրքիան սահմանակից դառնայ Ազրբէյջանին, նա շարունակ գրգռումներ պիտի առաջ բերի

²⁹ Տես՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 286-287: Յօդուածի բնագիրը տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 262, էջ 414-415:

³⁰ Տես՝ Հ. Տէրտէրեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, Մայիս, թիւ 5, (339), էջ 13:

մեր դեմ: Ահա թե ինչո՞ւ Հայաստանի անկախությունը մեզ հարկաւոր է»:³¹

Լ. Բ. Կրասնից

Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի մէջ կարեւոր ազդակ էին նաեւ Ռուսաստանի յարաբերութիւնները Դաշնակիցների հետ, նրա Հնդկաստան հասնելու եւ անգլիացիներին դաս տալու ծրագրի ձախողումը: Բանուորական յեղափոխությունը Հնդկաստան չհասաւ, եւ բոլշեւիկեան իշխանությունը անդրադարձաւ, որ պիտի զգուշաւոր քաղաքականութիւն վարի Դաշնակիցների հանդէպ: Հայաստանում ուժ գործածելը կարող էր Դաշնակիցներին, որոնք փաստօրէն դուրս էին եկել Կովկասից, պատրուակ ծառայել՝ Կովկաս վերադառնալու եւ շրջանում միջամտութիւններ կատարելու: Այս մտահոգութեան եւ զգուշութեան կարելի է վերագրել նախապէս յիշուած Չիչերինի հեռագիրը՝ Անգլիոյ ներկայացուցչութեան ուղղուած: Այդտեղ Չիչերինը յստակօրէն արտայայտում է, որ Ռուսաստանը նպատակ չունի Հայաստանում համայնավար կարգեր հաստատելու: Այնուամենայնիւ, յստակ է նաեւ նրա այն մտահոգությունը, թէ Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը կարող է տեղի տալ Դաշնակիցներին եւ Հայաստանը

հակախորհրդային ռազմական յենակէտի վերածել:³² Փաստելու համար Դաշնակիցների դերակատարությունը Հայաստան-Ռուսաստան յարաբերութիւնների մէջ, Չիչերինը յիշում է այն իրողությունը, որ Դաշնակիցները դադարեցրին ուտեստեղէնի առաքումը Հայաստան, որովհետեւ Հայաստանի կառավարությունը բանակցութիւններ էր սկսել Ռուսաստանի հետ:

Հաւանաբար, Դաշնակիցների դերակատարությունը Կովկասում ընդմիջտ խափանելու միտքը, Ազրբէյջանի Կոմունիստական կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի Քաղբիրոյի եւ Համառուսական Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի Կովկասեան Բիւրոյի անդամների լիազումար ժողովի եւ մանաւանդ՝ Ստալինի մերժումը Լեգրանի բերած համաձայնագրի եւ վերջապէս այդ մարմնի ճնշումը՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու այն ազդակներն էին, որ փոխեցին որոշումը:

Հայաստանի խորհրդայնացման մէջ մեծ էր նաեւ Թուրքիայի ընթացիկ քաղաքականութեան դերը: Ազգայնական Թուրքիան Ռուսաստանից ստացած հսկայ օգնությունը Դաշնակիցների դեմ գործածելու փոխարէն, այդ օգնութեամբ հայթայթած զէնքերով փորձում էր դէպի արեւելք տարածուել: Ռուսաստանը զգում էր Թուրքիայից սպառնացող վտանգը եւ Արեւելքի մուսուլմաններին հասնելու նրա փանթուրանական ձգտումները: Այսպիսի իրավիճակում ամբողջովին Թուրքիայից կախեալ Հայաստանը Ռուսաստանի համար յաւելեալ վտանգ էր եւ ո՛չ թէ պատնէշ եւ պէտք է ոչնչանար արեւի արագ, քան Թուրքիան ժամանակն ունենար այն ստեղծել:

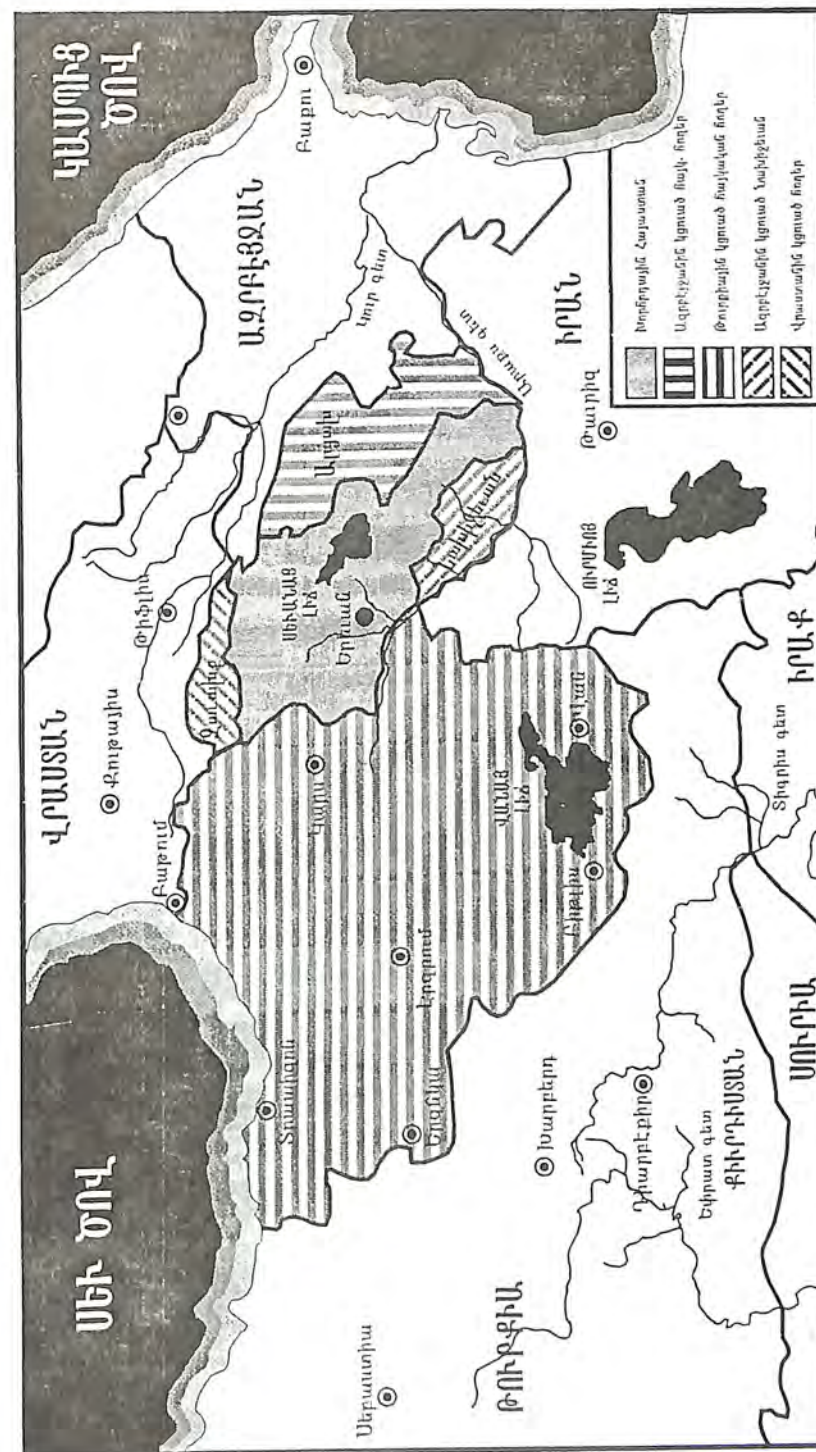
Պարզ է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը ինքնին նպատակ չէր Լենինի համար, բայց բոլշեւիկեան յեղափոխութեան յաղթանակի ճամբին եւ ռուսեւթուրք յարաբերութիւնների բարդ ու կնճոտ մթնոլորտում անհրաժեշտ մի քայլ էր: Լենինի համար արժէք չունէին հայ ժողովրդի կամքը, ազգային

³¹ «Սարդարապատից», էջ 122:

³² Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ա., թղթածրար թիւ 9/9, փաստաթուղթ թիւ 143:

ձգտումները, նրա հայրենիքի տարածքային ամբողջությունը: Չէ՞ որ ինչպես Նիկոլայ Բերդեաեւն է բնութագրել, «Լեւինը թոյլ էր տալիս պայքարի բոլոր միջոցներ յեղափոխութեան նպատակին հասնելու համար բացառապէս մի գաղափարով համակուելը յանգեցրեց գիտակցութեան ահաւոր նեղացման եւ բարոյական ալլասեման, պայքարի ընթացքում միանգամայն անբարոյական միջոցների թոյլատրման»:³³

Հայաստանի խորհրդայնացումով վերջ դրուեց հայ-ուսական կամ, աւելի ճիշտ, Բոլշեւիկ-Դաշնակցութիւն յարաբերութիւններին: Հետագայում այս յարաբերութիւնները, գոնէ հանդիպումների եւ բանակցութիւնների ծիրում, վերսկսուեցին Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ: Խորհրդային Հայաստանին օգնելու եւ նրա ղեկավարութեան հետ յարաբերութիւն եւ գործակցութիւն մշակելու հրամայականն էր՝ հայ ժողովրդի շահերը ամէն բանից վեր, որ Դաշնակցութեան մղեց ապարդիւն նախաձեռնութիւնների դիմելու:

³³ Ռուբեն Խուրշուդեան, «Եղեռնը եւ Բոլշեւիզմը», էջ 31:

Հայաստանի խորհրդայնացած միջավայրում

Նոր խորհրդայնացած Հայաստանի կոմունիստ ղեկավարների վրայ մեծ ազդեցություն էին գործում նրանց ազրբեյջանցի գաղափարակից-գործակիցները, որոնք պահանջում էին չխնայել դաշնակներին՝ բանտարկել, գնդակահարել նրանց: Եւ ինչպէս Սիմոն Վրացեանն է վկայում, հայ ղեկավարները դուր գալու համար Նարիմանովներին եւ Հուսէյնովներին եւ ցոյց տալու համար, որ իրենք պակաս յեղափոխականներ չեն, դեռ աւելիով էին կատարում պահանջուածը: Դարձեալ Սիմոն Վրացեանի վկայութեամբ, այդ հայ բոլշեւիկները՝ «Հայաստանը աստիճանաբար վեր էին ածում դժոխքի, մինչ նոյն այդ ժամանակ Ազրբեյջանի մուսաւաթականները վայելում էին նոյն Նարիմանովների եւ Հուսէյնովների բարեհաճ հովանաւորութիւնը»:³⁴ Այս նոյն ազրբեյջանցի ղեկավարները, որոնք եղբայրութիւն էին քարոզում եւ Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին օրերին Ղարաբաղը նրա իրաւունքն էին համարում, յայտարարեցին, թէ իրենք երբեւէ նպատակ չունեն հրաժարելու Ղարաբաղից, եւ մինչեւ վերջ էլ իրաւունք չտուեցին հայ գիւղացիներին Ղարաբաղ վերադառնալ. ընդհակառակը, ազգաբնակչութեան համեմատութիւնը խախտելու համար, թուրք գիւղացիներին տեղաւորեցին ամայացած հայ գիւղերում:

Խ. Հայաստանի կոմունիստ պաշտօնէութեան մի կարեւոր առաքելութիւնը եղաւ նաեւ քանդել անկախ Հայաստանի կառավարութեան ստեղծած կառոյցները: Ըստ Սիմոն Վրացեանի վկայութեան, կառավարութեան զանազան նախարարութիւնների արխիւները, որոնք այնքան պատմական նիւթեր էին պարունակում, որպէս վառելանիւթ գործածւում էին կոմունիստ ղեկավարների բնակարանները տաքացնելու: Այդ թղթե-

³⁴ Ս. Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 5, Փետրուար, 1924:

ոից մի մեծ քանակութեամբ ուղարկուել էր Պարսկաստան՝ ի դիմաց ապրանքափոխութեան: Դրանց մի փոքր մասը գտնուել էր պատահաբար, գնուել եւ պահուել էր՝ որպէս ճիգ անցեալի պատմութիւնը փրկելու ու վերականգնելու:

Հակադաշնակցական մոլուցքը այնպէս էր կուրացրել հայ կոմունիստներին, որ նրանք թուրքերի կողմից գրաւուած Ալեքսանդրապոլում միթինգներ կազմակերպելով, նոյնիսկ գովում էին Կարաբեքիրին, որ իր զօրքերով եկաւ Հայաստանը դաշնակներից ազատելու: Մինչդեռ հենց նոյն ընթացքում Կարաբեքիրի զօրքերը թալանում էին Ալեքսանդրապոլն ու Ծիրակի գիւղերը:

Հակառակ տարրուղ այս լայնածաւալ հակադաշնակցական գործունէութեան, Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ դիրքորոշում պահեց կառավարութեան հանդէպ, պատրաստ՝ անկեղծ համագործակցութեան: Խորհրդայնացումից յետոյ Դաշնակցութիւնը իբրեւ կառոյց եւ կազմակերպութիւն մի որոշ շրջան յարատեւեց Հայաստանում: Դեկտեմբեր 19-ին Երեւանում կեանքի կոչուեց երկրի կուսակցական ղեկավար մարմինը՝ «Հայաստանի Կոմիտէ»ն՝ Սիմոն Վրացեանի ղեկավարութեամբ: Կոմիտէին մաս էին կազմում Մրգաստանի Կ. Կ.ի երեք անդամներ՝ Եփրեմ Սարգսեանը, Յակոբ Տէր-Յակոբեանը եւ Յովակիմ Բուդաղեանը, առաւել, արեւմտահայեր Յովհաննէս Տէլէճեանը եւ Ռուբէն Քաջբերունին:³⁵ Կոմիտէն կեանքի էր կոչուել յուսալով, որ պիտի կարողանայ համագործակցութեան եզրեր գտնել Հայաստանի նոր իշխանութեան եւ Դաշնակցութեան միջեւ: Վրացեանի վկայութեամբ, նոյնիսկ շրջաբերական էր յղում շարքերին, երկրի մէջ ամենուրեք, եւ կոչ էր արում համագործակցել բոլշեւիկների հետ ու դժուարութիւններ չստեղծել: Վրացեանը այս կեցուածքը մեկնաբանում է նրանով, որ Դաշնակցութիւնը, ժամանակի պայմանների մէջ, հաւատում էր բոլշեւիկ Ռուսաստանին յարելու գաղափարին:

³⁵ Տե՛ս՝ «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան 1919-1924 Հնգամեակի», էջ 48: Նաեւ՝ «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 72:

Համոզուած էր, որ այդ միջոցով կարելի պիտի լինէր երկիրը հանել ներքին խլրտումներից ու արտաքին յարատեւ պատերազմներից եւ կարգաւորել սահմանները: Յետոյ, չէ՞ որ Ռուսաստանը խոստացել էր պարէն եւ օգնութիւն ուղարկել Հայաստանը վերականգնելու համար:³⁶

Ս. Վրացեան

Ե. Սարգսեան

Յ. Տէւեճեան

Դէպքերի գահավէժ թաւալումով, սակայն, Դաշնակցութիւն եւ բոլշեւիկեան իշխանութիւն համագործակցութիւնը դարձան անհնար: Կուսակցութիւնը անցաւ ընդլատակ՝ Հայաստանի Կոմիտէի ղեկավարութեան տակ, եւ հետագայում այդ մարմնին վիճակուեց վարել հայ ժողովրդի տարերային ապստամբութիւնը՝ երկրում տիրապետող բռնակալութեան, այսինքն՝ իշխանութեան եւ համայնավար վարչակարգի դէմ:

³⁶ Տե՛ս՝ Ս. Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 4, Փետրուար, 1923, էջ 33:

10

Հայ Ժողովրդի Տարերային Ապստամբութիւնը Խորհրդային Իշխանութեան Դէմ

Յեղկոմը եւ Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը

Հայաստանի խորհրդայնացումից երկուսուկէս ամիս յետոյ, 1921-ի Փետրուարին, պայթեց հայ ժողովուրդի զանգուածային ապստամբութիւնը Յեղկոմի իշխանութեան դէմ: Ժողովրդի անսանձելի ցասումից սարսափած, փախուստ տուեցին Յեղկոմի անդամները՝ երկրի դէկը Կարմիր Բանակին թողնելով: Ինչո՞ւ ապստամբեց հայ ժողովուրդը: Եթէ, ինչպէս խորհրդային աղբիւրներն են վկայում, ժողովուրդը այդքան գրկաբաց ընդունել էր բոլշեիկեան իշխանութիւնը, ապա ինչո՞ւ երկուսուկէս ամիս յետոյ այդպիսի վճռականութեամբ ընդվզեց նրա դէմ: Պատճառները պիտի փնտրել Յեղկոմի որդեգրած ընթացքի եւ գործելակերպի մէջ:

Այս մասին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, յուշագրութիւններ եւ փաստագրութիւններ մոյն պատճառներն են մատնանշում, իսկ բոլոր հարցերը վերադառնում են Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագրին, որ Յեղկոմը չեղեալ յայտարարեց գործի գլուխ գալուց մի քանի օր յետոյ: Գաբրիէլ Լազեանի համոզմամբ, Յեղկոմը անգիտացաւ Դեկտեմբեր 2-ին ստորագրուած համաձայնագիրը՝ Մոսկուայի տէրերին ցոյց

տալու համար, որ Հայաստանը խորհրդայնացաւ ո՛չ թէ համաձայնագրով, այլ համաժողովրդական ապստամբութեամբ՝ դաշնակցական իշխանութեան դէմ:¹

Համաձայնագրի պայմանների խախտումները սկսուեցին հենց առաջին օրերից: Լեզրանի խոստումի համաձայն, երկու դաշնակցականներ՝ Դրոն ու Համբարձում Տէրտէրեանը, մաս կազմեցին Յեղկոմին: Բայց երբ Դեկտեմբեր 4-ին Երեւան հասան Յեղկոմի միւս անդամները եւ երկրի ղեկը ձեռք առան, փոխուեց ամէն ինչ: Սիմոն Վրացեանը վկայում է, թէ երբ Դրոն եւ Տէրտէրեանը տեսակցութիւն են խնդրում Յեղկոմի նորեկ անդամներից, տեսակցութիւնը մերժում է: Կասեանը եւ Նուրիջանեանը բռնում վէճի են բռնում Լեզրանի հետ, որ դաշնակցների ներկայացուցիչներին իշխանութեան մէջ էր առել ու նրանց հետ համաձայնութիւն կնքելով՝ պատճառ էր դարձել իշխանութեան խաղաղ, առանց կռուի փոխանցման: Կասեանն ու Նուրիջանեանը արհամարհում են համաձայնագիրը, մերժում են տեսակցել տապալուած իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ եւ նրանց հեռացնում են Յեղկոմի կազմից:² Իսկ Դեկտեմբեր 4-ից, Դաշնակցութեան տպարանում եւ նրա օրգան «Յառաջ»ի թղթով ու գրաշարներով սկսում է հրատարակուել նոր իշխանութեան առաջին պաշտօնաթերթ «Կոմունիստ»ը՝ Աշոտ Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ: Թերթը առաջին օրից, ի հարկէ, լեցուն էր Դաշնակցութեան դէմ ժողովրդին գրգռող անվերջանալի լուտանքներով: Երեւան է հասնում նաեւ ռուսական զօրքը՝ 200-ի չափ ձիաւորներ, որոնք, ըստ համաձայնագրի, պիտի պաշտպանէին սահմանները: Յեղկոմը նրանց տեղաւորում է ո՛չ թէ զօրանոցներում, այլ մասնաւոր բնակարաններում, իսկ հայկական բանակի համար Անգլիայից ուղարկուած համազգեստները յատկացւում են ռուս զինուոր-ների:

¹ Տես՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 263:

² Ս. Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից» «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 2, Դեկտեմբեր, 1923:

Գնալով աւելի խիստ բնոյթ ստացան հալածանքները: Հակառակ պայմանագրում նշուած կէտին՝ հալածանքի չենթարկել նախկին վարչակարգի պատասխանատուներին, ձերբակալուեցին դաշնակցական գործիչներ, նախկին նախարարներ, կառավարութեան պատասխանատու պաշտօնեաներ, գրաւման տակ աւանուեցին նրանց բնակարանները:

Աշոտ Յովհաննիսեան

Բանտարկուածների մէջ էին նախկին վարչապետ Համօ Օհանջանեանը, նախկին նախարար Արտաշէս Չիլինգարեանը, նախարարի օգնականներ բժ. Յովհաննէս Տէր-Միքայէլեանը, Թորոս Տոշեանը, Խորհրդարանի անդամներ բժ. Յովսէփ Տէր-Դաւիթեանը, Վահան Նաւասարդեանը, Վարոս Բաբայեանը, Գէորգ Վարշամեանը, Արշակ Ղազարեանը, Խորհրդարանի նախագահ Աւետիք Սահակեանը, Երեւանի քաղաքագլուխ Մկրտիչ Մուսիկեանը, մտաւորական եւ ազգային գործիչ Բախշի Իշխանեանը եւ շատ ուրիշներ: Բանտարկուեց նաեւ խմբապետ Համազասպը, որ ժամանակին, երբ Աւիսը դաշնակցական էր, նրա մտերիմ ընկերներից էր եղել: Համազասպը վստահելով իրենց հին մտերմութեան, մի նամակ էր գրել եւ համագործակցութեան պատրաստակամութիւն յայտնել: Աւիսը պատասխանել էր սիրալիր եւ նրան իր մօտ հրաւիրել: Տեսակցութեան ընթացքում նոյնիսկ խոստացել էր պաշտօն

տալ, բայց հենց գրասենեակի դռան առջև ձերբակալել էր տունը նրան:

Յեղկոմի համար անընդունելի էր նաև Դրոյի ներկայութիւնը Երեւանում եւ նրա ունեցած ազդեցութիւնը ժողովրդի եւ ընդհանրապէս հանրային կարծիքի վրայ: Դրա միջոցն էլ գտնուեց: 11-րդ բանակի հրամանատար Գէկկերը (Հէկկեր) նրան Բաքու հրաւիրեց՝ «իրադարձութիւնների մասին զեկուցում տալու»: Սիմոն Վրացեանը վկայում է, թէ բոլորին յայտնի էր այդ հրաւերի իմաստը, բայց ուրիշ ճամբայ չկար. Դրոն չէր կարող չհնազանդուել: Աւելին, հաւատալով իրեն տրուած այդ առիթին, նա փաստեր էր հաւաքում՝ աւելի ճշգրտօրէն եւ լիակատար զեկոյց ներկայացնելու տիրող սարսափելի իրավիճակի մասին: Նա դեռ յոյս ուներ, որ ռուս բոլշեփկ ղեկավարութիւնը քայլեր կառնի դրութիւնը փրկելու: Իսկ Դրոն ինքը, 1948-ի Փետրուար 18-ին «Արեւելք»ում հրատարակուած մի յօդուածում, Երեւանից իր հեռացման անդրադառնալով, գրում է, թէ որոշեց գնալ «հակառակ անոր, որ իր ձեռքի տակ գտնուող հայկական բանակի թիւը աւելի մեծ էր, քան եկուոր սովետական բանակը»: Կուսակցութեան որոշումով ու իր համաձայնութեամբ եւ քաղաքացիական կոիւնների առիթ չտալու համար, Դրոն աքսորի ճամբան բռնեց:³

1921-ի Յունուար 10-ին Դրոն դուրս է գալիս Երեւանից: Բաքում, Դրոյի անունը օգտագործելով, իբրեւ թէ նրա եւ 11-րդ բանակի հրամանատարութեան կողմից մի պատգամատրութիւն է գնում Գորիս եւ պահանջում է Նժդեհից ընդունել խորհրդային կարգերը եւ զէնքերը վար դնել: Յեղկոմը Երեւանում յայտարարում է, թէ Դրոն որոշ ժամանակ Մոսկուա պիտի մնայ՝ «քաղաքագիտական դասընթաց անցնելու համար»: Իրականութեան մէջ, Հայաստանի Չեկայի պահանջով

³ Դրոյի յօդուածը, որ նաեւ նկարագրում է հայ սպաների աքսորը, տես՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 269-271: Նոյն դէպքի նկարագրութիւնը նաեւ տես՝ նոյն տեղում էջ 276-278 եւ Կ. Սասունի, «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 54:

աքսորուել էր Դրոն: Պարզ էր, որ Մոսկուան էլ գիտէր Հայաստանի դէպքերի մասին եւ առարկութիւն չունէր:

Գէորգ Աթաբեկեան

Դրոյի հեռանալուց յետոյ աւելի անսանձ սկսեցին գործել Աւիսն ու Աթաբեկեանը:⁴ Սրանք իրական տէրերն էին Հայաստանի եւ սարսափի ու հալածանքի ուժով փորձում էին «խորացնել բանուորա-գիղացիական յեղափոխութիւնը»: Դրոյի աքսորից յետոյ աքսորուեցին նաեւ Հայաստանի բանակի 1509

⁴ Տխրահոշակ համբաւ ուներ Աթաբեկեանը դեռ նախքան իր Հայաստան գալը: Նա յայտնի էր դարձել յատկապէս Պիատիգորսկում իր կատարած վայրագութիւնների եւ մանաւանդ բարձրաստիճան սպաներ սպանելու համար: Խօսում էր, թէ երբ պէտք էր լինում ծայրայեղ վայրագութեան, Չեկան նրան էր ուղարկում: Վրացեանը հետեւեալն է վկայում Աթաբեկեանի մասին. «Աթաբեկեանը էջմիածնից մի երիտասարդ էր, Մոսկուայի համալսարանի ուսանող: Նա ծագում էր թոքախտաւորների եւ հոգեկան հիւանդների մի ընտանիքից եւ ինքն էլ թոքախտաւոր էր ու անցօրմալ»: Պատերազմի ընթացքում նա ծառայել էր Քաղաքների Միութեան էջմիածնի գրասենեակում եւ պատկանում էր ռուս Սահմանադիր-ռամկավարների կուսակցութեան: Ցարիզմի տապալումից յետոյ ռիւսերիմ հակառակորդ էր յեղափոխութեան եւ միտինգներում պաշտպանում էր այն կարծիքը, թէ հայոց ազգային շահերի տեսակէտից միապետական Ռուսաստանի գոյութիւնը աւելի օգտակար է: Ծոտով նա հեռացաւ Հայաստանից եւ բոլշեփկեան յեղաշրջումից յետոյ, յանկարծ, երեւաց Հիւսիսային Կովկասում իբրեւ թունդ կոմունիստ եւ Չեկայի ամենահիւս կամակատարներից մէկը: Տես՝ Սիմոն Վրացեան, «Յունեք Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 3, Յունուար, 1924, էջ 85:

սպաներ՝ իբրեւ հին կարգերի մնացորդներ: Հայկական սպայութիւնը դեռ հաշուի առնուելիք ուժ էր, որ, չնայած մեծ մասով բարոյալքուած, դեռ պատրաստ էր կռուելու հայրենիքի պաշտպանութեան եւ ժողովրդի բարօրութեան համար: Ուրեմն, պէտք էր այդ ուժը չէզոքացնել: Գործընթացը սկսուեց նախ նրանց մի մասին Բաքու ուղարկելով, 11-րդ բանակի մէջ իբր պաշտօն տալու պատրուակով: Ի հարկէ պարզուեց, որ նրանց արգելափակում են Չեկայում: Յետոյ տեղի ունեցաւ զանգուածային աքսորը Յունուար 24-ին: Աքսորուած սպաների մէջ էին սպարապետ Նազարբէկեանը, որ խորհրդայնացումից յետոյ նշանակուել էր Հայաստանի Կարմիր Բանակի սպարապետ ու Դրոյի խորհրդական, զօրավարներ Սիլիկեանը, Հախվերդեանը, Ղամազեանը, Ծելկովցիկեանը եւ ուրիշներ: Արդէն Հայաստանում վերացել էին նախկին զինուորական օրէնքները եւ ընդունուել ուսականը: Պաշտօնից արձակուել էր հայ սպայութիւնը եւ փոխարինուել ուս կոմունիստներով:

Ս. Վրացեանը վկայում է, թէ քանիցս, իբրեւ նախկին վարչապետ եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ, դիմել է Չեկայի պետ Աթարբէգեանին, Յեղկոմի նախագահ Կասեանին⁵ եւ զինուորական կոմիսար Աւիսին, վերջ տալու հալածանքներին: Նման դիմում կատարել է նաեւ Քաջազնունին, բայց պատասխանը միշտ եղել է նոյնը՝ «Պէտք է բուրժուազիայի արիւնը հոսի պրոլետարիատի վերջնական յաղթանակը ապահովելու համար»: Կասեանը մի տեսակցութեան ընթացքում ուրացել է կատարուող վայրագութիւնների մասին եւ պնդել, թէ ամէն ինչ շատ յաջող է ընթանում. բոլոր զեկոյցներն ու հեռագիրները վկայում են, որ «ժողովուրդը կատարե-

⁵ Ինչպէս շատերն են վկայում, դրանց մէջ նաեւ Բախշի Իշխանեանը, Կասեանը բնաւորութեամբ բարի ու չափաւոր էր, Հայաստանի առանձնաշատկութիւնները ըմբռնող, բայց թոյլ էր՝ իր ընկերների շրջանակում իր կամքը քայլեցնելու: Ըստ Իշխանեանի, նրան Յեղկոմի նախագահ էին նշանակել՝ յարգելով աւելի շատ նրա տարիքը, քան ընդունակութիւնները. տես՝ «Երկու Ամիս Բոլշեիկեան Բանտում», էջ 38:

⁶ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 525:

լապէս գոհ է խորհրդային կարգերից եւ անիծում է դաշնակների»: ⁷

Սարսափ ու հալածանք

Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում ամրապնդելու համար Յեղկոմը որդեգրել էր մի քաղաքականութիւն, ըստ որի գիւղը պէտք է բաժանել երկու մասի՝ ընչազուրկների եւ կուլակների (հարուստ գիւղացիների), եւ նրանց դէմ-դէմի բերել արիւնոտ կռուի համար: Պիտի ոչնչացուելին բոլոր հակառակորդները: Օրուայ կարգախօսն էր՝ «Մեզ հետ կամ մեզ դէմ»: ⁸ Հայ գիւղացին, մանաւանդ՝ արեւմտահայ գաղթականը, համարում էր յետադէմ ու հակայեղափոխական եւ հալածում: Ի վնաս հայ գիւղացուն՝ արտօնութիւններ էին ստանում ուս մուկանները, որոնք ցարական իշխանութեան օրօք յատուկ քաղաքական նպատակներով Հայաստան էին բերուել: Նրանց ամենալաւ հողամասերն էին յատկացուել, եւ հիմա էլ բոլշեիկների օրօք, նրանք բոլշեիկների յեճանաճն էին դարձել:

Յեղկոմը չբաւարարուեց միայն յեղափոխութեան «թշնամիներին» բնաջնջելով: Բռնութիւններն ու ապօրինի արարքները ուղղուած էին նաեւ ամբողջ ժողովրդին, ամենադոյզն ընդդիմացողը *ռասխոդ* էր տարում (ռասխոդ բառը, որ լայն

⁷ Տես՝ Սիմոն Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 4, Փետրուար, 1923, էջ 34:

⁸ Իրադարձութիւնների մասին տես՝ «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 38-40:

Հայաստանում կատարուած բոլշեիկեան վայրագութիւնների մասին պատկերացում է տալիս նաեւ Հ.Յ.Գ. Արտասահմանեան Պատասխանատու Մարմնի կողմից Հ.Յ.Գ. մարմիններին յղուած Թիւ 4 Օրջաբերականը: (Օրջաբերականը անթուակիր է, բայց պիտի գրուած լինի 1921-ի Ապրիլի կէսերին, երբ «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն արդէն Տաթեւ էր հասել եւ կազմուել էր Երեւանից դուրս նոր կառավարութիւնը: Օրջաբերականը տես Հ.Յ.Գ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 183, փաստաթուղթ թիւ 1:

գործածությունն ունէր այդ օրերին, բոլշեւիկեան տերմինով նշանակում է սպանել): Եւ այսպէս, բռնագրաւում էին մարդկանց տները, ինչքը, սննդամթերքը, գիւղացիութեան պաշարն ու գրաստը, արհեստաւորների գործիքները: Կարմիր Բանակի զինուորները տեղաւորում էին մարդկանց տներում՝ օգտուելով ամէն ինչից: Նրանք անգամ ընտանիքի պատին էին պղծում: Ռուսաստանից եւ Ազրբէյջանից գալիս էին Յեղկոմի անդամները, կոմիսարներ, չեկիստներ ու բոլշեւիկ գործիչներ եւ լաւագոյն տները բռնագրաւելով՝ տեղաւորում էին Երեւանում: Սիմոն Վրացեանը գրում է. «Հայաստան եկած բոլշեւիկները, ճնշող մեծամասնութեամբ տգէտ ու անբարոյական, շատերը՝ քրեական անցեալի տէր, գիշատիչ անգղների պէս յարձակուեցին հայ ժողովրդի ու պետութեան ստացուածքի վրայ ու սկսեցին առանց խնայելու խծոել»: ⁹ Ռուսաստանից պարէն գալու փոխարէն, Հայաստանի մէջ եղածն էլ Մոսկուա էր ուղարկում, դրանց մէջ նաեւ մի քանի վագոն ապակի, Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյցի կողմից Հայաստան ուղարկուած ալիւր, խտացած կաթ, կակաօ եւ ուրիշ ուտելիքներ: Այս բոլորը կատարում էր յանուն «յեղափոխական օրէնքի», իսկ ով դիմադրէր, «հակայեղափոխական» էր եւ թշնամի «բանուորա-գիւղացիական իշխանութեան»: ¹⁰

Եւ «Երեւանի փողոցները կ'ողողենք հակայեղափոխականների հոտած արիւնով» կարգախօս դարձած սպանալիքով Չեկան ղեկավարում էր սարսափի ու համատարած լրտեսութեան մթնոլորտը, պատժում «անհնազանդներին»: Նոյնիսկ աշակերտ-աշակերտուհիներից լրտեսական խմբեր էին կազմուել, որոնք Չեկային տեղեկութիւններ էին տալիս ո՛չ միայն իրենց ընկերների եւ ուսուցիչների «հակայեղափոխա-

կան» արարքների կամ մտածումների, այլ նաեւ իրենց հօր, մօր, քրոջ ու եղբօր մասին: ¹¹

Խիստ գործունէությունն էին ծաւալել նաեւ ձախ դաշնակցականները՝ «Հայաստանի Ինտերնացիոնալ Զախ Դաշնակցականների Խորհուրդ» միաւորումով: Նրանք հաւատացած էին, որ նոր իշխանութեան պայմաններում իրաւունք պիտի ստանան ազատ աշխատելու: Այդ առումով նոյնիսկ իրենց ծրագիրն ու գործունէութեան նախագիծն են ներկայացնում Յեղկոմին առ ի վաւերացում: Յեղկոմը մերժում է օրինականացնել նրանց: Ասում է, որ Աւիսը հեգնանքով յարել է, թէ ձախ եւ աջ դաշնակցական չկայ, բոլորն էլ նոյնն են: Այսպիսով լուծարում է «Զախ Դաշնակցությունը»: Ծայրայեղները միանում են կոմունիստներին, իսկ միւսները հիասթափուած յետ են քաշում: Հայ բոլշեւիկները Հայաստանում տարածել էին այն լուրը, թէ Դաշնակցութիւնը պառակտուած է եւ ձախ ու աջ դաշնակցականները իրար են սպանում: Միւս կողմից էլ յայտարարում էին, թէ նրանք Թիֆլիսում Խորհրդային Հայաստանի դէմ հակայեղափոխությունն են կազմակերպում: Դաշնակցութեան ստուերը դեռ հալածում էր նրանց: Այնուամենայնիւ, պէտք չէ ուրանալ, որ մատնիչների ու հալածողների շարքերին էին միացել գունափոխուած դաշնակցականներ: Նոր վարչակարգի ստեղծած իրավիճակում իրենց բախտը փնտրելու կամ հին հաշիւներ մաքրելու եւ կամ իրենց կաշին փրկելու մոլուցքով կատարած նրանց տգէղ արարքները մի արտայայտիչ դրսեւորումն է Դաշնակցութեան երկարամեայ պատմութեան մէջ կրկնուած, տագնապների ընթացքում իրենց դաշնակցական կոչող թուլամորթների ու բախտախնդիրների բռնած դիրքի:

Բազմաթիւ են նկարագրութիւնները, յուշագրութիւններն ու փաստագրութիւնները Հայաստանում խորհրդայնացման առաջին ամիսներին տիրող սարսափի, շփոթի ու դժգոհանքի, դրանց շարքում՝ Կարօ Սասունու «Փետրուարեան Ապստամ-

⁹ Տե՛ս՝ Սիմոն Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, Թիւ 4, Փետրուար, 1924, էջ 101:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 102:

¹¹ Տե՛ս՝ Սիմոն Վրացեան, «Յուշեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, Թիւ 3, Յունուար, 1924:

բութիւնը», Սիմոն Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» հատորը եւ «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Յուշեր Մօտիկ Անցեալից» յօդուածաշարերը «Հայրենիք» ամսագրում, Խորհրդահայ պատմաբան Բագրատ Բորեանի «Հայաստան, Միջազգային Դիւանագիտութիւն եւ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների Միութիւն»ը, Գաբրիէլ Լազեանի «Հայաստան եւ Հայ Դատը», Յ. Իրազեկի «Մօտիկ Անցեալից»ը, Բախշի Իշխանեանի «Երկու Ամիս Բոլշեւիկեան Բանտում»:¹² Բոլոր նկարագրութիւններն էլ այն եզրակացութեան են յանգում, որ այդ իրավիճակը երկրի ներքին կեանքի իմաստով կարելի էր պատճառել Բեւորումարեան Ապստամբութեան: Բայց սակաւ չէին նաեւ Յեղկոմի ձախողութիւնները արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Հայաստանի խորհրդայնացումով Ռուսաստանը խոստանում էր «հաց եւ մանուֆակտուրա», խոստանում էր միջամտել կարգադրելու Հայաստանի հողային վէճերը հարեւանների հետ եւ բարեկամական յարաբերութիւն՝ Թուրքիայի հետ: Դրանցից եւ ո՛չ մէկը չկատարուեց:

Փաստօրէն Վրաստանը աւելի սեղմեց Հայաստանի շրջափակումը՝ արգիլելով Բաթումից Հայաստան պարէնի փոխադրութիւնը երկաթուղով: Յեղկոմի եւ Խ. Ռուսաստանի դիմումները արդիւնք չունեցան: Նոյնն էր իրավիճակը նաեւ հողային վէճերի պարագային. վրացիները չհամաձայնեցին դատարկել Լոռու չէզոք գօտին: Նոյն վերաբերմունքն ունեցաւ եւ «եղբայրական» Ազրբէյջանը: Նարիմանովի կատարած «մեծահոգի»

¹² Հայաստանի Խորհրդայնացումից յետոյ երկրում ստեղծուած իրավիճակը ամենաիրապաշտ կերպով ներկայացուած է «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ի գեկուցում-նամակում, ուղուած ՀՀ Պատուիրակութեան, Փարիզ 1921, Մարտ: Նամակի մէջքերումը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 615-617: Վրացեանը նշում է, թէ նամակը գրուած է Յ. Քաջագունու ձեռքով եւ գտնուում է ՀՀ Պատուիրակութեան թղթերում: Տես նաեւ՝ «Յիշատակագիր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Երրորդի Հատուածի Տեղեկատու Պիւրոյի», հրատարակուած Թեհրան, 1922-ին (Արխիւային նիւթ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 607, փաստաթուղթ թիւ 7:

նուէրը՝ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջեւանը Հայաստանին, մնաց խօսքի սահմաններում: Իսկ Թրքահայաստանի վերաբերեալ Յեղկոմի քաղաքականութիւնը «եղբայրական յեղափոխականի ոգիով» էր առաջնորդում: Յունուարի սկիզբներին «Կոմունիստ» թերթում լոյս տեսած «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի Խնդիրը» խմբագրականը պարզում էր, թէ Թրքահայաստանի մասին խօսք չի կարող լինել:¹³ Արդէն ուրիշ ձեւակերպում էլ անհիմաստ էր: Թուրքերի կողմից գրաւուած հողերը դատարկելու համար Ռուսաստանը միտք չունէր միջամտելու: Յեղկոմը դիմեց թուրքերին՝ Ալեքսանդրապոլը դատարկելու. դա էլ անօգուտ: Նրանք մերժեցին հեռանալ Ալեքսանդրապոլից եւ Կարսից ու շարունակեցին սպանդը, բռնութիւնն ու հալածանքը: Թուրքերը բռնագրաւում էին հացահատիկ, պետական գոյքեր, անասուններ, գիւղատնտեսական եւ փոխադրական մեքենաներ եւ այլն: Այնինչ հայ բոլշեւիկները համոզել էին ժողովրդին, թէ թուրքերի թշնամութիւնը միայն դաշնակցականների հանդէպ է:

Խորհրդահայ պատմաբան Բորեանը այսպէս է բնութագրում թուրքերի ներկայութիւնը Ալեքսանդրապոլում. «Ժողովուրդը "համոզուած" էր, որ թուրքերը եկել են Խորհրդ. Ռուսաստանի գիտութեամբ եւ օգնութեամբ, որպէսզի տապալեն դաշնակցականների կառավարութիւնը եւ Խորհրդ. Հայաստանի վրայով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ: Մինչդեռ պարզւեց, որ թուրքերը եկել են իբրեւ նուաճողներ, եւ երկրի վիճակը վատթարացաւ — մի բան, որ ժողովուրդը չէր կարող սպասել խորհրդային իշխանութեան "գալուց" Հայաստան»:¹⁴ Եւ իրապէս, նրանք միտք չունէին իրենց գրաւած հողերը պարպելու: Ու երբ վերջապէս համաձայնեցին թողնել Ալեք-

¹³ «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 41:

¹⁴ Մէջքերումը կատարուած է Բ. Բորեանի «Հայաստան, Միջազգային Դիւանագիտութիւն եւ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների Միութիւն» ռուսերէն աշխատութիւնից (Բ. հատոր, էջ 135-136), տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 522:

սանդրապոլը — իսկ դա կատարուեց 1921-ի Ապրիլ 21-ին, այսինքն՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից շուրջ 5 ամիս յետոյ — նախքան դուրս գալը կոտորեցին քաղաքի եւ շրջակայ գիւղերի հազարաւոր հայ բնակիչներին։ Թուրքերը չէին խնայում նոյնիսկ բոլշեւիկներին։ Կոտորած էր տեղի ունենում Ալեքսանդրապոլում, ուր բոլշեւիկեան յեղկոմ կար։ Այս «բարբարոսութիւններին» մասին գրում էին նաեւ բոլշեւիկները եւ չէին թաքցնում իրենց դաշնակիցների արարքները։ Նոյնը տեղի էր ունենում Կարսում։ Զարդի ու հալածանքի էին ենթարկուած դեռեւս տեղում մնացած փոքրաթիւ հայերը եւ գերի ընկած հայ զինուորները, իսկ Հայաստանի Յեղկոմը ո՛չ մի հե տաքրքրութիւն ցոյց չէր տալիս նրանց ճակատագրի նկատմամբ։

Այս բոլորը կարելոր չէին Մոսկուայի կառավարութեան համար. կարելորը թուրքերի հետ բարեկամութիւն հաստատելն էր, որ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան եւ յարաբերութիւններին պիտի նպաստէր։ Եւ առանց Հայաստանի Խորհրդային իշխանութեան գիտութեան, Մոսկուայում բանակցութիւններ էր գնում Մուստաֆա Բեմալի ներկայացուցիչների հետ՝ ուս-թրքական բարեկամութեան վերջնական դաշինքը ձեւակերպելու համար։ Այս բանակցութիւնները պիտի յանգէին 1921-ի Մարտ 16-ի պայմանագրին, որ Հայաստանի համար աւելի աննպաստ էր, քան նոյնիսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը։

Դժգոհութիւնները տարերային ընդվզումի եւ վերածոււմ

Կացութիւնը անտանելի էր դարձել։ Յեղկոմը կարծես իր տնտեսութիւնը հիմնել էր ժողովրդից բռնագրաւուած ունեցւածքի վրայ, իսկ երկիրը ղեկավարում էր լրտեսական ուժեղ ցանցի վրայ յենուած։ Փետրուար 2-6-ը տեղի ունեցաւ ազգաբնակչութեան բնակարանների խուզարկութիւնը, որ կազմա-

կերպուած էր երկրում պարէնի ճգնաժամը թեթեւացնելու նպատակով։ Խուզարկողները բռնագրաւում էին հացահատիկ, պանիր, իւղ եւ այլն։ Նրանց գաղտնի հրահանգուած էր միաժամանակ փնտրել նաեւ թաքնուած դաշնակցականներին եւ լուր տալ Չեկային։ Խուզարկութիւնը իրական թալանի էր վերածուել։ Աթարբէկեանը Հայաստան էր եկել որպէս Չեկայի նախագահ եւ զանգուածային ձերբակալութիւններ ձեռնարկել։ Միեւնոյն ժամանակ բանտից սարսափելի լուրեր էին հասնում։ «Վարձկան թուրքերը, Կարմիր Բանակի զինուորները էրեկոյեան ժամը 8-ից սկսում էին բանտերի մէջ իրենց ոճիրը՝ կացիւններով, դաշոյնով, քարերով, այնպէս էին այլանդակում մեր գործիչներին, որ անկարելի էր նոցա դիակները զանազանել....», — նկարագրում է թիւ 4 շրջաբերականը։ Նոյն շրջաբերականը գեկուցում է զանազան վայրերում գնդակահարուած ընկերների մասին եւ աւելացնում, որ բոլոր գնդակահարութիւնների հրամանները ստորագրել էին զինուորական կոմիսար Աւետիս (Աւիս) Նուրիջանեանը, ներքին գործերի կոմիսար Դովլաթեանը եւ Չեկայի նախագահ Աթարբէկեանը։

Յատկանշական է, որ այդ ժամանակուայ Հայաստանի արդարադատութեան նախարարն էր թուրք Սուլէյման Նուրիբէյը, որը 1917-18 թուերին Թուրքիայում կազմուած «Ելտըրըմ Օրտուսի»ի սպաներից էր։ Զօրամասը կազմուած էր քրիստոնէաներին եւ մասնաւորապէս հայերին վնասելու նպատակով։ Զինադադարից յետոյ զօրամասը մնում է Անդրկովկասում։ Այստեղ Նուրիբէյը ճարպկօրէն միանում է բոլշեւիկներին, «որպէսզի դասապոթիւնը գործադրէ Տաճկահայաստանից յետոյ Անդրկովկասում եւ Հայաստանում»։¹⁵ Հայաստանի խորհրդայնացմանը յաջորդող օրերին, երբ անդադար հանրահաւաքներ էին կազմակերպում եւ ճառեր էին արտասանում ու Դաշնակցութեան հասցէին անէծք ու լուտանք

¹⁵ Հ.Յ.Դ. Արտասահմանեան Պատասխանատու Մարմնի կողմից Հ.Յ.Դ. մարմիններին յղուած Թիւ 4 Շրջաբերական (նշուած սոյն գլխի թիւ 8 ծանօթագրութեան մէջ)։

թափում, Նուրի Բէյը մէկն էր այդ հոնտորներից: Առանց հայերէն կամ ռուսերէն իմանալու, Նուրի բէյը վարում էր իր պաշտօնը. նա փոխարինում էր Ս. Բաղդադեանին, որը, մի քանի օր միայն պաշտօնի վրայ մնալուց յետոյ, հրաժարուեց՝ ասում են թէ, չկարողանալով հանդուրժել Հայաստանում տեղի ունեցող բռնարարները: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, եւ այդ մասին գրում է նաեւ Զ. Աշխարունին, որ Նուրի բէյը Քեմալի գործակալն էր Խ. Հայաստանի կառավարութեան մօտ:¹⁶

Այսպէս, ժողովուրդը կարծես բնազդաբար, որպէս հակադէպութիւն բռնութիւններին, ձերբակալութիւններին ու կողոպուտին, զանազան վայրերում ինքնաճառագայտականութեան խմբեր էր կազմել: Տեղի էին ունենում նաեւ զինուած ընդհարումներ Յեղկոմի գործակալների հետ: Վրացեանը վկայում է, որ Փետրուար 9-ի լոյս 10-ի գիշերը արտակարգ զինուորական վիճակ էր տիրում Երեւանում: Կատարուել էին զանգուածային ձերբակալութիւններ. ձերբակալուածների մէջ էին նաեւ նախկին վարչապետ Քաջազնունին, նախկին նախարար Նիկոլ Աղբալեանը եւ նախկին խորհրդարանի երկրորդ փոխնախագահ Լեւոն Ծանթը: Այս վերջին ձերբակալութիւնները խթան դարձան՝ դժգոհ ժողովրդին ապստամբութեան մղելու:

Զանազան շրջաններում ապստամբում էր ժողովուրդը եւ Յեղկոմի պաշտօնատարներին դուրս շարտում: Մտահոգ էր Հայաստանի Կոմիտէն. եթէ ժողովրդային շարժումը համատարած բնոյթ ստանար, Յեղկոմը ի պատասխան կարող էր անմիջապէս ոչնչացնել բանտարկեալներին: Վտանգուած էր բանտարկուած դաշնակցական գործիչների եւ այլ հայ ղեկավարների կեանքը: Արդէն տեղական աննշան ապստամբութիւնները Յեղկոմի մեկնաբանութեամբ՝ արդիւնք էին Դաշնակցութեան քարոզչութեան եւ գաղտնի գործունէութեան: Եւ երկիրը ողողում էր կոչերով՝ «Նրանց պէտք է ոչնչացնել», «Եթէ քաղցած էք, վառելիք չունիք, շոր չունիք, տեղ չունիք —

¹⁶ Տես՝ Զ. Աշխարունի, «Դրուագներ Մեր Ազատութեան Պայքարից», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1925, էջ 131:

այդ բոլորի պատճառը դաշնակներն են», «Պէտք է յաղթենք դասակարգային թշնամիներին՝ կապիտալիստներին ու նրա շներին եւ հաստատենք կոմունիստական կարգեր»:¹⁷ Հայաստանի Կոմիտէն կամայ թէ ակամայ ներքաշուած էր ժողովրդային տարերքի մէջ:

Կացութիւնը գնալով աւելի էր ծանրանում: Երեւանի, Էջմիածնի, Ախտայի եւ Նոր-Բաշազետի բանտերը լեցուած էին: Կ. Սասունին վկայում է, թէ ինչպէս «Մասնաւոր տները կը բռնագրաւէին նոր բանտերու վերածելու համար: 2000-է աւելի բանտարկեալներ դժոխային կեանք մը կ'ապրէին: Եթէ վայրկեան մը յուսադրուէինք, թէ ոմանց վերաբերմամբ գնդակահարութիւն տեղի պիտի չունենար, որոշ էր, որ ցուրտէն եւ անտանելի պայմաններէն պիտի մեռնէին բոլորը»:¹⁸ Վրացեանը յիշում է իր մէկ տեսակցութիւնը Աթաբէկեանի եւ Աւիսի հետ 1920-ի Փետրուար 4-ին Երեւանում: Սրանք Վրացեանին կանչել էին Հայաստանի Յեղկոմի կողմից իբրեւ պատուիրակ Զանգեզուր գնալու եւ Նժդեհին համոզելու, որ զենքերը վար դնի եւ ընդունի բոլշեւիկ իշխանութեան տիրապետութիւնը Զանգեզուրում: Հաւանաբար Նժդեհի դէմ որեւէ դաւադրութիւն կար նրանց մտքում, որ ցանկանում էին Վրացեանի պատուիրակութեան ետին քողարկել, քանի որ դրանցից ոչ մէկը այնքան միամիտ չէր հաւատալու համար, որ կարելի է Զանգեզուրին խաղաղ միջոցներով տիրանալ: Վրացեանի բանագնացութիւնը, ի հարկէ, չիրականացաւ, թէւ նա գնալու պատրաստակամութիւն էր յայտնել: Այնուամենայնիւ, տեսակցութեան ընթացքում, Վրացեանը բողոքել էր գործադրուող բռնի միջոցառումների դէմ ու խօսել էր հայ ժողովրդին սպառնացող կործանման վտանգի մասին, իսկ

¹⁷ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 336, էջ 479: Նման բազմաթիւ կոչեր յղուած զանազան շրջաններին, ինչպէս նաեւ ապստամբութիւնները ճնշելու միջոցառումների մասին տես՝ նոյն տեղում, էջ 473-492-ի փաստաթղթերը:

¹⁸ «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 78-79:

Աւիսը յիշեցրել էր նրան, թէ «հայ ժողովուրդ» յղացքը ինքնին բուրժուական է եւ իրենց նպատակը «դասակարգային պայքարի խորացումն է»:¹⁹

Ժողովրդային դժգոհութեան ալիքները տարածուել էին ամէն կողմ եւ ընդհանուր ապստամբութեան տեսք ստացել: Հայաստանի Կոմիտէն զգում էր ճակատագրական պահը, որ կարող էր ժողովրդին կործանման տանել. հնարաւոր չէր անգլուխ թողնել ծաւալուած շարժումը:

Եւ յարաբերութիւններ են հաստատում փախստական ապստամբների հետ, դրանց մէջ նաեւ՝ մի քանի անկուսակցականներ ու սոցիալ-յեղափոխականներ, որոնք նոյնպէս ընդգրկում են Հայաստանի Կոմիտէի մէջ, եւ կեանքի է կոչում «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն: Հայաստանի Կոմիտէն նպատակ ունէր հաւաքական մի նոր մարմին կեանքի կոչել, որ զերծ լինի Դաշնակցութեան սեփականութիւնը համարուելուց, այլ, իրով, ապստամբութեան դիմած ժողովրդի ներկայացուցչութիւնը լինի: Եւ այսպէս, առաջին անգամ Փետրուար 10-ին, Կոտայքի Զառ գիւղում «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ի եւ ապստամբ խմբերի ներկայացուցիչների միջեւ մի խորհրդակցութիւն է տեղի ունենում: Որոշում է երկրում ծաւալուած ընդվզումի գործողութիւնները համադրել, «ընդհանուր ապստամբութիւն առաջ բերել ալեկոծուած տարերքին որոշ ուղղութիւն տալու»:²⁰

Ընդհանուր ապստամբութիւնը շրթայագերծւած

Փետրուար 16-17-ի գիշերը ամէն կողմից դէպի Երեւան են շաժում ապստամբ խմբերը Կոտոյի եւ խմբապետ Մարտիրոսի

¹⁹ Սիմոն Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 4, Փետրուար, 1923, էջ 40:

²⁰ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 527:

ղեկավարութեան տակ: Կոտոն (Ն. Թարխանեան) անկուսակցական էր եւ Աւիս Նուրիջանեանի կարգադրութեամբ Ախտայում գտնուող կարմիր զօրամասի հրամանատարի պաշտօնն էր վարում:

Ապարապետ Սուրէն (Կոտո Թարխանեան) իր զինակիցներով

Փետրուար 17-ի գիշերը Կարօ Սասունցին մի հեռագիր է ուղղում Յեղկոմին ու յայտնում, թէ վերականգնուած է Վրացեանի օրինաւոր կառավարութիւնը: Հեռագրում առաջարկում է Յեղկոմի անդամներին, առանց եղբայրասպան կոիւների առիթ տալու, դուրս գալ Հայաստանից:²¹

Բոլշեւիկ ղեկավարները համոզուած էին, որ ղեկավարներին բանտարկելով կամ երկրից դուրս հալածելով՝ գլխատել են Դաշնակցութեան, ուրեմն եւ հնազանդ մի զանգուածի վերածել ժողովրդին: Վերջին մի քանի օրերի կազմակերպուած գործողութիւնները ապացոյց էին Դաշնակցութեան գոյութեան:

²¹ «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», էջ 108:

Ի տես այս բոլորի, Յեղկոմը իր վերջին դիմադրական միջոցներին դիմեց: Այս ուժեղ հակազդեցությունների շարքում, Փետրուար 14, 15, 16 եւ 17-ի գիշերներին Երեւանի Չեկայի բանտում, Ղարաքիլիսէի, Դիլիջանի եւ այլ քաղաքների բանտերում կացնահարել տուեց հայ մտաւորականների եւ նախկին ղեկավարների: Զոհուածների շարքում էին Բաքուի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար Համազասպը, հեծելազօրի հրամանատար գնդ. Ղորղանեանը, Ալեքսանդրապոլի նախկին ոստիկանական զօրքի պետ Սերգոն եւ շատ այլ ղեկավարներ: Այս բոլոր ոճիրների ընթացքում Երեւանում Մոսկուայի ներկայացուցիչն էր ուս Արկադի Պետրովսկին:

Կացնահարուածներ

Երեւանի Ոսանողների Զօրախմբից

Յեղկոմի անդամների յաջորդ քայլը փախուստն էր: Եւ իրենց տրամադրութեան տակ գտնուող զինուորական ուժերի հետ, պետական գանձանակի դրամներն ու պահեստների պաշարը յափշտակած, նրանք դէպի Ղամարլու են փախչում՝ այնտեղ ամրանալու: Ծամբին, սակայն, ապստամբների դիմադրութեան հանդիպելով, անցնում են Ծարուր եւ «բարեկամ» թուրքերին միանում: Իրենց հետ վերցրած զինուորական շարժական ռադիոկայանի միջոցով նրանք հաւաստիացնում են Բաքուին, թէ «Մի խումբ մաուզերիստներ, աւազակապետ վրացեանի գլխաւորութեամբ, դաւադրութեամբ տիրելով Երեւանի ռադիոկայանին, շինծու լուրեր են տարածում Հայաստանում, իբր թէ տեղի ունեցած յեղաշրջման մասին...»: ²²

Խորհրդային Միութեան պատմութեան եւ համայնավար վարչակարգի տիրապետութեան ընթացքում խորհրդային պատմագրութիւնն ու քարոզչութիւնը դատապարտեց Դաշնակ-

²² «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 527:

ցութեան՝ ժողովրդին այդպիսի վտանգաւոր արկածախնդրութեան տանելու համար: Իրականութիւնը այլ է, սակայն: Դաշնակցութիւնը համաժողովրդական ցասումի եւ ընդվզումի դէմ յանդիման եկած, մէկ անգամ էլ ստանձնեց իրեն վիճակուած դերը, առաջնորդեց ու ղեկավարեց շարժումը: Սիմոն Վրացեանի մի նամակը, 1921, Փետրուար 21-ին Երեւանից Ուաշինգթըն՝ Արմէն Գարոյին ուղղուած, մէկն է բազմաթիւ այն փաստաթղթերից, որոնք գալիս են պարզելու Փետրուարեան ապստամբութեան իրական պատկերը: Այս նամակում նա խոստովանում է, թէ նախապէս որեւէ ծրագիր գոյութիւն չի ունեցել. ընդհակառակը, բոլոր նրանց, որոնք առաջարկում էին մի բան անել Յեղկոմի սանձարձակութիւններին վերջ տալու համար, ինքը պատասխանում էր, թէ այդպիսի մի իրավիճակում՝ «երբ թուրքը նստած էր Ախուրեանի եւ Արաքսի ափին, երբ անգլէն, անհաց, անդեղ Հայաստանը, կծկուած ինքն իր մէջ կտրուած էր արտաքին աշխարհից առնուազն արկածախնդրութիւն էր ապստամբութեան մասին մտածելը»:²³ Բայց ապստամբութիւնը շղթայազերծուած էր՝ անկախ Վրացեանի կամ որեւէ կուսակցութեան կամքից:

Փետրուար 18-ի առաւօտեան Երեւան են մտնում ապստամբները եւ գրաւում քաղաքը: Բանտերը բացում են, ազատ են արձակում բանտարկեալները: Ս. Վրացեանը վկայում է, թէ քաղաքը տօնական տեսք էր ստացել, եռագոյն դրօշներով զարդարուել էին փողոց ու շէնքեր: «Բոլշեւիկների իշխանութիւնը Հայաստանում վերացուած է», յայտնում էր նոյն օրը «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ի կողմից ժողովրդին ուղղուած կոչը:

գնդ. Կոմո Թաթեանեան

Նոյն օրը գումարում է մի համաժողով՝ մասնակցութեամբ նախկին կառավարութեան եւ խորհրդարանի անդամների, անհատ գործիչների եւ ապստամբ խմբերի ներկայացուցիչների: Որոշում է լրացումներ կատարելով վերականգնել Ս. Վրացեանի կառավարութիւնը, որ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ» անուան տակ պիտի դառնար յեղափոխական շրջանի գերագոյն իշխանութիւնը: «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ին մաս են կազմում Հայաստանում մնացած կուսակցութիւնների — Հ.Յ.Դաշնակցութեան, Սոցիալ-դեմոկրատ, Սոցիալ-յեղափոխական եւ ժողովրդական — ներկայացուցիչները: Պարտականութիւններ են ստանձնում Սիմոն Վրացեանը՝ իբրեւ նախագահ ու արտաքին գործերի, գիւղատնտեսութեան եւ պետական գործերի վարիչ, Արշակ Յովհաննիսեանը՝ զինուորական գործերի վարիչ, Կարո Սասունի՝ ներքին գործերի վարիչ, Համբարձում Տէրտէրեանը՝ էլէմտական գործերի վարիչ, Յակոբ Տէր-Յակոբեանը՝ պարենաւորման վարիչ, բժիշկ Ս. Եղիազարեանը՝ խնամատարութեան վարիչ. յետոյ կազմի վրայ աւելանում են Արշամ Խոնդկարեանը, իբրեւ արդարա-

²³ Վրացեան, «Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար», էջ 330:

դատության վարիչ, իսկ Վահան Մինախորեանը փոխարինում է Յակոբ Տէր-Յակոբեանին, որ ճակատ էր մեկնել: Աւելի ուշ, Կոմիտէին են միանում, Վասպուրականի մարմնի կողմից Ս. Մեսրոպեանը եւ Արմենակ Մաքսապետեանը: Բանակի ընդհանուր հրամանատար է նշանակում գնդ. Կուոօ Թարխանեանը:

1921-ի Փետրուար 20-ին Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտկոմի Կովկասեան Բիւրոյի նիստին զեկուցում է տրւում «Հայաստանում ծագած հակառետլիցիայի պատճառների եւ պայմանների մասին»: Մատնանշում են «սխալները», որոնք առիթ են տուել «Հայաստանի բուրժուազիային, դրանց մէջ նաեւ դաշնակցական պարտիային, հակառետլիցիոն կազմակերպել»: Այս զեկուցման հիման վրայ ընդունում քանաձեւը նշում է, թէ «Կենտրոնի կոմունիստների մի որոշ խմբի անճիշտ քաղաքականութիւնը հասցրեց այս բանին, որ դաշնակներն այդպիսի կարճ ժամկետում գրաւեցին իշխանութիւնը...»: Նիստում որոշում է տրւում անյապաղ միջոցներ ձեռք առնել՝ «հակառետլիցիան Հայաստանում եւ Կովկասում վերջնականապէս ոչնչացնելու համար»:²⁴

Երկրի իշխանութեան վրայ

Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն կացութեան տէր դարձած՝ կարելոր պարտականութիւն ունէր: Նախ՝ ներքին իմաստով երկրին կարգ ու կանոն վերադարձնել եւ ժողովրդի պէտքերը հոգալ, ապա, միեւնոյն ժամանակ մի քանի կողմից Հայաստանի վրայ գրոհ տուող ուս ու թուրք բոլշեւիկների գլուխ անցած հայ բոլշեւիկների եւ Կարմիր Բանակի դէմ Հայաստանի սահմանները պաշտպանել: Ներքին հարցերը կարգադրելու համար, ներքին գործոց նախարարութեան կից կազմում է յատուկ մի յանձնաժողով՝ բռնագրաւուած իրերը կոմունիս-

տական հաստատութիւնների ու շեկայի եւ Յեղկոմի անդամների բնակարաններից հանելու եւ տէրերին վերադարձնելու: Ըստ Վրացեանի, Փետրուարեան յեղաշրջումից յետոյ այս բոլոր երեւոյթների մասին պաշտօնական արձանագրութիւններ էին կազմուել, որոնք Փրկութեան Կոմիտէի Հայաստանից դուրս գալուց յետոյ մնացին Երեւան եւ հաւանաբար ոչնչացուեցին:²⁵

Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն Հայաստանում տեղի ունեցած յեղաշրջումի մասին հեռագիրներով տեղեկացնում է համայն աշխարհին, Դաշնակիցներին եւ Ազգերի Դաշնակցութեան: Մինչեւ անգամ դիմում է Լենինին եւ Չիչերինին՝ ընդունելու Հայաստանի անկախութիւնը: Հակաբոլշեւիկ այս յեղաշրջման հետեւանքով շատ կարճ ժամանակի համար դրական կերպով փոխում է նաեւ անկախ Վրաստանի վերաբերմունքը Հայաստանի կառավարութեան եւ Վրաստանում ապրող հայերի նկատմամբ: Դիւանագիտական կապերը վերահաստատում են: Սակայն Վրաստանի խորհրդայնացումը գալիս է փոխելու կացութիւնը: Արդարեւ, Փետրուար 25-ին Կարմիր Բանակի մուտքը Թիֆլիս եւ Վրաստանի խորհրդայնացումը մեծ հարուած էր Հայաստանի համար: Այժմ Հայաստանը, կտրուած դրսի աշխարհից, ամէն կողմից ենթակայ էր դառնում յարձակման. Երեւանից նահանջած Կարմիր զօրամասերը կենտրոնացել էին Ղամարլուի ուղղութեամբ, իսկ Ազրբեյջանից ու Վրաստանից եկած կարմիրները բռնել էին Դիլիջանը եւ Ղարաբաղի խէն: Այս վիճակում հնարաւոր չէր երկար դիմանալ:

Պարզ է, որ թշնամական էր Կարմիր Վրաստանի դիրքը Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նկատմամբ: Վրաստանի բոլշեւիկ իշխանութիւնը տարածել էր այն կարծիքը, թէ Հայաստանում յեղաշրջումը կատարել են դաշնակցականները՝ իշխանութեան վերադարձնելու համար: Այս թիւր կարծիքի դէմ խոշոր փաստ է Յովհաննէս Թումանեանի զեկույց-նամակը Օրջոնիկիձէին ուղղուած, ուր Թիֆլիսից եկած մեծ բանաս-

²⁴ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 345, էջ 489-491:

²⁵ Տես՝ Սիմոն Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 4, Փետրուար, 1924, էջ 103-104:

տեղծը, իր ստացած տպավորությունների վրայ հիմնուած, հաստատում էր, թէ ընդվզումը համաժողովրդական է եղել:²⁶

Դրսի աշխարհից կտրուած փոքրիկ Հայաստանի ղեկավար Փրկութեան Կոմիտէն հաւանաբար լուր անգամ չունէր, թէ Մուստաֆա Բեմալի ներկայացուցիչները բանակցութիւններ էին վարում մի կողմից Դաշնակիցների, միւս կողմից բոլշեւիկ Ռուսաստանի հետ: Թուրքերը, Դաշնակիցների դրամատիրական եւ կայսերապաշտական ախորժակների համար գրաւիչ առաջարկներ անելով, փորձում էին մոռացնել տալ Հայկական Դատը, իսկ բոլշեւիկների հետ զբաղուած էին մէկ անգամ ընդմիջտ լուծելու Հայաստանի հողային հարցը: Որպէս վերջնական արդիւնք ուս եւ թուրք բանակցութիւնների, 1921-ի Մարտ 16-ին Մոսկուայում կնքուեց ուս-թրքական բարեկամութեան համաձայնագիրը՝ ի հաշիւ Հայաստանի հողերի: Մոսկուայի համար Հայկական Հարցը կարգադրուած էր. մնում էր միայն համայնավար իշխանութիւնը վերահաստատել Հայաստանում:

Մարտ 25-ին սկսուեց Կարմիր Բանակի ընդհանուր յարձակումը: Հայկական ուժերը Համամլոյում, Սպիտակ Սարի տակ դիմադրեցին մի քանի օր եւս ու տեղի տուեցին: Ապրիլ 2-ի առաւօտեան Կարմիր Բանակը արդէն Քանաքեռից էր սպառնում Երեւանին: Կէսօրուայ մօտ Փրկութեան Կոմիտէն Երեւանը Կարմիր Բանակին թողնելով, դուրս եկաւ քաղաքից եւ սակաւաթիւ զօրք հետն առած դէպի Բաշ Գեառնի ուղղուեց: Ժողովուրդը սարսափի մատնուած՝ տարերային հոսքով հետեւեց նրան: Փրկութեան Կոմիտէն փորձում էր վերադարձնել նրանց, որոնց կեանքին անմիջական վտանգ չէր սպառնում. բայց անօգուտ: Ժողովուրդը ահաբեկուած փախչում էր Կարմիր Աղէտից: Եւ յայտնի չէր, թէ ի՞նչ պիտի լինէր յետոյ: Վայոց Ձորն ու Զանգեզուրը աղքատ էին, Հայաստանի լեռնային այս շրջանի երկար ձմեռը հազիւ էր աւարտուել, գիւղացին միջոցներ չունէր հազարաւոր գաղթողներին ապաստան տալու եւ

կերակրելու: Եւ այս պայմաններում Փրկութեան Կոմիտէն պիտի առնէր պատասխանատւութիւնը հազարաւոր կեանքերի՝ մի կողմից գաղթականների համար ապրելու հնարաւորութիւններ ստեղծելով, միւս կողմից հետապնդող բոլշեւիկ ուժերի հետ կռուելով:

Փրկութեան Կոմիտէն, Երեւանից դուրս գալու ժամանակ, իր հետ վերցնում է մի որոշ գումար կառավարական գանձանակից, որ ծախսում է տարագրութեան ճամբին, Լեռնահայաստանում՝ ռազմական գործողութիւնների համար եւ ապա Թաւրիզում՝ տարագիրների պէտքերը հոգալու համար: Այդ հաշիւները քննելու նպատակով Թաւրիզում ընտրում է մի յանձնախումբ, որը եւ իր աշխատանքի արդիւնքի մի մասը հրատարակում է յատուկ գրքոյկով: Հաշիւների ամբողջական պատկերը ներկայացնող թղթերը պահում են Դաշնակցութեան արխիւում: Այնուամենայնիւ, վերցուած այդ դրամը մինչեւ վերջ էլ ամբաստանութեան եւ ցեխարձակումի նիւթ դարձաւ Խորհրդային Հայաստանում: Ցատկանշական է, որ 1921-ի Ապրիլ 6-ին «Ռազմեւխորհուրդ»ի նախագահ Սարգիս Կասեանը եւ Ժողկոմի կողմից Աւիսը մի հեռագիր են յղում Օրջոնիկիձէին, նշելով, որ դաշնակները Երեւանից հեռանալիս տարել են պետական արժէքներ եւ դրամահիշեր, եւ խնդրում են նրան իր հետ բերելու «ամենաքիչը մէկ միլիարդ ուրբի սովետական փող»:²⁷ Վարկաբեկումը շարունակուեց տարբեր առիթներ օգտագործելով: Օրինակ՝ Վահան Մինախորեանը վկայում է, որ տարագիրներից 114 հոգի Ատրպատականում, հակառակ ղեկավարութեան արգելքներին, նիւթական ծանր վիճակից դուրս գալու համար երեք թուման ամսականով մտել էին պարսկական բանակի մէջ եւ մասնակցել քուրդ-պարսկական ընդհարումներին: Խորհրդային Հայաստանի մամուլը այս երեւոյթը ներկայացնում է որպէս Դաշնակցութեան փորձը՝ Սալմաստի եւ Ուրմիոյ շրջանում իշխանութիւն ստեղ-

²⁶ Յովհաննէս Թումանեանի նամակ-զեկույցի բնագիրը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 541:

²⁷ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 368, էջ 511:
22-141

ծելու եւ այնտեղ Խորհրդային Հայաստանի դէմ յենարան հաստատելու:²⁸

Համաժողովրդական ընդվզումի ազդեցութիւնը

«Հայաստանի փետրուարեան շարժման ազդեցութիւնը շատ անելի լայն էր, քան Հայաստանի սահմանները», — գրում է Ս. Վրացեանը:²⁹ Եւ իրօք, բացի այն, որ Հայաստանից դուրս վոճդուեց Յեղկոմը եւ ստոյգ մահապատիժներից փրկուեցին բանտարկուած հազարաւոր մտաւորականներ, հայ ժողովրդի ապստամբութիւնը դաս եղաւ բոլշեւիկ իշխանաւորների համար:

Ապստամբութիւնը խեղդելուց եւ բոլշեւիկեան իշխանութիւնը վերահաստատելուց յետոյ, Ապրիլ 14-ին Երեւան է հասնում Լենինի նամակը: Վահան Մինախորեանի վկայութեամբ, Լենինը գրում է Հայաստանում գործուած «հին սխալների» մասին եւ մատնանշում է նոր ուղին:³⁰ Նոյն ամսի 20-ին Երեւան է գալիս Օրջոնիկիձէն: Նա ողջունում է կոմունիստական կարգերի վերահաստատումը, բայց ցաւ յայտնում մտաւորականութեան գաղթի համար: «Այո՛, նախկին կոմունիստ կառավարութիւնը Հայաստանում անտակտ է եղել, պէտք է խուսափել ամէն հալածանքից ու ճնշումից», — խոստովանում է նա:³¹ Ապրիլ 25-ին հրատարակում է առաջին «Ներման դեկրետ»ը, որ տարածում էր Երեւանից բոլոր գաղթածների վրայ, բացի Փրկութեան Կոմիտէի անդամներից,

²⁸ Վահան Մինախորեան, «Վերադարձը», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 6, Ապրիլ, 1924:

²⁹ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 567, նաեւ Վ. Մինախորեանի «Վերադարձը», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 6, Ապրիլ, 1924:

³⁰ Տես՝ «Վերադարձը», էջ 48:

³¹ Սիմոն Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 4, Փետրուար, 1924, էջ 108:

իսկ երկու օր յետոյ երկրորդ դեկրետը ներում է տալիս նրանց եւս:³²

Հետագայում Լենինի վարած քաղաքականութիւնը Անդրկոմկասում, նրա վերաբերմունքը՝ զիջում եւ զգուշութիւն հանդէպ «մանր բուրժուազիան, մտաւորականութիւնն ու յատկապէս գիղացիութիւնը», նրա թելադրանքները Անդրկոմկասի կոմունիստ դեկավարներին, ապացոյցն են այն ազդեցութեան, որ Փետրուարեան Ապստամբութիւնը գործեց Մոսկուայի իշխանութեան վրայ:³³

³² «Վերադարձը», էջ 48:

³³ Լենինի նամակի բնագիրը, տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 565-566: Նաեւ՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 279-281:

Հայկական Հարցը
Զոհ՝ Ռուս - թրքական Բարեկամության

Երկու բարեկամները թալանի աւարն են կիսում

Փետրուարեան զանգուածային ապստամբութիւնից յետոյ, երբ Հայաստանից դուրս էր շարտուած բոլշեիկեան իշխանութիւնը, երբ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն էր երկիրը վարում, Մոսկուայում տեղի էին ունենում ուսու-թրքական բանակցութիւնները: Եւ առանց Հայաստանում տիրող իրավիճակին մեծ կարեւորութիւն տալու, վստահ իրենց աշխարհակալական ուժի վրայ ու հեզգնելով փոքր ժողովուրդների ազատագրական ձգտումները, երկու պետութիւնները կիսում էին աւարը՝ իրենց սահմանների մէջ ընկած հողերը:

Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանաւորները որոշել էին ամէն գնով գոհացնել Թուրքիային: Այս կողմնորոշման հայելին է «Հայաստանը եւ Թուրքիան Առաջիկայ Կոնֆերանսում» 1921-ի Մարտ 4-ին լոյս տեսած յօդուածը: Այդտեղ շեշտում է անհրաժեշտութիւնը՝ ամէն գնով սատար կանգնելու Թուրքիային՝ «որն առայժմ Անտանտայի իմպերիալիստական պետութիւնների դէմ ակտիւ պայքարող Արեւելքի կիսագաղութային երկիրն է: Այդ պայքարում Թուրքիային օժանդակելու համար պայմանաւորուող երկրները պէտք է բաւարարեն նրա

ազգային պետական պահանջները»։ Ըստ յօդուածագրին՝ «Սոցիալիստական պետութիւնները այնուամենայնիւ պէտք է յաղթահարեն իրենց մացիոնալիզմը եւ համաշխարհային յեղափոխութեան շահերի համար զոհաբերեն ոչ միայն իրենց տերիտորիաները, այլեւ նոյնիսկ իրենց ցեղակիցների խմբերին»։ Ի հարկէ, յօդուածագիրը ընդունում է, որ «բոլոր նկատառումները վերաբերում են Հայաստանին, քանի որ ոչ Ռուսաստանը, ոչ էլ Ադրբեյջանը Թուրքիոյ հետ վիճելի հողեր չունեն, կոնֆերանսի գլխաւոր հարցը հայկական հարցն է... Հայաստանը անպայմանօրէն պէտք է ղեկավարուի ազգային մեծագոյն զոհաբերութիւնների վերաբերեալ լեւինեան սկզբունքով։ Նա պէտք է հրաժարուի ոչ միայն ծովից ծով Հայաստանի մասին դաշնակցական իմպերիալիստական մտադրութիւններից, այլեւ նոյնիսկ հայկական անուանուող հողերը միացնելու համետ ցանկութիւնից։ Այսպէս, նա պէտք է հրաժարուի Վանի եւ Բիթլիսի վիլայէթները վերադարձնելու պահանջներից, քանի որ ներկայ մոմենտում այդ պահանջները պէտք է անհիմն համարել»։¹

Յիրաւի, Մոսկուայի կովկասեան քաղաքականպութեան ուղեցոյց Ազգային Գործերի Ժողովրդական Կոմիտէի հետ եւ նրա ղեկավար Ստալինը համոզուած էին, որ եթէ անգամ Թուրքիան ծաւալապաշտական եւ համաթրքական նպատակներ ունի եւ ձգտում է գրաւել հայկական հողերը, դա մեծ նշանակութիւն չունի։ Համաշխարհային համայնավարական

¹ Յօդուածը հրատարակուած է եղել Ազգային Գործերի Ժողովրդական Կոմիտէի պաշտօնաթերթ «Ժիզն Նացիոնալնստէյ»-ում, Ա. Սքաչքով ստորագրութեամբ։ Գ. Լազեանը ակնարկում է այս յօդուածին, որի թարգմանութիւնը առել է Պոլսի «Ժամանակ» թերթի 1948թ. Օգոստոս 13-ի համարից, որ իր հերթին առել էր «Զումհուրիէթ»-ից։ 1948-ին, երբ վերաբարձում էր հայկական հողերի հարցը, թրքական թերթը պարտք էր համարել 1921-ին գրուած Ազգային Գործերի Ժողովրդական Կոմիտէի սարկիսի, այսինքն՝ վերջին հաշուով Ստալինի պաշտօնական խօսքը լսեցնել աշխարհին։ Յօդուածը այդ թերթերում ներկայացուած է եղել իբրեւ Ստալինի հեղինակութիւն։ Տես՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 197։ Վերի մէջքերումը կատարուած է ուղղակի յօդուածի հայերէն թարգմանութիւնից։

յեղափոխութեամբ ամէն ինչ կը լուծուի։ Հայաստանի շահը, ուրեմն, ամենաանցան եւ անկարելի բանն էր, որ Ռուսաստանը ամենայն հանգստութեամբ կարող էր զոհագործել Դաշնակիցների դէմ՝ Թուրքիոյ բարեկամութիւնն ու զինակցութիւնը շահելու համար։ Իսկ թուրքերը անդորոյնի էին իրենց պահանջների մէջ։

Գործի էին լծուած Էնվերը, Խալիլը եւ Ալի Ֆուատը Մուկուայում։ Էնվերը ինքն է զեկուցում Մուստաֆա Քեմալին, թէ իր աշխատանքի շնորհիւ Կարախանն ու Չիչերինը համաձայնեցին «երեք մահանգները (Կարս, Արդահան, Օլթի) եւ աւելին՝ Իգդիրի գաւառը» թուրքերին զիջել։² Երբ 1921-ի Փետրուարի վերջերին Մոսկուայում տարւում էին ռուս-թրքական բանակցութիւնների միջապատրաստական աշխատանքները, ըստ Գ. Լազեանի վկայութեան, Ալի Ֆուատի հարցումին, թէ Հայաստանի հարցը մաս պիտի կազմի՞ բանակցութիւններին, Ստալինը պատասխանում է. «դուք ձեզի Հայաստանի հարցը լուծեցիք։ Եթէ չլուծուած բան դեռ մնացել է, այն էլ լուծէք, բայց ժամանակը ճշգրտապէս մեզ տեղեկացրէք»։³

Որպէս արդիւնք երկարատեւ բանակցութիւնների, 1921-ի Մարտ 16-ին Մոսկուայում ստորագրուեց մի դաշնագիր, որ ջնջում էր միջապէս կնքուած որեւէ համաձայնութիւն՝ եթէ դա կողմերի կողմից ստորագրուած է պարտադրանքի տակ։ Դաշնագիրը ճշտում էր երկու պետութիւնների սահմանները, պարտաւորութիւն էր դնում երկու կողմերի վրայ՝ արգելելու գոյութիւնը պատկան երկրում որեւէ խմբակցութեան, որ ուղղուած լինի միւս երկրի կառավարութեան դէմ։ Ռուսաստանը պարտաւորւում էր անհրաժեշտ քայլեր առնել, որպէսզի Անդրկովկասի հանրապետութիւնները ընդունեն իրենց վերաբերող բոլոր պայմանները։⁴

² «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 247։

³ Գ. Լազեանը յիշատակում է Ալի Ֆուատի խօսակցութիւնը Ստալինի հետ. տես՝ նոյն տեղում, էջ 244։

⁴ Դաշնագրի բնագիրը տես՝ նոյն տեղում, էջ 285-286։

Մոսկուայի դաշնագիրը Հայաստանի վրայ պարտադրում էր շատ անելի աննպաստ պայմաններ՝ քան Ալեքսանդրապոլում ստիպուել էր ընդունել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը: Այսպես, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով Կարսի նահանգի եւ Սուրմալուի վերջնական ճակատագիրը պիտի որոշուէր մինչեւ 3 տարի՝ հանրաքուէի միջոցով: Մոսկուայի պայմանագրով այդ շրջանները անցան Թուրքիային: Շարունու Նախիջեւանը ժամանակաւորապէս պիտի մնային ինքնավար՝ Թուրքիայի հովանավորութեան տակ: Մոսկուայի համաձայնագրով, այդ շրջանները կցուեցին Ազրբէյջանին, պայման դնելով, որ նա իրաւունք չունենայ դրանք ուրիշի փոխանցելու:

Դաշնագրի ստորագրութիւնից մի քանի օր յետոյ, Բեքիր Սամին Փարիզում հանդիպում է Հայաստանի Պատուիրական անդամներ Ալեքսանդր Խատիսեանի, Գարեգին Փաստրմանեանի եւ Սարգիս Արարատեանի հետ: Առանց ստորագրուած դաշնագրին ակնարկելու, Անգարայի կառավարութեան ներկայացուցիչը դիտել է տալիս, թէ Թրքահայաստանի հարցը միայն հայ-թրքական հարց չի, այլ կախում է Ռուսաստանի ընթացքից: Բեքիրը խոստովանում է նաեւ, որ Թուրքիայի համար հայերին հողեր զիջել՝ նշանակում է դրանք զիջել ռուսներին, քանի որ ամէն համաձայնութիւն Ռուսաստանի հետ ժամանակաւոր բնոյթ ունի, եւ Ռուսաստանի նոր տէրերն էլ իրենց հերթին պիտի կիրարկեն իրենց նախորդների արեւելեան քաղաքականութիւնը:⁵

Թուրք-ռուսական «բարեկամութեան» դաշինքը անելի ամուր հիմքերով օժտուելու համար, Անդրկովկասին վերաբերող պայմանները պիտի վաւերացուէին նաեւ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների կողմից: 1921-ի Սեպտեմբեր 26-ից Հոկտեմբեր 13-ը Կարսում տեղի ունեցած խորհրդածողովում այդ ձեւական պաշտօնականացումն էլ կատարուեց: Խորհրդածողովը հովանաւորում էր Ռուսաստանը, նախագահն էր Քեազիմ Կարա-

⁵ «Սարդարապատից», էջ 118-119:

բեքիրը, իսկ որպէս «Խորհրդային Անկախ Հայաստան»ի ներկայացուցիչ, մասնակցում էր Ասքանազ Մոաւեանը:⁶ Քեազիմ Կարաբեքիրը վերջնագրի ձեւով ներկայացնում է Թուրքիոյ պահանջը՝ անփոփոխ կերպով ընդունելու Մոսկուայի դաշնագրի պայմանները: Առարկութիւնները անօգուտ էին: Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Գանեցկին փորձում է Անիի աներակները, որոնք, ինչպէս ինքն է յարում, զգացական արժէք են հայերի համար, եւ Կողբի աղահանքերը ուզել Հայաստանի համար, որ մերժում է բուռն կերպով: Ապա նա «յուզուած» կերպով յայտարարում է, թէ Անդրկովկասի ժողովուրդները այդ մերժումը պիտի ընդունեն ճշմարիտ ցաւով: Միայն այդքան:

Խորհրդածողովը վերահաստատում է Նախիջեւանի ինքնավարութիւնը Ազրբէյջանի հովանավորութեան տակ, անելացնում մանրամասնութիւններ՝ պաշտօնական լեզուի, կրթական, ամուսնութեան եւ կրօնի ազատութեան խնդիրների մասին: Հոկտեմբեր 13-ին ստորագրում է դաշնագիրը: Եւ «Խորհրդային Անկախ Հայաստան»ի ներկայացուցիչ Ասքանազ Մոաւեանը, Ռուսաստանի միջնորդութեամբ կամ կարգադրութեամբ, իր համաձայնութիւնն է տալիս Մոսկուայում վճռուած եւ Կարսի խորհրդածողովում վերահաստատուած, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի պայմաններից էլ անելի աննպաստ պայմանների:

Կարսի դաշնագրի առաջին յօդուածը չեղեալ էր համարում Թուրքիային վերաբերող բոլոր դաշնագրերը՝ ստորագրուած Թուրքիայի, Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների միջեւ՝ բացի 1921-ի Մարտ 16-ի Մոսկուայի դաշնագիրը: Այսինքն չեղեալ էին համարում Բաթումի, Սեւրի եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրերը:

Կարսի դաշնագիրը վերջին գործողութիւնն էր, որ կատարեց Խորհրդային Անկախ Հայաստանը: 1921-ի Դեկտեմբերին

⁶ Նիստերի արձանագրութիւնները տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 643-648:

կազմուեց Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը եւ Հայաստանը, իր անկախ մակդիրը կորցրած, դարձաւ մի մասնիկը Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան, որով եւ՝ մի մասնիկը Խորհրդային Ռուսաստանի:

Ղարաբաղը ձեռքից ձեռք է անցնում

Յետ-պատերազմեան քաղաքական շփոթ պայմաններում, Ղարաբաղի ղեկավարութիւնը փորձում էր պահել տարածաշրջանի ուրոյն դիրքը՝ մինչեւ վերջնական միացումը Հայաստանին: Բայց դա դիրքին չէր: Ազգային Խորհրդի ղեկավարութեամբ կազմակերպուած հայկական դիմադրութիւնը, միանգամայն անջատուած Երեւանից, չէր կարողացել տոկալ ազրբէյջանական ռազմական գործողութիւններին եւ անգլիական ճնշումներին: Անգլիացիները այնտեղ ազրբէյջանամետ քաղաքականութիւն էին վարում եւ ջանք չէին խնայում չէզոքացնելու հայկական ղեկավարութեանը, որ կարող էր ժողովրդին կազմակերպել եւ հակաթուրք ուժ առաջացնել: Միւս կողմից, Երեւանի կառավարութիւնը բաւարար ուշադրութիւն չէր կենտրոնացնում այս շրջանի վրայ գէթ իր ներկայացուցիչը չէր ուղարկում, ինչպէս արել էր Զանգեզուրի պարագային՝ իր պետական ազդեցութիւնը այնտեղ ամրապնդելու համար: Արտաշէս Բաբալեանը քննադատում է այս երեւոյթը եւ Յ. Քաջազնունու թուլութեան վերագրում այն:⁷

Կարմիր Բանակի եւ ազրբէյջանցիների ռազմական միացեալ գործողութեամբ գրաւուած էր Հայկական Ղարաբաղը, որ ամիսներ առաջ բոլշեւիկներից մեծ գումարներ ստանալով՝ քարոզչական գործունէութիւն էին սկսել տեղի գործակալները:

⁷ Արտաշէս Բաբալեան, «Էջեր Հայաստանի Անկախութեան Պատմութեան», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1923, էջ 103-104:

Հայ բոլշեւիկ գործիչները իրօք որ մեծ դեր էին ստանձնել Ղարաբաղը Հայաստանից անջատ պահելու եւ, դեռ անելին, այդ շրջանը Ազրբէյջանի կազմի մէջ առնելու գծով: Նրանք տրամաբանում էին, թէ Շուշի-Եւլախ խճուղով «Ղարաբաղի հայութիւնը տնտեսապէս անելի կապուած կլինի համեմատաբար հարուստ Ազրբէյջանի հետ, քան Զանգեզուրի լեռների վրայով՝ աղքատ Հայաստանի հետ»:⁸

Անդրանիկ իր զինակիցներով 1919-ին, Էջմիածին

Պարզ է, որ հայ բոլշեւիկների համար ազգային բաժանումը իմաստ չուներ. նրանց մեկնակէտը տնտեսական ազդակն էր ու մանաւանդ՝ կարելորդ ապագայնութեան կամ միջազգայնութեան մէջ իրենք իրենց փաստելն էր: Բացի այդ, Ղարա-

⁸ Արսէն Միքայէլեան, «Ղարաբաղի վերջին Դեպքերը», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 8, Յունիս, 1923, էջ 117:

բաղը կարող էր Հայաստանի դաշնակցական կառավարության համար ուժեղ յենարան դառնալ, եւ դա ցանկալի չէր հայ բոլշեիկներին:

Ընդդր Յովհաննիսեանը գրում է, թէ Ղարաբաղի բոլոր դաշնակցական ղեկավարները, ոչ-բոլշեիկ սոցիալ-դեմոկրատների մեծ մասը եւ մի քանի սոցիալ-յեղափոխականներ Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու պայքար էին տանում. նրանք անմիջական կապի մէջ էին Զանգեզուրի կառավարական ներկայացուցիչների հետ եւ համադրուած աշխատանք էին կատարում: Դրանց հակառակ, Ղարաբաղի բոլշեիկները, սոցիալ-յեղափոխականների մեծ մասը եւ ժողովրդականները Ղարաբաղի բնական տնտեսական կապը արեւելեան Կովկասի հետ էին տեսնում եւ փորձում էին Ազրբեյջանի հետ համաձայնութեան գալ: Յովհաննիսեանի կարծիքով, այս երկրորդ հոսանքին պատկանող ղեկավարների կողմնորոշման դրդապատճառներից մէկը նրանց խորը ատելութիւնն էր Դաշնակցութեան հանդէպ, որ իր ձեռքն էր առել Հայաստանի ղեկը:⁹

Դրոյի Ղարաբաղ ժամանումը, 1920-ի Ապրիլ 12-ին, եւ Նժդեհի ու նրա մէկ զօրամասի ներկայութիւնը Ղարաբաղում որոշ չափով յաջողում են փոխել տեղի տխուր իրավիճակը, բարձրացնել ղեկավարութեան տրամադրութիւնը եւ Ղարաբաղի դիմադրութեան կազմակերպման գործին մղել նրանց: Ոգեւորութեան շրջանը կարճ է տեւում: Ազրբեյջանի խորհրդայնացումով նոր շրջան է սկսում Ղարաբաղի պայքարի մէջ:

Արդարեւ, Ազրբեյջանի խորհրդայնացումը որոշիչ ազդակ դարձաւ Ղարաբաղի համար: 1920-ի Ապրիլ 29-ին Սուլթանովը, ինչպէս տեսանք, ինքն իրեն Ղարաբաղի Յեղկոմի նախագահ յայտարարած, մի նամակով յայտնում է Ղարաբաղի հայ ղեկավարներին, որ Ղարաբաղը բոլշեիկ վարչակարգ է ընդունել եւ մաս է կազմում Ազրբեյջանին: Միւս կողմից, Մայիս 4-5-ին Վարանդա եւ գալիս Օրջոնիկիձէի

ներկայացուցիչները եւ հայ ղեկավարութիւնից ու Դրոյից պահանջում են յանձնուել: Ղարաբաղը, միանգամայն կտրուած Հայաստանից, այնուամենայնիւ, շարունակում է դիմադրել, նոյնիսկ երբ լուրեր են տարածում, թէ Մայիս 2-ին արդէն Հայաստանը բոլշեիկացել է եւ ուրիշ ճամբայ չկայ Ղարաբաղի համար: Այսպիսի մի իրավիճակում, Մայիս 24-ին Զանախչի գիւղում գումարում է խորհրդակցական ժողով՝ Դրոյի, Նժդեհի, գնդ. Միրիմանեանի եւ Արսէն Միքայէլեանի միջեւ: Արսէն Միքայէլեանը այդ հանդիպման մասին գրում է, թէ նկատի ունենալով, որ ժողովրդի մէջ հայ ղեկավարների դէմ տրամադրութիւններ են խմորում, որ Հայաստանից որեւէ լուր կամ հրահանգ չկայ, որ մեծ մասամբ Ղափանի գիւղացիներից կազմուած Նժդեհի զօրամասը իր գիւղերը պիտի վերադառնայ դաշտային աշխատանքի լծուելու եւ Ղարաբաղում երկար չի կարող մնալ, ժողովը որոշում է Ղարաբաղի իշխանութիւնը յանձնել հայ բոլշեիկներին եւ անցնել Զանգեզուր:

Մայիս 26-ին իշխանութիւնը յանձնում է բոլշեիկ բժ. Համբարձումեանին:¹⁰ Ղարաբաղը դառնում է մէկ մասնիկը Ազրբեյջանի. շարունակում են ժողովրդի կեղեքումն ու խտրականութիւնը: Ղարաբաղի ազգայնական ղեկավարները, Զանգեզուրից ու Հայաստանից կտրուած, դեռ սպասում էին յուսալով, եւ այդ յոյսը իրականացաւ, երբ բոլշեիկ իշխանութեան դէմ շղթայազերծուած Հայաստանի զանգուածային ապստամբութեան լուրը Ղարաբաղ հասաւ: Մարտ 8-ին ազատագրուեց Լեռնային Ղարաբաղը եւս. բայց այդ իրավիճակը կարելի եղաւ պահել մէկ ամիս միայն: Հայաստանի վերախորհրդայնացումից յետոյ Կարմիր Բանակը Լեռնային Ղարաբաղը նոյնպէս գրաւման տակ առաւ:

¹⁰ Արսէն Միքայէլեան, «Ղարաբաղի վերջին Դեպքերը», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 12, Հոկտեմբեր, 1923, էջ 127:

⁹ The Republic of Armenia, vol. III, էջ 133:

Արսեն Միքայելյան

Զանգեզուրը դեռ շարունակում է կառչած մնալ Անկախ Հայաստանի գաղափարին

Անդրանիկի հեռանալուց յետոյ (1919, Մարտ 25), շնորհիւ Երեւանի կառավարութեան կողմից Զանգեզուրի նահանգապետ նշանակուած Արսեն Ծահմազեանի կազմակերպած զինւորական ուժեղ կառույցին, Ղարաբաղը շարունակեց դիմադրել ագրքէյջանցիներին:¹¹ Դիմադրութիւնը շարունակուեց Ղափան-Գեւուազ (Մեղրի)-Գողթանի շրջանում ամրացած Գարեգին Նժդեհի եւ Սիսիանի հրամանատար Պօղոս Տէր-Դաթեանի ղեկավարութեամբ: Սիսիանում ու Զանգեզուրում, հակառակ բոլշեւիկեան քարոզչութեան եւ ագրքէյջանական անդադար ոտնձգութիւնների, դեռ վառ էր մնացել անկախ Հայաստանի գաղափարը: Սակայն դրութիւնը վատթարացաւ 1920-ի Մայիսին, երբ Ագրքէյջանի խորհրդայնացումից յետոյ, ուժեղ թափով սկսուեցին Կարմիր Բանակի զինուորական գործողութիւնները:

¹¹ Ծահմազեանը ղեկավարեց 1919-ի Նոյեմբերի Զանգեզուրի հերոսամարտը Ագրքէյջանի դէմ, դրանից յետոյ կանչուեց Երեւան եւ պատասխանատու պաշտօններ վարեց հանրապետութեան օրերին: Խորհրդայնացումից յետոյ ձերբակալուեց եւ Սիբիր աքսորուեց անվերադարձ:

Նժդեհը վկայում է, որ Դրոյի թոյլ տուած քայլը՝ առանց կոռի Ղարաբաղը կարմիրներին թողնելը, մեծ բարոյալքութիւն էր առաջացրել Գորիսում: Նա այդ հոգեվիճակին է վերագրում Գորիսի անկումը, որ տեղի ունեցաւ Յուլիս 2-ին: Գորիսը գրաւած Կարմիր Բանակը այս անգամ դէպի Ղափան է շարժում՝ Ղափան-Մեղրի գծով Զուլֆա հասնելու համար: Ղափանի ժողովուրդը Նժդեհի գլխաւորութեամբ դարձեալ պաշտպանութեան է անցնում:¹² 1920-ի Սեպտեմբերից սկսեալ Երեւանի կառավարութեան եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյին յղած Նժդեհի նամակները արտացոլում են Զանգեզուրի տխուր ու անյուսալի իրավիճակը: Այս նամակներից մէկում, 1920 Սեպտեմբեր 15-ին Մեղրիից գրուած, Նժդեհը յայտնում է, թէ բոլշեւիկները Ղափանի գիղացիութեան հաւատացրել են, որ «իրենք կուտն են ո՛չ թէ Հայաստանի հանրապետութեան դէմ, որը վաղուց է ձեռք քաշել Զանգեզուրից, եւ որը յայտնել է Լեզրանին, որ այս շրջաններում ո՛չ թեգուլիար ուժեր ունի, ո՛չ էլ ներկայացուցիչներ, այլ Նժդեհի դէմ, որը զենք է վերցրել Սովետական իշխանութեան եւ նորա զօրքերի դէմ»:¹³ Բոլշեւիկների առաջացրած յեղկոմները ջլատիչ գործունէութիւն էին տանում, իսկ ժողովուրդը անհամբեր սպասում էր Երեւանի օգնութեան: Այս բոլորի վրայ, հակառակ յայտարարուած զինադադարի, Կարմիր Բանակը շահատակութիւններ էր կատարում, թալանում եւ բռնի զինաթափում էր ժողովրդին:

¹² Զանգեզուրում տարուած կռիւների մանրամասների եւ հայ բոլշեւիկ գործիչների գործունէութեան մասին տես՝ Նժդեհ, «Հայ-Բոլշեւիկեան կռիւները», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 12, Հոկտեմբեր, 1923, էջ 93-102 եւ «Հայրենիք» ամսագիր, Բ. տարի, թիւ 1, Նոյեմբեր, 1923, էջ 109-117: Նոյնը տպագրուած է նաեւ «Նժդեհ» հատորի մէջ, էջ 300-325 եւ «Էջեր Լեւոնհայաստանի Գոյամարտէն» յօդուածում, «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 11, Սեպտեմբեր, 1923, եւ յաջորդական թուերում:

¹³ Նժդեհի նամակները տես՝ ՀԽՍՀ Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ, Ֆոնդ 198, ցանկ 1, գործ 73, թիւ 1, 4, 6, 9, 14, 15, 17: Նաեւ՝ «Նժդեհ», էջ 102-145:

Նժդեհ

Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, դեռ Զանգեզուրը յամառում էր ընդունել Խորհրդային Վարչակարգը եւ փաստօրէն անջատուած էր մնացել Հայաստանից: Սիմոն Վրացեանը գրում է, թէ այդ օրերին ոչինչ չէր լսում Զանգեզուրի մասին, միայն «Կոմունիստ» թերթում ամէն օր երեւում էին բոլշեւիկեան հայհոյանքներ «զանգեզուրեան հակայեղափոխականութեան» գլուխ կանգնած «աւանտիւրիստ Նժդեհ»ի եւ «դահիճ Ռուբէն»ի մասին:¹⁴ Զանգեզուրից կտրուած, Երեւանում գիտէին միայն, որ Զանգեզուրը դեռ դիմադրում է կոմունիստներին: Այդ որակումները ինքնին արտացոլքն էին տիրող իրավիճակի:

1920-ի Դեկտեմբեր 25-ին, Տաթևի վանքում գումարում է համազանգեզուրեան ժողով, 118 ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ: Որոշում է տրուում Զանգեզուրը յայտարարել ինքնավար, անջատ Հայաստանից, քանի որ մայր երկրում տիրում է խորհրդային իրաւակարգ:¹⁵ Ընտրւում է ղեկավար մարմին կամ տեղական կառավարութիւն, սակայն, իրականութեան մէջ, իշխանութիւնը կենտրոնացած էր Գարեգին Նժդեհի

¹⁴ Սիմոն Վրացեան, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի, թիւ 4, Փետրուար, 1923:

¹⁵ Համագումարի մանրամասների մասին տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 551-554:

մօտ, որ իր հմայքով ստուերում էր տեղական կառավարութեանը:

Բոլշեւիկ իշխանութիւնը ոչ մի գնով պատրաստ չէր Սիւնիքը ազատ թողնել. դա անբաժանելի մասն էր Խ. Ռուսաստանի: Եւ մի կողմից Նժդեհին բանակցութիւններ առաջարկելով, միւս կողմից հակադաշնակցական ուժեղ քարոզչութիւն ծաւալելով եւ Նժդեհի գլխի համար գին նշանակելով՝ բոլշեւիկները աշխատում էին ծունկի բերել Սիւնիքը: 1921-ի Յունուարին 11-րդ բանակի հրամանատարութեան եւ իբրեւ թէ Դրոյի կողմից, Գրիգոր Վարդանեանի նախագահութեամբ մի պատուիրակութիւն էր եկել Բաքուից եւ պահանջում էր ընդունել խորհրդային կարգեր, ընդունել 11-րդ բանակի հրամանատարութիւնը եւ զէնքերը ցած դնել: Պատասխանը լինում է ժխտական:

Ըստ երեւոյթին, Կասեանը կողմնակից էր խաղաղ միջոցներով Զանգեզուրը խորհրդայնացնելուն: 1921-ի Յունուար 29-ին Դարալագեազի Յեղկոմին յղած նամակում նա զգուշացնում է՝ անզէն ժողովրդի դէմ բռնի միջոցների չդիմել. «քանի դեռ չէ գրաւուած Զանգեզուրը դէպի քաղաքացիները ցոյց տալ կորրեկտ վերաբերմունք: Ձերբակալել միայն նրանց, որոնք բացայայտ կերպով պրոպագանդա են մղում իշխանութեան դէմ»:¹⁶ Եւ Նժդեհին համոզելու համար Կասեանը առաջարկում է ոչ-բոլշեւիկ մտաւորականներ Դաւիթ Անանունին, Վահան Մինախորեանին եւ Սիմոն Վրացեանին Զանգեզուր գործողել: Այս քայլին դէմ էին Աթարբէկեանն ու Աւիսը, որոնք պնդում էին, թէ Զանգեզուրը զէնքով պիտի գրաւել: Վրացեանը, 1920-ի Փետրուար 4-ին նրանց հետ ունեցած տեսակցութեան ընթացքում համաձայնուել էր որպէս պատուիրակութեան անդամ Զանգեզուր գնալ, բայց այդ պատուիրակութիւնը չկայացաւ գոնէ մինչեւ 1921-ի գարնան: Հայաստանում ապստամբութեան ճնշումից

¹⁶ Տես՝ Գարեգին Նժդեհ, «Ազատ Սիւնիք», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1925, էջ 76:

յետոյ, Հայաստանի նոր Յեղկոմը այս անգամ անհրաժեշտ նկատեց մի պատուիրակութիւն առաքել խորհրդային կարգերի դէմ դեռեւս դիմադրող Լեոնահայաստան:

Փետրուարեան ապստամբութիւնը Հայաստանում, բոլշեիկ իշխանութեան արտաքսումն ու «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ի գործի գլուխ գալը ոգեւորութեան մի նոր ալիք բարձրացրեց Ջանգեզուրում, ուր շարունակում էր պահպանուել ինքնիշխան դրութիւնը՝ Ազատ Սիւնիքի գոյութիւնը: Ջանգեզուրի հրամանատարութիւնը ինքնուրոյն վճռականութեամբ Դարալագեազն էլ (Վայոց Ձոր) գրաւեց եւ միացրեց Ինքնավար Սիւնիքին՝ Ինքնավար Լեոնահայաստան վերակոչելով այն: Մայրաքաղաքը, ի հարկէ, մնաց Գորիսը, որ ազատագրուել էր կարմիրներից: Հայաստանի այս փոքրիկ բեկորն էր, որ դարձաւ ապաստարանը բոլշեիկներից փախչող հազարաւոր մտաւորականների, պետական պաշտօնեաների, զինուորների եւ դաշնակցական գործիչների, որոնք հետագայում այնտեղից Պարսկաստան պիտի անցնէին:

1921-ի Ապրիլ 2-ին Երեւանի վերագրաւումից յետոյ Կարմիր Բանակը իր յարձակումները ուղղեց դէպի Ջանգեզուր՝ դիմադրութիւնը ոչնչացնելու եւ այդ վերջին ամբողջութիւնն էլ խորտակելու համար: Ապրիլ 23-ին Երեւանի «Կոմունիստ» թերթում Աւիս Նուրիջանեանը կոչ էր անում հայկական Կարմիր Բանակին՝ շարունակելու «դաշնակցական խմբապետ»ների դէմ կռիւը, «մինչեւ որ նրանք իրանց զէնքը ցած դնեն, կամ վճռաւոր Ջանգեզուրից»: Նա համոզուած յայտարարում էր, թէ «Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը Սոցիալիստական Հայաստանի անբաժան մասն են»:¹⁷ Այդունման կոչեր էր ուղղել նաեւ ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմը Ջանգեզուրի «գիւղացի ընկերներին», նրանց զգուշացնելու, որ չխաբուեն դաշնակներից, որոնք Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը թուրքին տուին եւ հիմա թուրք փաշաներին են ձեռք մեկնում իրենց իշխանութիւնը պահելու

համար: ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմը փութացել էր ուշքի հրաւիրելու զանգեզուրցիներին, որովհետեւ Երեւանից փախած դաշնակցականները գալիս են նրանք գիւղացիների ու աշխատւորների «կաշին քերթել են ու դեռ քերթում են....»: Կոչը հաւատացնում է, որ միայն բոլշեիկներն են հայ գիւղացու եւ աշխատւորի բարեկամը: Ուրեմն՝ ընդունել խորհրդային իշխանութիւնը՝ ազատ ու հանգիստ ապրելու համար: Կոչը վերջանում է մի քանի կեցցէ՛ներով, դրանց մէջ նաեւ «Կեցցէ՛ Կարմիր Ջանգեզուրը»:¹⁸

Միւս կողմից, Գարեգին Նժդեհը Տաթեւում ամրացած, կոչ էր անում պաշտպանել դէպի Ջանգեզուր ուղղուած հալածական հայ մտաւորականներին: Ապրիլ 15, 1921-ին Լեոնահայաստանի ժողովրդին ուղղուած այս կոչում Նժդեհը յիշեցնում էր, որ «դուրս եկածների մէջ է հայ ինտելիգենցիայի հարիւրին իննսունը հարիւրներով ուսուցիչներ, ինժինեըներ, տեխնիկներ, փաստաբաններ, քաղաքական գործիչներ, ուսանողներ եւայլն: Ամիսներ առաջ հերոսական Գեղուազը փրկեց հայ ցեղի ու պատմութեան պրեւստիժը, այսօր նա պէտք է փրկի հայ ժողովրդի սիրտն ու ուղեղը՝ նրա մտաւորականութիւնը: Այդ պատմական ու վեհ խնդիրը, հայ ինտելիգենցիայի սովից ու թշնամու սրից փրկելու գործը ձեզ է տրոււմ: Յաջողութիւն ձեզ», — վերջացնում էր իր կոչը Նժդեհը:¹⁹

Ապրիլ 20-ին Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն եւ տարագրեալ ժողովուրդը Տաթեւի վանք հասան: Յաջորդ օրն իսկ տեղի ունեցաւ խորհրդակցութիւն, ուր որոշուեց ունենալ երկու կառավարութիւն՝ Սիմոն Վրացեանի կառավարութիւնը՝ իր նախկին կազմով — առաւել երկու արեւմտահայեր, Լեւոն Ծանթ եւ Արմենակ Մաքսապետեան — արտաքին աշխարհում Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանը ներկայացնելու: Ապա եւ Լեոնահայաստանի կառավարութիւնը՝ ներքին, տեղական պա-

18 «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 381, էջ 523-526:

19 Գարեգին Նժդեհ, «Ազատ Սիւնիք», «Հայրենիք» ամսագիր, Գ. տարի, թիւ 10, Օգոստոս, 1925, էջ 138:

17 Տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Հայ Դատը», էջ 272-273:

տասխանատուությունները յանձն առնելու համար: Ի հետևումն այդ որոշման, Ապրիլ 26-ին, դարձեալ Տաթևի մէջ, կայացաւ Լեոնահայաստանի երկրորդ համագումարը, ուր ընտրուեց նոր կառավարութիւն՝ Գ. Նժդեհի նախագահութեամբ եւ Երեւանից եկած ղեկավարների մասնակցութեամբ (Սերգէյ Մելիք-Եօլչեան, Յակոբ Տէր-Յակոբեան, բժ. Մինաս Մինասեան, բժ. Ս. Եղիազարեան, Աւ. Օհանջանեան եւ Յ. Տէվէճեան):

Համագումարում որոշում է պայքարել Լեոնահայաստանի անկախութեան համար՝ մինչեւ Հայաստանի ազատագրումը բոլշեւիկեան լծից: Համագումարի աւարտից յետոյ կառավարութիւնը մեկնում է Գորիս, իսկ Նժդեհը՝ դէպի Ղափանի հանքերը: Հետագայում որոշում է տրուել երկու կառավարությունները միացնել: Մայիս 30-ին Գորիսում կազմում է նոր դահլիճ՝ Վրացեանի վարչապետութեամբ, 11 նախարարներով, որոնցից մէկը անկուսակցական, երկուսը սոցիալ-լեղափոխական, իսկ մնացեալը դաշնակցական:

Լեոնային Հայաստան՝ վերջին ամբողջութիւնը բոլշեւիկեան բռնապետութեան դէմ

Լեոնահայաստանը իր անկախ իրավիճակով Խորհրդային Հայաստանի համար աղիւծների բերդ էր դարձել, որից նա պիտի փորձէր ազատուել: Յետոյ կար «կարելոր» մի հարց. Լեոնային Ղարաբաղում ամրացած հակաբոլշեւիկ հայերը թոյլ չէին տալիս թուրք քոչուորներից ամառը լեռները բարձրանալու, եւ դա մեծ մտահոգութիւն էր Ազրբէյջանի հետ եղբայրացած Հայաստանի բոլշեւիկ իշխանութեան համար: Թաթար քոչուորների հարցը, որի համար հաւանաբար Մուկուայից էլ էր ճնշում բանեցում, ըստ երեւոյթին այնքան կարելոր էր, որ որպէս մտահոգութիւն եւ հաշտութեան պայման Խորհրդային Հայաստանի պատուիրակութեան կողմից ներկա-

յացուեց Լեոնահայաստանի իշխանութեան հետ ունեցած բանակցութեան ընթացքում:²⁰

Բոլշեւիկ իշխանութիւնը Երեւանում վերահաստատուելուց յետոյ, Ալեքսանդր Մեասնիկեանի գլխավորութեամբ կազմուած նոր յեղկոմը Լեոնահայաստանի կնճռոտ հարցին խաղաղ լուծում տալու, Լեոնահայաստանի կառավարութեան վստահութիւնը շահելու եւ բանակցությունների համար հող պատրաստելու նպատակով, 1921-ի Մայիսին մի պատուիրակութիւն է ուղարկում այնտեղ: Անդամ են ընտրում հեղինակաւոր հրապարակագիր, սոցիալ-դեմոկրատ Դաւիթ Անանուը եւ Ժողովրդական կուսակցությունից Յովհ. Մելիքեանը: Պատուիրակութեան մաս էր կազմում ռուս Վ. Մելնիկովը, նախագահն էր Արտաշէս Կարինեանը: Խորհրդային Հայաստանի այս պատուիրակութեանը ընդունելու համար Լեոնահայաստանի կողմից ճշանակուած էին Գ. Տէր-Մինասեանը (նախագահ), բժ. Մինաս Մինասեանը, Լեւոն Միքայէլեանը եւ Ա. Արշակունին: 1921-ի Մայիս 12-ին Սիսիանի Ղալաջուղ գիղում սկսում են բանակցությունները: Արտաշէս Կարինեանը կարդում է Լեոնահայաստանին յղուած գրաւոր դիմումը, ուր պահանջում էր ընդունել Խորհրդային իշխանութիւնը՝ որպէս պայման միւս հարցերի լուծման: Գրութիւնը հաւաստիացնում էր, թէ անպայման Ջանգեզուրը եւ Լեոնային Ղարաբաղը կը կցուեն Խորհրդային Հայաստանին, իսկ Խորհրդային վարչակարգի դէմ ըմբոստացածները որեւէ հալածանքի չեն ենթարկուի:²¹ Ամբողջ Խորհրդային Ռուսաստանի տարածքում իբրեւ փոքրիկ մի կղզի անկախ մնացած Ջանգեզուրն ու Լեոնային Ղարաբաղը մտահոգում էին բոլշեւիկ իշխանութեան: «Ջանգեզուրն ու Լեոնային Ղարաբաղը մնալով անկախ»,

²⁰ Բանակցութեան ընթացքի եւ առաջարկուած պայմանների մասին տես՝ «Էջեր Մօտիկ Անցեալից», էջ 120-121:

²¹ Բանակցութեան մանրամասների մասին տես՝ Ա. Արշակունի, «Սիսիանի Բանակցությունները», «Հայրենիք» ամսագիր, Դ. տարի, թիւ 8, Յունիս, 1926:

ասում էր Կարինեանը, «փաստօրէն դառնում են գործիք իմպերիալիզմի համար, մի գործիք, որ ամէնից առաջ ուղղում է Խորհրդային Հայաստանի դէմ»: Պէտք էր ամէն գնով այդ գործիքը չէզոքացնել:

Բանակցութիւնների ընթացքում, հենց այնպէս, ի միջի այլոց, պատուիրակութիւնը յայտնում է, թէ Խորհուրդների որոշմամբ Նախիջեւանը յայտարարուած է Ազրբէյջանին ենթակայ կիսանկախ միաւոր: Լեոնահայաստանի ներկայացուցիչների բողոքին Կարինեանը պատասխանում է. «Այն երկիւղը, որ դուք ունէք թուրքերից եւ աստուծոյ Նախիջեւանից պէտք է ձեզ վստահեցնեմ, որ այնտեղ տիրում է եւ տիրելու է սովետական իշխանութիւն: Ծիշտ է, Նախիջեւանը դառնում է կարծես մի նացիոնալ միաւոր, բայց մի մոռանաք, որ ըստ էութեան նա սովետական իշխանութիւն է եւ պէտք է դեկավարուի սովետական իշխանութեան հրամանքներով ու վարած քաղաքականութեամբ»: Բացատրութիւնները, ի հարկէ, չեն բաւարարում հարցապնդողներին, բայց այստեղ կարելորդ հայ բոլշեւիկների մտայնութեան դրսեւորումն է, մտայնութիւն, որ հիմքն էր կազմում նրանց որդեգրած անդրկովկասեան ռազմավարութեան:

Բանակցութիւնները ապարդիւն են անցնում: Լեոնահայաստանի ներկայացուցիչները անորոշ թողնելով խորհրդայնացման հարցը՝ պատճառաբանում են, թէ ժողովուրդը իր քուէով պիտի որոշի խորհրդային վարչակարգ ընդունել, թէ՛ ոչ: Եւ Լեոնահայաստանը բոլշեւիկների համար շարունակում է մնալ իբրեւ խոչընդոտ Նախիջեւանի թուրքերին հասնելու ճամբին: Բայց հենց այս պատուիրակութեան ներկայութիւնը Սիւնիքում իր ազդեցութիւնն է գործում: Երկու ոչ-բոլշեւիկ ծանօթ մտաւորականները, իբրեւ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչներ, աշխատանք են տանում Մեասնիկեանի կողմից, հաւաստիացնելով գաղթականներին, թէ ամէն ինչ փոխուել է Հայաստանում, թէ այդ պատուիրակութիւնը «Արա-

րատեան հայութեան ձայնն» է բերում Լեոնային Հայաստանում սոսկալի վիճակի մատնուած հայ գաղթականութեան:

Միեւնոյն ժամանակ, երբ բանակցութիւններ էր գնում խորհրդային պատուիրակութեան հետ, Լեոնահայաստանի իշխանութիւնը որոշում է զինուորական գործողութիւններ սկսել Վայոց Ձորի բոլշեւիկների դէմ՝ Լեոնահայաստանի դիրքը աւելի կայունացնելու համար: Որոշումը գործադրում է արագ, եւ յանկարծակի յարձակումով հնարաւոր է լինում բոլշեւիկ ուժերից մաքրել Վայոց Ձորը: Այն գործողութիւնը, սակայն, դիւանագիտական գետնի վրայ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան առիթ է տալիս ներկայանալու իբրեւ խաղաղասէր, բանակցութիւնների կողմնակից, իսկ Դաշնակցութիւնը ներկայացնում է, ինչպէս կատարուած յայտարարութիւնն է նշում, իբրեւ կոռուպան, որ չի մտածում արիւնաքամ հայ գիղացու եւ աշխատաւորի մասին:²² Յայտարարութիւնը կոչ է անում վար դնել զէնքերը եւ ընդունել խորհրդային իշխանութիւնը:

Տիրող պայմանների մէջ զինուորական գործողութիւնները շարունակելը Լեոնահայաստանի իշխանութեան համար անկարելի էր դարձել: Ուստի որոշում է տրուում այդ գործողութիւնները դադարեցնել: Յակոբ Տէր-Յակոբեանը վկայում է, թէ ինչպէս զօրքը, որ առանց բաւարար զէնքի, զինամթերքի, պարէնի ու հագուստի, մեծ քաջութեամբ առաջանում էր Երեւան հասնելու եւ այն վերագրաւելու տեսլականով, թելաթափում եւ յուսալըքում է, երբ հրաման է ստանում կանգ առնել: Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը տեսնելով իրավիճակը՝ սկսում է արդէն ծրագրած առաջխաղացքը՝ զէնքի ուժով վերացնելու Լեոնահայաստանի անկախութիւնը: Արդիւնքը լինում է խուճապ թէ՛ ճակատներում եւ թէ՛ արդէն յուսահատուած կառավարութեան մէջ: Իսկ Կարմիր կանոնաւոր զօրքերը անդադար առաջանում են: Յունիս 24-ին կառավարութիւնը մի նամակով

²² Յայտարարութիւնը, 1921, Յունիս 30 թուագրուած, տես՝ «Հոկտեմբերեան», փաստաթուղթ թիւ 396, էջ 540-541:

իր առաջարկներն ու պայմաններն է ուղարկում եւ բանակ-
ցութիւնները վերսկսելու դիմում է կատարում: Կառավա-
րութեան նամակի պատասխանը չի ստացում: Յայտնի չէ
արդեօք՝ դիմումը տեղ հասն՞լ էր, թէ ոչ: Յուլիս 2-ին ընկնում
է մայրաքաղաք Գորիսը:

Միակ ելքը մնում էր հեռանալ քաղաքից դէպի Հանքերը,
որ ամրացած էր Նոդեհը: Բայց այնտեղից էլ կարճ ժամա-
նակից յետոյ, դրութեան աւելի վատթարացումով, ղեկավա-
րութիւնը պարտադրում է դէպի Պարսկաստան գաղթել, իր
հետ տանելով տարագրութեան հոսանքը:

Լեռնահայաստանի հերոսական պայքարի նշա- նակութիւնը

Լեռնահայաստանում տարուող պայքարին զուգահեռ, Հա-
յաստանից դուրս մղուած դաշնակցական ղեկավարութիւնը
դեռեւս Խորհրդային իշխանութեան հետ համաձայնութեան
գալու հնարաւորութիւններ էր փնտրում: Հ.Յ.Դ. Արտասահմանի
Պատասխանատու Մարմնի միջոցով դիմում էր կատարում
Մոսկուա՝ Կոմկուսի Կենտկոմի հետ հանդիպելու: Դաշնակ-
ցութիւնը հաւատում էր, որ Լեռնահայաստանում ձեռք բերած
ռազմական յաջողութիւնները պիտի սատարեն ապագայ
համաձայնութեան. նոյնպէս հաւատում էր, որ խորհրդային
իշխանութիւնը հաշուի կառնի արտասահմանի հայութեան
տրամադրութիւնները Հայաստանում տիրող վարչակարգի հան-
դէպ: Ուրեմն ապագայ առողջ համագործակցութեան հողը
պատրաստելու համար, մէկ կողմից բանակցութիւնների դիմում
էր կատարում Մոսկուայի իշխանութեան, միւս կողմից ուղղու-
թիւն էր տալիս զանազան գաղութներում գործող դաշնակ-
ցական կառույցներին ու մամուլին՝ քննադատել, դատաւիտել
Հայաստանում տեղի ունեցող հալածանքներն ու վայրագու-
թիւնները՝ «անշուշտ հիմնուած ճշգրիտ փաստերու վրայ»,

ինչպէս յղուած շրջաբերականն է շեշտում: Շրջաբերականը
կարեւորում է ցոյց տալ, որ արտասահմանի հայութիւնը «չի
կրնար հանդուրժել, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ոչնչացնէ
Հայաստանի անկախութիւնը եւ Կարմիր Բանակային ահաբե-
կումներով ոտնակոխէ Հայաստանի բանութրութեան եւ գիղա-
ցիութեան իրաւունքները»: Իրականութեան դրսեւորումն ու
քննադատութիւնները «պիտի ծառայեն որպէս հիմք մեր եւ
մեծամասնականներու միջեւ փորձուած բաղձալի արդիւնք
տալուն, որովհետեւ մեր ուժերէն մէկն ալ այն է, որ անոնք
զգան — եւ կզգան — թէ մանաւանդ արտասահմանի մէջ
մենք կարող ենք վնասել կամ օգտակար ըլլալ: Հետեւաբար
անհրաժեշտ է, որ մեր ամենախիստ քննադատութիւններուն
մէջ իսկ մենք չհեռանանք կորրեկտութենէ եւ մեր քննադա-
տութիւններէն որոշապէս յայտնուի, որ մեր բռնած դիրքը կը
բղխի Հայ [մեծատանի գործածութիւնը բնագրից] ազգի
ֆիզիքական գոյութեան ու Հայաստանի քաղաքական եւ
տնտեսական ազատութեան գաղափարէն եւ ոչ թէ այլ
շարժառիթներէ»:²³

Լեռնահայաստանի ռազմական յաջողութիւնները երկար
չէին կարող տեւել: Դէպի Երեւան առաջանալու եւ Հայաս-
տանը բոլշեւիկների ճիրաններից ազատելու ծրագիրը անիրա-
գործելի էր մնացել: Ապարդիւն էին նաեւ արտասահմանի
դաշնակցական մարմինների ջանքը՝ Մոսկուայի հետ համա-
ձայնութեան գալու:

Լեռնահայաստանը ընկել էր:

Բայց ի՞նչ նշանակութիւն ունեցաւ այս հերոսական պայ-
քարը եւ ի՞նչ ազդեցութիւն հետագայ քաղաքական դասաւո-
րումների տեսակէտից: Արդեօք ճիշտ էր մարդկային զոհերով
եւ նիւթական հսկայ զոհաբերութեամբ շարունակել մի պայքար,
որ իրապաշտօրէն դիտուած մեծ արդիւնքներ չէր խոստանում:

²³ Շրջաբերականը (թիւ 9), Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմ-
նի կողմից յղուած 1921, Յունիս 13-ին տես՝ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս
Ե., թղթածրար թիւ 183, փաստաթուղթ թիւ 1:

«Ինչո՞ւ պայքարեցաւ Լեոնահայաստանը» յօդուածում Նժդեհը այս պայքարի միտք բանին կամ այդ պայքարին լծուած Լեոնահայաստանի հերոսների նպատակը համարում է Սիւնիքը վերջնականապէս Հայաստանին միացնելը: Այստեղ չէր կարող հարց դառնալ, թէ Սիւնիքը ո՞ր հանրապետութեան մաս պիտի կազմէր, Հայաստանի՞, թէ՞ Ազրբէյջանի: Լեոնահայաստանի ինքնապաշտպանութիւնը վարողները գիտէին, թէ որքան մուսաւթականների, այնքան էլ կոմունիստ ազրբէյջանցիների համար Սիւնիքը Ազրբէյջանի մէկ գաւառն էր համարում: Այս վերջինների կարծիքով, ինչպէս Նժդեհն է բնութագրում՝ «բուրժուական կուսակցութիւնները Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ու ուրիշներ, այդպէս տենդօրէն կ'աշխատին ապստամբութիւն առաջացնել»՝ խանգարելու համար Ռուսաստանի եւ Ազրբէյջանի կարմիր բանակների միացումը քեմալական Թուրքիոյ բանակի հետ, որ պիտի ջախջախի «անգլիական, ֆրանսական եւ միւս՝ արեւելքի ժողովուրդներուն ճնշող կապիտալիստները»: Կարմիր Բանակն ու Քեմալը «բոլոր ազգութիւններու աշխատաւորութեան համար ազատութիւն կը բերեն: Վայ անոր, որ զէնք կը բարձրացնէ Խորհրդային Ատրբէյջանի դէմ»: ²⁴

Նժդեհը բացատրում է այն տրամաբանութիւնը, որ մղեց Նարիմանով, Խալիլ փաշա եւ Կարայեւ եռեակին՝ փանիւլամական ձգտումներով ոչնչացնելու Սիւնիքի հայ բնակչութեանը եւ Լեոնահայաստանը Ազրբէյջանի մէկ գաւառը դարձնելու: Այս քաղաքականութիւնը տարւում էր բացէ ի բաց եւ այս նպատակի իրագործման կոյր գործիքն էին դարձել հայ բոլշեւիկները Լեոնահայաստանում: Ի հակադրութիւն սրա, գնում էր Լեոնահայաստանի յանդուգն եւ երկարատեւ դիմադրութիւնը, որ տեւեց մինչեւ այն ժամանակ, երբ Մեասնիկեանը փոխարինեց Կասեանի կրքոտ ու հակազգային Յեղկոմին եւ

²⁴ «Նժդեհ», էջ 287-294, մէջբերուած Զանգեզուրի «Կոմունիստ» թերթի 1920, Նոյեմբեր 20 համարից: Նժդեհի այս գրութիւնը լոյս է տեսել նաեւ «Հայրենիք» ամսագրում, ա. տարի, թիւ 8, Յունիս, 1923:

պատճառ դարձաւ, որ Մոսկուան բարեհաճի Սիւնիքը Հայաստանին կցելու:

Ահա՛ այդ երկարատեւ եւ հերոսական պայքարի նշանակութիւնը Հայաստանի նորագոյն պատմութեան մէջ: Դա, ի հարկէ, չնախատեսուած արդիւնք էր, որովհետեւ Լեոնահայաստանը դիմադրում էր՝ յոյս ունենալով, որ բոլշեւիկների տիրապետութիւնը ժամանակաւոր է եւ Հայաստանը դարձեալ պիտի անկախանայ: Այս մտայնութիւնը արձագանքում է Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի վերը յիշուած շրջաբերականում: Մարմինը երկու կարեւոր կէտ է նշում Լեոնահայաստանի գոյութիւնը իմաստաւորող եւ նրա պայքարը արդարացնող. նախ՝ Լեոնահայաստանը կամ Զանգեզուրը իբրեւ ուժ պարտադրում է բոլշեւիկներին՝ բանակցութիւնների մէջ մտնել եւ զիջումներ անել, յետոյ՝ շրջաբերականը տրամաբանում է, թէ Ռուսաստանից եկած լուրերի համաձայն եւ ըստ Եւրոպայի ընկերվարականների, Ռուսաստանը փուլոմի, ճամբին է, եւ եթէ Կարմիր Բանակը նահանջի, «մահմեդական հորդանները դարձեալ պիտի հեղեղեն մեր երկիրը», եւ Զանգեզուրի կազմակերպուած հայկական ուժերը միակն են, որ կարող են դիմադրել:

Համագործակցութեան մի վերջին փորձ

Բոլշեւիկեան վարչակարգը վերահաստատուած էր Հայաստանում: Կենաց մահու կռիւ էր գնում վերջին յոյս Լեոնահայաստանում: Այդուհանդերձ, Հ.Յ.Դ. Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմինը, Բուքրէշի Խորհրդաժողովի տրամադրութիւններով, 1921-ի Յունիս 6-ին որոշում էր տալիս, «հայ ժողովրդի քաղաքական եւ սոցիալ-տնտեսական կացութեան վերաբերեալ համաձայնութեան եւ համագործակցութեան հող գտնելու համար», բանակցութիւնների առաջարկ ներկայացնել Խորհրդային Ռուսաստանի վարիշներին: Նոյնիսկ

եթե պետք է, հողային, քաղաքական եւ կուսակցական մի շարք զիջումների գնալ:²⁵ Առաջարկը բերել էր Արշակ Զամալեանը, որ նախապէս Էստոնիայի Ռեւել քաղաքում հանդիպել էր Մոսկուայի Կոմկուսի կարելոր անդամներից՝ Ստարքին, եւ երկուստեք համաձայնուել էին մասն մի բանակցութեան անհրաժեշտութեանը: Դաշնակցութեան շարքերում հակասական կարծիքների մթնոլորտ էր տիրում այդ օրերին: Մի կողմից Յեղկոմի վերադարձը Հայաստան, միւս կողմից Լեոնահայաստանի հերոսական դիմադրութիւնը եւ այնտեղ կազմուած կառավարութեան լաւատեսութիւնը, որ համակել էր նաեւ դրսիններին: Լաւատեսութեան եւ յոռետեսութեան այս խառը մթնոլորտում մտածողներ կային, որ բոլշեւիկներին չի կարելի վստահել եւ նրանցից ոչինչ պետք չի սպասել: Քիչ չէին նաեւ հաւատացողներ, որ բոլշեւիկեան վարչակարգը Հայաստանում ժամանակաւոր է եւ շուտով պիտի վերանայ: Կար նաեւ կովկասեան ներկայացուցիչների հետ Փարիզի հայոց պատուիրակութեան ստորագրած համագործակցութեան համաձայնագիրը, որ յոյս էր ներշնչում:²⁶ Այս մթնոլորտում էր, որ որոշում տրուեց Մոսկուային բանակցութիւնների առաջարկ ներկայացնել:

²⁵ Տես՝ «Հրահանգ Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Հետ Բանակցութիւն Վարող Դելեգացիայի Համար», արխիւային ցիւր, Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե. թղթածրար թիւ 1724, փաստաթուղթ թիւ 8:

1921-ի Հոկտեմբեր 29-ին Հ.Յ.Դ. Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի կողմից կոմիտէներին յղուած թիւ 13 շրջաբերականում բացատրուած է կուսակցութեան մտահոգութիւնը՝ ի սէր Խ. Հայաստանի բարօրութեան եւ հայ ժողովրդի ապահովութեան ամէն գնով համաձայնութեան եզրեր գտնել Խ. Միութիւնը ղեկավարող Կոմունիստական Կուսակցութեան հետ:

²⁶ Այս համաձայնագրի ստորագրման թուականը տարբեր է Փափագեանի «Իմ Յուշերը» (Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1957) եւ Ա. Ահարոնեանի «Սարգսապատից Մինչեւ Սեր եւ Լօգան» աշխատութիւնների մէջ: Առաջինը Մարտ 14 (էջ 208) է նշում, իսկ երկրորդը՝ Յունիս 14 (էջ 119):

Լեոնորուշ Խորշուդեանը վկայում է, թէ Դաշնակցութեան դիմումը Ռուսաստանի Կոմկուսի Կենտկոմին հասել էր 1921-ի Մայիս 6-ին (հաւանաբար առաջարկը գնացել էր նախքան Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի՝ այդ ուղղութեամբ որոշում առնելը): Չիչերինի յանձնարարութեամբ Քաղբիրոն հաւանութիւն էր տուել ու իր պատուիրակութեան անդամները նշանակել: Ինչպէս երեւում է, Բոլշեւիկ-Դաշնակցութիւն հաւանական հանդիպման լուրը անհագրատացնում է Երեւանի իշխանութեան: Հայաստանի Կոմկուսի եւ կառավարութեան անունից Մեասնիկեանը Մոսկուա է դիմում եւ կոչ անում ընթացք չտալ Դաշնակցութեան դիմումին, իսկ եթէ այդ կուսակցութեան հետ հանդիպումներ լինեն, ապա Հայաստանից ներկայացուցիչ չմասնակցի դրանց: Այնուամենայնիւ, Կոմկուսը իր որոշումը չի փոխում, եւ պատուիրակութիւնը պատրաստում է Ռիգա մեկնելու:²⁷

Վահան Փափագեանը իր յուշերում գրում է, թէ Մոսկուայից պաշտօնական պատասխան չեկաւ, բայց Յունիս 17-ին Բեռլինի խորհրդային դեսպանատնից իրեն լուր էր տրուել, որ «Մոսկուայէն կը հեռագրեն, թէ յատուկ պատուիրակութիւն կը մեկնի Ռիգա, հանդիպելու ձեզի»:²⁸ Իսկ հեռագրի բովանդակութիւնն էր՝ «Հաղորդեցէք դաշնակ պատուիրակութեան, որ Կոմունիստ Կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէի կողմէ մեր պատուիրակութիւնը կը մեկնի Ռիգա, հանդիպելու անոնց»:²⁹ Փափագեանի կարծիքով, Լեոնահայաստանում ցոյց տուած զինուորական ուժն ու դիմադրութիւնը որոշ դեր էին կատարել՝ Մոսկուային այս բանակցութիւններին մղելու:

²⁷ Լեոնորուշ Խորշուդեան, «Հայկական Հարցը», (Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակութիւն--օպերատիւ պոլիգրաֆիայի ստորաբաժանում, 1995), էջ 54-55

²⁸ Վահան Փափագեան, «Իմ Յուշերը», էջ 207: Ռիգայի բանակցութիւնների մանրամասները տես՝ էջ 206-233: Նաեւ՝ Լ. Խորշուդեան, «Հայկական Հարցը», էջ 54-57:

²⁹ «Իմ Յուշերը», էջ 207:

Վ. Փափագեան

Ա. Զամալեան

Վ. Նուրասարդեան

1921-ի Յուլիս 8-ին սկսում են բանակցությունները Ռիգայում: Դաշնակցության անդամներ Վահան Փափագեանը (Կոմս), Արշակ Զամալեանը եւ Վահան Նուրասարդեանը հանդիպում են Ռուսաստանի Կոմկուսի անդամներ Ադոլֆ Եօֆֆեի, Վահան Տեր-Վահանեանի եւ Սահակ Տեր-Գաբրիելեանի հետ:³⁰

Բանակցությունների առաջին օրերին հաշոց պատուիրակությունը դեռ լուր չուներ Լեոնահայաստանի անկման մասին: Ստացուած վերջին հեռագիրը (Յունիս 30-ին յղուած) տեղեկացնում էր բոլշեիկ-թաթար զօրքերի վտանգաւոր կուտակումների եւ յարձակումների, բայց միեւնոյն ժամանակ նաեւ հայկական զօրքերի յաջողությունների եւ Դարալագեագի գրաման մասին:

Առաջին հանդիպումներից մէկում, Եօֆֆեն յայտարարում է, որ իրենք «ռուսական քաղաքականութիւն է, որ կը վարեն իրենց հասկցած ձեւով եւ շահերով անփոփոխելի սկզբունքներ զորս անխափան ու անսասան պիտի գործադրեն: Վիթխարի Ռուսաստանի համար ձեր երկիրը

³⁰ Վահան Տեր-Վահանեանը, բոլշեիկեան տեսարան էր եւ այդ ժամանակ՝ Հայաստանի անկման շուրջ Մոսկուայում: Սահակ Տեր-Գաբրիելեանը, որի անունը հանդիպել ենք նախապէս, յայտնի բոլշեիկ գործիչ էր՝ Վահան Փափագեանի բնութագրումով՝ «իրաւ հայ», «սրտցաւ եւ իր ժողովուրդի շահերուն ջերմ պաշտպան» («Իմ Յուշերը», էջ 226): Վահան Տեր-Վահանեանը եւ Սահակ Տեր-Գաբրիելեանը երկուսն էլ զոհ գնացին ստալինեան մաքրագործումներին:

այնքան փոքր է եւ շատ քիչ շահագորգութիւն աներկայացնող, որ յատուկ եւ բացառիկ քաղաքականութեան հիմ չունի Մենք տիեզերական առաքելություններ ստանձնած ենք, որուն կը ձգտինք հասնիլ Ձեր ժողովուրդի հրաւերով մենք տէր դարձած ենք Կովկասի, ուրեմն հոն պիտի կառավարենք մեր հասկցած ձեւով»:³¹

Մի քանի հանդիպումներից յետոյ կողմերը բանաձեւում են մի համաձայնագիր, ըստ որի՝ 1) Ռուսաստանի Կոմկուսը (ՌԿԿ) ճանաչում եւ հռչակում է Հայաստանի անկախութիւնը՝ յանձնարարելով նոյնը նաեւ Մոսկուայի կառավարութեան. 2) ՌԿԿն ընդունում է, որ Հայկական հարցը լուծուած կլինի, երբ իրագործուի միացեալ Հայաստանը եւ ուր համախմբուի հայ ժողովուրդը. 3) ՌԿԿն յանձնարարում է Մոսկուայի կառավարութեան Հայկական հարցի լուծման համար թուրքիոյ վրայ ազդեցութիւն գործ դնելով՝ իրականացնել թուրքահայաստանից բաւական տարածք Ռուսահայաստանին միացնելու գործը՝ դէպի ծով ելք ապահովելով. 4) Հայկական Հարցը լուծելու համար ՌԿԿն նոյնիսկ ընդունում է, եթէ պէտք լինի, վերացնել Հայաստանի խորհրդային վարչակարգը. 5) Դաշնակցութիւնը ընդունում է, որ այս պայմաններում Հայաստանի կողմնորոշումը պիտի լինի ռուսական:³²

Նիստերը փակում են Յուլիս 14-ին:

Բացի համաձայնագրի նախագծի ճշտումից բանակցող կողմերը Հայաստանի եւ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցություններին ուղղուած յայտարարութիւն են խմբագրում, որ շեշտում էր Հայաստանում Դաշնակցության օրինականացման եւ նրա հետ համագործակցելու անհրաժեշտութիւնը: Եօֆֆեն այս բոլոր փաստաթղթերին կցում է նաեւ իր յաւելեալ

³¹ «Իմ Յուշերը», էջ 221:

³² Համաձայնագրի մասին մանրամասները տես՝ Լ. Խորշուդեան, «Հայկական Հարցը», էջ 249-250: Խորշուդեանը իր նկրթի ուսումնասիրութեան համար առաջին անգամ կարողացել է օգտագործել մինչ այդ փականքի տակ առնուած արխիւները:

բացատրականն ու համաձայնագրի նախագիծը՝ ընդունելու իր յանձնարարականը եւ ՌԿԿին յղելով՝ ստորագրելու թոյլտուութիւն է խնդրում:

Վահան Փափազեանը վկայում է, թէ շուրջ երկու շաբաթ, յաճախ Եօֆֆէի հետ կապ պահելով, ապարդիւն ՌԿԿ Կենտկոմի պատասխանին եւ սպասել: Վերջին հանդիպումին Եօֆֆէն վրդովուած յայտնել է. «Բաքուի հայ կոմունիստները արգելք եղած են համաձայնագրի վաւերացման»:³³ Լենդրուշ Խորշուդեանը աւելի մանրամասն է լուսաբանում: Յուլիս 16-ին, Հայաստանի Կոմունիստ Կուսակցութեան Կենտկոմի քարտուղար Լուկաշինը հետագրում է ՌԿԿ Կենտկոմին, Չիչերինին եւ Տէր-Գաբրիէլեանին եւ յայտնում, թէ Զանգեզուրն ընկած է ու «աննպատակ եւ անգամ վնասակար է» Դաշնակցութեան հետ բանակցութիւններ վարել, մանաւանդ, որ «արտասահմանում Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը բոլորովին վարկաբեկուել է, իսկ երկրի ներսում մենք նրանց վերջնականապէս ոչնչացնում ենք»: ՌԿԿ Կենտկոմի Քաղբիւրոն Յուլիս 26-ի որոշումով մերժում է համաձայնագրի նախագիծը: Խորշուդեանը յատկանշօրէն եւ դիպուկ դիտել է տալիս. «Այն ուժերը, որոնք 1920 թ. աշնանը տապալեցին հայոց անկախ պետականութիւնը, այժմ հասան Ռիգայի փաստաթղթերի մերժման»:³⁴ Որոշումը տեղեկացում է Եօֆֆէին եւ զգուշացում է նրան՝ համաձայնագրի նախագծի պատճէնը չթողնել դաշնակցականների մօտ:

Վահան Փափազեանը հետաքրքիր նկարագրութիւն ունի այս մասին: Նա պատմում է, թէ Ռիգայից վերադարձին գնացքի մէջ լաթուիական հակալրտեսական պաշտօնեաներ խուզարկել են իրեն ու իր կնոջ եւ հարցեր տուել ինչ-որ փաստաթղթերի մասին: Փափազեանը անդրադարձել է, թէ դրանց փնտրածը համաձայնագիրն էր, որ Զամալեանն ու

³³ «Իմ Յուշերը», էջ 228:

³⁴ Լ. Խորշուդեան, «Հայկական Հարցը», էջ 56-57:

Նաւասարդեանը երկրից հանել էին արդէն: Նա, ի հարկէ, կարծել է, թէ լաթուիական կառավարութիւնն է փնտրողը, մինչդեռ Եօֆֆէին ուղղուած յանձնարարութիւնը փաստում է, որ լաթուացի պաշտօնեաները ՌԿԿի համար էին ուզում համաձայնագիրը:

Յետադարձ հայեացքը պարզում է այն իրողութիւնը, որ Դաշնակցութիւն եւ բոլշեիկեան Ռուսաստան համագործակցութիւնը այդ պայմաններում անիմաստ էր ու անգործադրելի: Բացի Հայաստանում արդէն ամրապնդուած խորհրդային վարչակարգի գոյութեան ու հայ բոլշեիկների հարուցած խոչընդոտների, կար ուս-թրքական համաձայնութիւնը եւ բոլշեիկեան Ռուսաստանի՝ Միջին Արեւելքում որդեգրած քաղաքականութիւնը, որ այնքան համընկնում էր Մուսթաֆա Բեմալի շահերին: Միանգամայն ճիշտ էր դաշնակցական ղեկավար շրջանակների մեկնաբանութիւնը՝ երբեք չիրականացած Դաշնակցութիւն եւ բոլշեիկեան Ռուսաստան համաձայնագրի մասին. «Նման համաձայնագիր մը այն պտեն միայն կրնար ընդունելի համարուիլ, երբ Մուսթաֆա Բեմալը իրենց հակառակորդը ըլլար եւ ո՛չ զինակիցն ու դաշնակիցը»:³⁵

³⁵ Տե՛ս՝ Հ.Յ.Դ. Արիւի, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 183, փաստաթուղթ թիւ 1:

12

Խորհրդածութիւններ
Իբրեւ Վերջաբան

Բոլշեիկեան յեղափոխութիւնը առաջին քայլն էր՝ նոր Ռուսաստանի եւ ապագայ Խորհրդային Միութեան գերիշխանութիւնը ցարական կայսրութեան աներակների վրայ վերահաստատող: Ծամբան երկար չէր: Յեղափոխական կամ անելի ճիշտ բռնի միջոցներով հնարաւոր եղաւ արագ անցնել փուլերը եւ բոլշեիզմի տիրապետութիւնը ամբողջացնել: 1917-1922 շրջանը անցաւ, ինչպէս Վահան Նաւասարդեանն է բնութագրում «յեղափոխութեան համար անհրաժեշտ» փուլերից՝ քաղաքացիական պատերազմից ու արիւնահեղութիւնից մինչեւ դիւանագիտական միասնական ճակատ՝ «անկախ» հանրապետութիւնների մէջ կնքուած յատուկ համաձայնութեամբ պայմանաւորում:¹

Այս փուլերի յորձանուտի մէջ բռնուած Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը դէպի զոհասեղան քաշուեցին: Դաշնակցութիւնը, որ հաւատացել էր համառուսական փետրուարեան յեղափոխութեան, իզուր փորձեց Անդրկովկասի մէջ Հայաստանի իրաւական գոյութիւնը հաստատել: Բոլշեիզմը ազգութիւնների եւ մանաւանդ փոքր ազգութիւնների իրաւունքները շահատակող, արդարութեան գերեզման էր միայն: Քաղաքական, դիւանա-

¹ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան "Լիկովդացիան"», էջ 136:

գիտական որևէ միջոցառում հնարաւորութիւն պիտի չունենար Հայաստանի անկախութիւնը փրկելու բոլշեւիկեան ամբողջատիրական ծրագրերի, փանդորանական ձգտումների եւ մանաւանդ սպիտակեցողութեան հզօր գաղափարաբանութիւնների ժամանակաւոր զօրակցութեան առջեւ:

Հայ ժողովուրդը տանուլ տուեց:

Հայ ժողովրդի ազատութեան համար պայքարող Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը խոչընդոտ էր՝ բոլշեւիկների առաջխաղացքը Հայաստանում խանգարող ու գլխատուեց:

Հայ բոլշեւիկները, Կարմիր Բանակի օգնութեամբ, աներեւելի երկիրը՝ մարդկային իրաւունքների բռնաբարումից մինչեւ մտաւորականութեան, քաղաքական ղեկավարութեան ու սպայութեան փնջում, մինչեւ երկրի տարածքի խոշտանգում ու տնտեսական իրավիճակի միանգամայն քայքայում:

Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների անուանական անկախութեան վերացումը եւ նրանց միացումը 1922-ին մի երկրորդ քաղաքական ամբողջատիրական Ռուսաստանի իրագործումը ապահովող: Յաջորդ փուլը, դարձեալ վարպետօրէն նախագծուած, հանրապետութիւնների տնտեսական միութիւնն էր՝ կենտրոնից կախեալ կառուցով: Այս փուլի մէջ էլ Հայաստանի շահերն ու հայ ժողովրդի դատը Մոսկուայի իշխանատուների համար դիւանագիտական սակարկութիւնների սեղանների շուրջ առեւտրի առարկայ մնացին միայն:

Յարակաւ կայսրութեան փլուզումից մինչեւ Խորհրդային Ռուսաստանի ծնունդն ու հաստատումը կայսրութեան ամբողջ տարածքի վրայ, հայեւոս յարաբերութիւնները անցան բաական ալլազան փուլերով: Այդ յարաբերութիւններին անորոշ դասնալով՝ Ալեքսանդր Խատիսեանը երեք փուլերի է բաժանում 1914-1920 երկարող ժամանակաշրջանը: Առաջին շրջանը՝ 1914-1917, երբ հայերն ու ռուսները պատերազմական միացեալ գործողութիւններ էին կատարում թրքական ճակատում. այս շրջանը, ի հարկէ, ներկայ ուսումնասիրութեան ծիրի մէջ չի ընդգրկում: Երկրորդ շրջանը՝ 1917-

1918-ի վերջը, որից յետոյ յարաբերութիւնները ընդհատուեցին՝ երբ ռուսական զօրքերը լքեցին կովկասեան ճակատը. եւ երրորդ շրջանը՝ 1919-1920, երբ դիւանագիտական բանակցութիւնների բերումով վերահաստատուեցին յարաբերութիւնները եւ վերջացան Հայաստանի խորհրդայնացումով:²

Եւ մանրամասնում եւ՛ նախ երկրորդ շրջանը՝ 1917-ի համառոտապէս անաշխիւ լեղափոխութեան ժամանակահատուածը ընդգծելով իբրեւ համագործակցութեան շրջան Դաշնակցութեան եւ Պետերբուրգի ժամանակաւոր Կառավարութեան միջեւ, իսկ այս ժամանակահատուածի մէջ Բոլշեւիկ-Դաշնակցութիւն յարաբերութիւնները պարագայական էին՝ հիմնուած անհատ հայ բոլշեւիկ ղեկավարների հետ ունեցած անձնական կապերի վրայ: Ապրա պիտի առանձնացնէի բոլշեւիկեան լեղաշրջանի շրջանը՝ 1917 Նոյեմբերից մինչեւ Հայաստանի անկախութեան հռչակումը. այս շրջանի մէջ պիտի ընդգծէի Դաշնակցութեան փորձերը բոլշեւիկ իշխանութեան հովանաւորութիւնն ու օժանդակութիւնը ապահովելու եւ մանաւանդ՝ հայ բոլշեւիկներին վատահաճ միջնորդի դերը այս յարաբերութիւններին մէջ: Այս ժամանակաշրջանում էր, որ ծնունդ առաւ ու իր գործունէութիւնը առարածեց Հայկական Գործերի Կոմիտեարիատը, որ իր գոյութեան նպատակից շեղուելով՝ դարձաւ հակադաշնակցական գործունէութեան կենտրոն եւ Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան գոյութեան ու զարգացման դէմ բարձրացած պատուէշ:

Այս մթնոլորտի մէջ սկսեց Խատիսեանի, նշած երրորդ շրջանը, որ դարձեալ մանրամասնելով պիտի առանձնացնէի առնուազն մինչեւ 1920, Ապրիլ վերջի ժամանակաշրջանը, որի սկզբում թոյն էր, թէ. Խորհրդային Ռուսաստանը պիտի հանդրորդի գոյութիւնը կովկասեան անկախ հանրապետութիւնների: Այս ժամանակահատուածում եւս ալտահական էին հայեւոս յարաբերութիւնները: Հայաստանի ղեկավարութիւնը

² «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը», էջ 173:

լծուած էր երկրի քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային կառոյցների վերաշինման գործին, եւ յարաբերութիւնները Ռուսաստանի հետ անհրաժեշտ նախապատուութիւնը չունէին: 1920-ի Ապրիլի վերջին, Ազրբէյջանի խորհրդայնացումով սկսուեց այս ժամանակաշրջանի երկրորդ հատուածը, որ յատկանշուի է Խորհրդային Ռուսաստանի ֆիզիկական ներկայութեամբ Կովկասում: Սկսուեցին Հայաստանի եւ Ռուսաստանի պաշտօնական բանակցութիւնները, որոնք ընդհատուեցին տեւեցին մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացում: Այս ամբողջ ընթացքում նոյնպէս մեծ էր Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի բացասական դերը Մոսկուայում, Կրեմլի անմիջական շրջանակներում: Մեծ էր նաեւ անհատ բոլշեւիկների դերը Կովկասում, որոնք, Հայաստանի ազգային իշխանութիւնը տապալելու եւ երկիրը Մոսկուայի տէրերին մատուցելու հապճեպի մէջ, դէպքերը ներկայացրին դիտումնաւոր խեղաթիւրումով եւ վերից իրենց եկած որոշումներն ու հրահանգները ի գործ դրին ուզած մեկնաբանութեամբ:

Այս հանգրուանում բացասական դերակատարութիւն ունեցան նաեւ Դաշնակիցները: Նրանց վերաբերմունքի մէջ առաջացած սառնութիւնն ու վերապահումները աւելի քաջալերեցին Հայաստանի ազգային պետականութեան եւ անկախութեան դէմ գործող ուժերին եւ յուսահատութեան ու անորոշութեան մատնեցին Հայաստանի ղեկավարութեանը: Դաշնակիցները պարզապէս տրամադիր չէին օժանդակելու եւ հովանաւորելու Հայաստանին. դա այլեւս չէր հաջնկնում Միջին Արեւելքի նոր կառոյցի մէջ նրանց հետապնդած նպատակներին: Ու իրենց խիղճը հանգստացնելու համար, Դաշնակիցները դատապարտեցին Հայաստանի իշխանութեան, այդու ուրեմն Դաշնակցութեան՝ ռուսական արեւելում որդեգրած լինելու համար. այդ մեկնաբանութեամբ պատճառաբանեցին իրենց մերժումը՝ օգնութեան եւ հովանաւորութեան: Ուղիւ Ռիլսընի պէս իդէալիստ եւ մարդասէր ղեկավարը միայն կարող էր

յանձն առնել Հայաստանի հովանաւորութիւնը, բայց դա էլ տիրող քաղաքական իրականութեան դէմ գալով՝ ձախողուեց:

Հայաստանը, ինչպէս Վրացեանն է բնութագրում, «բոլշեւիկեան մուրճի եւ թրքական սալի» արանքում մնաց ու ճզմուեց. նրա արդէն իսկ նեղ սահմանները աւելի նեղացան, ու մնացորդացի վրայ եկաւ ճնշելու համայնավար վարչակարգը: Հայաստանը դարձաւ մէկ անճշան մասնիկը մեծ Ռուսաստանի (կամ, հետագայում, մէկ փոքրիկ անդամը՝ Խորհրդային Միութեան):

Բոլշեւիկների կողմից հալածուած եւ Հայաստանից վտարուած Դաշնակցութիւնը շարունակեց իր աշխատանքը հայրենիքից դուրս՝ միշտ կանգուն պահելով Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան տեսլականը, միշտ հաւատալով ազատ, անկախ ու միացեալ Հայաստանի իրագործման: Այդ տեսլականը դարձրեց նպատակ ու վեր բռնեց՝ իբրեւ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական եւ ազգային ու մշակութային զարգացման միակ գրաւականը:

Դաշնակցութեան 10-րդ Ընդհանուր Ժողովը (1924 Նոյեմբերից 1925 Յունուար) եկաւ հաստատելու կուսակցութեան բռնած վարքագիծը: Ընդհանուր Ժողովը որոշեց «Դեմոկրատիկ հիմունքներով կազմակերպուած Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի պահանջը այսուհետեւ եւս պահել իբրեւ ղեկավար սկզբունք Հ.Յ.Դ. քաղաքական գործունէութեան, այդ պահանջը մտցնել կուսակցութեան նուազագոյն Ծրագրի մէջ»: Վերլուծելով Հայաստանի Հանրապետութեան գրաւեալ իրավիճակը բոլշեւիկեան եւ քեմալական ուժերի կողմից, Ժողովը եկաւ այն եզրակացութեան, որ «այս դրութիւնը չի կարող լինել մշտական, եւ բոլշեւիկեան ու քեմալական ռեժիմների անկումը պէտք է նկատել պատմական անխուսափելի անհրաժեշտութիւն»: Դիտել տուեց նաեւ, որ «Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան վերացումը չի կարող կատարուել Ռուսաստանից անջատ, սոսկ տեղական միջոցներով եւ ամբողջապէս կախուած է համառուսական բոլշեւիզմի վիճակից»: Բայց եւ

ալմալա, հենց ի շահ խորհրդային Հայաստանի քարոզչության, հետո մնալով հանդերձ ազգամիջեան թախտմներից, ժողովրդորշեց. «Խորհրդ. Հայաստանի վարչիչների վնասակար քայլերի դեմ պայքարել անողորմ ներկայացումների եւ քննադատությունների միջոցով» մնալով հակաբողջեւիկեան ճակատում»³ Դաշնակցության աջ ուղղությամբ դարձա հիմք, դարձա տրամաբանություն՝ թելադրելու նրա կեցությանը Մոսկուայի կոմունիստ իշխանությունների եւ Հայաստանին տիրող հայ կոմունիստների հետ մշակած հետագայ չարաբերությունների մեջ:

Բողջեւիկեան հակադաշնակցական քարոզչությունը Հայաստանի խորհրդայնացումով չդադարեց: Դաշնակցությունը խորհրդային իշխանության համար մնաց վտանգի սպառնալիք եւ խաչքնդոտ: Հայաստանից դուրս ել իրազեկեան իշխանությունը շարունակեց թշնամանքի ու ցեղիորանքի թիրախ դարձնել Դաշնակցության: Եւ վերջնականապես ու քաջարձակապես Հայաստանը կղանելու նպատակով, խորհրդային իշխանությունը, ինչպես հետագայում շատ այլ ներքին ու արտաքին ուժեր եւս, փորձեցին ու դեռ փորձում են փշրել Հ. Յ. Դաշնակցության ուժը, բանտարկությանը, դատաւարությանը, բանբանանքով ու գրպարությանը: Ու զանազան ատիթեղով կարծուեց, թե Դաշնակցությունը ոչնչացած է: Բայց չէ՞ որ, ինչպես վա/հան նաստապրեանն է նշում, «Որեւէ գաղափար թաղելու համար պիտի թաղել թուն գաղափարը եւ ո՛չ թե այդ գաղափարը կրողին», իսկ հայրենիքի ազատության եւ սնկախության գաղափարը ցանկրծական ներկայություն է ու շարժիչ ուժը հայ ժողովրդի դեռ շարունակուող պայքարի:

Դաշնակցության կազմակերպումն ազգային ուժը ոչնչացնելու համար, խորհրդային իշխանությունը շահագործեց մանա-

սանդ Հայաստանից դուրս ապրող հայի կարօտախտը դեպի Հայաստան: Անելին, սիիոքահայության մեջ քիչ չէին նրանք, որոնք, ինչպես 1923-ին գրում «Հայրենիք» ամսագրի մեկ խմբագրականն է բնութագրում, «բաւական է անոնց ընել քանի մը հրապուրիչ խոստումներ, որպէսզի Մոսկուայի կառավարությունը նորէն դառնայ աւանդական "հայասեր" քաղաքականություն»⁴ Այսպէս, կոյր սիրով ու հաւատքով Հայաստանին տենչացող հայը ու այլ հաշիւներով տարուող խմբակցությունները հռչակուեցին իբրեւ «ազգասեր» եւ «Հայաստանասեր», իսկ Հայաստանի խորհրդային վարչակարգը քննադատող Դաշնակցությունը որակուեց իբրեւ հայրենիքի թշնամի: Այս քարոզչության մեջ պարզ է, ի հարկէ, թէ ինչպէս դիտմնաւոր կերպով ու յետին նպատակով Հայաստանի խորհրդային վարչակարգը նոյնացում էր Հայաստան եւ Հայաստանի պետականութիւն յղացքների հետ:

Այս մտայնության սերմանումի եւ Սիիոքի մասնատման քաղաքականության արդիւնքն էր կուսակցական սուր պայքարը Սիիոքում: Դաշնակցության դեմ յարձակումներ կատարելով՝ զանազան տարրեր, դարձեալ ինչպէս «Հայրենիք» ամսագրի նոյն խմբագրականում է ներկայացուած, աշխատում էին «ամէն կերպով ցոյց տալ պոլշեիկներուն, թէ ո՛րքան իրենք թշնամի են դաշնակցականներուն եւ, ընդհակառակը, ո՛րքան ջերմ բարեկամներ՝ Խորհրդային Ռուսիոյ եւ Հայաստանի "կարմիր" վարիչներուն»⁵

Խորհրդային քարոզչական մեքենան դատապարտում էր Դաշնակցության՝ հայրենիքին հակադրուած լինելու համար, պիտակաւորում, որը իր վնասակար ազդեցութիւնն ունեցաւ Դաշնակցության շարքերում եւս՝ անհատ դաշնակցականների սրտում կասկած եւ անվստահութիւն առաջացնելով դեպի իր դաւանած կուսակցության գաղափարաբանութիւնն ու դեկա-

³ Արիւնիային Աիթ, Հ.Յ.Դ. Արիւնի, Բասում, Մաս Ե., թղթանդար թիւ 1549, փաստաթուղթ թիւ 1: Այս որոշումները ստուած են Եղիշ Հ.Յ.Դ. Արտասահմանեան Մարմինների Արտակարգ Խորհրդատիրոյին, Վիեննայում, 1923, Ապրիլ 1-ից Մայիս 19 ու յղումն Անդրհանրա ժողովին: Տե՛ս՝ «Քաղաքացիներ Հ.Յ.Դ. Արտասահմանեան Մարմինների Արտակարգ Խորհրդատիրոյին Որոշումներին», 1923:

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Ա. տարի թիւ 3, Յունար, 1923, էջ 1:

⁵ Նոյն տեղում, էջ 2:

վարութեան որդեգրած քաղաքականութիւնը: Ծարքերի համար անհասկանալի էր թուում նաեւ այն հարցը, թէ ինչպէ՞ս կարելի է մէկ կողմից մերկացնել խ. Հայաստանի իշխանութիւնների հայավնաս վարքագիծը, միւս կողմից համագործակցութեան եզրեր փնտրել խորհրդային իշխանութեան հետ: 1921-ի Սեպտեմբերին Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի յղած թիւ 9 շրջաբերականը (որի մասին խօսուեց նախապէս) փորձում է լուսաբանել շարքերին եւ բացատրել այն տարբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի «տեսական անհամերաշխութեան եւ գործնական հողի վրայ համագործակցելու հնարաւորութեան միջեւ»:

Հայաստանից վերջնականապէս արտաքսուած դաշնակցական ղեկավարութիւնը, ուրեմն, շարունակեց արտասահմանում հետապնդել Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի տեսլականը: Իր դիմաց ունենալով Խորհրդային Ռուսաստանին, Թուրքիային եւ Դաշնակիցներին՝ նրանց միջեւ ծաւալւած բարդ ու փոփոխական յարաբերութիւնների ցանցում եւ նրանց մրցակցութեան ու փոխադարձ անվստահութեան դաշտում գործեց ի խնդիր հայ ժողովրդի շահերի:

Այս հաստատուն մեկնակէտով միաժամանակ աշխատանք տարուեց մի քանի ուղղութեամբ. այդ ծիրի մէջ դարձեալ փորձ՝ յարաբերութիւն հաստատելու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որ արդէն տէրն ու տիրականն էր Հայաստանի: Յետխորհրդային շրջանում, մէկ կողմից Դաշնակցութեան ղեկավարութեան մէջ տիրում էր այն համոզումը, թէ խորհրդային վարչակարգը Հայաստանում ժամանակաւոր բնոյթ ունի, հայ ժողովուրդը չպիտի կարողանայ հանդուրժել իր վրայ պարտադրուած այդ օտարոտի վարչամեքենան. աւելին, կարծում էր, թէ խորհրդային վարչակարգը նոյնիսկ Ռուսաստանում էլ փլուզման պիտի ենթարկուի եւ Դաշնակցութիւնը պատրաստ պիտի լինի տէր կանգնելու Հայաստանի շահերին: Միւս կողմից, ակնյայտ էր նաեւ, որ Ռուսաստանը սկսել է իր նամբան գտնել միջազգային քաղաքականութեան ոլորտում:

Եւ իրօք, ներքին տնտեսական դժուարութիւնների տակ կքած, համոզուել էր համաշխարհային յեղափոխութիւն ստեղծելու անհեթեթութեանը, համաձայնուել էր մասնակցել Ջենովայի վեհաժողովին եւ պիտի դառնար կարելոր ազդակ միջազգային բեմի վրայ՝ Հայկական Հարցի լուծման ասպարէզում:

Դաշնակցութեան հետապնդած համաձայնութիւնն ու համագործակցութիւնը խորհրդային իշխանութեան եւ Կոմկուսի հետ երբեք չիրականացաւ, բայց Դաշնակցութիւնը չլքեց հայրենիքը: Խ. Հայաստանի իշխանութիւնների հետ փորձեց լեզու գտնել եւ իր օգնութիւնը տրամադրել հայ ժողովրդի բարգաւաճման եւ վերելքի ճամբին: 1921-ի Դեկտեմբեր 16-ին կենտրոնական կոմիտէներին յղուած Հ.Յ.Դ. Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի թիւ 15 շրջաբերականը եզրակացնում է. «Մենք պիտի շարունակենք հետապնդել Մոսկուան եւ Երեւանը, եւ կրկին բոլոր միջոցները պիտի գործադրենք հնարաւոր չափով ապահովելու համար անոնց մասնակցութիւնը, եթէ ոչ Հայկական Հարցը մեր ցանկացած ձեւով լուծելու համար, գոնէ հայ ժողովուրդի ֆիզիկական գոյութիւնը վերահաս վտանգներէ ազատելու նպատակով»:⁶ Դաշնակցութիւնը այս վարքագիծը հաւատարմօրէն հետապնդեց Հայաստանի խորհրդային վարչակարգի տիրապետութեան ամբողջ շրջանում:

Գիտակցելով Հայաստանի հարեւանների հետ խաղաղ համակեցութիւն ստեղծելու կարելորութիւնը, Հայաստանի ղեկավարութիւնը չբացառեց նոյնիսկ Թուրքիոյ հետ բարի դրացիութիւն մշակելու հնարաւորութեան փնտրտուքը: Այս ծիրի մէջ, պարզ է, որ հայերօրք յարաբերութիւնները, որոնք ներկայ ուսումնասիրութեան մէջ միայն ստուերային նկարագրութիւնների սահմաններում մնացին, կենտրոնական կարեւորութիւն ունեցան Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մէջ եւ իրենց ազդեցութիւնը ի գործ դրին հայելոս

⁶ Շրջաբերականը տես՝ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 183, փաստաթուղթ թիւ 1:

յարաբերությունների վրայ եւս: Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, սկզբնական շրջանում միջազգային պայմանները, մանաւանդ թուրք եւ յոյն սրուած յարաբերությունները թողլ էին տալիս մտածելու, թէ հնարաւոր է դիւանագիտական ճնշումներով համոզել ազգայնական Թուրքիային՝ Արեւմտահայաստանի գէթ արեւելեան հողատարածքը զիջելու հայերին: Զէ՞ որ միջազգային շրջանակներում լրջօրէն խօսուում էր հայ գաղթականների համար մի օճախ ստեղծելու մասին («Հօմ»ի ծրագիրը): Միեւնոյն ժամանակ, Թուրքերի եւ ռուսների մէջ հետզհետէ խորացող եւ ստորագրուած համաձայնագրի հիմերը խարխլող անվստահութիւնն ու թշնամութիւնը քաջալերում էր Դաշնակցութեան՝ պեղել Թուրքիոյ հետ լեզու գտնելու հնարաւորութիւնները:

Այս ծիրում յատկանշական է տաճկական գերութիւնից ազատուած եւ Թաւրիզ անցած Արտաշէս Բաբալեանի տեղեկութիւններն ու տպաւորութիւնները Թաւրիզի «Վրէժ» մարմնին: Այդ մարմնի 1921-ի Նոյեմբեր 17-ի նիստի (նիստ ԺԵ) արձանագրութիւնների մէջ կարդում ենք Բաբալեանի մանրամասն զեկոյցը իր եւ Կարաբեքիրի անուղղակի հաղորդակցութիւնների մասին եւ Կարաբեքիրի խորհուրդը Դաշնակցութեան՝ բանակցութիւններ սկսելու Քեմալի կառավարութեան հետ: Ինչպէս թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեան էր նշել, քեմալականների եւ բոլշեւիկ Ռուսաստանի յարաբերութիւնների մէջ տիրում է երկուստեք զգուշանորութիւն ու անվստահութիւն, եւ այդ պայմաններում քեմալականների համար այլեւս նպատաւոր չէ բոլշեւիկ Ռուսաստանի հետ սահմանակից լինել: Թուրքերը լաւ գիտեն, թէ որեւէ յարմար առիթով Ռուսաստանը պիտի իրագործի յառաջխաղացման իր ծրագիրը՝ փորձելով գրաւել սահմանամերձ տաճկական նահանգները: Ուրեմն քեմալականների համար նպատակայարմար է իբրեւ պատուար ունենալ Անկախ Հայաստանը, որին կը տիրեն ո՛չ թէ ռուսական արեւելում ունեցող բոլշեւիկներ, այլ Դաշնակցութիւնը, որը արդէն փաստել է իր հակաբոլշեւիկ կեցուածքը: Այս համո-

զումը, ի հարկէ, վաղուց գոյութիւն է ունեցել Հայաստանի ղեկավարութեան մօտ: Այդ համոզմամբ շարժուել էր նաեւ Համօ Օհանջանեանը՝ միշտ յետաձգելով ռուսական ուղղակի միջամտութիւնը հայերէն թուրք սահմանային վեճերի կարգաւորման մէջ:

Թաւրիզի «Վրէժ» մարմնի այդ նիստում քննարկում է Բաբալեանի զեկոյցը: Անդամների կարծիքով, ճիշտ պիտի չլինէր այլեւս մտածել ռուսական արեւելումի մասին, որով Դաշնակցութիւնը պիտի շահէր ո՛չ միայն Տաճկաստանի թշնամութիւնը, այլեւ Անգլիայի, որը նոյնպէս դէմ էր բոլշեւիկների յառաջխաղացքին: Նիստում «որոշում է՝ աշխատել մօտ ապագայում գաղտնի բանակցութիւններ սկսել Անգարայի կառավարութեան հետ՝ հիմք ունենալով անկախ եւ միացեալ Հայաստանի տեսակէտը»:⁷

Նոյն ուղեգիծը, այսինքն՝ Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններ մշակելու անհրաժեշտութիւնը, որդեգրել էր նաեւ Դաշնակցութեան Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմինը, որի ներկայացուցիչները քանիցս հանդիպումներ էին ունեցել Քեմալի ներկայացուցիչ Բեքիր Սամիի հետ Փարիզում:⁸ Հանդիպումները մնացել էին անորոշ եւ ապարդիւն. Բեքիր Սամին պարզապէս դիտել էր տուել, թէ մինչեւ չլուծուի յունական հարցը, Անգարան պատրաստ չէ հայերի հետ բանակցութեան նստելու: Այդ բոլորով հանդերձ, լաւատես էր Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը: Արեւելեան հարցի լուծումը մօտալուտ էր թւում, եւ այդ շրջագծի մէջ հաւանականութիւն էր «Հօմ»ի ստեղծումը: Վերը յիշուած նոյն շրջաբերականի մէջ ուշագրաւ է Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի վերլուծումն ու

7 Արխիւային նիւթ, Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 121բ, փաստաթուղթ թիւ 6:

8 Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի շրջաբերականը (16 դեկտեմբեր, 1921) կենտրոնական կոմիտեներին յղուած, տես՝ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Ե., թղթածրար թիւ 183, փաստաթուղթ թիւ 1:

նախատեսումները Հայկական Հարցի վերաբերեալ, «Մեր հարցի լուծման երեք հաւանականութիւնները» բանաձեւումով՝

«1.- Անջատ մեծամասնական [բոլշեիկ] Հայաստան, որը կարող է ապագային միանալ Տաճկահայաստանի Հօմին:

2.- Անջատ Տաճկահայաստան կամ Հօմը, որը ապագային կարող է միանալ Ռուսահայաստանին:

3.- Մեծամասնական կամ այլ տիպի Ռուսաստան, որը կարող է ուսերու եւ թուրքերու միջեւ ընդհարում եղած պարագային, գրաւել Տաճկահայաստանը, կամբողջացնէ Հայաստանը:»

Դաշնակցութիւնը հետապնդում էր այս երեք ճամբաները՝ միաժամանակ աշխատանք տանելով տարբեր ճակատներում: Բայց միջազգային քաղաքական նոր իրադարձութիւնները եւ արեւելքի նոր դասաւորումները աննպաստ հետեւանքների յանգեցրին Հայկական Հարցը. Թուրքիոյ ձեռք բերած յաջողութիւնները յունական ճակատում եւ Դաշնակիցների թեքումը դէպի նոր Թուրքիան միանգամայն վերացրեցին թուրքերի հետ լեզու գտնելու յոյսը: Մոռացուեց նաեւ «Հօմ»ի ծրագիրը: 1923-ի Ապրիլին գումարուած Հ.Յ.Դ. Արտասահմանի Մարմինների Արտակարգ Խորհրդաժողովը մէկ անգամ եւս կարեւորութեամբ նշում էր հայ-թրքական վէճի լուծումը՝ իբրեւ գրաւական Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան ու հայ ժողովրդի ապահովութեան եւ անհրաժեշտ համարում «ձգտիլ հաշտեցնելու հայ եւ թուրք ժողովուրդները՝ ստեղծելով անոնց մէջ տանելի կենցաղաձեւ մը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պէտք է ջանայ համաձայնութեան լեզու գտնելու թրքական այն տարրերուն հետ, որոնք որ ընդառաջ կ'երթան հայ ժողովուրդին պահանջներուն»: ⁹ Հայ ժողովրդի պահանջները, Թուրքիոյ հետ յարաբերելու իբրեւ նախապայման, ամէն բանից վեր պահելու սկզբունքը շարունակեց ծառայել իբրեւ վարքագիծ՝ Դաշնակցութեան եւ Թուրքիոյ զանազան տարրերի հետ

ուղղակի կամ անուղղակի յարաբերութիւններին տիրապետող: Եւ քանի դեռ շարունակում է Թուրքիոյ պաշտօնական կեցւածքը՝ Հայոց Յեղասպանութիւնը ուրացող եւ Հայկական Հարցի լուծման ճամբին դոյզն զիջումը մերժող՝ նոր, նպաստաւոր յարաբերութիւնները դուրս են հաւանականութիւնից:

Դաշնակցութեան յարաբերութիւնները Խորհրդային իշխանութիւնների հետ 1921-1990 ժամանակաշրջանում շարունակւեցին, բայց միայն պարագայական եւ ոչ այնքան շեշտուած, որքան Հայաստանի Հանրապետութեան տարիներին: Այդ յարաբերութիւնների իբրեւ հիմք ու ելակէտ միշտ նոյնը մնաց հեռակայ տեսլականը՝ իրագործումը Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի. նոյնը մնաց նաեւ անմիջական նպատակը՝ Խորհրդային Միութեան տարածքում ապրող հայութեան բարօրութիւնն ու ապահովութիւնը: 1923-ի Հ.Յ.Դ. Արտասահմանի Մարմինների Արտակարգ Խորհրդաժողովը առաջադրել էր՝ «Մնալով գաղափարական ընդդիմադիրի դերին մէջ հանդէպ պօլշեիկներու, մերկացումներու եւ քննադատութիւններու միջոցով պայքարիլ Խորհրդային Հայաստանի վարիչներուն վնասակար քայլերուն դէմ», իսկ 10-րդ Ընդհանուր Ժողովը եկել էր իր հաստատումի կնիքը դնելու այդ վարքագծի վրայ եւ ապագայ գործելակերպը ճշտորոշելու: Արտասահմանի Մարմինների Արտակարգ Խորհրդաժողովը բանաձեւում էր նաեւ, «Հայաստանի վերաշինութիւնն ու հայ ժողովուրդի բովանդակ կարողութիւններու զարգացումն ու ամրապնդումը նկատելով նախապայման մեր քաղաքական հիմնական նպատակի իրագործման՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր մտահոգութեան առարկան կը դարձնէ հայ ժողովուրդի ֆիզիկական գոյութեան ապահովումն ու Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական բարեշինութիւնը: Դաշնակցութեան արտասահմանի մարմիններուն եւ ընկերներուն կը հրահագուի օժան-

⁹ «Քաղուածքներ Հ. Յ. Դ. Արտասահմանեան Մարմիններու Արտակարգ Խորհրդաժողովի Որոշումներէն», 1923, էջ 4-5:

դակել այդ ուղղությամբ կատարուող ձեռնարկներուն, չշփոթելով ընթիմը երկրի ու ժողովուրդի հետ»¹⁰

Դաշնակցութիւնը իր ղեկավարութեան ազգային բարձր գիտակցութիւնն ու նուիրումութիւնը որպէս դրամագլուխ ունենալով, փորձեց հայ ժողովրդի դատը պաշտպանել, երբ հայ-բեկիքի իշխանութիւնը ո՛չ ատակ էր եւ ո՛չ էլ ի վիճակի այդ գործին: Ու այդ ճամբին օգտագործեց ամէն միջոց՝ զէնքի ուժից մինչեւ դիւանագիտական առեւտուր, մինչեւ խնդրագիր ու աղաչագիր: Այդ ճամբին որդեգրեց ռազմավարական ու մարտավարական զանազան սկզբունքներ՝ միշտ կառչած մնալով գերագոյն նպատակին: Այդ ճամբին արձանագրեց յաջողութիւններ, բայց նաեւ գործեց սխալներ:

Դեռեւս 1921-ին կատարած վերլուծութեան հիման վրայ Դաշնակցութիւնը շարունակեց Հայաստանում տիրող խորհրդային վարչակարգը դիտել համառոտական Բոլշեւիզմի ապագայի իրավիճակին կապուած ու Հայաստանի անկախութեան հարցը՝ համառոտական պարունակի մէջ: Դարձեալ 1921-ին կատարուած նախատեսութիւնը՝ խորհրդային վարչակարգի ժամանակաւոր բնոյթի մասին, վերջապէս իրականութիւն դարձաւ:

Այսօր, իբրեւ արդիւնք Խորհրդային Միութեան փլուզման, դարձեալ անկախ է Հայաստանը: Նոյնն են մնացել շատ ազդակներ, ներքին ու արտաքին գործօններ: Նոյնն են մնացել մանաւանդ արտաքին ուժերը՝ Հայաստանի տարածքային, ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան ու տնտեսական ընթացքի վրայ ազդող: Հայեւոյս յարաբերութիւնների մէջ շատ հարցեր նոյնն են մնացել թէ՛ իրենց բովանդակութեամբ եւ թէ՛ կարելորութեամբ: Եթէ փոխուած են գաղափարախօսութիւնները, իշխանութիւններն ու վարչակարգերը, չի փոխուած Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքը, չեն փոխուած, սակայն Ռուսաստանի (ինչպէս նաեւ Թուրքիայի եւ այլ

գերմեծութիւնների) աշխարհակալական ախորժակներն ու նպատակադրումը շահագրգռութիւնը կովկասեան տարածքաշրջանում: Դաշնակցութեան պատմութիւնը, իբրեւ Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետութեան ժամանակաշրջանին երկրի ղեկը ձեռք առած կուսակցութիւն, նրա յաջողութիւններն ու մանաւանդ սխալներն ու ձախողութիւնները թէ՛ ներքին իմաստով եւ թէ՛ արտաքին (յատկապէս հայեւոյս) յարաբերութիւնների մշակման տեսակէտից լաւագոյն դասերն են ներկայի համար:

Պատմութեան մէջ պարզապէս խորանալ եւ նրանից դասեր քաղել է պէտք:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 4:

Օգտագործուած Աղբիւրներ

Ահարոնեան Աւետիս, «Սարդարապատից Մինչեւ Սեւր Եւ Լոզան». Բոստոն, 1943.

Ահարոնեան Վարդգէս, «Վահան Տէրեան». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 4-5, 1945.

Աշխարունի Զ., «Դրուագներ Մեր Ազատութեան Պայքարից». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 9, 1925.

Աւօ, «Նժդէֆ». Բէյրութ, 1968.

Արշակունի Ա., «Սիսիանի Բանակցութիւնները». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 8, 1926.

Բաբալեան Արտաշէս (բժ.), «Էջեր Հայաստանի Անկախութեան Պատմութեան». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 8-9, 1923.

-----, «Մի Տարի Գերութեան Մէջ». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 6, 1924.

«Բանբեր Հայաստանի Արխիւների» Մատենաշար, «Հայոց Ազգային Համախորհրդակցութիւն, Թիֆլիս, 1917 թ., Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, Փաստաթղթեր ու Նիւթեր». Երեւան, 1992.

Բրիքլի Զորջ Ա., The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1918. Նորդամ, Ինդիանա, 1966.

Գարեգին Նժդէֆ, «Ազատ Սիւնիք». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 9-10, 1925.

-----, «Էջեր Լեռնահայաստանի Գոյամարտին». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 11-12, 1923, թիւ 1-2, 1923.

-----, «Հայ-Բօլշեւիկեան Կռիւները». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 12, 1923, թիւ 1, 1923.

Իշխանեան Բախշի, «Երկու Ամիս Բոլշեւիկեան Բանտում». Գաֆիրէ, 1924.

Իրազեկ Յ., «Մօտիկ Անցեալից». Բէյրութ, 1956.

- Լազեան Գաբրիէլ, «Հայաստան եւ Հայ Դատը». վերահրատարակութիւն. Թեհրան, 1985.
- Լեւին Վ. Ի., «Երկեր», հատոր 51. Երեւան, 1969.
- Խատիսեան Ալեքսանդր, «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը», բ. տպագրութիւն. Բէյրութ, 1968.
- Խորշոդեան Լ. Ա., «Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը». Երեւան, 1977.
- , «Հայկական Հարցը». Երեւան, 1995.
- Խորշոդեան Ռուբէն, «Եղեռնը եւ Բոլշեւիզմը». յօդուած «Հայոց Ցեղասպանութիւն, Պատճառներ եւ Դասեր» հատորում. Երեւան, 1995.
- Կարապետեան Յովհաննէս Ա., «Մայիսեան Ապստամբութիւնը Հայաստանում». Երեւան, 1961.
- Հ.Հ. (Ճախապէս ՀԽՍՀ) Պետական Կենտրոնական Պատմութեան Արխիւ. Երեւան.
- Հ.Յ.Դաշնակցութեան Արխիւ. Բոստոն.
- «Հ.Յ.Դաշնակցութիւն - Ծրագիր». Ժըճեւ, 1907.
- «Հայոց Ազգային Համախորհրդակցութիւնը, Թիֆլիս 1917թ. Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, Փաստաթղթեր եւ Նիւթեր». Երեւան, 1992.
- «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Ռեւոլյուցիան եւ Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու». Երեւան, 1960.
- Ղորղանեան Գաբրիէլ (գօր.), «Հայերու Մասնակցութիւնը Համաշխարհային Պատերազմին Կովկասեան Ռազմաճակատին Վրայ». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 12, 1927, թիւ 1-2, 1927, թիւ 3, 1928.
- Մանուրեան Ա., «Բրեստ-Լիտովսկ». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 11, 1927.
- , «Ռուսաստանը Բեկման Ծրջանում», «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 12, 1927.
- Մելիքեան Յովակիմ (թժ.), «Արեան Ծանապարհով». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 2, 1924.
- Մելիք-Եօլչեան Սերգէյ, «Բագուի Հերոսամարտը». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 7-11, 1925.
- «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան, Պատմական Քայլը». Կ. Պոլիս, 1919.
- Մինախորեան Վահան, «Հայկական Հարցը եւ Իր Տարրերը». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 12, 1934.
- Միքայէլեան Արսէն, «Ղարաբաղի Վերջին Դէպքերը». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 8-12, 1923.
- Յարութիւնեան Ա. Բ., «Արեւելի Ժողովուրդների Առաջին Համագումարը». Երեւան, 1960.
- «Յիշատակագիր Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան Երոպայի Հաւաքածի Տեղեկատու Պիրոյի». Թեհրան, 1922.
- Յովհաննիսեան Րիչըրդ, Armenia on the Road to Independence, 1918. Բըրքլի, Լոս Անջելըս, Լոնդոն, 1967.
- , The Republic of Armenia, vol. I: 1918-1919. Բըրքլի, Լոս Անջելըս, Լոնդոն, 1971.
- , The Republic of Armenia, vol. II: 1919-1920. Բըրքլի, Լոս Անջելըս, Լոնդոն, 1982.
- , The Republic of Armenia, vol. III: From London To Sevres, February August 1920. Բըրքլի, Լոս Անջելըս, Լոնդոն, 1996.
- , The Republic of Armenia, vol. IV: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization. Բըրքլի, Լոս Անջելըս, Լոնդոն, 1996.
- Նազարեանց Լիպարիտ, «Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան եւ Խորհրդային Իշխանութեան Միջեւ Համաձայնութեան Փորձեր». «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, թիւ 8-9.
- Նաւասարդեան Վահան, «Հ.Յ.Դաշնակցութեան "Լիկուիդացիան"». Գա-հիրէ, 1924.
- Նժդեհ (տես՝ Գարեգին Նժդեհ)
- Շահումեան Ստեփան, «Երկեր», 3-րդ հատոր. Երեւան, 1958.
- Շաքերի Խոսրո, Le premier congres des peuples de l'Orient (Baku-1920). Թեհրան, Իրան, 1982.
- «Պատմագրութիւն Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան» Դ. հատոր. Աթենք, 1995.
- «Ռուստմ». Բէյրութ, 1979.
- Ռուբէն, «Հայ Ցեղափոխականի Մը Յիշատակները», Է Հատոր. Լոս Անջելըս, 1952.
- Սասունի Կարօ, «Տաճկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ (1914-1918)». Բոստոն, 1927.
- , «Հայկական Հարցը եւ Հայ Բոլշեւիկները». «Դրօշակ», թիւ 11, 1927.
- , «Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի Ընթացքին (1914-1918)». Բէյրութ, 1966.
- , «Հայ-թրքական Պատերազմ (1920-ին)». Բէյրութ, 1969.
- , «Փետրուարեան Ապստամբութիւնը», Բէյրութ, 1970.
- Սիւնի Ռանդոլֆ, Գրիգոր, The Baku Commune, 1917-1918. Փրինսթըն, Նիւ Ջըրզի, 1972.
- «Ստեփան Շահումեան», հատոր երրորդ, 1915 Հոկտեմբեր - 1917 Հոկտեմբեր. Երեւան, 1978.
- Վրացեան Սիմոն, «Էջեր Մօտիկ Անցեալից». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 4, 1923, թիւ 5, 1924.
- , «Հայաստանը Բոլշեւիկեան Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջեւ». Բոստոն, 1941.
- , «Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար». Բէյրութ, 1962.
- , «Հայաստանի Հանրապետութիւն» (գ. տպագրութիւն). Թեհրան, 1982.

Տասնապետեան Հրաչ, «Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր Կազմութեան Մինչեւ Ժ. Ընդհ. Ժողով». Աթէնք, 1988.

Տատրեան Վահագն, The History of the Armenian Genocide. Փրաիդընս, Օքսֆորդ, 1995.

Տէր-Մինասեան Անահիտ, La Question Armenienne. Փարիզ, 1983.

Տէրտէրեան Համբարձում, «Հայաստանի Հանրապետութեան Եւ Խորհրդային Ռուսաստանի Բանակցութիւնները — Լեւոն Շանթի Պատուիրակութիւնը». «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 1-5, 1954.

Փափազեան Վահան, «Իմ Յուշերը». Գաֆիրէ, 1957.

Քազեմզադէն Ֆիրուզ, The Struggle for Transcaucasia (1917-1918). Նիւ Եորք, Օքսֆորդ, 1951.

«Քաղուածներ Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհ. Ժողովի Որոշումներից». Երեւան, 1920.

«Քաղուածներ Հ.Յ.Դ. Արտասահմանեան Մարմինների Արտակարգ Խորհրդաժողովի Որոշումներէն». 1923.

Քաջազնունի Յովհաննէս, «Դաշնակցութիւնը Անելիք Չունի Այլեւս». Վիեննա, 1923.

Քիրքեան Յ., «Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան, 1919-1924 Հնգամեակի». Աթէնք, 1988.

Յանկ Յատուկ Անունների

Արովեան Արծիւ - 197
Ադոնց Նիկողայոս - 60, 84
Ադրբեջան - տես՝ Ազրբեյջան
Ազգային Խորհուրդ, Բաքու - 19,
103, 104, 109, 113, 115,
124, 129, 130, 132
Ազգային Խորհուրդ, Երեւան -
14, 15, 19, 45, 138
Ազգային Խորհուրդ, Թիֆլիս -
տես՝ Հայոց Ազգային Խոր-
հուրդ
Ազգային Խորհուրդ, Ղարաբաղ -
348
Ազգային Խորհուրդ, Մոսկուա -
63
Ազգային Մեծ Ժողով, Անգարա -
250, 298
Ազգութիւնների Կոմիսար - տես՝
Ստալին
Ազգութիւնների Կոմիսարիատ -
տես՝ Նարկոմնագ
Ազգերի Լիգա (նաեւ՝ Ազգերի
Դաշնակցութիւն) - 273, 335
Ազմի բէլ - 226
Ազնաբերդ - 233
Ազրբեյջան (նաեւ՝ Ադրբեջան) -
45, 64, 93, 95, 102, 131-
133, 137, 149, 151-153,
180, 182, 210. Կարմիր
Ազրբեյջան - 183-185, 188,
196, 200, 201, 210, 213,
214, 216-218, 220, 223,

224, 230, 231, 233-235,
246-248, 258-260, 266,
270, 276, 286-288, 292,
299, 301-303, 305, 308,
320, 322, 325, 344, 346,
347, 349-352, 358, 360,
364, 378
Աթաբեկեան Լեւոն - 103, 104
Աթարբեկեան Գէորգ - 317,
318, 325, 355
Ալագեազ - 95
Ալաշկերտ - 79
Ալեքսանդրապոլ (Գիւմրի) - 10,
45, 85, 91, 170, 173, 176,
177, 188, 192-194, 196,
198, 261, 264, 265, 267,
270, 273-276, 283, 288,
290, 292, 295, 298, 308,
323, 324, 330, 346, 356
Ալեքսանդրապոլի բանակցու-
թիւններ - 241, 271-278,
283, 289-292. Բայերօրթ
պալմանագիր, 2-3
Դեկտեմբեր, 1920 - 295,
298, 324, 347
«Ալիք» թերթ, Ալեքսանդրապոլ -
177
Ալի Ֆուատ փաշա - 241, 244,
245, 345
Ալլահվերդեան - 176
Ալլահվերդի - 30
Ալշուքեան Արամ - 113

- Ախալցխա - 91
 Ախալքալաք - 10, 91, 241
 Ախուրեան գետ - 332
 Ախտա - 329
 Ահարոնեան Աւետիս - 14, 15, 84, 85, 93, 94, 96, 97, 162, 208, 236, 303
 Աղբալեան Նիկոլ - 14, 15, 21, 85, 94, 326
 Աճեմեան Մովսէս - 60,
 Ամատունի Յ. - 47
 Ամիրեան Գրիգոր - 123
 Ամիրեան Թադէոս - 126
 Ամիրխանեան Ծաւար - 176, 256
 Անանուն Դաւիթ - 194, 355, 359
 Անգարա (նաեւ՝ Անգարայի իշխանութիւն) - 223, 226, 228, 229, 243, 245, 249, 251, 252, 266, 267, 271, 275, 292, 346, 385
 Անդրանիկ, զօր. - 46, 47, 74, 79, 132, 349, 352
 Անդրկովկասի Կոմիսարիատ - տես՝ Կովկասեան Կոմիսարիատ
 Անի (աւերակներ) - 347
 Անկուսակցականների Միութիւն (նաեւ՝ Հայ Անկուսակցականների Միութիւն) - 194, 198
 Աշխարադ - 127
 Աշխարունի Ջ. - 300, 326
 Աշտարակ - 261
 Առաքելեան Ալեքսանդր - 125
 Ասխարադ - տես՝ Աշխարադ
 Աստրախան - 126, 127
 Աստուածատրեան Արշալոյս - 15
 Արամ - տես՝ Մանուկեան Արամ
 Արարատեան Սարգիս - 103, 104, 190-192, 289, 346
 Արաքս գետ - 332
 Արաքս կայարան - 293
 Արդահան - 59, 60, 77, 80, 83, 91, 131, 241, 345
 Արեւելահայոց Համագումար, 11 Հոկտ., 1917 - 7, 10, 12, 14, 21, 28. Համագումարից բխած Մեծ Խորհուրդ - 12,
14. Մեծ Խորհրդի գործադիր մարմին (տես՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդ)
 Արեւելեան Ազգերի Համագումար, Բաքու - 244-246, 249
 «Արեւելք» թերթ - 316
 Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդ - 47
 Արեւմտահայ Առաջին Համագումար, Մայիս, 1917 - 24. համագումարից ընտրուած Կեդրոնական Խորհուրդ - 25
 Արեւմտահայ Բիւրօ - 25, 46
 Արեւմտահայ քոնֆերանս - 46
 Արմէն Գարօ (Գարեգին Փաստրմաճեան) - 25, 200, 332, 346
 Արմէնկոմ (նաեւ՝ Ռուսաստանի Կոմկուսի Հայկ. Կոմիտէ) - 172, 176, 180, 183, 187, 198
 Արշակունի Ա. - 359
 Աւալեան Հայկ. - 284, 285, 300
 Աւանդուկ Վարլամ - 55, 156, 158, 159, 161, 162, 164, 243
 Աւետիսեան, գնդ. - 128
 Աւերիանով Պ. զօր. - 23, 24, 47
 Բաբալեան Արտաշէս, բժ. - 14, 15, 93, 227, 232, 237, 263, 264, 276, 348, 384
 Բաբայեան Վարդու - 315
 Բագրատունի Յովհաննէս, զօր. - 116, 117, 130
 Բագարգա - 233
 Բաթում - 59, 60, 63, 77, 78, 80, 81, 83, 87, 91, 92, 95, 96, 131, 284, 290, 303, 322. Բաթումի բանակցութիւններ 91, 97. Բաթումի համաձայնագիր, 4 Յունիս, 1918 - 96, 97, 347
 Բալֆոր Ա. - 133
 Բախմէդիեւ - 155
 Բախտամեան գնդ. - 108
 «Բակինսկիյ ուբոչիյ» թերթ, Բաքու - 126
 Բաղդադեան Ա. - 326

- Բաշ Ապարան - 95, 96
 Բաշ Գեառնի - 336
 Բարբի Հենրի - 54
 Բաքու - 26, 40, 42, 68, 74, 83, 96, 101-133, 144, 160-63, 171, 183, 185, 197, 200, 202, 208-210, 213, 216, 218, 222, 223, 226, 228, 230, 241, 247, 254, 256-260, 269, 284, 286, 299, 303, 316, 330, 331, 355, 370. Բաքուի Սովետ եւ դրա գործադիր մարմին - 26-28, 38, 101, 105, 110, 111. Բաքուի Կոմիսարների Սովետ - 115, 122, 123, 126, 127, 160. Բաքուի Կոմունա - 68, 118, 133
 Բեհաւդդին Շաքիր - 244
 Բելա Քիւն - 226, 244
 Բեռլին (ժամանակի Գերմանիոյ մայրաքաղաք) - 84, 113, 118, 131, 143, 162, 226, 367
 Բերդեան Նիկոլայ - 306
 Բերքի Սամի - 227, 230, 233, 235, 242, 243, 346, 385
 Բեկզադեան Ալեքսանդր - 286
 Բեկզադեան Տիգրան - 14, 15, 85, 224, 237, 266, 274
 Բիթլիս - 242, 344
 Բիշերախով Լազար, գնդ. - 117, 118
 Բորեան Բագրատ - 53, 322, 323
 Բորչալու - 241
 Բուդաղեան Յովակիմ - 309
 Բուդեոնցի Սեմեոն - 225
 Բուլիթ Ուիլիլմ - 54, 208
 Բունեաթեան Մ. - 91
 Բրեստ-Լիտովսկ, Խորհրդածողով, բանակցութիւններ, դաշնագիր - 54, 55, 57, 60-63, 65, 68, 75, 77-80, 82-85, 87, 107, 119, 130, 131, 143, 229
 Բրինքի Ջորջ - 127
 Գալիքեան Հրանդ - 25
 Գանեցկի - 347
 Գանձակ - 10, 66, 107, 116, 293
 Գարեգին Նժդեմ (տես՝ Նժդեմ)
 Գեգեչկորի Եւգենի - 39, 77, 82, 85, 88, 89
 Գեմուզ - տես՝ Մեղրի
 Գեկկեր (Հէկկեր) Անատոլի - 286, 316
 Գեորգ Ե., Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս - 195
 Գիւլիսանդանեան Աքրահամ - 103, 115, 124, 125, 130, 190, 191, 271, 273
 «Գրական թերթ», Երեւան - 247
 Գրիգորեան Արշակ - 284, 300
 Գողթան - 352
 Գորիս - 222, 228, 231, 232, 316, 353, 356, 358, 362
 Գրիգորեան Մովսէս - 197
 Դադաստան - 29, 88, 257
 Դանիայի Կարմիր Խաչ - 163
 Դաշնակիցներ (Համաձայնական Պետութիւններ) - 16, 18, 52, 54, 64, 129, 144, 145, 152, 154-156, 159, 160, 207, 228, 229, 234, 235, 237, 238, 243, 249, 251, 252, 256, 273, 285, 302, 304, 305, 335, 336, 343, 378, 382
 Դաստըրվիլ, զօր. - 120, 128, 130
 Դարալագեազ - տես՝ Վայոց Ձոր
 Դարեան Յոնան - 18
 Դարբինեան Արտակ - 25
 Դեկրետ (հռչակագիր) (Թրքահայաստանի մասին - 48-51, 54
 Դենիկին Անտոն (նաեւ՝ իշխանութիւնը Հարաւային Ռուսաստանում) - 149-154, 178, 179, 182, 208
 Դիլիջան - 176, 251, 295, 300, 330, 335
 Դիկտատորա Կասպիան Նաւատորմի (Ցենտրոկասպիայի դիկտատորա) - 125 130
 Դոն - 152

- Դովլաթեան Իսահակ - 257, 286, 325
 Դրո (Դրաստամատ Կանայեան) - 74, 85, 86, 138, 186, 230, 231, 234, 288, 291-296, 300, 314, 316-318, 350, 351, 353, 355, 362, 364
 «Դրոշակ» թերթ - 157
 Եգորով - 257
 Ելիզաւետպոլ - 29
 «Եւտրորմ օրտուսի» - 325
 Եղիազարեան Ա., գնդ. - 107, 333, 358
 Եսայեան Զապէլ - 103, 104
 Եոսուֆ Քեմալ բէլ - 241
 Երեւան-Ջուլֆա երկաթուղի - 234
 Երեւանի նահանգային գիղա-ցիական համագումար - 6
 Երզնկա - 46, 65, 74
 Երզնկեան Արամայիս - 211, 213, 218
 Երզնկեան Եգոր - 170
 Երիտասարդ Թուրքերի Կուսակցութիւն, Կառավարութիւն (Իթթիհատ) - 96, 129, 175, 182, 226, 227, 244
 Եօֆֆէ Ադոլֆ - 54, 59, 60, 118, 131, 143, 368-371
 Զանգեզուր - 10, 132, 144, 182, 186, 214, 216-223, 225, 230-233, 247, 252, 254-258, 260, 286, 292, 299, 323, 327, 336, 348-357, 359, 365, 370
 Զառ գիղ (Կոտայքի շրջան) - 328
 Զարաֆեան Լեւոն - 210, 211, 214, 217-219, 222, 271-273
 Զարեան (Զարիկ) Յակոբ - 16, 17, 23-25, 46-48, 67, 143, 162, 163
 Զաքարեան Պետրոս - 14, 137
 Զեմկեիշ - 152
 Զինովեւ Գրիգորի - 244
 Զինուորական Բիւրօ (հայկական), Պետերբուրգ - 158
 Զոհրաբեան - 76
 Զուբեան Դաւիթ - 139
 Էլիաս Ծալուա Զուրաբովիշ - 225
 Էնզելի - 125
 Էնզէր փաշա - 59, 60, 62, 96, 118, 130, 226-228, 243, 244, 345
 Էջմիածին (նաեւ՝ Վաղարշապատ) - 91, 95
 Էրզրում - 79, 84, 252, 277
 Թադէոսեան Լեւոն (Պապաշա) - 199
 Թալեաթ փաշա - 59, 60, 62, 96, 226
 Թամսըն, գոր. - 132, 133
 Թարխանեան Կուոօ - 328, 333, 334
 Թարիզ, Ատրպատական - 227, 337, 384, 385
 «Le Temps» թերթ - 236
 Թերեթ (Վլադիկաւկազ) - 152, 202, 210, 257
 Թերզիբաշեան Աւետիս - 25, 47, 63
 Թիգ-Ջոնգ - 127
 Թիֆլիս - 3, 7, 8, 13, 24-26, 28, 29, 38-40, 42, 46, 56, 66, 67, 78, 82, 83, 85, 86, 93, 94, 101, 102, 105, 107, 113, 116, 120, 129, 138, 169, 170, 172, 179, 188, 202, 219, 224, 231, 232, 234, 237, 241, 251, 253-255, 259, 266, 273, 2745 277, 293, 321, 335. Թիֆլիսում կնքուած հայեւոս առ-ժամեայ համաձայնութիւն (10 Օգոստոս, 1920) - 233
 Թումանեան Լեւոն - 285
 Թումանեան Յովհաննէս - 163, 335
 Թուրքեստան - 117, 248
 Թուրքիա (նաեւ՝ Տաճկաստան, Օսմանեան Կայսրութիւն) - 8, 18, 20, 23, 51, 55, 57, 59,

- 60, 64, 65, 74-76, 81, 83, 85, 91, 95, 1-2, 106, 118, 227, 235, 242, 325. քեմա-լական (ազգայնական) Թուր-քիս - 149, 165, 184, 189, 193, 202, 208, 210, 212-216, 224-228, 233, 235, 242, 243, 248-255, 258, 259, 266, 269, 270, 271, 273, 291, 292, 296, 297, 301-303, 305, 343, 345-347, 382, 384-387
 «Թուրքմեն» նաւ - 126
 Թրքահայերի թոնֆերանս - տես՝ Արեւմտահայերի թոնֆերանս
 Ժամանակաւոր Կառավարութիւն - տես՝ Պետերբուրգի Ժամա-նակաւոր Կառավարութիւն
 Ժընէւ - 273
 Ժողովրդական Կուսակցութիւն - 7, 12, 14, 95, 137, 139, 194, 198, 282, 333, 359
 Ժողովրդական Կոմիտեաների Սովետ (Ժողկոմսովետ) - տես՝ Սովնարկոմ
 Ժորդանիա Նոյ - 65, 92
 Իբրահիմ Թալի - 244
 Իգդիր - 192, 345
 «Իգուեստիա» թերթ - 109, 181, 213
 Իթթիհատ Կուսակցութիւն - տես՝ Երիտասարդ Թուրքեր - 300, 315, 322
 Իջեւան (Քարուանսարա) - 192, 197, 251, 261, 286
 Իսախանեան, բժ. - 104
 Իսմէթ, գնդ. - 229
 Իզրաշեան Ռուբէն - 232
 Լազարեան Ծեմարան, Մոսկուա - 158
 Լազեան Գաբրիէլ - 73, 313, 322, 345
 Լացիս - 38
 Լեգրան Բորիս - 219-224, 228, 231-234, 244, 251, 253-257, 274, 275, 283-285, 287, 288, 291-293, 297, 299, 300, 305, 314, 353
 Լեւին Կլադիմիր Ի. - 26, 35-38, 44, 48-57, 59, 62, 109, 110, 117-122, 124, 154, 157, 159, 160, 171, 179, 208, 235, 243, 301, 305, 306, 335, 338, 339
 Լեոնահայաստան - 356-363, 365, 366, 368
 Լեւոնդովսկի Միխայիլ Ք. գոր.- 184, 186, 187, 221, 231
 Լէօ - 77
 Լիւք Հ. 2. - 237
 Լոռի (նաեւ՝ Լոռու շէգօք գօտի) - 10, 30, 282, 322
 Լուկաշին Սարգիս - 49
 Լվով Գիորգի Ե. - 4, 24
 Խալիլ փաշա - 130, 131, 210, 228, 230, 243, 244, 345, 364
 Խանդեան Սարգիս - 66, 170, 172, 176
 Խանջեան Աղասի - 176
 Խատիսեան Ալեքսանդր - 10, 48, 50, 62, 77, 78, 81, 82, 90-97, 146, 152, 189, 191, 192, 241, 271, 273, 276, 290, 292, 295, 346, 346, 376, 377
 Խատիսեան Գէորգ - 10
 Խնուս - 79
 Խոկ - 233
 Խոնդկարեան Արշամ - 281, 282, 294, 333
 Խորէնի Վահան - 197, 222
 Խուստուփ - 234
 Խորշուդեան Լեւոն - 43, 50, 52, 106, 367, 370
 Խորշուդեան Ռուբէն - 124
 Խրիմ - 152
 «Խօսք» թերթ, Երեւան - 143
 Ծալքա - 10
 Ծերեթելի Ի. - 39, 40, 81, 85
 Կադէտների Կուսակցութիւն - տես՝ Սահմանադրական-դեմոկրատ Կուսակցութիւն

Կաղզուան (Քաղխաման) - 292
 Կամենե Լ. Բ. - 162
 Կամինսկի - 257
 Կասեան Սարգիս - 66, 67, 170-172, 176, 180, 198, 216, 244, 286, 287, 295, 300, 301, 314, 318, 337, 355, 364
 Կասպից Ծով - 125, 133
 Կարաբեքիր Քեազիմ - 79, 229, 241, 249, 250, 259, 264, 267, 275, 276, 289, 290, 292, 295-297, 309, 346, 347, 384
 Կարախան Լեւոն Մ. - 77, 83, 84, 156, 212, 228, 230, 233, 243, 345
 Կարայե - 257, 364
 Կարապետեան Յովհաննէս - 196, 198
 Կարինեան Արտաշէս - 359, 360
 Կարնիկեան Խաչատուր - 14, 41, 82, 88, 89,
 «Կարմիր Դիւիզիա» - 227
 «Կարմիր Դրօշակ» թերթ - 159
 Կարս - 10, 29, 45, 59, 60, 63, 77, 80, 83, 85, 90, 91, 130, 131, 144, 188, 261, 264, 267, 269, 276, 288, 290, 292, 293, 323, 324, 345, 346, 356. Կարսի (ռուս-թրքական) դաշնագիր, Հոկտեմբեր 13, 1921 - 346, 347
 Կարս-Ջուլֆա երկաթուղի - 91
 Կեդրոնական Խորհուրդ (Արեւմտ. Ա. Համագումարից բխած) - 25
 Կենտրոնական Ուժեր - տես՝ Քառեակ Զինակցութիւն
 Կերենսկի Ալեքսանդր - 19, 23, 25
 Կիլիկիա - 17
 Կիրով - 184, 247
 Կոլչակ Ալեքսանդր (իշխանութիւնը Սիբիրում) - 149, 150, 154
 Կողբ (աղահանքեր) - 347
 «Կոմունիստ» թերթ, Բաքու - 177, 264
 «Կոմունիստ» թերթ, Երեւան - 314, 323, 354, 356
 «Կոմունիստ» թերթ, Թիֆլիս - 261
 «Կոմունիստ» թերթ, Մոսկուա - 140, 159
 Կոստանդնուպոլիս - տես՝ Պոլիս
 Կովկասեան Կոմիսարիատ (նաեւ՝ Անդրկովկասի Կոմիսարիատ, Կենտրոնը՝ Թիֆլիս) - 39-41, 45, 61, 65, 66, 74, 86
 Կովկասի բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւն - Կորգանով, գնդ. - 111
 Կուբան - 158
 Կուռօ - տես՝ Թարխանեան Կուռօ
 Կրասին Լ. Բ. - 303, 304
 Կրասնովոդսկ - 127
 Կրեմլ - տես՝ Մոսկուա
 Հախվերդեան Յովհաննէս, գոր. - 138, 193, 318
 Հաղպատ - 30
 Համազասպ, Խմբապետ - 107, 109, 111, 115, 116, 315, 330
 Համաձայնական Պետութիւններ - տես՝ Դաշնակիցներ
 Համամլու - 336
 Համառուսական Սահմանադիր Ժողով - 6, 19, 39, 40
 Համբարձումեան Սաքօ, բժ. - 187, 351
 Հայաստանի Խորհուրդ - 139, 142, 143, 146, 198
 Հայաստանի Խորհրդայնացման համաձայնագիր - 292, 294, 298, 299
 Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւն (Գ. Հայկունու ստեղծած) - 55, 56, 164, 165
 Հայ Անկուսակցականների Միութիւն - տես՝ Անկուսակցականների Միութիւն
 Հայ Զինուորական Միութիւն, Երեւան - 15
 Հայկական Գործերի Կոմիսարիատ, Մոսկուա - 112, 140,

143, 156-161, 163-165, 178, 377, 378
 Հայկական զօրաբաժին (նաեւ՝ տանկահայ զօրաբաժին - Կորպուս) - 46, 73, 90
 Հայկական Կոմիտէ, Մոսկուա - 158
 Հայկաւան - 109
 Հայկունի Գուրգէն - 55, 56, 163-165
 Հայոց Ազգային Խորհուրդ, Թիֆլիս - 7, 12, 14-16, 19, 46, 64-67, 83, 84, 86, 89, 90, 92-95, 103, 105, 110, 129, 138, 139, 159
 Հայր Աթոռաճառ - տես՝ Սահակեան Աւետիք
 «Հայրենիք» ամսագիր - 381
 Հարաւային Ռուսաստանի իշխանութիւն - տես՝ Դեմիկին Անտօն
 Հաւգա - 225
 Հիսուէնով Միրզա Դաւուդ - 2257, 308
 Հնչակեան կուսակցութիւն - 12, 22, 24, 25, 47, 137, 225
 «Հորիզոն», Հ.Յ.Դ. օրգան, Թիֆլիս - 3
 Հոչակագիր Թրքահայաստանի մասին - տես՝ Դեկրետ
 Թրքահայաստանի մասին «Հօմ» ծրագիր - 384-386
 Զամոյեւ (Զամոյեան) Գրիգոր - 150
 Ղազախ - 10, 197, 230, 233, 247, 256, 260, 293
 Ղազարեան Արշակ - 315
 Ղազարեան Գեորգ - 190, 191
 Ղազարեան գնդ. - 108
 Ղալաջուղ գիւղ (Սիսիան) - 359
 Ղամազեան, գոր. - 192, 193, 318
 Ղամարլու - 331, 335
 Ղարաբաղ - 104, 105, 132, 144, 182-187, 211, 214, 216-218, 221-223, 231-233, 247, 252, 254, 258, 308, 323, 348, 353, 356. Դաշտային Ղարաբաղ - 222. Լեւոնային Ղարաբաղ - 211, 222, 299, 337, 351, 358, 359
 Ղարաբաղի Հայրենակցական Միութիւն - 211
 Ղարաբէկեան Միշա - 14
 Ղարաքիլիսէ (Ղարաքիլիսա) - 95, 96, 141, 330, 335
 Ղարիբջանեան Բագրատ - 170, 174, 177
 Ղափան - 234, 351-353, 358
 Ղորղանաճ Գաբրիէլ, գոր. - 46, Ղորղանեան Ստեփան - 271
 Ղուկասեան Ղուկաս - 171, 172, 188
 Ղուկասեան Յակոբ - 132
 Մախարաձէ - 247
 Մալթա - 230
 Մալլըսոն, գոր. - 127
 Մակինցեան Պօղոս - 141, 142, 158, 162, 175
 Մակլակով - 155
 Մամիկոնեան Ստեփան - 14, 85
 Մանասեան Սարգիս - 192, 197
 Մանուկեան Արամ - 14, 15, 67, 74, 86, 138, 142
 Մասիս լեռ -
 Մարշալ, գոր. - 129
 Մարտիրոս, Խմբապետ - 328
 Մաքսապետեան Արմենակ - 334, 357
 Մդիվանի Բուդու - 221, 266, 269, 270, 274-277, 297
 Մեասնիկեան Ալեքսանդր - 359, 360, 364, 367
 Մելիքեան Արշաիր - 141-143, 162, 171, 172, 174, 175
 Մելիքեան Յովակիմ, բժ. - 15, 45
 Մելիքեան Յովհաննէս - 359
 Մելիք-Եօլչեան Սեդէլ - 105, 111, 123, 125-127, 130, 358
 Մելիք-Ղարաբէօգեան Գեորգ - 65
 Մելնիկով Վ. - 359
 Մեղրի (Գեմուազ) - 352, 353, 357

- Մեսրոպեան Ա. - 334
 Մելիսեան Կ. Ա. - 184
 Միլիկով Պաւել - 24
 Միխայիլով - 221
 Միկոյեան Անաստաս - 13, 30, 126, 133, 216, 221, 244
 Միհայլորեան Վահան - 53, 55, 271, 273, 275, 334, 337, 338, 355
 Միհասեան Միհաս - 358, 359
 Միրզախանեան Ժ. - 47
 Միրիմանեան, գնդ. - 351
 Միքայելեան Արսէն - 186, 351, 352
 Միքայելեան Լեւոն - 359
 Մոսկուա (նաեւ՝ Մոսկուայի իշխանութիւն, Կրեմլ) - 25, 35, 37, 62, 67, 68, 82, 106, 118, 121, 122, 133, 134, 140-144, 149, 152, 155, 157, 160-165, 173-175, 183, 185, 186, 201, 202, 207-210, 212-236, 242-244, 252-257, 269-274, 283, 287, 288, 290, 300, 302, 303, 316, 317, 320, 324, 336, 339, 344, 345, 347, 358, 361, 365-367, 369, 376, 378, 380, 381, 383. Մոսկուայում կնքուած համաձայնագիր Քեմալի ներկայացուցիչների հետ, Օգոստոս 24, 1920 - 242.
 Մոսկուայի (ռուս-թրքական) համաձայնագիր, 16 Մարտ, 1921 - 345, 346
 Մուդրոսի զինադադար - 131, 142, 226
 Մուշ - 277
 Մուսայելեան Սարգիս - 189, 193, 198, 201
 Մուսաաթ Կոսակցութիւն - 6, 39, 102, 103, 108-111, 182, 308
 Մուսիկեան Մկրտիչ - 315
 Մուրատ, Սեբաստացի - 74, 123, 128
 Մուսեան Ասքանազ - 30, 31, 106, 170-172, 176, 181, 244, 286, 347
 Յակոբեան Գրիգոր - 197
 Յակոբեան Յ. - 47
 Յակոբեան Սիմոն - 113, 143
 «Յառաջ», Հ.Յ.Դ. օրգան, Երեւան - 268, 314
 Յարութիւնեան Մարտիրոս - 15, 81
 Յարութիւնեան Սամսոն - 14, 15
 Յ. Իրազեկ (Յակոբ Տէր-Յակոբեան) - 261, 262, 309, 322, 333, 334, 358, 361
 Յովհաննիսեան Աշոտ - 176, 299, 314, 315
 Յովհաննիսեան Արշակ - 289, 333
 Յովհաննիսեան Բիշըրդ - 79, 95, 164, 181, 183, 190, 199, 223, 225, 263, 288, 297, 350
 Նազարբեկեան Թովմաս, զօր. - 74, 85,
 Նազարեանց Լիպարիտ - 16, 17, 23, 60, 63, 65, 113, 143, 157, 160, 162, 163
 Նազարեանց Հմայեակ - 30, 31, 67, 179
 Նախիջեան - 45, 104, 183-185, 214, 217, 218, 221, 223, 228, 230-233, 251, 252, 254, 256-258, 260, 290, 292, 299, 323, 346, 347, 360
 Նանէլշիլի - 221
 Նարիմանով Նարիման - 216, 221, 247, 257, 299, 308, 322, 364
 Նարկունց (Խ. Ռուսաստանի Ազգութիւնների Կոմիսարիատ) - 133, 156, 159, 344
 Նաւասարդեան Վահան - 38, 261, 262, 289, 315, 368, 371, 375, 380
 Նժդեհ (Գարեգին Նժդեհ) - 186, 230, 231, 234, 286, 316, 327, 350-355, 357, 358
 Նիկոլայ Բ. ցար - 4
 Նիկողոսեան Թ. - 15

- «Նոր Աշխարհ» ամսագիր, Երեւան - 180
 Նոր-Բալազետ - 188, 261, 327
 «Նորք» թերթ, Երեւան - 49
 Նորիջանեան Աիս - 102, 170, 180, 181, 216, 244, 247, 286, 314, 315, 317, 318, 321, 325, 328, 329 337, 355, 356
 Նորի փաշա - 118, 125, 128
 Շահալի - 282
 Շահթախտ - 233, 289
 Շահխաթունի (Շահխաթունեան) Աւետիք - 10, 67
 Շահմազեան Արսէն - 194, 265, 352
 Շահումեան Ստեփան - 27-30, 36, 38, 44, 45, 48-50, 66-68, 101, 105-107, 109-112, 114-124, 126, 160-163, 174, 179,
 Շահվերդեան Դանուշ - 66, 67, 172
 Շամխոր - 45, 104
 Շանթ Լեւոն - 165, 201, 210, 211, 213-217, 224, 228, 231, 232, 252, 255, 261, 262, 326, 357
 Շարոր - 45, 223, 289, 290, 292, 331, 346
 Շելկովնիկեան - 318
 Շէյման - 257
 Շիրակ - 10, 309
 Շիրինեան Արշակ - 197, 222
 Շուշի - 10, 67, 132, 185
 Շուշի-Եւլախ խնդիր - 349
 Ուաշինգթոն - 200, 332
 Ուիլսոն Ուորո - 277
 Ուիլսոնեան Հայաստան - 75, 277
 Ուրմիոյ շրջան - 337
 Չիլիգարեան Արտաշէս (Ռոբէն Դարբինեան) - 103, 104, 113, 162, 289, 315
 Չիլերին Գրիգորի Վ. - 59, 83, 84, 87-90, 92, 131, 152, 160, 201, 212, 213, 216, 217, 219, 220, 222-225, 228-230, 232, 242, 258, 266, 297, 304, 305, 335, 345, 367, 370
 Չիւնկելի Ակակի Ի. - 21, 39, 77, 80, 81, 87-90, 92
 Չիւիհճէ Նիկոլայ Ա. - 4
 Չուպար Պօղոս - 197
 Պալովիչ - 247
 Պապաշա - տես՝ Թադէոսեան Լեւոն
 Պապաջանեան (Պապաջանով) Միքայել - 14, 15, 20, 27, 85, 95-97
 Պարմակեան Կ. - 104
 Պետրքորգի Ժամանակաւոր Կառավարութիւն - 4, 9, 12, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24-29, 31, 35, 40, 44, 50, 101, 142, 377
 Պետրքորգ, Ցարական Կայսրութեան մայրաքաղաք - 3, 4, 10, 16, 19, 25, 29, 35, 39, 48, 50, 59, 62, 63, 104, 157, 158
 Պետրովսկ - 127
 Պետրովսկի Արկադի - 330
 Պլեխանով - 16
 Պոլիս (Կոստանդնուպոլիս) - 51, 96, 97, 152, 162, 225
 «Պրադա» - 51, 213
 Պօղոս Նուպար փաշա - 235
 Ջադէթեան Ներսէս - 192, 197
 Ջամալեան Արշակ - 63, 65, 74, 157, 179, 190, 191, 232, 366, 368, 370
 Ջափարիճէ Ալեօշա - 105, 111, 163
 Ջաջուր - 95. Կայարան - 293
 Ջաֆարով Մոհամադ Իսուֆ - 21
 Ջեմալ փաշա - 226, 243
 Ջենովայի վեհաժողով - 383
 Ջիւանշիր - 10
 Ջուլֆա (տես նաեւ՝ Կարս-Ջուլֆա երկաթուղի) - 141, 231, 258, 353

Ռադել Բարյ - 244
 Ռամիշուիլի Նոյ - 75, 76, 82, 89, 92, 129
 Ռամկավար Կուսակցություն - 22, 24, 25, 47, 194, 198
 Ռասուլզադե - 88, 109, 110
 Ռեել (Էստոնիա) - 366
 Ռիգա (Նաե՛ Ռիգայի Բանակ-
 ցություններ - 367-370. հա-
 մաձայնության Գախագիծը -
 369
 Ռուսոմ - 8, 9, 16-19, 26, 48-
 50, 57, 59, 60, 74, 103, 104,
 106-108, 110-113, 125,
 128, 130
 Ռուբեն - տես՝ Տեր-Մինասեան
 Ռուբեն
 Ռուշտի փաշա - 264
 Ռուսաստանի Ազգությունների
 Կոմիսարիատ - տես՝ Նարկոմ-
 Լազ
 Սաբիթ Ֆուադ - 226
 Սադուկսկի - 126
 Սալմաստ - 337
 Սահակեան Ալեքսի (Հայր Ար-
 քամ) - 139, 199, 315
 Սահակեան Սաքո - 28, 111
 Սահմանադիր Ժողով - տես՝
 Համառուսական Սահմանա-
 դիր Ժողով
 Սահմանադրական-դեմոկրատ
 (Կադետ) Կուսակցություն - 4,
 20
 Սադիկեան Յակոբ, Բհնյ. - 202,
 210
 Սասունի Կարո - 22, 24, 25,
 45, 47, 73, 97, 194, 251,
 284, 291, 321, 327, 329,
 333, 327
 Սարատիքեան - 192
 Սարգսեան Եփրեմ - 139, 289,
 309, 310
 Սարգսեան Հայկ - 285
 Սարգսեան Կարո - 95, 96
 Սարիղամիշ - 85, 188, 251
 Սեպուհ - 47, 74, 123, 128,
 195, 196, 265, 287
 Սերգո (Ալեքսանդրապոլի ոստիկ.
 գործի պետ) - 330

Սեւան - 300
 Սեւաստապոլ - 78
 Սեւեան Եգոր - 176
 Սեւ Ծով - 75, 78, 133, 271
 Սեւրի դաշնագիր - 235-237,
 242, 252, 253, 255, 276,
 278, 347
 Սեյմ (Կովկասեան Խորհրդարան)
 - 40-43, 66, 73, 75-78,
 80-82, 85-94, 137, 138
 Սիբիրի իշխանություն - տես՝ Կոլ-
 չակ Ալեքսանդր
 Սիկկեան Մովսես, գոր. - 85,
 318
 Սիլին Օ. Ա. - 254, 293, 296,
 300
 Սեմեոնով - 286
 Սիսիան - 231, 352, 359
 Սիւնի Ռանդոլ Գրիգոր - 121,
 126, 127
 Սիւնիք (Ազատ Սիւնիք) - 355,
 356, 360, 364, 365
 «Սովո» թերթ, Թիֆլիս - 213
 Սոցիալ-դեմոկրատ Կուսակ-
 ցություն, Մենշևիկ թեւ - 5-7,
 12, 13, 14, 21, 39-41, 78,
 87, 104, 117, 126, 137,
 139, 142, 163, 194, 198,
 211, 246, 286, 293, 333,
 350
 Սոցեալ-յեղափոխական Կուսակ-
 ցություն - 7, 12-14, 28, 39,
 101, 104, 111, 137, 139,
 142, 162, 271, 281, 293,
 333, 350
 Սովնարկոմ (Ժողովրդական Կո-
 միսարների Սովետ) - 35, 36,
 38, 41, 48, 49, 51, 52, 56,
 62, 101, 112, 114, 119,
 131, 149, 155, 157-159,
 220, 301
 Սուրբի Մուստաֆա - 270
 Սուերդով - 55
 Սուլեյման Նուրի բեյ - 325
 Սուլթանով - 185, 350
 Սուխարցե - 110
 Սուրեն Սպարապետ - 329
 Սուրմալու - 91, 261, 290, 292,
 346

«Սպարտակ» երիտասարդական
 կազմակերպություն եւ պարբե-
 րաթերք - 171, 188
 Սպիտակ Սար - 3336
 Ստալին Ի. Վ. (Ճաե՛ Ազգու-
 թիւնների Կոմիսար) - 35-37,
 51, 54, 108, 111-113, 117-
 121, 156, 157, 159, 256,
 257, 269, 301, 305, 344,
 345
 Ստամբուլցեան Անուշաւան - 14
 Ստասովա Էլենա - 164, 247,
 257
 Ստարք - 366
 Ստաֆֆ, գոր. - 170
 Ստոկհոլմ (Նաե՛ Ստոկհոլմի
 խորհրդածողով) - 8, 17, 18,
 25, 50, 57, 60, 83, 104
 Ստոքս, գնդ. - 128, 266
 Վաղարշապատ (Ճաե՛ Էջմիա-
 ծին) - 91, 95
 Վայոց Ձոր (Դարապազեազ) -
 234, 336, 355, 356, 361,
 368
 Վան, Վասպուրական - 24, 46,
 57, 79, 242, 277, 334, 344
 Վանայ Լիճ - 75
 Վարանդա - 350
 Վարդան, Խանասորի - 103, 108
 Վարդանեան Գրիգոր - 355
 Վարշամեան Գեորգ - 315
 Վեհիք փաշա - 61, 74, 90
 Վեսնիկ - 221
 Վլադիկավազ - տես՝ Թերեք
 Վոլգա գետ - 128
 Վոլկոզոնով Դմիտրի - 124
 Վրացեան Սիմոն - 12, 13, 16,
 41, 56, 85, 87, 91, 93, 95,
 165, 176, 179, 180, 181,
 190, 191, 199, 200, 202,
 255, 257, 271, 282, 283,
 288, 290, 291, 294-296,
 299, 308-310, 314, 316,
 318, 320, 322, 326, 327,
 329, 331, 332, 333, 335,
 338, 354, 355, 357, 358,
 379
 Վրաստան - 17, 43, 64, 65,
 91-93, 95, 118, 119, 133,

1347, 151-153, 170, 180,
 215, 220, 224, 230, 237,
 241, 246, 247, 253, 256,
 273, 277, 2825 284, 286,
 322, 335. Կարմիր Վրաստան
 - 335
 Տաթեի (վանք) - 357, 358
 Տաճկահայ զօրաբաժին - տես՝
 Հայկական զօրաբաժին
 Տասնապետեան Հրաշ - 94
 Տատրեան Վահագն - 130
 Տարոն-Տուրքերեան - 24, 46
 Տեր-Գաբրիելեան Սահակ - 161,
 162, 221, 223, 227, 286,
 368, 370
 Տեր-Դարբեան Յովսէփ, բժ. -
 315
 Տեր-Դարբեան Պողոս - 352
 Տերեան Վահան - 46, 49, 52,
 60, 156, 158, 164
 Տեր-Զաքարեան Յակոբ - 25,
 47
 Տեր-Խաչատրեան Գրիգոր - 139
 Տեր-Ղազարեան Թադէոս -
 284, 300
 Տեր-Ղազարեան Ղազար - 14,
 39
 Տեր-Ղազարեան Ն. - 104
 Տեր-Ղազարեան Սահակ - 104,
 186
 Տեր-Մինասեան Անահիտ - 96,
 298
 Տեր-Մինասեան Գ. - 859
 Տեր-Մինասեան Ռուբեն - 14,
 15, 64, 65, 67, 77, 85, 93,
 151, 152, 173, 175, 179,
 191, 192, 194, 195, 274,
 277, 353
 Տեր-Միքայելեան Հայկ - 104,
 129
 Տեր-Միքայելեան Յովհաննէս,
 բժ. - 315
 Տեր-Յակոբեան Յակոբ (տես՝ Յ.
 Իրազեկ)
 Տեր-Սահակեան Ա. - 194
 Տեր-Վահանեան Վահան - 368
 Տերտերեան Համբարձում - 182,
 210, 211, 214, 217-219,

- 222, 253, 291, 292, 294,
200, 302, 314, 333
Տէր-Օհանեան Հայկ - 14
Տէւեճեան Յովհաննէս - 309,
310, 358
Տիգրանեան Լեւոն, զօր. - 60
Տիգրանեան Սիրական - 144,
261, 262, 282
Տոշեան Թորոս - 315
Տրապիզոն - 46, 77-79, 271,
277. Տրապիզոնի բանակ-
ցութիւններ - 77-81
Տրոցկի Լ. Դ. - 35, 36, 59, 62,
63, 157, 160, 284
- Ցենտրոկասպիայի դիկտատուրա
- տես՝ Դիկտատուրա
Կասպիան Նաւատորմի
- Փամբակ - 282
Փանթորանիզմ (փանթոր-
քական, փանիսլամական
գաղափարներ) - 103, 194,
210, 248, 305, 364
Փաստմանեան Գարեգին (տես՝
Արմէն Գարօ)
Փարիզ - 208, 235, 251, 303,
346, 366, 385. Փարիզի
հաշտութեան վեհաժողով -
147, 153, 235
Փափազեան Վահան (Կոմս) -
25, 47, 367, 368, 370
Փիրումեան Սիմոնիկ - 211, 213,
218
- Քազեմզադէն Ֆիրուզ - 127
Քաղիսման - տես՝ Կաղզուան
Քանաքեռ - 336
Քաջազնունի Յովհաննէս - 41,
77, 81, 87, 90, 91, 93, 94,
104, 138, 191, 261, 262,
281, 318, 326, 348
Քաջբերունի Ռուբէն - 104, 309
Քառեակ Զինակցութիւն (նաեւ՝
Կենտրոնական Ռոժեր) - 16,
54, 58-60, 74, 75, 131,
Քարուանսարա - տես՝ Իջեւան
Քեազիմ բէյ - 273, 276
Քեմալ Մուստաֆա, Աթաթուրք -
214, 223, 225-230, 235,
- 241, 244, 248-250, 259,
269, 271, 276, 324, 336,
345, 371, 384, 385
Քըրզըն Զորք, Լորդ - 273
Քիւկի - 233
Քիւրքեան Յարութիւն - 146
Քուրի Բէյքըրիշ - 236, 237
Քութայիս - 29
Քուն - 127
- Օզակոմ - 12, 20-23, 39, 42,
95
Օհանջանեան Աւետիս - 125,
285
Օհանջանեան Համօ
(Համազասպ) - 41, 65, 119,
143, 162, 189-191, 202,
224, 267, 274, 281, 289,
315, 385
Օլթի - 249, 292, 345
Օմսկ, Սիբիր - 150
Օսմանեան Կայսրութիւն -
Տաճկաստան - տես՝ Թուրքիա
Օրդուբադ - 223, 231
Օրջոնիկիձէ Գրիգորի (Սերգօ) -
184, 209, 210, 216, 223,
230, 247, 257, 286-288,
300, 335, 337, 338, 350
Օրջոնիկիձէ, տիկ. - 257
- Ֆունդիկով - 127

Ռուբինա Փիրումեան

Հայաստանը

Հ.Յ.Դ.-Բոլշեիկ

Յարաբերութիւնների Ոլորտում

(1917-1921)

Հրատարակչութեան խմբագիր՝ Դ. Վ. Պետրոսեան
Գեղարուեստական ձեւաւորում՝ Լ. Եակոբեան

Երեւանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան,

Ալեք Մանուկեան փ. թիւ 1:

Երեւանի Համալսարանի տպարան, Երեւան,

Արովեան փ. թիւ 52:

2005

5740

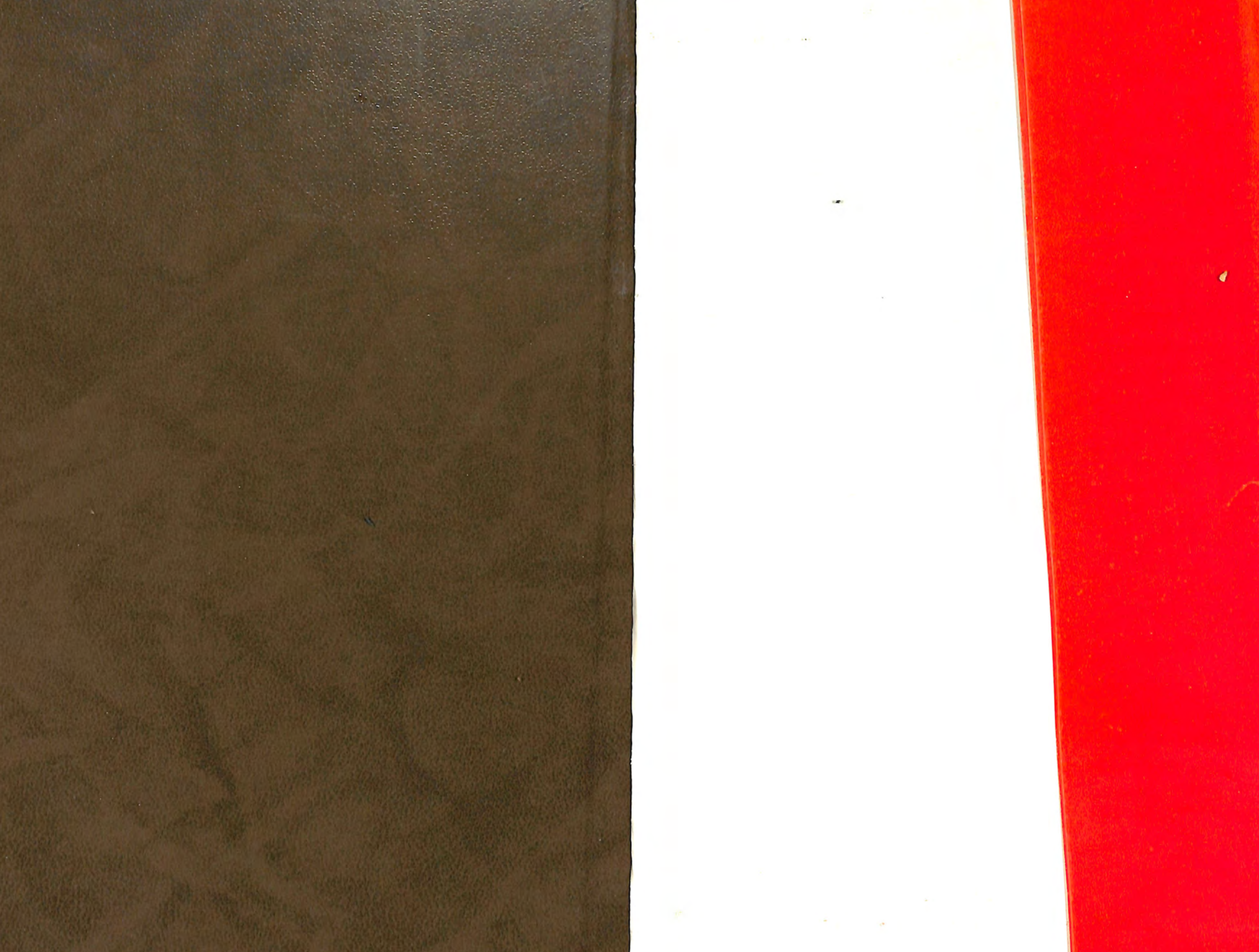
0001722

'2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001722

Ռուբինա Փիրումեան

Աշխատութիւնը ներկայացնում է հայ ժողովրդի պատմութեան կարեւոր շրջաններից մէկը: Փաստական հարուստ նիւթի հիման վրայ համակողմանիօրէն քննուած են պատմական իրադարձութիւնները՝ դերակատար երկու կուսակցութիւնների փոխ-յարաբերութիւնների ոլորտում:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի եւ Համառուսական Փետր-

ւարեան Յեղափոխութեան հետեւանալով ստեղծուած պայմաններում եւ կովկասեան ազգութիւնների, նախկին ցարական կայսրութեանը տիրող ուժերի, քեմալական Թուրքիոյ ու Դաշնակից պետութիւնների յարաբերութիւնների լոյսի տակ դիտարկուած են Յ.Հ.Դաշնակցութեան ստանձնած դերը եւ որդեգրած ռազմավարութիւնը՝ Հայկական Հարցը հետապնդելու իր առաքելութեան մէջ: Բացայայտուած են Հայաստանի անկախութիւնը տապալող եւ երկիրը խորհրդայնացման յանգեցնող հայ եւ օտար ուժերի քարոզչական ու ռազմական գործողութիւններին դիմադրող Հայաստանի իշխանութեան, կամ վերջին հաշուով Դաշնակցութեան ձեռքբերումներն ու ձախողութիւնները:

Պատմական նշմարտութեան վերհանումը որպէս առաջնահերթ նպատակ ունենալով՝ հեղինակը նիւթը մատուցում է ուրոյն, պատմաառաքանուած մեկնաբանութիւններով եւ ինքնատիպ ոճով:

Նախատեսուած է պատմաբանների եւ ընթերցող լայն շրջանների համար: